

ईश, केन, कट, प्रश्न, मुण्ड, आण्डक्योपनिषदः ।

परमहंस-परिव्रजकाचार्य श्रीमत् पण्ड्यपाद-शङ्कराचार्य

कृत भाष्य सहिताः आनन्दगिरि-कृत-टीकया लङ्कृताश्च ।

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृताः ।

Isha, Kena, Katha, Prasna, Munda, Mandukya Upanishads.

WITH

THE COMMENTARY OF SANKARACHARYA

AND

THE GLOSS OF ANANDA GIRI.

EDITED BY

PUNDIT JIBANANDA VIDYASAGARA. B. A.

Calcutta :

PRINTED AT THE SUCHARU PRESS.

1873.

न्यायात.

ॐ पाद्मभक्तानामनमः ।

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यम् ॥

ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषा-
मकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं
चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वेकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगत-
त्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां

वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका ॥

येनात्मना परेष्वेवा व्याप्तं विश्वमशेषतः । सोऽहं देहद्वयोः साक्षी
वर्जितो देहतद्गुणैः ॥ १ ॥

ईशावास्यमित्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारस्तेषां
कर्मशेषत्वशङ्कां तावत् व्युदस्यति । तथा हि कर्मजडाः केचन मन्यन्ते
ईशावास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वाविशेषादिष्वे त्वादिस-
न्धवत् ॥ अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्याख्येया इति तान् प्रत्याह ।
ईशावास्यमित्यादय इति ॥ कर्मस्वविनियुक्ता इति ॥ इमे त्वेति शास्त्रां
द्विनृत्तीत्यादिवत् विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः ॥
अतैव विनियोगाभावेऽपि बहिर्देवसदनं ददामीत्यस्य बहिर्लवनप्रका-
शनसामर्थ्यात् बहिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषत्वप्रकाशनसा-
मर्थ्येन कर्मस्तेषां विनियोग इत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह । तेषामिति ॥
शुद्धादिविशेषणस्तात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात् याथात्म्यं न
केवलं कर्मानुपयोगि किन्तु कर्मणा विरुध्यत इत्याह । याथात्म्यञ्चेति ॥
शुद्धोऽहं स्वभावतो न तु केनापि पाप्मना विद्धः सज्जलैको शरीर-
आकाशोपम इति जानन् कटाक्षेणापि कर्म वीक्षते । किन्त्वायात-

कर्मस्वविनियोगः । न चैवंलक्षणमात्मनो याथाक्यमुत्पाद्यं
विकार्यमायं संस्कार्यं वा कर्तृ भोक्तृ वा येन कर्मशेषता
स्यात् । सर्वांसामुपनिषदामात्मयाथाक्यनिर्णयनैवोपक्ष-
यात् । गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मा-
दात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि
चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धकर्मणि विहितानि । यो हि
कर्मफलेनार्थो दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना

प्रतीयान्तरेष्वेतादृशी निरुण्ण्येव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किञ्च यः
कर्मशेषः स उत्पादो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः ।
आप्यो मन्वादिः । संस्कार्यो ब्रीह्यादिस्तरुण्डलाघातादिरूपत्वं व्यापकं
व्यावर्त्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्त्तयति । तथात्मया-
थात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति । येन समेदं समीहितसाधनं ततो मया
कर्त्तव्यमित्यहंकारान्वयपुरःसरः कर्त्ताऽन्वयः स्यादित्याह । न चैवमिति ॥
ननु उपनिषदि जपोपयोगित्वादन्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनाच्च निरूप्यमेव ।
एतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राह । सर्वांसामिति ॥ यत्परः शब्दः स
शब्दार्थ इति सीमांसाप्रसिद्धेः सर्वांसामुपनिषदाञ्चैकात्म्ये तात्पर्य-
दर्शनाच्च जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम् । तथा हि ईशावास्य-
मित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छ्रुमित्युपसंहारादनेजदेकं तदनन्तरस्य सर्व-
स्येत्यभ्यासदर्शनाच्चैतद्देवा व्याप्नुवन्नित्यपूर्वं तासङ्कीर्त्तनात्को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवत्त्यासङ्कीर्त्तनात्कुर्वन्नेवेहेति
जिजीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासूच्या नाम त इति
निन्द्यक्यात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्तच्छिन्नपो मातरिश्वा दधातोर्लिभिधा-
यिन्यासास्यास्त्वावदुपनिषदेकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते । एवमन्यासामप्यु-
पनिषदासुपक्रमोपसंहारैकख्याभ्यासापूर्वं ताफलवत्त्वार्थवादयुक्त्युपपाद-
नानि पट् तात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन वाक्याभिस्तत्त्वालोके

च द्विजातिरहं न काणकुण्ठत्वाद्यनधिकारधर्मावानि-
त्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति हि अधिकार-
विदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथाव्यप्रका-
शनेनात्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञानं निवर्त्तयन्तः शोक-
मोहादिसंसारधर्मविक्षिप्तिमाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमु-
त्पादयन्तीति ॥ एवमुक्ताभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्
सङ्क्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

दर्शितानीति नेह प्रतन्यन्ते किञ्च प्रत्ययसंवादोऽपि बलवत्कारणम् ।
प्रसिद्धे विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्प्रदस-
न्वयेनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्बविरोधेनोपलम्बनीयम् ॥
यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमानमपि रूपं चक्षुषा गम्यमानं नापङ्गुवते
तथैकात्म्यमपि नापङ्गुवार्हमित्याह । गीतानामिति समं सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स
पश्यतीत्यादिगीता । एक एव हि भूतात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्यादिभोलशास्त्रा-
णाञ्चैकात्म्यपरत्वादित्यर्थः ॥ यद्येतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निर-
धिकारित्वात्कर्मकाण्डसुच्छिद्येतेत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह । तस्मा-
दिति ॥ औपनिषदात्मयाथात्म्यं च तोत्रक्रोधाक्रान्तस्वानं प्रत्येव
श्रेणादिविधिप्रामाण्यम् । तथा मिथ्यादर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्य-
मित्यर्थः ॥ अत्र जैमिनिप्रभृतीनां सम्प्रतिभाह । यो ह्यीत्यादिना ।
अर्थित्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः यष्टे प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादौ च
मिथ्याज्ञाननिदानम् । नहि नभोवर्द्धिष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः
परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्वाहःखं मे माभूदित्यर्थित्वम् । शरीरेन्द्रि-
यसमर्थोऽहमित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥
यस्मादात्मयाथात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्मशेषभूता न च भानान्तर-
विरुद्धास्तस्मात्प्रयोजनादिभन्वमपि तेषां सिद्धमित्याह । तस्मादेत इति ॥

। ॐ । वाजसनेयसंहितोनिषत् ॥

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्

ईशा । इष्टे इतीदं तेनेषा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा
सर्वस्य । स हि सर्वमिष्टे सर्वं जन्तूनामात्मा सन् । तेन
स्वेनात्मनेशावास्यमाच्छादनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किञ्च
यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत् । सर्वं स्वेनात्मनाऽहमे-
वेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणावृतमिदं सर्वं सुराचर-
माच्छादनीयं परमात्मना । यथा चन्द्रनागर्वादेरुदका-
दिसम्बन्धजक्तेर्दादजं दौर्गन्धतत्स्वरूपनिर्घर्षणेनाच्छाद्यते
स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभा-
विकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगद्भूतरूपं पृथिव्यां जग-

व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रतिपदं व्याचष्टे । ईशेति ॥ ईश एवार्थः ।
ऽस्य धातोः क्तिप् लुप्ते कृदन्तरूपमिदं तस्य तृतीयैकवचनं शेषेति ॥
ननु कर्त्तरि क्तिविवधानात्परमेश्वरस्य चाक्रियत्वात्कथं किञ्चन ब्रह्मवाच्य-
तेति तत्राह । ईशेति । सायोपाधीशनकर्त्तृत्वसम्भवाच्छब्दवाच्यता
न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥
ईशिवीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याह । सर्वजन्तूनामिति ॥
यथा दर्शादिषु प्रतिविम्बानामात्मा विम्बभूतो देवदत्त ईशिता भवति
तथा कल्पभेदेनेशिवीशितव्यभावसम्भवाद् वास्तवभेदानुमानं सम्भव-
तीत्यर्थः । वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्तवत्वं तत् ईशरात्मकमेव सर्वं
भ्रान्त्या यदनीश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर एवात्मवेति ज्ञानेना-
च्छादनीयं सर्वात्मक ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्याशेषतत्त्वोपदेशश्चान्द्रेग्ये
तत्त्वसम्बन्धोतिवदित्यर्थः । यच्चैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशा विशेषतः । ज्ञेयो-
पादेयभावोऽयं न सत्त्वप्रवदीष्यते । । उक्तञ्च । न बन्धोऽस्ति न

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विक्रानम् ॥१॥

त्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकार-
जातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरा-
त्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्वेषणादयसञ्चास एवाधिकारो
न कर्मसु तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः
पुत्रो मृत्यो वा आत्मसम्बन्धितयाऽभावादात्मानं पाल-
यत्यतस्त्यागेनेत्ययमेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं
त्यक्तैषणख्यं मा गृधः गृधमाकाङ्क्षां माकार्षीर्धनविष-
याम् । कस्य स्विक्रस्य चित्परखं धनं स्वस्य वा धनं मा-
काङ्क्षीरित्यर्थः । स्वदित्यनर्थको निपातः । अथवा मागृधः

भोक्तोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो
महेश्वर इति ॥ यस्यौपदेशिकज्ञानमात्रेणान्तर्दृष्टिर्न निराक्रियते तस्य
विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यन्तर्दृष्टिस्तिरस्करिष्यत इत्यभिप्रेत्य
इष्टान्तमाह । यथेति ॥ चन्द्रनामव्यादेरुदकादिसम्बन्धादाद्रीभावा-
दिना जातं यद्गौर्गन्धमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिर्घर्षणाभि-
व्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाच्छाद्यते तद्वद्विचारादेः स्वरूपसद्भावान्नि-
ध्यावुद्बोधकत्वं सम्भवतीत्याह । तद्वदेव हीति ॥ स्वभावोऽनादिरविद्या
तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधत्वे योग्यत्वप्रदर्शनार्थविशेषणम् । एवं
विचारादिप्रयत्नवतोऽन्तर्दृष्टिरित्यसम्भावनासङ्गा युक्त्यभिज्ञस्य सर्व-
विदहं चेश्वर एवेति भावनायासधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधि-
कृतस्य सर्वकर्मासञ्जस एवाधिकार इह मन्त्रे विवक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र
त्यागपरासर्ग्यात् त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्षपरं पदमित्यन्व-
याम्युक्तत्वात्पुत्राद्वेषणायाश्चित्तविशेषहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह ।
एवमीश्वरात्मेति ॥ विकीर्णितं सञ्जरासं स्तौति । तेन व्यक्तेनेति ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

कस्मात् । कस्य स्विद्वनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्वनमस्ति
यदुद्वेष्टेत । आत्मैव सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत
आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो मिथ्याविषयां
गृधिं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येधगावयसव्यासेनात्मज्ञाननिष्ठ-
तयात्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतस्यानात्मज्ञत-
यात्मग्रहणाशक्त्येदमुपदिशति मन्त्रः । कुर्वन्नेव इह निर्वर्त्त-
यन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं
शतसङ्ख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्वि पुरुषस्य परमा-
युर्चितम् । यथा प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि

त्यागेनात्मा रक्षितः स्याद्विष्णुयात्मस्वरूपावस्थानानुकूलत्वान्त्यागस्येत्यर्थः ।
सद्ग्रासिनः शरीरसम्भारणोपयुक्तकौपीनाच्छादनभिन्नाशनादिव्यति-
रिक्तेऽपि कथञ्चिद्द्रव्यपरिग्रहे रागद्वेषाप्रसङ्गिरोधे यत्र र्तव्यः ॥
तस्य प्रधानविरोधित्वादित्यभिप्रेत्य नियमविधिमाह । ए तत्कौषण
इति ॥ स्विदिति निपातस्य मामान्यार्थत्वेऽपि कस्य स्विदिति चिन्त-
नार्थत्वमन्यत्वमसिद्धं तदिह न गृह्यते इत्यनर्थकमित्युक्तम् । व्यवहार-
दृष्ट्यात्मनैवेदं सर्वशेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वादतः प्राप्ते विषये
नाकाङ्क्षा कर्त्तव्या ॥ १ ॥

परमार्थस्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः । आद्या-
मन्त्रस्य पृच्छार्थेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य सद्ग्रा-
मविधिरुक्तस्तुतृतीयपादेन सम्बन्धासिनो नियमविधिरुक्त इति प्रतिपदं
व्याख्याय सङ्क्षेपार्थमनुबद्धतुत्तरस्य सम्बन्धाभिधितया । एवमात्मविद
इत्यादिना ॥ पूर्वमन्त्रेण ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म
विहितं ततः सप्ततृयास्तुष्टाने तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कासङ्गावयति ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते
नरे ॥ २ ॥

तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवम्प्रकारे त्वयि
जिजीविष्यति नरे नरमात्राभिमानिनि इत एतस्मादग्नि-
होत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त्तमानात्प्रकारादन्यथा
प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्यस्य इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्मा-
ग्न्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमव-
गम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण समन्यासज्ञाननिष्ठतोक्ता द्वितीयेन
तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वत-

कथं पुनरिति ॥ शुद्धब्रह्मज्ञानकर्मणोरेकाधिकारे विरुद्धत्वात् ऋतुगमन-
विदग्निहोत्रादिकर्मवदस्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्वमिति चेन्न । विशिष्ट-
रूपभेदाद्ब्रह्माधिकारत्वात् । यज्ञोक्तम् । ज्ञानकर्मणोर्विहितत्वे शुद्धि-
साध्याद्विरोधोऽस्मिन्न इति तदसत् । ऋतुगमनविदग्निहोत्रादिकर्मयोरप्यवि-
रोधप्रसङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यभेदप्रतिषेधात्तत्र न
समुच्चय इति चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नातुध्यायेद्ब्रह्मशब्दानित्या-
दिप्रतिषेधस्तुल्यः केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यव-
हारे द्याभावात् समुच्चयविधेरद्वयान्वितत्वात्तस्माच्च समुच्चये तात्पर्यमन्व-
हयस्येत्याह । ज्ञानकर्मणोर्विरोधमिति । कर्तृत्वाद्व्याप्यासाध्यं कर्म
शुद्धत्वादपष्टव्यत इति सम्बन्धपक्षे यथोक्तं सहजानवस्थानलक्षणं विरोधं
किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः ॥ मन्त्रलिङ्गादपि तयो
र्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह । इहाप्युक्तमिति ॥ जिजीविषो रागिणः
कर्मविहितं सर्वमोक्षर एवेति ज्ञानवतस्त्यागोर्विहितः । किन्तु धनसम्पन्नस्यैव

वदन्त्यां यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जि-
जीविषेत् स कर्म कुर्वन् । ईशावास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन
भुञ्जीथा मागृधः कस्य स्वद्वनमिति । न जीविते मरणे
वा गृधिं कुर्वीताऽरण्यमियादिति च । ततो न पुनरेया-
दिति सन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदश्च वक्ष्यति ।
इमौ हावेव पश्यानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैवं
पुरस्तात्सन्त्यासश्च । तयोः सन्यास एवातिरेचयति । न्यास-
एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके । हाविमावथ पश्यानौ
यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्म्मो निवृत्तौ च
विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन
वेदाचार्येण भगवता । विभागज्ञानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

कर्म्मण्यधिकारः । प्रथममन्वार्थाधिकारिणश्च धनाकाङ्क्षानिषेधेन कर्म्माधि-
कारनिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ जिजीविषा हि कर्म्माधिकारिण एव न
ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह । न जीवित इति ॥ अरण्यं स्त्रीजना
सङ्कीर्णमाश्रममियाद्वच्छेदिति वेदशास्त्रनिश्चितस्ततोऽरण्यवासोपनिष्क्रान्ति-
तान्त्यासविधानादित्यर्थः । इतश्च नैकफूलकामस्य ज्ञानकर्म्मणोरधिकारः प्रति-
पत्तव्य इत्याह । उभयोरिति ॥ को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
स निदानार्थप्रहार्यं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तरगतमेव देशा-
न्तरप्राप्त्यापन्नं हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्षणं कर्म्मफलं वक्ष्यति । अग्ने
मयमुपेत्यन्तेनेत्यर्थः ॥ नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नाधिकारत्वे सति
प्रमाणयति । इमौ हावेवेति ॥ पुरस्तात्पृष्टिकालेऽनुनिष्क्रान्ततरौ भूत-
स्त्वष्टिभनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारत्वात् द्वौ । तयोः सन्यास एवातिरिक्तः
चेत्ते भवति परमपुरुषार्थाव्यवधानादित्यर्थः ॥ व्यासवाक्यमपि संवादक-
माह । हाविमावति ॥ २ ॥

असूय्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽ-
हताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो
जनाः ॥ ३ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । असूय्याः
परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता
असूय्याः । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफ-
लानि लोकान्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धे-
नादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽहता आच्छादितास्तान्-
स्यावरान्तान् प्रेत्य त्यक्त्वा देहमभिगच्छन्ति यथा कर्म
यथा श्रुतम् । ये के चात्महनः । आत्मानं घ्नन्तीति आत्म-
हनः । के ते । येऽविद्वांसः । कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति ।
अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् । विद्य-
मानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनादि
लक्षणं तच्च तस्यैव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो

आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह ।
अथेति ॥ ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथान्तमिति येन येन
यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा देवताविज्ञानमनुष्ठितं सत्तदनुकूपात्मेव योनि-
माप्नोतीत्यर्थः ॥ आत्महन्तृत्वस्योदरभेदिनि प्रसिद्धे कथमविद्वांस आत्महन
इत्याह । कथं त इति ॥ उदरभेदिनोऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादणु-
त्वाध्यासेन तिरस्कार एवात्महन्तृत्वमित्याह । अविद्यादोषेणेति ॥ यथा
कस्यचिच्छब्दस्य मिथ्याभिप्रायो शस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मनि पापित्वाद्यध्या-
सोऽपि हिंसैवेत्यर्थः ॥ अजरामरत्वादिलक्षणेऽहमिति संवेदनमभिधानञ्च
यत्कार्यं तदपि कृतस्त्वेव न दृश्यत इति हननमुपपद्यत इत्याह । विद्य-

अनेजदेकमनसो जवीयो नैनहेवा आप्नुवन्

जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः सरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते ते नात्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते । अनेजत् न एजत् । एजृ कम्पने । कम्पनं चलनं स्थिरत्वप्रच्युतिसद्वर्जितं सर्वदा एकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु मनसः सङ्कल्पादिलक्षणात् जवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते । ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च । नैष दोषः । निरुपाध्यापाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन रूपेणोच्यते अनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य सङ्कल्पविकल्पलक्षणात्पाधेरनुवर्त्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरस्थसङ्कल्पनं क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनो जविष्ठं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मधैतन्याभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनहेवा द्योत-

मानस्येति ॥ अस्यात्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्सरणमेव फलमित्याह । ते न ह्येति ॥ ३ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारयति । यस्यात्मन इत्यादि ॥ अविक्रियमेव श्रेष्ठात्मतत्त्वं कथं केचन स्वर्गगामिनः केचन नरकगामिन इति सांसारिकव्यवस्था स्यात् मन उपाधिनिबन्धनेत्यभिप्रेत्याह । मनस इत्यादिना ॥ उपाधेरनुवर्त्तमानात् विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहान्तःस्थत्वाद्दुर्गमनायोग्यात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याह । देहस्थस्येति ॥ जवीयत्वाद्वादिद्वत्तर्हि चक्षुरादिपाह्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । नैन-

पूर्वमर्षत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्प्रपो
मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

नाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि एतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन्
न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनोव्यापारव्यवहित-
त्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति ।
यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्व्य-
प्यपित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं
स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाक्रियमेव सदुपाधिकृताः
सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाऽविवेकिनां भूढानामनेक-
मिव च प्रति देहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह । तद्भावतो
द्रुतं गच्छतोऽन्याननोवागिन्द्रियप्रभृतीनामविलक्षणान्
अत्येति अतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति ।
तिष्ठदिति । स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्मात्र-
तत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्त-
रित्ते श्वसति गच्छतीति वायुः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मको
यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्भूतानि प्रोतानि
च यत्सूत्रसञ्ज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयिष्ये स मातरिश्वा ।

हेवा इति ॥ चक्षुरादिप्रवृत्ते मनोव्यापारपूर्वकत्वात्तद्विषयत्वे चक्षु-
रादिविषयत्वमप्यात्मनो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ मनसो वा कथं न विषय
आत्मेत्यत आह । यस्मादिति ॥ यथा मनःस्थं परिमाणं मनसो न
विषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथात्माप्यत्यन्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तदप्राप-
कत्वाच्चेत्यर्थः ॥ उक्तात्मसाङ्गवचनयोगोपपत्तिमाह । तस्मात्मात्मतत्त्वे
सतीति ॥ औतानि कर्माणि सोमाख्यपयःप्रभृतिभिरङ्गिः सम्पाद्यन्त इति
सम्बन्धाङ्गाद्यणिकोऽप्यब्दः कर्माणस्तु प्राणिचेष्टायाश्चानिमित्तत्वप्रसिद्धेः ।

तदेजति तनैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके । तद-
न्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाह्यत ॥ ५ ॥

अपः कम्पाणि प्राणिनां चैष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्यादीनां
ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभ-
जतीत्यर्थः । धारयतीति वा । भिः प्रास्माद्वातः पवते इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैत-
न्यात्मस्वरूपे सर्वास्यदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्वाणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्वोक्तमपि अर्थं
पुनराह । तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतमेजति चलति तदेव च
नैजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सञ्चलतीवेत्यर्थः । किञ्च
तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वादूर इव । तद्वद-
न्तिके समीपेऽत्यन्तमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरेऽ-
न्तिके च । तदन्तरेऽभ्यन्तरे सर्वस्य । आत्मा सर्वान्तर इति
श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदु
सर्वस्यास्य वाह्यतो व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वा-
दतः प्रज्ञानघन एवेति शासनान्विरन्तरम् ॥ ५ ॥

कारणवाचकः शब्दः काथीपलक्षणवा प्रयुक्त इत्यर्थः । ईश्वरस्यापि हिर-
ण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यवधारणपक्ष्याधिष्ठाता परमेश्वरः सर्वभाव्यत इत्युक्त-
विदानीं मातरिह्यमृष्यसुपलज्जार्थमादाय तात्पर्यमाह । सर्वा
हीति ॥ ४ ॥

जामिता आत्मस्य व्यापित्वाद्वाह्यतोऽस्तिनिरतिशयसूक्ष्मत्वादनन्तरे दक्षि-
तर्हि निरन्तरमेकरसं न ज्ञातानाभावादित्याशङ्काह । प्रज्ञानघन
एवेति ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥
 यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

यस्तु परिव्राड्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि
 स्थावरान्तान्यात्मन्येवानुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्य-
 तीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चात्मानं तेषामपि भूतानां
 स्वमात्मानमात्मत्वेन यथास्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्मा-
 ऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेताः केवलो निर्गुणोऽनेनैव
 स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु
 चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्श-
 नान्न विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्थानु-
 वादोऽयम् । सर्वा हि घृणात्मनोऽन्यद्वृष्टं पश्यतो भवत्या-
 त्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्त-
 मस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ।
 यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि
 परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूदात्मैव संहतः परमार्थ-
 वस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन् काले तत्र चात्मनि वा कः शोकः

उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवनमुक्तस्वरूपेणाव-
 स्थानमित्याह । यस्त्विति ॥ इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह । यस्मि-
 न्निति ॥ स्मरतिशयानन्दः स्वत एव दुःखान्मृष्टमात्मानमजानतो भवति
 ह हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न जेतमिति । ततः पुत्रार्दान् कामयते

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥
 स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपाद-

को मोहः । शोकश्च मोहश्च कामबीजमज्ञानतो भवति । न
 चात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः को मोहः कः शोक
 इति । शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरान्तेपेणासम्भवप्रदर्शनात् ।
 सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेणेत्याहायं
 मन्त्रः । सपर्यगात्स आत्मा पर्यगात्परि समन्तादगाङ्गतवान्
 आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदीं प्रमानित्यर्थः ।
 अक्रायमशरीरो लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमक्षतम् ।
 अस्त्राविरं स्त्रावा शिरा यस्मिन् विद्यन्ते इत्यस्त्राविरम् ।
 स्त्राविरमव्रणमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलम् ।
 अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितमिति । शुक्रमित्यादीनि
 वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेतव्यानि । स पर्यगादित्युपक्रमस्य
 कविर्मनीषीति पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः कान्तदर्शी
 सर्वदृक् । नान्यतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईशि
 ता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति
 परिभूः । स्वयम्भूः स्वयं भवतीति येषामुपरि भवति यच्चो-

तदर्थं देवताराधनादि विकीर्षति तवात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्य-
 त्तिरेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणान्मूलाविद्यानिष्ठस्यैव शोका-
 देरात्मनिकनिवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षिता ॥ स्वयमात्मस्य सुपुत्रोऽपि

विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्योधात-
थ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

अन्वन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो

परि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य-
मुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथा-
तथ्यं यथाभूतकर्मफलसाधनतोऽर्थान् कर्तव्यपदार्थान्
व्यदधाद्विहितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्व-
तीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता
प्रथमवेदार्थः । ईशावास्यमिदं सर्वं माग्धः कस्यस्विह्न-
मित्यज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे कुर्वन्नेवेह-
कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ।
अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यके-
ऽपि प्रदर्शितः । सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।
अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्यात्मा वाग्जाये-

भावादित्याह । शोकश्च मोहश्चेत्यादिना ॥ योऽयमिति । क्षुप्रशरणे
धातुः । क्षुप्रवन्ति शरीरमिति क्षावा शिरा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रकरणाविभागं दिदर्शयिषुर्दत्तमनुवदति । अत्राद्येनेति ॥
यदुक्तं भास्करेण सञ्जाय्यपनिषदेकब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरण-
भेदकरणमनुचितम् । तदसत् । प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु
दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञानाङ्गमिति वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणात् ।
स्वेनापि व्याकृताव्यक्तोपासनसप्तद्वयविधानस्य प्रकरणभेदेनैवेष्टव्यः-

विद्यया तदारोहन्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणां
यान्ति । कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं
किञ्चिदकर्त्तव्यतामियात्तत्र । अन्धन्तमः अदृशनात्मकं तमः
प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां
कर्मेत्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्नि-
होत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः मन्तोऽनुतिष्ठ-
न्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव
बद्धतरमेव तमः प्रविशन्ति । कर्म हित्वा ये उ विद्यायामेव
देवताज्ञाने रताः । तत्वावान्तरफलभेदविद्याकर्मणोः

प्रकृतत्वात्तस्य एव ससृज्जिचीषया निन्दोच्यत इति । तदसत् । न हि
प्रकृतमित्येतावता सम्बध्यते किन्तु सम्बन्धयोग्यम् । शुद्धब्रह्मात्मकत्वविद्याया
स्वध्यासोपमर्दकत्वाद्वास्ति कर्मसम्बन्ध कर्मसम्बन्धयोग्यता । किञ्च यस्मि-
न्निष्पद्येऽपि फलस्य व्यवधानं सम्भाव्यते तस्यैव सहकारिससृज्य इष्यते ।
दर्शनादेरिवैकत्वमनुपपन्नतः को मोहः कः शोक इत्येकत्वं न सम-
कालं मोहादिनिवृत्त्यभिधानाद् कालान्तरोपपन्नम् । ततो न सहकारि-
ससृज्जिचीषा । किञ्चास्या मन्तोपनिषदो ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्तेने-
त्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदनकरणत्वेन सम्बन्धः प्रतीयते ।
तत्कथं दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारिसम्बन्धः कल्प्यते । प्रधानस्य च विद्यायाः
सहकारिसम्बन्धविधिक्रिया निन्देत्यप्युक्तम् । अत एवास्मीन्वनाद्यनपेक्षे-
तिसूत्रविरोधश्च समससृज्यश्च परेषापि नेष्यते । विरोधेन च परिजह्ये
तस्मात्कर्माविषद्वेदेवताज्ञानस्यैव ससृज्यो विधीयते ॥ ननु देवताज्ञानस्य
कर्मफलातिरिक्तफलाभावात्ससृज्यो न सम्भवतीत्यत आह । विदुषेति ॥
ननु ससृज्जिचीषया निन्दति किमिति व्याख्यायते अध्ययनविधेर्भोक्ताद-
र्शात्पर्यवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्तद्वाणार्थेन निन्दा
किं नेष्यते तत्राह । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति ॥ फलशब्दो भोक्ते दृष्टो भोक्ष

अन्यदेवाङ्गविद्ययाऽन्यदेवाङ्गरविद्यया इति
 शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥
 विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अवि-

समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः सन्नि-
 हितयोरङ्गाङ्गितया नामितैव स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यतृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति ।
 अन्यदेवाङ्गरविद्यया कर्मणा क्रियत इति । तथोक्तं
 कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति । एवं शुश्रुमः
 श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । ये आचार्य्या नोऽ-
 स्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानञ्च विचचक्षिरे व्यत्यातवन्तस्तेषामय-
 मागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवं विद्याञ्चाविद्याञ्च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः ।
 यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्येदं समुच्चय-
 कारिण एकपुरुषार्थसम्बन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते । अवि-
 द्यया कर्मणाऽग्निहोवादिना सत्यं स्वाभाविकं कर्म ज्ञा-

मनिच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनान्तो यो देवलोकैर्दृष्टिनादि
 तृप्तते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

चित्तन्वा माया परमेश्वरस्त्रयोपाधिः । मायान्त प्रकृतिं विद्यान्वायि-
 नन्तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धावासम्भूतिशब्दे नोच्यते न ब्रह्म ।
 तस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतितत्त्वत्वानुपपत्तेः । भास्वराभिमतस्तु
 परिणामवादस्तत्त्वालोके निरस्त एवास्माभिः सांसारिकदुःखानुभवा-
 भावने च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थमानताऽप्युपपद्यते । फलञ्च
 कर्म्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति । ततो

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्या मृतमश्नुते ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं ।

क्षेत्यत्रावर्गानोपेन विनिर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलक्षणं मृत्युनुरोधात् । सात्त्विकद्वैतसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती संसारगतिः । अतः परं पूर्वोक्त-
मात्मैवाऽर्हजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वेषां स-
व्यामजाननिष्ठाफलं एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
लक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्त्यन्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशनेऽत ऊर्द्धं बृह-
दारण्यकं तत्र निषेकादिस्मरणानन्तं कर्म कुर्वन् जिजीवि-
षेत् यो विद्यया महापरब्रह्मविषयया । तदुक्तं विद्याया-
विद्याञ्च यस्तद्देहोभयं स ह ॥ १४ ॥

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुत इत्युक्तं तत्र
केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते । तद्यत्तत्सत्यमसौ स
आदित्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
क्षन्पुरुष एतदुभयं सत्यं ब्रह्मपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः
सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यामानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते

न वाच्यं विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पसम्भवादुदितानुदितहो-
मयोर्हि पुरुषतन्त्रवाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं तर्ह्यविरोध एवास्तु सप्त-
यविधिवलादिति चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोरेव
सहसम्भवानुपपत्तेः सप्तयविधिरसिद्धः । सिद्धे सप्तयविधौ तद्वादावि-

तत्त्वमूषन्पाटणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥
 पूषन्नेकर्षे यम सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्

हिरण्यमेव पात्रेण । हिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्भूय-
 मित्येतत् । तेन पात्रेणोवापिधानभूतेन सत्त्वस्यादित्य-
 मण्डलस्यस्य ब्रह्मणोऽपिहितं क्वादितं मुखं द्वारं तत्त्वं
 हे पूषन् अपाटणु सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्
 सत्त्वं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मद्यां अथवा
 यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठाने दृष्टये तव सत्यात्मन उप-
 लब्धये ॥ १५ ॥

हे पूषन् जगतः पूषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति
 गच्छतीत्येकर्षिः । हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः ।
 हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां स्वीकरणात्सूर्य्यः ।
 हे सूर्य्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य ।
 व्यूह विगमय रश्मीन् स्वान् । समूह एकीकुरु उपसंहर ते
 तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्यणतममत्यन्तशो-
 भनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्प्रश्यामि । किञ्चाहं न तु त्वां

रोधसिद्धिरविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ।
 बहुसम्भावानुपपत्तावपि क्रमेणैकान्यविद्याविद्ये स्यातामिति चेत्तु यदि पूर्वं
 भविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्ह्यप्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसम्भव इत्याह ।
 न विद्योत्यत्ताविति ॥ पूर्व्वसिद्धाया अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादव्यस्यो-
 त्यत्तौ कारणासम्भवान्मूलाभावेन भ्रमसंशयः पश्यणानामपि विदुषोऽनुप-
 पत्तिरित्यर्थः । विद्योत्यत्तौ भाभूदविद्या कामकर्म तु भविष्यति विदुषो

समूह । तेजो यत्ते रूपङ्गल्याणतमन्तस्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमधेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं
स्मर ॥ १७ ॥

भृत्यवद्याचे योऽभावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवपुरुषः
पुरुषाकारत्वात् पूर्यम् । अनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्त
मिति पुरुषः पुरिशयनाद्वा पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि ॥ १६ ॥

अधेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरि-
च्छेदं हित्वाऽधिदेवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रा-
त्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिङ्गश्चेदं ज्ञानकर्म्म-
संस्कृतं उत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् । मार्गयाचनसामर्थ्यादधेदं
शरीरमग्नौ कृतं भस्मान्तं भूयात् ॥ अमिति यथोपा-
सनं ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्नप्राणं ब्रह्म भेदो-
च्यते । हे क्रतो सङ्कल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्त्तव्यं तस्य
कालोऽयं प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर एतावन्तं कालं भावितं
कृतमग्रे स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म्म तच्च स्मर
क्रतो स्मर । कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

ऽपि व्याख्यानभिघाटनादिदर्शनादित्याशङ्क्याह । अविद्यासम्भ-
वादिति ॥ चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानं हि कर्म्म ज्ञानेन सङ्गतं सप्तविधी-
भितं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षादनुभवतो न चोदना सम्भवति कामाभावात्का-
मिनो हि सर्वाचोदनाः । अकामतः क्रियः काश्चित्काले न हि कस-

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्गं याचते । हे अग्ने नय गमय सुपथा
शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गेनिवृ-
त्तार्थम् । निर्व्विस्त्रोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेनातो
याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय ।
राये धनाय कर्मफलभोगाद्येत्यर्थः । अस्मान्यथोक्तधर्मफल-
निशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि प्रज्ञा-
नानि वा विद्वान् जानन् । किञ्च युयोधि वियोजय विना-
शय अस्मदस्मन्तो जुहुराणं कुटिलं वचनात्मकमेनः पापम् ।
ततो वयं विशुद्धाः सन्त इष्टं प्राप्नुगाम इत्यभिप्रायः ।
किन्तु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परिचर्यां कर्तुं भूयिष्ठां
वज्रतराम् । ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम तव
नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा
विद्यायाऽमृतमश्नुते । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सभूत्याऽमृत-
मश्नुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति अतस्तन्निर्द्धारणार्थं
सङ्क्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्र तावत् किं-
निमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्या परमात्म-
विद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वञ्च । ननूक्तायाः परमात्म-
विद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् ।

चित् । यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणात् । विद्व-
च्छरीरस्थितित्वविद्यालेशाश्रया । कर्मशेषनिमित्तं तु विदुषो
भिन्नाऽनादि न कर्मचोदनाभावात्किन्तु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावि-

वयुनानि विद्वान् । ययोध्यस्मज्जङ्गराणमेनो

विरोधोऽस्तु नावगम्यते विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाण-
कत्वात् । यथाऽविद्यानुष्ठानं विद्योपासनञ्च शास्त्रप्रमाणकं
तथा तद्विरोधाऽतद्विरोधावपि । यथा च न हिंसात्मका-
भूतानि इति शास्त्रावगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यतेऽध्वदे-
ऽपि हिंसा स्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् ।
विद्याकर्माणोश्च समुच्चये न दूरमेते विपरीते विषूची
अविद्या या च विद्येति श्रुतेः । विद्याञ्चाविद्याञ्चेति वचना-
दविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्यावि-
द्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासम्भवादविरोध एवेति चेन्न ।
सहसम्भवानुपपत्तेः । क्रमेण स्यातां विद्याविद्ये इति
चेन्न । विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः
प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्ने-
वाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उत्पत्तिर्नापि
संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन् सूर्याणि भूतानि आत्मैवाऽभू-
द्विजानतस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपपद्यत इति
शोकमोहाद्यसम्भवश्रुतेः । अविद्यासम्भवात्तदुपादानस्य
कर्माणोऽप्यनुपपत्तिसमवोचाम । असृतमश्रुत इत्यापेक्षकम-
सृतं विद्याशब्देन परमात्रविद्याग्रहणो हिरण्यमेत्यादिना

तत्कर्माभावं तच्च विहाय स्वगतं मन्यते कर्माध्यासोपादानाविद्याया
असम्भवाच्चैव किञ्चित्करोमीति प्रत्ययाञ्चेति भावः । यदुक्तमसृत-
शब्देन मुख्यमेवावृत्तत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन च परमात्मविद्येति

भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥ इति वाज-
सनेयसंहितोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मादृथाऽस्माभिर्व्याख्यात-
एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरस्यते ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीश-
ङ्करभगवतः कृतौ वाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥
॥ ॐ तत्सत् ॥

तत्वाद् । व्यस्तमिति ॥ मुख्यान्तत्वग्रहणे हिरण्ययादिमन्त्रेण
द्वारमार्गयाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्य न प्राणा उत्क्रामन्त्यत्र ब्रह्म समन्वृते
इत्यादिश्रुतेः । ततो मुख्यार्थबाधाज्ञौणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः । यस्मा-
दर्थान्तरं न सङ्गच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ।
१८ ॥ ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शङ्करस्य परात्मनः । मन्दोपलृप्तिसिद्धये
प्रणीतं द्रष्टव्यं स्फुटम् ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशु-
क्लानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृता वाजसनेयसंहि-
तोपनिषद्भाष्यटीकसमाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतलवकारोपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐ परमात्मने नमः । केनेषितमित्यादयोपनिषत्पर-
ब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः ॥ प्रागेतस्मा-
त्कर्माग्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च
प्राणस्थोपामनान्युक्तानि कर्माङ्गमामविषयाणि च । अन-
न्तरञ्च गावत्कामविषयदर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्व-
मेतदयोक्तं कर्ष च ज्ञानञ्च भस्यगनुष्ठितं निष्कामस्य
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य
केवलानि श्रौतानि स्मार्त्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्ग-
प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या

ॐ परमात्मने नमः । ॐ यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानञ्चक्षुर्वागाद्यगोचरम् ।
स्वतोऽध्यक्ष पर ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

केनेषितमित्यादिकां तलवकारशाखोपनिषदं व्याचिख्यासुर्भ-
गवान् भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वादसंसारिव्रह्म-
भःपस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासम्भवात्त्रिविषयत्वादव्याख्येयत्वमित्याशङ्क्याह-
ङ्कारसाक्षिणः संसारित्वयत्तत्प्रमाणविषयत्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरो-
धासम्भवात्सर्वविषयत्वाद्याख्येयत्वं प्रतिजानीते । केनेषितमित्यादयेति ॥
कस्तर्हि नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याया सह नियतपूर्वोत्तरभावानु-
पपत्तिलभ्यः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतुहेतुसङ्गावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं
दत्तमनुवदति । प्रागेतस्यादित्यादिना ॥ कर्माङ्गसाम पाञ्चभक्तिर्कं

त्वयास्त्रीयया प्रवृत्ता पश्वादिस्थावरान्ता अधोगतिः
 स्यात् । तथैतयोः पथोर्न कतरे च न तानीमानि क्षुद्राण्यस-
 कृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व स्त्रियस्वेत्येतत्तृतीय-
 स्थानमिति श्रुतेः । प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमीयुरिति मन्त्र-
 वर्णाद्विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्माध्य-
 साधनसम्बन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवा-
 द्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्त्तते तदेतद्वस्तु
 प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्यादया ।
 काठके चोक्तम् । परास्त्रिखानि व्यहणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-
 पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्द्वीरः प्रत्यगात्मनि मैत्रदा-
 दृतचक्षुरस्यतत्त्वमिच्छन्नित्यादि परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचि-
 तान् ब्रह्मणो निर्व्वेदमापन्नान्वास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं
 स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि-
 साप्रभक्तिकञ्च तद्विषयाग्युपासनानि पृथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राणदृष्ट्या
 गायत्रिसामोपासनञ्च । शिष्याचार्यसन्तानाविच्छेदो वंशस्तदवसानेन
 अन्येन कार्यरूपमेव वस्तूक्तञ्चेत्तर्हि प्राणाद्युपासनसहितस्य कर्म्मणः
 संसारफलत्वात् ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धो विधि-
 त्वित इत्याशङ्क्य नित्यकर्म्मणं तावज्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति ।
 सर्वमेतदिति ॥ काम्यानां प्रतिषिद्धानाञ्च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं
 कथयति । सक्रामस्य त्विति ॥ एतयोः पथोर्ज्ञानकर्म्मणोर्मध्ये केनापि
 मार्गेण येन प्रवृत्तास्ते प्रतिषिद्धानुष्ठायिन इत्यर्थः । जायस्व स्त्रियस्वेति
 पुनः पुनर्जायन्ते स्त्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजाः स्वेदजाण्डजोद्भि-
 ज्जलज्जन्माः । पितृयानदेवयानलक्षणमार्गगमनद्वयमतीत्य कष्टमेव
 गतिमीयुः प्राप्ता इत्यर्थः ॥ एवं कर्म्मफलसङ्क्रान्तौ विरक्तस्य विशु-
 द्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन् हेतुहेतुमद्भावमाह ।
 विशुद्धसत्त्वस्य त्विति ॥ साध्यसधनसम्बन्धाद्विरक्त्येति सम्बन्धः ॥ तत्र

त्यादि । आद्यर्कं च ॥ एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं
 विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुञ्च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा ।
 एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्मसारबीजमज्ञानं काम-
 कर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्त्तते । तत्र को मोहः कः
 शोक एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात् । तरति शोकमा-
 त्मविद्धिदयते हृदयप्रस्थिम्बिदयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहि-
 तादपि ज्ञानादेतस्मिन्धीति चेन्न । वाजसनेयके तस्या-
 न्वकारणत्ववचनाज्जाया मे स्यादिति प्रस्तुत्य पुत्रेणायं
 लोको जयते नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्वया
 देवलोक इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तम् ।
 वाजसनेयके तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः । किं
 प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा नायं लोक इति

निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह । इह कृतादिति ॥ कर्मफलदिरक्तस्य
 ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्र सवादमाह । काठके चेति । आहतचक्षुरिति
 साध्यसाधनभावादुपरतकरणग्रामश्चक्षुर्गृहस्थोपलक्ष्यार्थत्वात् ॥ अन्व-
 यव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च एवं हीति ॥ नान्यथेत्यविरक्तस्य बहिर्विष-
 याक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथञ्चिज्ज्ञातापि न फलावसाना
 स्यात् शूद्रयागादिवदित्यर्थः । अद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकारणसम्बन्धोऽस्ति
 तथाप्युपनिषज्जन्तुज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वाद्युपनिषदो व्यस्यारम्भः
 सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति ॥ समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते ।
 कर्मसहितादपीति ॥ एकाध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात्कर्मज्ञानकारण-
 योरेकं फलं वाच्यं ततः कर्मसमुच्चिताज्ञानात्मनिदानसंसारनि-
 वृत्तिलक्षणं फलं सिद्धतीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

तत्वायं हेत्वर्थः । प्रज्ञाकर्म्मतत्संयुक्तविद्याभिर्भूतुष्यष्टि-
 देवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तये कारणैः किं
 करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्य-
 मिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽप्यतोऽभयो न
 ब्रह्मते कर्मणा नो कनीयान् नित्यश्च लोक इष्टः । स
 च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पा-
 दसंख्याप्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषां सन्ध्यास एव
 कर्त्तव्य इति । कर्म्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्म-
 विज्ञानस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्म्मणा
 प्रत्यक्षमितसर्वं भेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सह-
 भाविचमुपपद्यते । वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मवि-
 ज्ञानस्य । तस्मादृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्नेभ्यो विरक्तस्य
 प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या

व्यध्यनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्म्मकारणस्य न भोजफलत्वं कल्पयितुं
 शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह । वाजसनेयक इति ॥ किञ्च यदि
 श्रुतेः कर्म्मसमुच्चिताज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदा पारिव्राज्यं नोपदिश्येत् ॥
 श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ इत्याह । तत्रैव चेति ॥
 प्रज्ञाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह । तत्वायमिति ॥ किं करि-
 ष्यामो न किमथ तत्कामत्वादेवेति शेषः ॥ तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण भोज-
 सन्भवात्किमिति प्रज्ञादिध्वनादर इत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ इष्टोऽप्य-
 यमात्मलोकः कर्म्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोलस्यान्यथासंभावसु-
 क्तत्वे बन्धभोजावस्थयोरविवेकापातादित्याशङ्क्याह । स चेति ॥ कर्म्म-
 भोजे कार्यस्योत्पादादेरसंभवात्संयुक्तज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रति-
 ष्ठापपत्तेन कर्म्मकार्यैर्भोज इत्यर्थः ॥ ब्रह्मज्ञानस्यानुभवावसानासिद्धवे
 परोक्षनिश्चयपूर्वकः सन्ध्यासः कर्त्तव्यः । सिद्धे चानुभावावसाने ब्रह्मा-

ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः

प्रदर्श्यते ॥ शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनन्तु सूक्ष्म-
वस्तुविषयत्वात्मुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्का-
गम्यत्वञ्च दर्शितं भवति । नैषा तर्केण मतिरापनीयेति ।
श्रुतेश्च आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्वैव विद्या विदिता
साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुति-
स्मृतिनियमाश्च । कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्य-
गात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्बभूव नित्यं शिवमचल-
मिच्छन्पप्रच्छेति कल्पते । केनेषितमित्यादि ॥ केनेषित-
मिति केन कर्त्ता ईषितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति
स्वविषयं प्रति गच्छति इति सङ्ख्यते । ईषेरार्थः शार्धस्य
गत्यर्थस्य चेहामम्भवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । ईषि-
तमितीदृशप्रयोगस्तु छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं
प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषण-

ब्रह्मज्ञाने स्वभावप्राप्तिः सत्यास इति दृष्टव्यः । इतश्च न कर्मब्रह्मा-
त्मतानिश्चयसमुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह । कर्मसहभाविष्येति ॥ ननु
कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधितोऽनुष्ठेयत्वादिद्वेषे विनियोज्यादिभेदापेक्षित-
त्वात्कथं सर्वभेददर्शनं प्रत्यस्तमुच्यते ॥ ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्काह ।
वस्तुप्राधान्ये सतीति ॥ विधिजन्यं प्रयत्नं भाव्यो हि विधिविषय
उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो

प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेपितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

विशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयितुं विशेषेण । कीदृशं
वा प्रेषणमिति । ईषितमिति तु विशेषणे सति तदुभय
निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थे विशेषनिर्द्धार-
णाद्यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेपितमित्येतावतैव सिद्ध-
त्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिकादर्थ-
धिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषि-
तमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रश्नसामर्थ्यादेहा-
दिसङ्घातादनित्यात्कर्मकार्यादिरक्तोऽतोऽन्यत्कृतत्वं नित्यं
वस्तु बुभुक्षमानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतर-
थेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्ध-
मिति प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थेन
प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थ-

ब्रह्मतानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न प्रामा-
णिकस्तस्मादित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रति-
पादनस्य तात्पर्यमाह । शिष्याचार्येति ॥ आपनीया प्रापणीया ह्यनव्या
वा न भवतीत्यर्थः । साधितं शोभनतमं फलं प्रापयतीत्यर्थः ॥ ईष आभी-
क्षणे गतौ वेति धात्वन्तरसम्भवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानमित्या-
शङ्काह । ईषेरिति ॥ आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं तद्विषयताया गतिविषयताया
वा मनसोऽनभिप्रेतत्वान्नःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुक्षितत्वादित्यर्थः ।
इदं प्रयोगे सति मतिगुणेन भवितव्यम् । तदा एषितव्यमिति स्यात्तदभा-
वाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु धातोरनित्यादनुबन्धस्य विकल्पविधानाद-

विशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य
 प्रेषयित्वं किं वा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रे-
 शैव मनश्चादिप्रेषयित्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं
 पतति । प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । न तु
 स्वतन्त्र मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं
 प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्र मनः प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिविषये स्यात्तर्हि सर्वं स्यान्निवृत्तिनानं न स्यादनर्थं च
 जानन् सङ्कल्पयति । अत्युग्रदुःखे च कार्ये वार्ष्णिमाणमपि
 प्रवर्त्तत एव मनस्तस्माद्युक्तं पव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन
 प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रैति गच्छति स्वव्यापारं
 प्रति प्रतस्थे इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वं कत्वात्मव्येन्द्रिय-
 वृत्तीनाम् । केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति
 लौकिकाः । तथा चक्षुष्कोत्पक्ष स्वे स्वे विषये क उ देवो
 द्योतनवान् युनक्ति युङ्क्ते प्रेरयति ॥ १ ॥

न्वेषितमन्विष्टं चेति वैकल्पिकप्रयोग दर्शनादिति ईषितमिति पदद्वय-
 स्यार्थवच्चभाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना ॥ इच्छामात्रेणेति ॥ प्रपतन-
 मन्तरेण ससिद्धिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते ।
 अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह । अपि चेति ॥ त्वदुक्तोऽय-
 मर्थविशेषो न घटते सङ्घातस्येवेच्छादिभिः प्रवर्त्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपप-
 त्तिप्रसङ्गादित्याह । न प्रश्नेति ॥ मनसः स्वातन्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्त-
 प्रवर्त्तकसम्भावन भावात्प्रश्नो न घटत इत्यादिष्व समाधत्ते । ननु स्वतन्त्र-
 मित्यादिना ॥ अत्युग्रदुःखे चेति ॥ १ ॥

ओत्रस्य ओत्रं मनसो मनो महापो उ वाच्यम्

एवं पृथक्ते योम्यायाः पुनः ननु न वाच्यम् ।
मनसादिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयता
कथं वा प्रेरयतीति । ओत्रस्य ओत्रं नृचोत्पन्नेनेति ओत्रं
शब्दस्य अवगणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं ओत्रमिन्द्रियं
तस्य ओत्रं स यस्त्वया पृथक्त्वः ओत्रं क उ देवो
वुनक्तीति । असाधेवंविशिष्टः ओत्रादीनि नियुक्त इति
वक्तव्ये न त्वेतदनुरूपं प्रतिवचनं ओत्रस्य ओत्रमिति । नैष
दोषः । तस्यान्यथाविशेषानवगमात् । यदि हि ओत्रादि-
व्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः ओत्रादिनियो-
क्ताऽवगम्यत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदिदमनुरूपं प्रतिवचनं
स्यात् । न त्विह ओत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो
लवित्रादिवदधिगम्यते । ओत्रादीनामेव तु संज्ञतानां
व्यापारेणालोचनसङ्कल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसान
लिङ्गेनावगम्यते ॥ अस्ति हि ओत्रादिभिरसंज्ञतो यत्प्र-
योजनप्रयुक्तः ओत्रादिकलापो गृहादिवदिति संज्ञतानां
परार्थत्वादवगम्यते ओत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादननु-

अद्यतनीनदुःखे द्युतादिकार्ये प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमा-
शङ्क्य समाधत्ते । असाधेवंविशिष्ट इत्यादिना ॥ ओत्रादयः स्वविषय-
णोऽपि संज्ञतः स्यात् तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात् । तत्तत्तत्साध्यः
शेषो कल्प्यस्तसाध्यः इत्यनवस्थापसङ्गपरिहारायासंज्ञतोऽतो गम्यते ।

उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रत्या
स्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

रूपमेवेदं प्रतिवचनं ओतस्य ओतमित्यादिकम् । पुनरत्र
पदार्थः ओतस्य ओतमित्यादेः । न ह्यत्र ओतस्य
ओतान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैष
दोषोऽयमत्र पदार्थः । ओतं तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं
दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं ओतस्य चैतन्ये ह्याम-
ज्योतिषि नित्ये संहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः
ओतस्य ओतमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराख्यात्मनै-
वायं ज्योतिषस्ते तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्य-
स्तपति तेजसेह्व इत्यादीनि । यदादित्यगतं तेजो जगद्धा-
सयतेखिलम् । ज्ञेवं ज्ञेवी तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते
त्यादिगीतासु । काठके च । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-
नामिति । ओताद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं
तदिह निवर्त्तयते अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तर-
तमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं ओतादिरपि ओतादि
तत्त्वामर्थमिति प्रतिचनम् । शब्दार्थयोपपद्यत एव । तथा
मनसोऽन्तःकरणस्य मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्य-

यतः सर्वसाक्षिणं लक्षयितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं
फलनिष्पत्तिलिङ्गम् । यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य व्यापारो लिङ्गत्ये
नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसानलिङ्गव्यापारस्तेन तच्छ्रेणी कथ्यत
इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य सङ्क्षेपतत्तात्यर्थमाह । ओताद्येव सर्वस्येति॥ यस्मा-

ज्योतिषा दीपितं स्वविषयसङ्कल्पाध्यवसायादिममर्थं स्यात् ।
 तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य
 निर्देशो मनस इति यदाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थे ओवा-
 दिभिः सर्वैः सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम् । यस्मान्मनसो
 मन इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरि-
 णस्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनादाचो ह वाचमित्येतद-
 नुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति । कस्माद्द्वितीयैव न क्रियते ।
 न । बह्वनामनुरोधस्य युक्तत्वादाचमित्यस्य वागित्येता-
 वद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति ॥ शब्दद्वयानुरोधेनैवं हि
 बह्वनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्पृष्टञ्च वस्तु प्रथमयैव
 निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्तया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशे-
 षस्य प्राणस्त्वत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् न । ह्यात्मना
 नधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्
 यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्द्धप्राणमुन्मयत्यपानं
 प्रत्यगस्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणाः
 प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्मीति । ओवादीन्द्रियप्रस्तावे
 प्राणप्राणस्य न तु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु

दस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः सन्त्यक्तव्येति शेषः ॥
 प्राणवेष्टा चेतनाधिष्ठानाधिष्ठानपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वद्वयादिप्रवृ-
 त्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मनाधिष्ठितस्येति ॥ ज्ञात्वेतिपदाध्याहारे
 कारणमाह । प्रष्टुः पृष्टस्येति ॥ सामर्थ्यादिति ॥ ओवाद्यात्मभावस्या-
 गमन्तरेणाकृतत्वासम्भवाज्ज्ञानवशाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽकृता भव-
 न्तीति सम्बन्धः ॥ एतत्स्फुटयति । ओवादौ ह्येत्यादिना ॥ कृत्वेति
 विदेहसक्तिर्विवक्षिता प्रारब्धभोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कारणाभा-

ब्राह्मणस्य ग्रहणे कृते एव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणक-
लापस्य यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्वद्भूतिः प्रकरणार्थो विव-
क्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षूरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्दूषग्रहण-
सामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुषश्चक्षुः प्रष्टुः
ष्टव्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाच्चादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म
ज्ञात्वेत्यध्याह्वयते । अस्तता भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञाना-
दाऽस्तत्वं प्रार्थते । ज्ञात्वाऽतिमुच्यत इति सामर्थ्यात् । ओत्वा
दिकरणकलापमुक्तित्वात् ओत्वादौ ह्यात्मभावं कृत्वा तदु-
पाधिः संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च । अतः
ओत्वादेः ओत्वादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य
ओत्वाद्यात्मभावं पपित्यज्य ये ओत्वाद्यात्मभावं परित्यज्य
जन्ति ते धीरा धीमन्तः । न हि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण
ओत्वाद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्मा-
ल्लोकात्पुनरितिकुलबन्धुषु समाहंभावसंख्यवहारलक्षणात्
त्यक्तमव्येषणा भूत्वेत्यर्थः । अस्तता अमरणधर्माणो भवन्ति ।
न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनास्ततत्वमानशुः
पराञ्चि खानि व्यट्णात् । आस्ततचक्षुरस्ततत्वमिच्छन् ।
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समश्रुते इत्यादिश्रुतिभ्यः

वाटवश्यम्भाविनी विदुषोऽविदुषश्च सुक्लिरित्यर्थः ॥ सर्वाद्यध्यासाधि-
ष्ठानरज्जवच्छ्रोत्राद्यध्यामाधिष्ठानचैतन्यं ओत्तस्य ओत्तमित्यादिना
कथितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वादिपयत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निवर्त्तयति ।
यस्माच्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना ॥ अध्यस्तस्य ह्याधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्य-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न
विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव

अथ वातिमुच्येत्यनेनैवणात्यागस्य मिद्वत्त्व दस्मात्लोकात्प्र-
त्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य सत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छात्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र
तस्मिन् ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनामन्भवात् ।
तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभि-
धेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्यु-
च्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निवर्त्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्मा
ऽतो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दोहकः प्रकाशश्चापि सन्
न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तदन्तो मनो मनश्चा-
न्यस्य सङ्कल्पयित्वा अथ्यवसायित्वा च सन्नात्मानं सङ्कल्पय-
त्यध्यवस्यति च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि
वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वान्न विद्वस्तब्रह्मोदृशमित्यतो न
विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशे-

नमध्येष तदव्यभिचारास्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयो-
जकोऽयं हेतुरित्यर्थः ॥ २ ॥

अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेश्यत्वमपि न सादित्यः शब्दा
नास्त्येव वास्तवमित्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति ॥ ब्राह्मणोऽयमित्यादि
जातितः । ऋणोऽयमित्यादि गुणतः । पाचकोऽयमित्यादि क्रियातः ।
राजपुरुष इत्यादि सम्बन्धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्मतु न जात्यादि-
मन् जेवलो निर्गुणस्येत्यादिश्रुतेः । अन्तेनागमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्-
दृष्टाचार्यस्याप्यविद्यालेशोक्तेर्दृष्ट्या व्यावहारिक उपदेश उपपद्यते
व्यागमतस्तस्यैवात्मा ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्यतातिशयत्वादित्यभि-

तद्विदितादयो अविदितादधि । ततश्च शुश्रुम
पूर्वेषां ये नस्तद्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

च्छिष्याण्यभिप्रायः । यद्वि करणगोचरन्तदन्यस्मै उप-
देष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेष-
णवद्ब्रह्म । तस्माद्विषयं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति ।
उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्जातिगयकर्तव्यतां दर्शयति न
विनेत्यादि । अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तद-
पवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः
प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत एव प्रत्या-
ययितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह । अन्यदेव तद्विदितादयो
अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं ओत्ता-
दीनां ओत्तादीत्युक्तमविषयञ्च तेषां तद्विदितादन्यदेव हि
विदितं नाम यद्विदि क्रिययाऽतिशयेनाप्तं तद्विदि क्रिया-
कर्मभूतं क्वचित्किञ्चित् कस्यचिद्विदितं स्यादिति तस्मादिति
सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अवि-
दितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह । अथोऽप्यविदिताद्विदि-
तविपरीतादव्याकृतादविद्यालक्षणाद्व्याकृतबीजादधीत्युप-

प्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति ॥ वाक्यस्य पदार्थान् व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयितु-
मपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्यादिना ॥ यद्विदितरन्त्यत्तद्विदित-
मविदितञ्चेति द्वयोर्मतिः । ततो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः
स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह । न ह्यन्यस्येति ॥ उक्तवाक्यार्थे
लौकिकताकिंकर्माभांसकप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति । विदि-

र्यर्थे लक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्विं यस्मादधुपरि
भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पम-
त्यन्तदुःखात्मकमेति हेयम् ॥ तस्माद्विदितादन्यद्विज्ञेयत्वे
त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथा विदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्व-
मुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयतेऽतश्च
न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं न भवतीत्येवं
विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिषेधेन स्वा-
त्मनोऽन्यत्वाद्ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निर्वर्त्तिता
स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं
वस्तुनः सम्भवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । अयमात्मा
ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत्मात्मादपरोक्षोद्ब्रह्म । य-
आत्मा सर्वान्तर इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वान्तर-
सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्यतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपाद-
कस्य वाक्यस्याचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इति
शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैतन्यमाचार्योपदेशपरम्परयैवा-
धिगन्तव्यं न तर्कतः । प्रवचनमेधावद्भ्युत्ततया यज्ञा-
दिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुमः श्रुतवन्तो वयं पूर्वोपामाचार्याणां

तादन्यत्वप्रपञ्चनाय । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना ॥ अष्टसु स्थाने-
ष्विति अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं
च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु चेति एतेष्वकाशप्रदेशेष्वध्वितमि-
त्यनेनाकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमित्यग्निदेवताकमित्यर्थः ।
न केवलं करणं वागुच्यते वर्णश्चोच्यन्त इत्याह । वर्णश्चेति ॥ तदुक्तं
यवतो यादृशः ये च यदर्थप्रतिपादका वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथवाव-
बोधका इति । गौरिति पदं गकारौकारविरुजनीया एवं क्रमविशेष व-

वचनम् । ये आचार्यो नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचचक्षिरे व्याख्या-
तवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः । अन्यदेव तद्वि-
दितादथो अविदितादधीत्यनेन वाक्येनाह ब्रह्मेति
प्रतिपादिते ओतुराशङ्का जाता तत्कथन्त्वात्मा ब्रह्म ।
आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मो-
पासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्तु-
मिच्छति तत्तस्मादन्यत् । उपास्यो विष्णुर्ग्रीश्वर इन्द्रश्च प्राणो
वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् ।
यथाऽन्ये नार्किका ईश्वरादन्य आत्मा इत्याचक्षते तथा
कर्मिणोऽमुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते ।
तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक-
इति तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्षिततद्वाक्यादा-
मेवं शङ्किताः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति
जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विपक्तयच्चेयं वर्णानामित्य-
ष्टकं करणं वर्णाश्चर्यमङ्गेतपरिच्छिन्ना एतावन्तः । क्रम-
प्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते ।

च्छिन्ना इति भीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाह ।
तदभिव्यङ्ग्य इति ॥ स्फुट्यते व्यञ्ज्यते वर्णैरिति स्फोटः पदादिबु-
द्धिप्रमाणक एकरूपाया बुद्धेरनेकवर्णविलम्बनत्वाम्भवादिति भावः ।
उक्ते वाक्यार्थे श्रुतिसम्प्रतिमाह । अकार इति ॥ अकारप्रधानोऽका-
रोपलक्षिता स्फोटाख्या चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्पर्शाभिर्व्यञ्ज-
माना कादयो भवमानाः स्पर्शाः । यरलवा व्यनस्याः । शषसहाः उष्णाः
तैः क्रमविशेषावच्छिद्य चक्षुष्यमनानानारूपा विवर्तन्ते । मितं अगादि ।

यद्वाचनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

अकारो वै सर्वा वाक् सैषा, स्व सूर्या, नखोद्युविर्ज्यमाना
बह्वी नानारूपा भवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः ॥ १ ॥

सत्यादृते एव विकारो रस्मात्तया वाचा पदमेव परि-
च्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युदितेन
ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकारणा वागभ्युद्यते चैतन्मज्ज्योतिषा
प्रकाशयते प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वद-
न्वाक् यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । या
वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मण
इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा वाग्मया स्वप्ने भाष्यत
इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ।
न हि वक्तुर्वक्त्रे विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्म-
स्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्याद्ब्रह्मेति विद्धि
विजानीहि त्वं यैर्वागाद्युपादिभिः । वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता

पादावसाननिवत क्षरत्वात् । अमितं यजुरादि । अनियताक्षरपादव-
सानत्वात् । स्वरः साम । गीतिप्रधान्यात् । सत्यं यथा दृष्टार्थवचनम् ।
अनृतं तद्विपरीतम् । करणं वागिन्द्रियम् । गुण उपसर्जनं यस्याः सा
करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता
नद्याङ्गत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवेत्येवकारस्य कृत्यमाह । यैर्वागाद्युपादिभिरिति ॥ नियमा-
र्थमिति पक्षे अनात्मन्यपि ब्रह्मब्रह्मैव प्राप्तायः सात्मैव ब्रह्मेति बुद्धिं

यन्मनसा न मनुते येनाङ्गमनो मतम् । तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा
 न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति । तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण

नियन्ता प्रशमिता विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्य-
 वहारा संव्यवचार्ये निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्माणि प्रवर्तन्ते
 तान् व्युदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्ध्यतीत्यवशद्वार्थः ।
 नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मे श्वरादुपा-
 सते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्ध्यतीत्युक्तौऽपि नेदं ब्रह्मेत्य-
 नात्मनो ब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । नियमार्थमन्यद्ब्रह्मबुद्धिपरि-
 सङ्ख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसो-
 रेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वं करणमाभरणम् ।
 सर्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा
 धृतिरधृतिर्द्विर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । कामा
 दिदृष्टिमन्मनस्तेन मनसा तच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं
 न मनुते न सङ्कल्पयति नातिनिश्चिनोति । मनसोऽवभा-
 सकत्वेन निःसृज्यतात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मानं
 न वर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन हि चैतन्यज्योतिपाव-

नियन्तुमित्यर्थः । अन्यद्विषयस्य या ब्रह्मबुद्धिर्न चित्तमित्यर्थः । वायुनरब्रह्म-
 त्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न
 प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं
 विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

भासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सृष्ट्तिकं मनो
 ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।
 तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि ।
 नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीक-
 रोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षूषि अन्तःकरणवृ-
 त्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिषा
 विषयीकरोति व्याप्नोति ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्दे-
 वताधिष्ठितेनाकाशकार्थेण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयी-
 करोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्म-
 ज्योतिषा विषयीकृतं तदेव पूर्ववत् ॥ यत्प्राणेन प्राणेन
 पार्थिवेन नासिकापुटान्तरावस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-
 त्तिभ्यां सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति
 येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः
 प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वे समानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सर्वं श्रुतमिति न व्याख्यतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रथमः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दम्भमेवापि नूनं त्वं

एवं हेयोपादेयविपरीतस्वभावा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति मा गृह्णीयाद-
त्याशयादाचार्यः । शिष्यबुद्धिविचालनार्थं यदीत्याह ।
नन्विदमेव सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः । सत्यमिष्टा
निश्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यदि दंष्ट्रा वस्तु
विषयि भवति तत्सुष्ठु वेदतुं शक्यं दाह्यमिव दग्धुम-
ग्नेर्दग्धुर्नत्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा
ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां मुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव
प्रतिपादितं प्रशप्रतिवचनोक्त्या ओतस्य ओतमित्याद्यया ।
यद्वाचानभ्युदितमिति विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्स-
म्भदायनिश्चयश्चोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता-
दधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञा-
तमविजानतामिति । तस्मादुक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति
बुद्धिन्निराकर्तुंम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्नि-
रिव दग्धुरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति
यस्य वेद्यमन्यस्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञावित्यन्यो

वदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो साभृद्विषयत्वम् । स्वरूपत्वे मानाभा-
वात् । अतिरिक्तस्य विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्काह । सर्वस्य हीति ॥
यदिशब्दप्रयोगे किं कारणमित्यत आह । कदाचिदिति ॥ अक्षिणि
शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यते इति प्रसिद्धवदुपदेशाच्छरीरमात्मैति
प्रतिपन्नः । जायाव्यभिचारित्वं बुद्धेत्यर्थः । सज्जदितिय एषोऽक्षिणि
सुरूपो दृश्यते इत्येकवारमुक्तं य एष स्वप्ने मञ्जीयमानश्चरतीति

वेत्य ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देविभ्यः च

विज्ञाता प्रतिपिब्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाङ्गं ब्रह्मेति प्रति-
पत्तिर्मिथैव । तस्माद्युक्तमेवाङ्गाचार्यो यदीत्यादि । यदि
कदाचिद्वान्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाङ्गं ब्रह्मेति । कदाचिदु-
द्याश्रुतं दुर्विच्छेदमपि क्षीणदोषः समेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते
कश्चिन्नेति सायङ्कमाह यदीत्यादि । दृष्टञ्च य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतद्व्यतमभयमे-
तद्ब्रह्मेत्युक्ते प्राजापत्यः परिणतोऽप्यसुरराड्विरोचनः
स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमा-
त्मिति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्विस्मिन्नकृत्तश्चाप्रतिप-
द्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पथ्याये प्रथमोक्तमेव
ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चि-
द्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न
प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतौन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि
विप्रतिपन्नाः सदसहादिनस्तीर्किकाः सर्वे । तस्मादविदितं
ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रतिपत्तित्वाद्यादि मन्यसे

द्वितीयेनोक्तं तद्यत्वेतत्सुप्रः समस्तः सम्पन्न इति विरक्तमथ तान-
मप्रतिपद्यमानः । इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे
पथ्याये य एष सम्पन्नादोऽस्माच्छरीरात्सुत्याय परं ज्योतीरूपं सम्प-
न्नोत्पन्न प्रथमपथ्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः ॥ अर्भकाणि चेति
अल्पानि न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण्य इत्युक्तं तदाक्षिपति । अनुयेनैवेति ॥
केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह ।
चैतन्यमिति ॥ भूतानां समस्तानां वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्मा

मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ६ ॥ १ ॥ नाहं

इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्य जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाह दहरमेवेत्यादि । वाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसस्निग्ध-मगन्धवच्च यत् । यदि शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषि-ध्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषणेन निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते । चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विप-रिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा ओत्वादीनामन्तः-करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथाचोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञा-नघन एव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं अतिषु सत्यमेव तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियो-पाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वा-

न भवतीति वहिरनुपलब्धात्तद्व्यक्ते रूपादिवत्साधकत्वाभावा-प्रसङ्गाच्च । तथा ओत्वादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यधर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् ॥ तत्र श्रुतिसम्प्रतिभाह । तथाचोक्तमिति ॥ सत्यमेव चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्य-मयं तथापि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मण-शब्देन निरूपणं निर्दिष्टं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्यक्तिरु-पलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्वद्व्यति निर्दिश्यते

मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्त-

देहादिवृद्धिसङ्कोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्तः । स्वत-
स्त्वविज्ञातं जानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भवि-
ष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । न
केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं
वेत्य यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं
देवेषु वेत्य त्वं तदपि नूनं दहरमेव वेत्य दूति मन्योऽहम् ।
यदध्यात्मं तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निव-
र्त्तते । यत्तु विध्वस्तमर्ज्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेक-
मद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः ।
यत एवमथ नु तस्मान्मन्योऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते
तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन् य-
थोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्यस्वानु-
भवं कृत्वाऽऽचार्यं सकाशमुपगम्योवाच । मन्योऽहमधेदानीं
विदितं ब्रह्मेति । कथमिति शृणु । नाहं मन्यो सु वेदेति
नैवाहं मन्यो सु वेदेति ज्ञानविषयं ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं
त्वया ब्रह्मेत्युक्तं आह । नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च

इत्यर्थः ॥ ननूपाधिरुपहितसम्बन्धो भवति चैतन्यस्य त्वरुद्धस्य कथं
देहादिरूपाधिरित्याशङ्काह । तदनुकारीत्यादिना ॥ यथा जले कम्पमाने
सर्वता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यात्वधर्मभागित्वा-
त्कवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु सम्बन्धाद्भूतस्थयोः संयोगादयोगात्तद्व-
देहादेर्दृष्टिसङ्कोचच्छेदादिषु दाहादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेह-
धर्मभागित्वादेहादेरूपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्तश्चैतन्यतया

वेद तदेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

शब्दान्न वेदत्वम् । ननु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सु वेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न मु विज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययो वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयित्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययो हि सर्वज्ञानार्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विद्या-
ल्यमानोऽपि शिष्यो न विवचाल । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायबलादुपपत्तानुभव-
वलाच्च जगर्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु तदेव अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न

निश्चयते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याह । स्वर्तस्वर्तः ॥ अवि-
पयतयैव विषयानुपरक्तचित्सुस्फुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति
वेद्यत्वे घटादिबदनात्मत्वादिसंशयादिप्रसङ्गादित्यादितर्कतः अत्मानो वेद्यं ब्रह्म
न भवत्येवेति निर्वाणार्थज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं कृत्येत्यर्थः आचा-
र्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदेवान्य-

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

११ ॥ ३ ॥

वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादार्थं मन्त्रबाह्य-
ग्रहणव्यपोहार्थञ्च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति दो-
नस्तद्देति ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रातिनिवर्त्यस्यै न रूपेण श्रुतिः सम-
स्तसंवादनिरुक्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना ।
यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः
निश्चयस्तस्य मनं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं
ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव स न ब्रह्म
विजानाति संः । विददविदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयत्यवि-
ज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदि-
तवतामित्येतद्विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शि-
नामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनमित्यर्थः । न त्यक्तान्त-
मेवाव्यत्यन्त्रबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति
मतिर्भवति । अतीन्द्रियमनोबुद्ध्यापाधिव्यात्मदर्शिनान्
ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात् । बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञा-
तत्वाद्विदितं ब्रह्मेतु उपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शन-

देवेति ॥ तथा चेत्याचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तराभिधाने सतीत्यर्थः ।
अथवा हेतुर्थ इति लोके शुक्रादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्यस्तस्याद्य-
विज्ञातमभवति । अजानतामेव तु व्यध्यस्तविज्ञानमभवतीति प्रसिद्धम् ।

प्रतिबोधविदितं मतमस्यतत्त्वं हि विन्दते ।

पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविज्ञानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्द्धे विज्ञातमित्यादि ॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विज्ञानतामित्यवष्टतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदाञ्चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथन्तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधविदितं बोधबोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बोद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान् प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनेमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे बोध-

तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्किमन्येष्टकावाहकानां रत्नपेटकचर्चितया ज्ञातस्य व्यवहाराङ्गत्वं वदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्गावयति । अविज्ञातमित्यादिना ॥ नीलपीताद्याकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तं साक्षिणमुपलक्ष्य शेऽहमात्मा ब्रह्मेति मद्वावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते ॥ तेन नाविशेषप्रसङ्गादिचोद्यावकाश इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति ॥ प्रत्येव विशिष्टतयानुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्वसाक्षी तस्य सर्वत्राविशेषात्सैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदेत्यत्यादेनां साक्ष्यगतत्वेन

आत्मना विन्दते वोर्थं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥

१२ ॥ ४ ॥

जननापायवर्जितहृक्स्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्व-
माश्रित्य निर्विशेषतैकत्वञ्च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्क्षण-
भेदाभावाद्गोचर इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदि-
ताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसं-
हृतो भवति । दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञाते-
र्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्त्तैति
बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन
विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो
दृक्षशास्त्राश्चलयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रिया-
शक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते
विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह
विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं
निर्विशेषः । तद्वैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध

माज्ञिष एकत्वनित्यत्वादिकमपि सिद्धतीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे
वेति ॥ विदितत्वाविदितत्वयोः साध्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन्पक्षे
सम्भवतीत्याह । विदिताविदिताभ्यामन्यदिति ॥ एकदेशिव्याख्यान-
मुद्भाव्य दूषयति । यदा पुनरित्यादिना ॥ अग्निसंयोगादुत्प्लौहित्व-
वन्मनःसंयोगादसमवायिकारणादात्मन्यचेतने चैतन्यमुपपद्यत इत्येतन्न
केवलं श्रुतिविरुद्धमसम्भावितत्वञ्चेत्याह । आत्मनो निरवयवत्वेनेति ॥
प्रदेशवता प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वान्नानु-
संधोगो न भवतीत्युक्तं तदयुक्तम् ॥ युगपत्त्वत्त्वमूर्त्तिसंयोगित्वं
सर्वगतत्वसात्त्वानस्ततो मनसः संयोगोऽपीति चेत्तत्वाह । नित्येति ॥

इत्यादयो दोषा न परिहृत्तुं शक्यन्ते । यदपि काणा-
दानामात्मनः संयोगजो बोध आत्मनि समर्थेति । अत
आत्मनि बोद्धत्तं न तु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमा-
तस्तु भवति षट् इव रागसमवायो । अस्मिन् पक्षेऽप्यचे-
तनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति ज्ञानमानन्दं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्याः
श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशा-
भावान्नित्यसंयुक्तवाच्य मनः, स्मृत्युत्पत्तिनिधमानुपपत्ति-
रपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृति-
न्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । असङ्गो न हि सज्जते । सक्तं
सर्वव्यतिरिक्तश्रुतिस्मृती हे । न्यायश्च । गुणवद् गुणवत्ता संरुज्यते
नातुल्यजातयन् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वं विनक्षणं केन
चिदपि अतुल्यजातीयेन संरुज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् ।
तस्मान्नित्यालुप्तज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः ।
सर्वबोधबोद्धृत्वे आत्मनः मिथ्येति नान्यथा । तस्मात्प्रति
बोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः ।

यद्वृणकालादन्यकाल एव सृष्टीनां क्रमेणैवोत्पत्तिरिति नियमो
वैशेषिकस्य नोत्पदाते यद्वृणकालेऽपि सृष्ट्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारव-
दात्मनः संयोगस्याविशेषादित्यर्थः ॥ सर्वगतत्वञ्च सर्वव्यवधानमात्र
न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वञ्चेति ॥ न्ययविरुद्धमि-
त्युक्तं तन्स्पष्टयति न्ययश्चेति ॥ एकदेशिव्याख्यानात्तरमन्द्यं दूषयति ।
यत्पुनरित्यादिना ॥ यद्वेद्यं तद्वेदितुर्वेदनञ्च भिन्नं यथा षटादीनि
व्याप्तिविरोधात्सर्ववेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभाव-
मारोप्यत्मा तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिरन्यथादि-
त्याह । तत्र भवति सोपाधिकत्वमिति ॥ काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकार-

यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो
वर्ण्यते तत्र भवति सोपाधिकत्वमात्मनो बुद्ध्याधिरूपात्तेन
भेदं परिकल्प्यात्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । आत्मनैवात्मानं
पश्यति स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्य त्वं पुरुषोत्तमेति न तु
निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता वा सम्भवति । संवेद-
नस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न सम्भवति । यथा प्रकाशस्य
प्रकाशान्तरापेक्षाया न सम्भवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्य-
तायान्तु क्षणभङ्गरत्वं निरात्मकत्वञ्च विज्ञानस्य स्यात् । न
हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं
विभुं सर्वगतं स एवैष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृ-
तोऽभय इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुनः प्रतिबोधश-
ब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं

बलात्परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह । संवेदनस्वरूपत्वा-
दिति । बौद्धेन स्वसंवेद्यसविज्ञानमिदं तव किं स्यादित्यत आह । बौद्धपक्ष
इति ॥ प्रत्यक्षस्य वर्तमानाभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि
क्षणान्तरविशिष्टं तदेव विज्ञानं ब्रह्माभिव्यक्तस्य न सम्भवति अतः
स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानक्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् ।
स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकाराच्चिरात्मावञ्च स्यादेव तच्छ्रुतिवि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते । यत्पुनरिति ॥ ब्रह्मा-
हमस्मीति विलयतो यावज्ज्ञेयो व्यावृत्तिसत्त्वसम्पत्तातसमाधिर्नि-
वृत्तवेतो व्यापारे यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौषम्यानन्दसाक्षात्कार-
वत्सोऽसम्पत्तातसमाधिप्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं वार्त्तिककृता । अप-
रायकबोधो हि निदिध्यासनमुच्यत इति । अथवा क्रियाब्रह्मात्मत्वानुभवे
अति प्रमादत्वानुपपन्नौ पुनर्ज्ञानासम्भवात्सुदृढो मुक्तिकारणं सकृदि-
ज्ञानं प्रतिबोध उच्यते सकृद्वदत्या मृदाति क्रियाकारकरूपभेदज्ञान-

परिकल्पयन्ति सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः
 सनिमित्तः सकृदाऽसकृदा प्रतिबोध एव हि सः । अश्रुतत्व-
 ममरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते
 यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात्प्रतिबोध-
 विदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मा
 आत्मविषयं मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वा-
 दात्मनोऽश्रुतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यद-
 विद्यायाऽनात्मप्रतिप्रतिः कथं पुनर्यथोक्तयाऽत्मविद्याया-
 ऽश्रुतत्वं विन्दत इत्यत आह । आत्मना स्वेन स्वरूपेण
 विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनसहायमन्त्रौषधि-
 तपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तु-
 कृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्ये-
 नेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं

सागमज्ञानसाङ्गत्यं नास्त्यतोऽनयोरिति पक्षद्वयेऽप्यरुचिमाह । निर्नि-
 मित्त इति ॥ अयमाशयस्त्वादविद्यानिवर्त्तकस्याङ्गन्तुकस्य ेधस्य
 निर्निमित्तत्वं सम्भवति कार्यस्य सनिमित्तव्याप्तेः । सौषुप्तं हि न
 निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वं निरोधावस्थासंस्कारोद्भूततादृशवृ-
 त्त्यभिव्यक्तवैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमादत एव वृत्तिविशिष्टस्य
 विनाशे स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि तद्व्यावृत्तिः स्मारप्रचयाद्विवृत्तेऽपि
 चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रा-
 परोक्षादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्याच्छब्दज्ञानसम्भवात्प्रमात्वे परतन्मात्र-
 प्रसङ्गः शब्दमूलत्वात्प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति प्रवृत्तकर्षफलप्रतिबन्धा-
 दन्तमनप्रमादत्वाभासानिवृत्तेरसकृद्विज्ञानोऽपि पक्षद्वयेऽपि नादरः सर्व-
 थापि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति बोधं प्रति साक्षितया भार्ताति ॥
 लक्ष्मणपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योक्तं परमात्मस्योक्तिं ज्ञानमेव

इह चेदेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्-

शक्तोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कथा खलु सुरनरतिथ्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबद्ध-
लेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसम्प्राप्तिर-
ज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन् यद्वेदी-
दात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् यथोक्तेन प्रकारे-
णाय तदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवता
वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते न चेदेदी-
दिति । न चेदिह जीवसेदधिकृतोऽवेदीन् विदितवान्

सस्यगुणानं यस्मात्तत एवास्मृतत्वं लभत इत्याह अस्मृतत्वमिति ॥ उक्तमर्थं
सङ्क्षिप्याह । बोधस्य हीति ॥ बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चैतन्यं
परमात्मा न भवति किन्तु ब्रह्माण्डादहिःस्थितस्तत्प्राप्तिश्च मोक्ष इत्या-
शङ्क्याह । न हीति ॥ अनात्मप्राप्तिकर्मफलवदनित्यत्वेनास्मृतत्वप्रसि-
द्धिर्न स्यादित्यर्थः । यदुक्तं दोषपरिहाराय औपाधिकभेदेन भिन्नत्वं
ब्रह्मणः स्वतः स्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राह । आत्मत्वादिति ॥ ब्रह्मण
आत्मत्वादेवात्मनोऽस्मृतत्वं स्वभावसिद्धं तर्हि विद्याया आनर्थक्यं
प्राप्तिमित्याशङ्क्याह एवं सत्यत्वमिति । अविद्याया देहाद्यात्मत्वप्रति-
पत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तच्चित्तिर्विद्याफलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

वीर्यं विद्याकृतमुक्तम् । मुक्तत्वे दार्यं तच्च स्वाभाविकमेव मुक्तत्वं
यास्तत्वं सर्वशरीराद्यसंसर्गित्वाच्चोबन्धिरवयवत्वादेव । ततश्च नित्यमुक्त

महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः
 प्रेत्यास्त्राल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो वि-

तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मजराम-
 रणादिप्रवन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिसंस्मादेवं गुण-
 दोषो विजानन्तो ब्रह्मणो भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थाव-
 रेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं विचिन्त्य विज्ञाय मात्माकृत्य
 धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावर्त्य समाहंभावलक्षणादविद्या-
 रूपादस्त्राल्लोकादपरस्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः
 मन्तोऽमृता भवन्तीत्यर्थः । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये ऽविज्ञातं विजानतां ऽज्ञात-
 मविजानतामित्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्ह-
 न्नास्ति तद्विज्ञातं शयविषाणकल्पमत्यन्तमेवाद्दृष्टम् । तथेदं

एवाहमित्यवष्टम्भो विद्युत्कृतं बलमित्यर्थः ॥ उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थ-
 माह । कटा स्तस्त्विति ॥ लौकिकमपि सत्यं चिरं जीवनधनवत्त्वं सद्भावः
 साधुभावः ख्यातिः । एतदपि सर्वं ब्रह्मविदो भवन्तीति स्तुत्यर्थमुच्यते
 परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिस्तु फलमवश्यम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति यः
 खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

उत्तरपक्षस्य प्रतीकमादय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेयादिनां ॥ अभि-
 प्रेतं तात्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति ॥ उत्तमाधिकारिणीचरमविषयं

जये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तांस्माकमेवार्थं

ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो माभू-
दिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्व्व प्र-
कारेण प्रशास्तृ देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो
दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुरसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं
नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि क्षुत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते ।
अथवा ब्रह्माविद्यायाः स्तुतये । कथं ब्रह्माविज्ञानाद्यग्न्यादयो
देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्शयते । येनाग्न्यादयोऽति तेजसोऽपि
क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तद्धेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि
मन्त्रिति वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्व्वं ब्रह्माविद्याव्यति-
रेकेण प्राणिनां कर्त्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्यैतद्दर्शनार्थं वा
ऽऽख्यायिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म
यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽथ विजिज्ये जयं
लब्धवद्देवानामसुराणाञ्च संग्रामेऽसुरान् जित्वा जगद-
गतीनीश्वरसेतुभेतृन्देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्रायच्छत्
जगतः सीम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयो
महीयन्तो महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन
ईश्वरस्य सर्व्वज्ञस्य सर्व्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां

ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं पूर्व्वोक्तमुत्तरत्वं तु मन्दाधिकारिगोचरं सगुणब्रह्मो-
पासनं वक्ष्यते तत्परं वक्ष्यमाणं सर्व्ववाक्यजातस्यैविधिदर्शनादतोऽत्रैव
तात्पर्य्यमर्थान्तरतात्पर्य्यप्रदर्शनं तु सम्भावनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य

विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥
तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त
किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि

सर्वं शक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्य-
जानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपरि-
च्छिन्नात्मकतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमा
ऽग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते
नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां
तद्वै किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वे क्षिण-
हि तत्सर्वं भूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानाञ्च मिथ्याज्ञानमुप-
लभ्यमेवामुरवन्मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुक-
म्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीयामिति तेभ्यो
देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यानि र्म्मा-
तेनात्यङ्गूतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रिगोचरे
प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानन्त नैव विज्ञातवन्तः
देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्नि-
मग्रगामिनं जातवेदसं सर्वं जकल्पमब्रुवन्मुक्तवन्तो हे जात-

मेतवो मर्यादावस्तेऽथमादिधर्मास्तद्भेदकान् जगतः सीम्नः स्थैर्याय
सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनमाया तन्माहात्म्ये-
नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रव-
त्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्व्याऽहमस्मीत्यब्रवी-
ज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिं-
स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं
पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै त्वणं निदधा-
वेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक

वेद एतदस्मद्गोचरस्थं यत्तं विजानीहि विशेषतो ब्रूयस्व त्वं
नसेजसी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत्त-
त्प्रतिगतवान्अग्निः । तं च गतवन्तं पिष्टच्छिष्टं तत्समीपेऽप्रग-
ल्भत्वान्तूष्णीम्भूतं तद्यक्षमभ्यद्रवदग्निं प्रत्यभाषतकोऽसीति ।
एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वै अग्निनामाहं प्रसिद्धो
जातवेदा इति च । नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं स्नाधय-
न्निति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मोवोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनाम-
वति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीददं जगत्सर्वं
दहेयं भस्मीकुर्याम् । यदिदं स्यावरादिपृथिव्यामिति । पृथि-
व्यामित्युपलक्षणाद्यं यतोऽन्तरिक्षं समपि दह्यत एवाग्निनाः
तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म त्वणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापि-
तवद्ब्रह्मैतत्तृणमात्रं समाग्रतो दहनचेदस्य दग्धुं समर्थो
मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं सर्व्वत्वेत्युक्तः । तत्तृणमुपप्रेयाय त्वणस-
मीपं गत्वा सर्व्वजवेन सर्व्वोत्साहकृतेन गत्वा न शशाक नाश-

तृतीयखण्डभाष्यं सप्तमो न विवृतमिति ॥

दग्धुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं
यदेतद्यत्नमिति ॥ १८ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमे-
तद्यत्नमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-
भ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-
रिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि
किं वीर्यं मित्यपौदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथि-
व्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै त्वणं निदधावेत-
दादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाका-

कदग्धुं स जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञ-
स्तत एव यज्ञादेव तूष्णीं देवान् प्रतिनिवृत्ते निवृत्तः
प्रतिगतवान् नैतद्यत्नमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो
यदेतद्यत्नमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्हे वायो एताद्विजा-
नीहि इत्यादि समानार्थं पूर्वेषु । वानाङ्गमनाङ्गन्धनादायुः ।
मातर्यन्तरिक्षे प्रयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याद-
दीयं गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादिसमानमेव । अथे-
न्द्रमित्यथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्हेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्वं वदिन्द्रः
परमेश्वरो मघवान् बलवत्त्वान्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मा-
दिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्र-
त्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्र-
मपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यत्नं यस्मिन्वाकाशे आकाश-

दातुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-
 तद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्ने-
 तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्र-
 वत्तस्मात्तिरोदये ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवा-
 काशे स्त्रियमाजगाम ब्रह्मशोभमानामुमां हैमवतीं
 तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥
 तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

प्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्ति-
 रोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्नेवा-
 काशे तस्यौ। किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निवृत्तेऽग्न्यादिवत्त-
 स्तेन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्या विद्या उमा रूपिणी प्रादुरभूत्
 स्त्रीरूपा। स इन्द्रस्तामुमां ब्रह्मशोभमानां सर्वेषां हि
 शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा ब्रह्मशोभमानेति
 विशेषणमुपपन्नमभवति। हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव
 ब्रह्मशोभमानामित्यर्थः। अथवा उमैव हिमवतो दुहिता
 हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेन ईश्वरेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं
 समर्था इति कृत्वा तामुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां
 किञ्चोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं
 यक्षमिति ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥
 ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयखण्डभाष्यम् ॥
 ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीय-
 ध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२६॥१॥
 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्
 यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्
 प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा
 इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स ह्येनन्नेदिष्टं

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव वि-
 जये ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं
 तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महीमानं प्राप्नुथ । एत-
 दिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महि-
 मेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्वा एव विदाञ्चकार ब्रह्मे-
 तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण । यस्मादग्नि-
 वायुविन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समीप-
 मुपगतास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणः । दमहा-
 भाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरते इवैने देवाः ।
 इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि
 देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकं समीपं प्रियतमं पस्पर्शुः
 स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च
 हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदा-

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयं ज्योति-
 हात्पराधीनप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि व्योतनं कृतवदित्यनुपपन्न-

पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥

२८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति
न्यमौमिषदा इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

ञ्चकार विदाञ्चकुरित्येतद्ब्रह्मेति । यस्मादग्निवायू अपी-
न्द्रवाक्कादेव विदाञ्चकुरु इन्द्रेण ह्यमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं
ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वै इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्या-
न्देवान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदा-
ञ्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एव आदेश उपमोपदेशो निरु-
पमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्यु-
च्यते । किन्तद्यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्यो-
तनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति
कल्पयते । आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः ।
यथा सकृद्विद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि
सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽथवा विद्युत
सौज इत्याध्याहाय्यं व्यद्युतद्विद्योतितवत् आ इव विद्युतसौजः

मन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकृत्वानुपपत्तेरतो यथा श्रुतासम्भवादन्वय
तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

प्रतिनिर्द्देशार्थ इति परामर्शार्थः । चक्षुषो निमेषणं द्रुतं भवतीति
प्रसिद्धं तद्ब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं सूच्यादौ प्रतिबन्धाभावेनोपासनाभावेन
च द्रुतकारित्वं धर्मः अधिदैवतं यज्ञेयं ब्रह्मरूपं तद्यथा विद्युतः प्रकाशो

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैत
दुपस्मरत्यभीक्षणं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तच्च तद्वनं

मरुद्विद्योतिरवदित्यभिप्रायः । इतिगच्छ आदेगप्रतिनि-
देशार्थ इत्ययमादेश इति । इच्छद्ः समुच्चयार्थः । अय-
ञ्चापरस्तस्यादेगः । कस्मै न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमी-
मिषन्निमेषं कृतवत् स्वार्थे णिच् । उपमार्थे एकारः ।
चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्य-
धिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्माविषयमादेश उच्यते ।
यदेतद्गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म लोका इव विायोक्तोतीव
यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मापस्मरति मभीषतः स्मरति
साधकोऽभीक्षणं भ्रमं सङ्कल्प्य मनसो ब्रह्मविषयो मन
उपाधिकवाद्भि मनसः सङ्कल्पकृत्वादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते
ब्रह्मविषयीक्रियमाण इव वातः स एव ब्रह्मणोऽध्या-
त्ममादेशो विदुर्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशधर्मी
अध्यात्मं च मनःप्रतापममकाताभिव्यक्तधर्मीत्येव आदेशः ।
एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म सन्दृष्टुमिच्छन् भवतीति ब्रह्मण
आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म सन्दृष्टुमिच्छन्

युगवद्विषयपक्षस्तथा निरतिशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलवृत्त्यादिकारि
परमैश्वर्यसम्पन्नमित्युपमानोपदेशेनोक्तम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाभिव्यक्तिः स्वात्तयोपदिश्यत
इत्याह । अथानन्तरमिति ॥ एतत्प्रकृतज्योतीरूपं ब्रह्म प्रति भट्टीयं
मनो गच्छद्भूत इति विन्नेतिदित्युपदेशः । स आध्यात्मिकोऽभीक्षणं पौनः

नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं देदा
ऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१॥६॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्वाङ्मयी
वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै

भिराकुलयितुं शक्यम् । किञ्च तद्वद्वा ह किल तद्वनं नाम
तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वन-
नीयं सम्भजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति
यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्त-
नीयमित्यनेन नाम्नोपासकस्य फलमाह । स यः कश्चि-
देतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्ते ह एवमुपासकं
सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयत एव यथा
ब्रह्म एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१॥६॥

उपनिषदं रक्षस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्त-
वति शिष्ये आह आचार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनि-
षत् । का पुनः सेत्याह । ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मन इत्युक्तां

पुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो ब्रह्मविषय एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्मा-
भिव्यक्तिः स्यादित्याह । मन उपाधिकत्वाद्धीति ॥ उक्तमर्णं सङ्क्षिप्याह ।
विद्युन्निरेवणवदिति ॥ सगुणब्रह्मोपासनमैश्वर्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त
उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनुशिष्ट
इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

परमरहस्यं श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरपक्षेन विद्या-
प्राप्तापायविधानार्थमुक्ताविद्यानिरपेक्षवेत्यवधारयति ॥ अवधारणार्थं
प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्फुटयति । परमात्मविषयमित्यादिना ॥ किं

तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि

परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषदम-
ब्रूमेत्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्यु-
त्तरार्थम् । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं
मे ब्रूहीतीच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुत-
स्यार्थस्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः
प्रश्नः स्यादसावशेषोक्तोपनिषत्प्रामातृत्वात्तस्तस्याः फलवचने-
नोपसंहारो न युक्तः प्रेत्यास्माल्लोकादहता भवन्तीति ।
तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशे-
षितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तो-
पनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ
निरपेक्षैव सापेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा
चेदवधारय पिप्पलादवन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः
एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता त उपनिषदिति ।
ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यदक्तव्यमित्याह । तस्यै तपो-
दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण नदत्तोपनिष-
च्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा ॥ किन्तु

पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयान्यदपेक्ष्यते । शेषशब्देन फलोपकार्यङ्गं विवक्षितम् ।
सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समुच्चयार्थं विवक्षितम् । एवं वेदवेदाङ्गैः
शिष्याभिप्रायमुपवर्ण्य समन्धानमाह । एतदुपपन्नमिति ॥ विद्याङ्गत्व-
हीनैरिति पाठात्तपःप्रवृत्तीनां विद्याङ्गत्वं नास्तीत्युक्तम् ॥ तत्र योऽयताव-
शेन शेषशेषोभावः सहपाठस्तत्किञ्चित्कर इति शङ्कते । सहपाठितानाम
पीति ॥ अग्निरिटं हविरजुपत अवीरुधतमहो व्यायोऽकृत । अग्नीषोमा-

१८
सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ वो ना एतामिदं

ब्रह्मविद्याप्राप्त्यापायाभिप्रायेण वेदेभ्यरेष न पठेत्
समीकरणात् तपःप्रभृतीनाम् । न हि वेदानां विद्याया-
ज्ञानाच्च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिमाधनं वा मह-
पठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्यादिति
चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथा दैवतं विभागस्तथा
तपो दमः कर्म सत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसा-
धनत्वं वेति कल्पयते । वेदानां तदज्ञानाच्चार्थप्रकाशकत्वेन
कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यते । अर्थस-
म्बन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं विभागो
घटनां प्राञ्चति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धि-
तिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधन-
सम्बन्धो वा युज्यते ॥ सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषय-
निष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य मोक्ष-
मिच्छन् सदा कर्म त्यजेदेव समाधनं त्यजतैव हि तज्ज्ञेय-
न्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् । तस्मात्कर्माणां सहकारित्वं कर्मशेषा

विदं हविरजुषेताम् । अवीरुषेतां महो ज्यायोऽक्रातामित्यादिनैव
सूक्तवाक्येन सर्वत्यागसमाप्तौ देवता तु मन्त्रेण क्रियते । तत्र यद्यध्वस्मि-
न्सूक्तवाक्ये वङ्गो देवताः पश्यन्ते तथापि यस्मिन्यागे या देवता कुता
तस्या एव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाक्यस्य यथा विनियोगस्तथा
तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत्
सूक्तवाक्यस्य विनियोगो योग्यतासम्भवात् । न कर्माणां विद्याविरुद्धत्वेन
योग्यताऽयोग्यत्वादित्याह । नायुक्तेरिति ॥ विद्याया विषयपर्यालोचनया

वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-

पेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽमदेव सूक्तवाकानुमन्त्र-
णवदुद्यायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थतैव प्रश्न-
प्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्ये वेयमुपनिषदुक्तान्यनिरपेक्षा
सूतत्वाय । यामिमां ब्राह्मी मुपनिषदं तवाग्रे ब्रूमेति तस्यै-
तस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्तुपायभूतानि तपश्चादीनि ।
तपःकार्थेन्द्रियमनसां समाधानम् । दम उपशमः । कर्माग्नि-
होवादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वगुह्यद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-
र्दृष्टा । अद्य सदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरी-
तप्रतिपत्तिश्च यद्येन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वा
ऽतीतेषु वा वज्रपु जन्मान्तरेषु तपश्चादिभिः कृतसत्त्व-
गुह्ये ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् । यस्य देवे परा भक्ति-
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इतिमन्त्रवर्णात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षया-
त्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः । इतिगच्छ उपलक्षणप्रदर्श-
नार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरूपकारकममानित्व-
मदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादो पादा-
विवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्त्तते ।

फलपर्यालोचनया च नास्ति तत्पतः सत्त्वस्थोऽयता प्रत्युत कर्मणःम-
नुष्योगात्कर्मणां त्याग एव सुसुज्ज्वा कर्त्तव्य इत्याह । रुच्यविषयेति ॥
सर्वेभ्य उपादादिभ्यः कर्मणोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्युगात्मा स
एष ब्रह्मरूपेण विद्याया व्यावर्त्तको विषयस्तन्निश्चयाद्द्विधायास्तत्

तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः

पङ्गममिव पुरुषो वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षा-
दीनि षट्कर्म्मज्ञानप्रकाशकत्वाद्देवानां तद्रक्षणार्थत्वा-
दङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्प-
नार्थत्वाद्देवास्त्रितराणि सर्वाङ्गानि शिरश्चादीन्यस्मिन् पक्षे
शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गिनि
गृहीतेऽङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानाम् ।
सत्यमायतनं यत् त्रिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति ।
अर्मायिता अक्रौटिल्यं वाङ्मनःकायानान्तेषु ह्याश्रयति
विद्या ये अर्मायाविनः साधवो नासुरप्रकृतिषु माया-
विषु । न येषु जिह्ममृतं न माया चेति श्रुतेः । तस्मात्सत्य-
मायतनमिति कल्पते । तपश्चादिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य
सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् ।
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि
सत्यमेकं विशिष्यत इति श्रुतेः । यो वै एतां ब्रह्मविद्यां
केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभगां ब्रह्म ह देवेभ्य
इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदाश्चतत्वं हि विन्दत

फलस्य च कर्म्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं पूरयति ।
यामिमांमिति ॥ प्राप्तां सगुणविषयां निर्गुणब्रह्मात्मविषयां ह्येत्यर्थः ।
पादरूपकल्पनेति प्रसिद्धपादसामान्यस्य कल्पितत्वादितरैरप्यङ्गैः कल्प-
नारूपैर्भवितव्यमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्म्मत्यनेतिशब्दस्योपलक्षणा-
र्थत्वात्सत्यमपि सङ्गृहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याह । तपश्चादि-
ष्वेवेति ॥ सगुणविद्यायाः क्रमसत्त्वर्थत्वात्क्रमेण प्रथमं यत्कैवल्यं

खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ इति सामवेदीयतलव-
कारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते । अपहृत्य
पाप्मानमविद्याकामकर्म्मलक्षणं संसारवीजं विधूयानन्तेऽप-
र्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतदनन्ते इति विशे-
षणान्न त्रिपिष्टपेऽनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत
आह । ज्येये इति ॥ ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि
मुख्य एव प्रतीतः । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ।
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्सदभाष्यं
समाप्तम् ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥ * ॥

निर्गुणविद्याफलं तन्मूर्खोक्तमिहोपसंह्रियते इत्याह । यो वै एतामि-
त्यादिना ॥ योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः शुद्धो
बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्यात्मकः प्रभुः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥
॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्य-
पादशिष्यश्रीमदानन्दचानकतायां श्रीमच्छाङ्करतलवकारोपनिषद्भाष्यदि-
प्पणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ ॥ तत्सत् ॥ ॐ ॥ हरिः ॐ ॥ * ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐ परमात्मने नमः । ॐ नमो भगवते वैवस्वताय
मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च । अथ काठोप-
निषद्वल्लीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते ।
सदेर्धतोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिषद्वर्षस्य क्षिप्प्रत्य-
यान्तस्य रूपमुपनिषदिति । उपनिषच्छब्देन च व्याचि-
ख्यामितग्रन्थप्रतिपाद्यवेदावस्तुविषया विद्योच्यते । केन
पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति । उच्यते । वे-
मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छ-
ब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसदोपगम्य तन्निष्ठ-
तया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य
विशरणाद्विसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनि-
षदित्युच्यते । तथा च वक्ष्यति । निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमु-

यजुर्वेदीयकठोपनिषद्भाष्यटीका ॥

ॐ ॥ धर्मावस्थायांसृष्टं कार्यकारणवर्जितम् । कालादिभि-
रविच्छिन्नं ब्रह्म यत्तत्तमास्यहम् ॥ १ ॥

यः साक्षात्कृतपरमानन्दो यावदधिकारं याव्ये पदे वर्तमानो
कर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनानिमित्तदोषैरलिप्तस्वभाव आचार्यो
वरप्रदानेन परब्रह्मात्मैक्यविद्यामुपदिदेश । यस्मै चापदिदेश ताभ्यां
नमस्तुर्वन्नाचार्यभक्तेर्विद्याप्राप्तिप्रकृत्यं दर्शयति । ॐ नमो भगवते
वैवस्वतायेति ॥ अथशब्दो मङ्गलार्थः ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते काठकेति ।

यजुर्वेदीयकठोपनिषत् ।

॥ॐ॥ उशन् ह वै वाजयवसः सर्ववेदसन्ददौ ।

च्यत इति पूर्वोक्तविशेषणान्मुसुक्षून् वा परं ब्रह्म गमयतीति
ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च वक्ष्यति ।
ब्रह्म प्राप्नो विरजोऽभूद्विष्टत्युरिति । लोकादिब्रह्मयज्ञो
कोऽग्निस्तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमा-
नायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्र-
ववृन्दस्य लोकान्तरे पौनः पुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन
शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याप्युपनिषदित्युच्यते ।
तथा च वक्ष्यति । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त इत्यादि ।
ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रन्थमप्यभिलषन्ति । उपनि-
षदमधीमहेऽध्यापयाम इति च । एवं नैष दोषोऽविद्या-
दिमंसारहेतुर्विशरणादेर्धात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसम्भवाद्ब्रह्मा-
याञ्च सम्भवात् । ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दोपपत्तेः ।

ननुपनिषदो यत्तिनारम्भव्या प्राणिनां कामकनुपितचेतसासुपनि-
षच्छ्रवणात्पराङ्मुखत्वाद्दिशिदस्याधिकारिणो दुर्भिरूपत्वाद्ब्रह्मस्य च
सत्यस्य कर्मभ्य एव निवृत्तेरुपनिषज्जन्यविद्याया निष्प्रयोजनत्वाज्जीवस्य
च मंसारब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन निर्विषयत्वाच्चेत्यश-
ङ्कोपनिषच्छब्दनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वप्रदर्शनेन
तज्जनकस्य ग्रन्थस्यापि विशिष्टाधिकार्यादिमत्त्वेन व्याख्येयत्वं दर्शयितुं
प्रथममुपनिषच्छब्दस्वरूपमिदं तददाह । उपनिषूर्वस्येति ॥ ब्रह्म-
विद्यायासुपनिषच्छब्दस्योपनिषदं भो ब्रूहीत्यादिप्रयोगदर्शनात्
धात्वर्थमह । उपनिषच्छब्देनेति ॥ क्लृप्तावयवशक्यं प्रयोगसम्भवे

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ त ए ह

आयुर्ध्वं वृत्तमित्यादिवत् । तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्तयोप-
निषच्छब्दो वर्तते । ग्रन्थे तु भाक्त्येत्येवमुपनिषद्भिर्ब्रह्मचनेनैव
विशिष्टोऽधिकारी विद्याया उक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो
विद्यायाः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतं प्रयोजनश्चास्या उपनि-
षद् आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा । सम्बन्ध
श्चैवभूतप्रयोजनेनोक्ताऽतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयो-
जनसम्बन्धाया विद्यायाः करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशक-
त्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसम्बन्धा एता वल्लभो
भवन्तीत्यतस्ता यथा प्रतिभानं व्याचक्ष्महे । तत्वाख्यायिका
विद्यास्तुत्यर्था ॥ उशन् कामयमानो ह वै इति वृत्तार्थस्म-
रणार्थं निपातौ वाजमन्त्रं तद्दानादिनिमित्तं श्रवो यस्य स
वाजश्च वा रूढितो वा तस्यापत्यं वाजश्रवसः किल विश्व-
जिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः । स चैतस्मिन् क्रतौ

समुदायशक्तिरूपनिषच्छब्दस्य न कल्पनीयेत्याह । केन पुनरिति ॥ घट्टं
विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोर्विशरणमर्थमादाय योगवृत्तिमाह ।
उच्यत इति ॥ विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनाद्विरक्ताः केचन सुसु-
क्ष्मवः प्रसिद्धा न सर्वे भवतुष्टाः कासुका एवेति यच्छब्देन प्रसिद्धाव-
द्योतकेन कथयति । आनुश्रविकाः शब्दप्रतिपन्नाः स्वर्गभोगादय उप-
सद्योत्पत्त्यर्थोपदेशाङ्गत्वा यावत्पञ्चाङ्गत्कारं शीलयन्ति संसार्थसंसार्थ-
क्यासम्भावनादि निरस्यन्तीत्यर्थः ॥ गत्यपूर्वोक्तेति अग्निविद्यायामप्यव-
सादनमादायोपनिषच्छब्दस्य वृत्तिमाह । लोकादीति ॥ भूरादिलौ-
कानामादिः प्रथमजो ब्रह्मणो जातो ब्रह्मजः स एव जानातीति श्वः ।

कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽवि-
वश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धटणा दुग्धदोहा निरि-

सर्व्ववेदसं सर्व्वस्वं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह
नचिकेता नाम पुत्रः किलास बभूव ॥ १ ॥ तं ह नचि-
केतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बाल-
मेव श्रद्धाऽऽस्तिकी बुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश
प्रविष्टवती । कस्मिन् काल इत्याह ॥ ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च
दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणा-
र्यासु गोषु स आविष्टश्च नचिकेता अमन्यत ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते पीतोदका इत्यादिना । दक्षिणार्था गावो
विशेष्यन्ते । पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः । जग्ध
भक्षितं टणं याभिस्ता जग्धटणाः । दुग्धो दोहः क्षीराख्यो
यासां ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रिया अप्रजननममर्था जीर्णा

यन्ये तु भाष्येन्युपचारेणोपनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ उपनिषच्छब्दनि-
र्वाचनेन सिद्धमर्थमाह । एवमित्यादिना ॥ आत्यन्तिकी निदाननिवृत्त्या
निवृत्तिर्विवक्षिता । निदानश्चान्ययव्यतिरेकशस्त्रान्यायेभ्यः संसारस्या-
त्मकत्वाविद्या । सा च न कर्माणा विनिवर्त्ततेऽतो विद्यायाः प्रयोजनेन
साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्ध इत्यर्थः । वश कान्तावित्यस्य शतलं-
कृपसुश्रुतिः । श्रवः कीर्त्तिः । सर्व्वमेधेन सर्व्वस्वदक्षिणेनेजे यजनं
कृतवानित्यर्थः । सदसि यत्तसमायां येऽन्ये मिलिता ब्राह्मणा-
स्तोभ्यश्च ॥ १ ॥ २ ॥

पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकालं पानशक्तिरप्यस्तीत्यर्थः । यथावसरं

न्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति
ता ददत् ॥ ३ ॥ स होवाच पितरं तत कस्मै
मान्दास्यतीति । द्वितीयं तृतीयन्तर् होवाच
मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहूनामेमि प्रथमो

निष्कला गाव इत्यर्थः । पीता एवभूता गा ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणाबद्धा ददत्प्रयच्छदनन्दा अनानन्दा असुखा नामे-
त्येतत् । ये ते लोकास्तान् स यजमानो गच्छति ता ददत् ॥
॥ ३ ॥ तदेदं कत्वमस्यन्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया-
पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रतुसम्पत्तिं
कृत्वेत्येवं सत्वा पितरमुपागम्य स होवाच पितरं हे तत
तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थे मां दास्यमीति
प्रयच्छमीति । एतदेवमुक्तेनापि पितरोपेक्षमाणोऽपि द्वितीयं
तृतीयमप्युवाच कस्मै मां दास्यमि कस्मै मां दास्यमीति ।
नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पिता तं ह पुत्रं
किलोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वां ददामीति ॥ ४ ॥
स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयाञ्चकार । कथमित्यु-
च्यते । बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वैमि गच्छामि प्रथमः
सन्मुख्यया शिष्यादिदृष्टेः प्रत्यर्थः । मध्यमानाञ्च बहूनां
मध्यमो मध्यमयैव वृत्तैमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेवं
विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां मृत्यवे ददामीत्युक्तवान्पिता । स

शरीररिष्टं ज्ञात्वा शुश्रूषणे प्रवृत्तिर्मुख्या । आज्ञावशेन मध्यमा
गदपरिपालनेनाधमा । मया दत्तं न यत्कर्तव्यमद्य यमस्य करिष्यति

बहुनामेमि मध्यमः । किं स्विद्यमस्य कर्त्तव्यं
यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथापरे ।
सस्यमिव मर्त्तयः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥
॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्बाह्वङ्गो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हरवैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥
आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृताञ्चेष्टापूत्ते पुत्रपशुश्च

किंस्विद्यमस्य कर्त्तव्यं प्रयोजनं मया प्रत्तेन किं करिष्यति
यत्कर्त्तव्यमद्य नूनं प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्
पिता । तथापि तत्पितुर्वचो श्रुत्वा माभूदित्येव मत्वा परि-
देवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किं मयोक्तमिति ॥ ५ ॥

अनुपश्चालोचय निभालयानुक्रमेण यथा येन
प्रकारेण वृत्ताः पूर्वोक्तिक्रान्ताः पितृपितामहादयश्च
तान् दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमाख्यातुमर्हसि । वर्त्तमानाश्चापरे
साधवो यथा वर्त्तन्ते तांश्च प्रतिपश्चालोचय तथा । नच
तेषु श्रुत्वा करणं वृत्तं वर्त्तमानं वासि । तद्विपरीतमसताश्च
वृत्तं श्रुत्वा करणम् । नच श्रुत्वा कृत्वा काश्चिदजरामरो
भवति । यतः सस्यमिव मर्त्तयः पच्यते जीर्णो न्वियते ।
श्रुत्वा च सस्यमिव आजायते आविर्भवति पुनरेवमनित्यजी-

तत्कं कर्त्तव्यमासीद्वासीदेव विधानाभावात् । कथं तर्ह्युक्तवानित्यत
आह । नूनमिति ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अन्यनुक्तपूर्वभाषादिकमपि कथायामपेक्षितं पूरयति । स

सर्वान् । एतदृक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यान-
अन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

वल्लोके किं श्रुत्वाकरणेन । पालयात्मनः सत्यम् । प्रेषय मां
यमायेत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ स एवमुक्तः पिताऽऽत्मनः सत्य-
तायै प्रेषयामास । स च यमभवनं गत्वा तिष्ठो रात्रीरवास
यमे प्रोक्षिते । प्रोस्यागतं यमममात्या भार्या वा ऊचु-
र्बाधयन्तो वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्
ब्राह्मणो गृहान् दहन्निव तस्य दाहं शमयन्त इवाग्नेरेतां
पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तोऽतिथ-
योऽतो हराहर हे वैवस्वतोदकं नचिकेतसे पादार्थम् ।
यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते ॥ ७ ॥ आशाप्रतीक्षेऽनिर्ज्ञात-
प्राप्ती । इष्टार्थप्रार्थनाऽऽशा । अनिर्ज्ञातप्राप्तार्थं प्रतीक्षणं
प्रतीक्षा ते आशाप्रतीक्षे । सङ्गतं सत्सु योगजं फलम् । स्मृततां
च स्मृतता हि प्रिया वाक्ताम्रिमित्तश्च । इष्टापूर्त्ते इष्टं
यागजम् । पूर्वमारादादिक्रियाजं फलम् । पुत्रपशूश्चपुत्रांश्च
पशूश्च सर्वानेतत्सर्वं यथोक्तं दृष्ट्वा आविर्जयति विनाश-
यतीत्येतत् पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानश्नभु-
ञ्जानो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वा-
वस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्तः पितेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहे मेऽनघ्नन् ब्रह्मन्-
तिथिर्नमस्यः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥६॥ शान्तसङ्कल्पः
सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्वो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतच्चयाणां प्रथमं

एवमुक्तो ऋत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरः-
सरम् । किन्तदित्याह । तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीरुपित-
वानसि गृहे मे ममानघ्नन् हे ब्रह्मन्तिथिः सन्मस्यो
नमस्कारार्हश्च तस्मान्नमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्
स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु । तस्माद्भवतोऽनघनेन मङ्गुत्वासनिमि-
त्ताद्देष्टात्प्राप्तुमपशमेन यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम
स्वस्ति स्यात्तथापि त्वदधिकमभ्यसादनार्थमनघनेनोपो-
षितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन्वगान्मृणीष्वभिप्रेतार्थं
विशेषान् प्रार्थयस्व ॥ ६ ॥ अतो नचिकेतोस्त्वा ।
यदिदित्मुर्वरान् शान्तसङ्कल्पः । उपशान्तः सङ्कल्पो यस्य
मां प्रति यमं प्राप्य किन्तु करिष्यति मम पुत्र इति स
शान्तसङ्कल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्वीतमन्युर्वि-
गतरोषश्च गौतमो मम पिता माभि मां प्रति हे ऋत्यो

प्रेतीभूतोऽभ्युपगतो नावले कनीय इति मत्वोपेक्षां यथा न करोति
नथा प्रसादं कुर्वित्याह । किञ्च त्वत्प्रसृष्टमिति ॥ औद्दालकिरिति ॥
तद्वितः स्तार्धे व्याख्यातोऽतत्तार्धे व्याख्येय इत्याह । द्वापुष्यायणो
वेति ॥ असुष्य प्रख्यातस्यापत्यमासुष्य यणः । द्वयोः पितॄणोः पूर्वभाषादिना

वरं दृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत
 औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः । सुखं रात्रीः
 शयिता वीतमन्यस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्र-
 मुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र त्वं न

किञ्च त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति माम-
 भवेदेतत्प्रतीतो लब्धस्मृतिः स एवायं पुत्रो ममागत इत्येवं
 प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्वयाणां वराणां प्रथ-
 ममाद्यं वरं दृणे प्रार्थयेयम् ॥ १० ॥ यत्पितुः परितोषणं
 मृत्युरुवाच यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहमम-
 न्विता पितुस्तव भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव
 प्रतीतः प्रतीतवान्सन्धौद्दालकिः । उद्दालक एवौद्दालकिः ।
 अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मया-
 ऽनुज्ञातः सन्वितरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता
 सुप्तो वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृ-
 शिवान्मृत्युमुखान्मृत्युगोचरात् प्रमुक्तं सन्तं नचि-
 केता उवाच ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किञ्चिदपि नास्ति । न
 च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवस्यतो जरया युक्त इह लोक-

सम्बन्धी चास्मावमुष्यायणश्च न जारज इत्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुः स्वर्गरूपं तावदाह । स्वर्गे लोक-

जरया बिभेति । उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥ स त्वमग्निं
स्वर्ग्यमध्येपि मृत्यो प्रब्रूहितं अद्धानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे
वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग-

वक्ततो न बिभेति कुतश्चित्तत्र किञ्चोभेऽशनायापिपासे
तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सम्मान-
सेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥१२॥
एवं गुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतमग्निं
स्वर्ग्यं स त्व मृत्युमध्येपि स्मरसि जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो
यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय अद्धानाय अद्भावते मह्यं स्वर्गा-
र्थिने । येनाग्निना चित्तेन स्वर्गलोकाः स्वर्गलोको येषान्ते
स्वर्गलोका यजमाना अस्य तत्त्वममरणात्तां देवत्वं भजन्ते
प्राप्नुवन्ति तदेतद्दग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥ १३ ॥
मृत्योः प्रतिज्ञेयं प्र ते तुभ्यं प्रब्रवीमि । यत्त्वया प्रार्थितं
तत् उ मे मम वचो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्ग्यं
स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन्
विज्ञातवानहं सन्तित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च
शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम् । अधुनाऽग्निं स्मृति अन्त-
लोकाग्निं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत् । अथो अपि

इति । इयञ्च वक्ष्यमाणा मृत्योः प्रतिज्ञाऽवगन्तव्या । स तर्थाऽऽज्ञानं

मग्निन्नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाग्निमथो
प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेनन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

लोकादिमग्निन्तमुवाच तस्मै या इष्टका याव-
तीर्वा यथा वा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तम-
थास्य सृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवी-
त्प्रीयमाणो महात्मा वरन्तवेहाद्य ददामि भूयः ।

प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मयोच्यमानं
विद्धि जानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ
निविष्टमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदं श्रुतेर्वचनं लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरी-
रित्वादग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्यु-
सस्त्रौ नचिकेतसे । किञ्च या इष्टकाश्चेतथाः स्वरूपेण ।
यावतीर्वा सङ्ख्याया । यथा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण
सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिकेतास्तत्प्रत्यवदद्य-
थोक्तमथास्य तन्मृत्युनोक्तं यथा यत्प्रत्यवेनावदत्प्रत्युच्चा-
रितवान् । तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाह
वरत्तयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः ॥ १५ ॥ कथं तं
नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्ययोष्यतां पश्यन् प्रीय-
माणः प्रीतिमनुभवन्महात्मा क्षुद्रबुद्धिर्वरं तव चतुर्थ-

व्यः कुरुतेति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिरूपो विराहेव व्यवस्थिति
इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तं विराड्रूपेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेत्युच्यते । सप्रपञ्चमग्निज्ञान-

तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्गाञ्चेमामनेक-
रूपाङ्गुहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्त-
रति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञन्देवमीड्यं विदित्वा

मिह प्रीतिनिमित्तम् । अथेदानीं ददामि भूयःप्रयच्छामि ।
तवैव त्रिचिकेतसो नाम्नाभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयो-
च्यमानोऽयमग्निः । सृङ्गां शब्दवतीं रत्नमयीं मालामिमा-
मनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु । यद्वा सृङ्गामा-
कुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञान-
मनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह । त्रिणाचिकेतस्त्रिः कृत्वो
नात्रिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतस्तद्विज्ञानस्तद-
वुष्ठानवान् वा । त्रिभिर्मालपित्वाचार्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं
सन्धानं सम्बन्धं मात्वाद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येत्येतत् ।
तद्वि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते । यथा मातृ-
मानित्यादिवेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो-
हि विशुद्धिप्रत्यक्षात् त्रिकर्मकृदिज्याध्ययनदानानां कर्त्ता
तरत्यतिक्रामति जन्ममृत्यू ॥ किञ्च ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः । ब्रह्मजश्चासौ जज्ञेति ब्रह्म-

चयनप्रकरणाद्द्रष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोधयतीत्याह । इदं श्रुते-
र्वचनमिति ॥ विशुद्धिरिति धर्माद्यवर्गितः ॥ १५ ॥ १६ ॥

वद्वा चात्मभावेनेत्यर्थः । विंशत्यधिकानि सप्तशतानि दृष्टकानां

निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥ त्रिणा-
चिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते
नाचिकेतम्। स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोका-
तिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्न-
चिकेतः स्वर्ग्योऽयमष्टणीया द्वितीयेन वरेण ।

जज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ । तं देवं द्योतनाज्ञानादिगुण-
वन्तमीडां स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो निचाय्य इष्ट्वा
चात्मभावेनेमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यन्तमेति
अतिशयनैति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीमग्निविज्ञानचयनफल-
मुपसंहरति । प्रकरणञ्च त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं या
इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्येतद्विदित्वा स्वगम्य यश्चैव-
मात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्व्वर्त्तयति नाचिकेतमग्निं
क्रतुं स मृत्युपाशानधर्म्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान्पुरतो-
ऽप्यतः पूर्व्वमेव शरीरपातादित्यर्थः । प्रणोद्यापहाय ।
शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतन्मोदते स्वर्गलोके
वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥ १८ ॥ एष ते
तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः स्वर्ग्यः स्वर्गमाधनो यमग्निं
वरमष्टणीयाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण सोऽग्नि-
र्वगो दत्त इत्युक्तोपसंहारः । किञ्चित्तमग्निं तवैव नाम्ना
प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतदेष वरो दत्तो मया

सङ्ख्या संवत्सरेत्याहोरात्राणि च तावत्कृत्वाकान्येव सङ्ख्यासामान्या-

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वर-
नचिकेतो वृणीष्व ॥ १८ ॥

येयम्नेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नाय-
मस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाऽहं

चतुर्थः । तृतेन तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । तस्मिन्
हृदत्ते ऋणवानहमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतावद्वातिक्रान्तेन विधिप्रपेक्षार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनाव-
गन्तव्यं यद्वरद्वयसूचितं वस्तु नास्मत्तत्त्वविषययाथात्म्यवि-
ज्ञानम् । अतो विधिप्रतिषेधार्थस्य विषयस्यात्मनि क्रिया-
कारकफलाधारोपलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य संसा-
रबीजस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रि-
याकारकफलाधारोपलक्षणमन्यमात्यन्तिकनिःश्रेयसप्रयो-
जतं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तमेतमर्थं
द्वितीयवरप्राप्तायकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानम-
न्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति । यतः पूर्वस्मात्कर्मा-
गोचरात्माध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्यात्मज्ञानेऽधिकार-
इति तन्निन्दार्थं पुत्तादुपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते ।
नचिकेता उवाच तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्युक्तः
नरिरटकास्थानीयैश्चितोऽग्निरहमित्यात्मभावेन ध्यात्वेति ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १८ ॥

पितापुत्रस्नेहादिस्वर्गलोकावसानं यद्वरद्वयसूचितं संसाररूप-
तदेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमात्मन्यालोपितं तच्चिर्वर्त्तकज्ञात्माज्ञानमित्य-
ध्वारोपापवादभावेन पूर्वोक्तग्रन्थयोः सम्बन्धमाह । एतावद्वीति ॥
ग्रन्थमवक्रोसमाप्तिप्रपञ्चनाख्यायिकया अवान्तरसम्बन्धमाह । तमेतम-

वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥ देवैरत्रापि
विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष
धर्म्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोप-
रोत्सीरति मा सहजैनम् ॥ २१ ॥

मन् । वेद्यं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृत्युः स्तीत्येके
ऽस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धियतिरिक्तो देहान्तरसम्बन्धा-
त्मा इत्येके नायमस्तीति चैके नायमेवविधोऽस्तीति चैके-
तस्यास्माकं न प्रत्यक्षेण नाप्यनुमानेन निर्णयविज्ञानमेत-
द्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ इत्येतद्विद्यां विजा-
नीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया वराणामेष वरस्तृती-
योऽवशिष्टः ॥ २० ॥ किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाध-
नात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्परीक्षार्थमाह देवैरप्यत्रैतस्मिन्
वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वं न हि सुज्ञेयं सुष्टु
ज्ञेयं श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैर्यतोऽणुः सूक्ष्म एव आत्माख्यो
धर्म्मोऽतोऽन्यमसन्दिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मां
मोपरोत्सीरुपरोधं माकापीरधमर्णमिवोत्तमर्क्षः । अति-
सहज विमुञ्चैनं वरं मां प्रति ॥ २१ ॥

र्थमिति ॥ देहयतिरिक्तास्तित्वे वादिविप्रतिपत्तेः संशयश्चेत्तर्हि
प्रत्यक्षादिना स्वस्यैव निर्णयज्ञानसम्भवात्तन्निर्णयस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च न
तदर्थः प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह । अतस्यास्माकमिति । प्रत्यक्षेण स्याणै
निर्णीते पुरुषो न वेति सन्देहादर्शनाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे च देहदर्श-
नान्न प्रत्यक्षेण निर्णयः परलोकसम्बन्धात्मना च कस्यचिद्विज्ञावि-
नाभावादर्शनान्नानुमानेनापि निर्णय इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च सृत्यो
यन्न सुविज्ञेयमात्य । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न
लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥
शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्ति-
हिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च

एवमुक्तो नचिकेता आह देवैरत्रापि विचिकित्सितं
किलेति । भवत एवमुपश्रुतं त्वञ्च सृत्यो यद्यस्मान्न सुज्ञेय-
मात्मतत्त्वमात्य कथयस्यतः पण्डितैरण्यवेदनीयत्वादृक्ता
चास्य धर्मस्य त्वादृक्तुल्योऽन्यः पण्डितश्च न लभ्योऽन्वय-
माणोऽप्ययं तु दरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरतो नान्यो वर-
स्तुल्यः सदृशोऽस्येतस्य कश्चिदप्यनित्यफलत्वादन्यस्य सर्व-
स्यैवेत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभय-
न्नुवाच सृत्योः । शतायुषः शतं वर्षाण्यायूषि येषां तान्
शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किञ्च गवादिलक्ष्णान् बहू-
न्पशून् । हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यञ्च हस्तिहिरण्यम् ।
अश्वान् । किञ्च भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतन-
माश्रयं मण्डलं साम्राज्यं राज्यं वृणीष्व । किञ्च सर्वम-
प्येतदनर्थकं स्वयञ्चेदल्पायुरित्यतश्चाह । स्वयञ्च जीवं त्वं
जीवं धारय शरीरं समग्रेन्द्रियकलापं शरदो वर्षाणि

एकैकं पुत्रधनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्य-
स्यति । किञ्च वित्तं प्रभूतमिति ॥ अस्म भवीति धातेर्लोऽसममध्यमपुरुषे

जीवशरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं
यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानान्त्वा काम-
भाजं करोमि ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्तृलोके सर्वान् कामां-
श्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या
नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रताभिः

यावदिच्छसि जीवितुमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यमेतेन
यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि
वृणीष्व । किञ्च वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकाञ्च
सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किञ्च जना महाभूमौ महत्यां
भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किञ्चान्यत्कामानां
दिव्यानां मनुष्याणाञ्च त्वा त्वां कामभाजं कामभागिनं
कामार्हं करोमि सत्यमङ्गल्पो ह्यहं देव इतिभावः ॥ २४ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्तृलोके
सर्वास्तान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । किञ्चेमा दिव्या
अप्सरसो रमयन्ति पुरुषानिति रामाः सह रथैर्वर्त्तन्त
इति सरथाः । सतूर्याः सवादिवास्ताश्च नहि लम्बनीयाः
पापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्तैरस्त्रदादिप्रसा-

कञ्चनान्तस्य निपातः । एधीति ततो भवेति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राचीः॥२५॥
 श्वो भावा मर्त्तस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणाञ्जर-
 यन्ति तेजः । अपि सर्वञ्जीवितमल्पमेव तवैव
 वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥ न वित्तेन तर्प-
 णीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

दमन्तरेणाभिर्मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिः परिचारिणीभिः
 परिचारयस्वात्मानं पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारया-
 त्मन इत्यर्थः । नचिकेतो मरणं मरणसम्बद्धं प्रश्नं प्रेत्यास्ति
 नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं मानुप्राचीर्मेवं प्रष्टुमर्हसि
 ॥ २५ ॥ एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाहृदव-
 दक्षोभ्याह । श्वो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिह्य-
 मान एव येषां भावो भवनं त्वयोपन्यस्तानां भोगानां
 ते श्वोभावाः । किञ्च मर्त्तस्य मनुष्यस्यान्तक हे मयो
 यदेतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजसाञ्जरयन्ति अपक्षयन्ति भक्ष-
 रः प्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते । धर्मावीर्यप्रज्ञातेजो-
 यशःप्रभृतीनां क्षययितृत्वात् । याश्चापि दीर्घजीविकां त्वं
 दिक्षसि तवापि मृणुं सर्वम् । यद्वा ह्यणोऽपि जीवितमायुर-
 ल्पमेव किमुनाश्रुदादिदीर्घजीविकाम् । अतस्तवैव तिष्ठतु
 वाव रथादयस्तथा तव नृत्यगीते च ॥ २६ ॥ किञ्च
 न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके
 वित्तनाभः कस्यचित्पुत्रिकरो दृष्टः यदि नामाश्माकं
 वित्तवशां स्यात्प्रप्राप्तमहे प्राप्तामह इति । एतद्वित्तम-

जीविष्यामो यावद्वेशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वर-
णीयः स एव ॥ २७ ॥

अजीर्यताममृतानामपेत्य जीर्यन्मर्त्तयः क्वधः-
स्यः प्रजानन् । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमो-
दानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ १८ ॥ यस्मि-

द्रान्म दृष्टवन्तो वयं चेत्वा त्वां जीवितमपि तथैव
जीविष्यामो यावद्यास्ये पदे त्वमीशिष्यसि त्वमीशिष्यमे
प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्तयः स्वपाशमेत्याल्पधनायुर्भवेत् ।
वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥ २७ ॥

यतश्च जीर्यतां वयोहानिमप्राप्तवताममर्त्तयानां
सकाशमुपेत्योपगम्यात्मन उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं
तेभ्यः प्रजानन्नुपलभ्यमानः स्वयन्तु जीर्यन्मर्त्तयो जराम-
रणवान् क्वधःस्यः कुः पृथिव्यधश्चान्तरिक्षादिलोकापेक्षया
तस्यां तिष्ठतीति क्वधःस्यः सन् कथमेवं विवेकिभिः प्रार्थनीयं
पुत्रवित्तहिरण्याद्यस्थिरं वृणीते । क्व तदा स्य इति वा
पाटान्तरम् । अस्मिन् पक्षेऽक्षरयोजना तेषु पुत्रादिध्वास्था
आस्थितिस्तात्पर्येण वर्त्तनं यस्य स तदास्यस्ततोऽधिकतरं
पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि प्रापयिषुः क्व तदास्या भवेन्न
कश्चित्तदसारज्ञस्तदर्थो स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्युपर्येव
बुभूषति लोकस्तस्मान्न पुत्रवित्तादिलोभैः प्रलोभ्योऽहं

किञ्चो नृकृष्टपुरुषार्थलाभे सम्भवत्यधमं कामयमानो मूर्ख एवाहं

निन्दं विचिकित्सन्ति सृत्यो यत्साम्पराये महति
ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्य-
न्तस्मान्नचिकेता दृणीते ॥ २६ ॥ इति प्रथमा
वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे •पुरुषः

किञ्चाप्सरःप्रमुखान् वर्णरतिप्रमोदान् अनवस्थितरूप-
तयाऽभिधायन् निरूपयन् यथा वर्दति दीर्घे जीविते को
विवेकी रमेत अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं
यन्मया प्रार्थितम् ॥ २८ ॥ यस्मिन् प्रेते इदं विचिकित्सनं
विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवंप्रकारे हे सृत्यो साम्पराये
परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो
निर्णयविज्ञानं यत्तद्ब्रूहि कथय नोऽस्मभ्यं किं बद्धना
योऽयं प्रकृतात्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्नो
ऽनुप्रविष्टः । तस्माद्वरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीमनि-
त्यविषयं वरं नचिकेता न दृणीते मनमापीति श्रुतेर्वच-
नमिति ॥ २६ ॥ इति कठवल्ल्यां प्रथमवल्लीभाष्यम् ॥ १ ॥

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यताज्ञावगम्याह । अन्यत्प्रय-
गेव श्रेयो निःश्रेयसं तथाऽन्यदुतैवापि च प्रेयः प्रिय-
तरमपि ते प्रेयः श्रेयसी उभे नानार्थभिन्नप्रयोजने सति

स्यां ततोऽपि मम स एव वर इत्याह । यतश्चाजीर्ष्यतामित्यादिना ॥
इति प्रथमवल्लीभाष्यव्याख्या ॥ २६ ॥ १ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याप्रदर्शनेन च

स्मिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च
मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ॥ श्रेयो

पुरुषमधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं स्मिनीतो वध्नीतस्ताभ्यां
विद्याऽविद्याभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः ।
श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयासृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्तते । अतः
श्रेयःप्रेयःप्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते । सर्वः
पुरुषस्ते यद्यथैकैकपुरुषार्थसम्बन्धिनी विद्याऽविद्यारूपत्वा-
द्विरुद्ध इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातु-
मशक्यत्वात्तयोर्हित्वा विद्यारूपं प्रेयः श्रेय एव केवल-
माददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शोभनं शिवं भवति ।
यस्त्वेतद्दूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यते अर्थात्पुरुषार्था-
त्पारमार्थिकात्प्रयोजनान्नित्यात्प्रच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ
य उ प्रेयो वृणीते उपादत्त इत्येतत् ॥ १ ॥ यद्यभेऽपि
कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण किमर्थं प्रेय एवादत्ते बाहुल्येन
लोक इत्युच्यते । सत्यं स्वायत्ते तथापि साधनतः फलतश्च
मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनु-
ष्यमेतं पुरुषं आ इतः प्राप्तुतः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस
इवाम्भसःपयस्तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्परीत्य सम्यक्परि-
गम्य सम्यङ्नानसाऽऽलोच्य गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्-

केवलविद्यार्थितया शिष्यं प्रथमं स्तौतीत्याह । परीक्ष्येति ॥ श्रेयःप्रेय
सोरन्यतरपरित्यागेनैवान्यतरापादाने हेतुमाह । ते यद्यपीति ॥ ते

हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमा-
वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान् प्रिवरूपाञ्च कामानभिधायन्त-
विकेतोऽत्यसाक्षीः। नैतांसृङ्गां वित्तमयीमवाप्नो
यस्यामज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥ दूरमेते

रोति धीरः धीमान्विविच्य श्रेयो हि श्रेय एवाभिवृ-
णीते श्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात्। कोऽसौ धीरो यस्तु मन्दो
ऽत्यबुद्धिः स विवेकासामर्थ्यात् योगपक्षेमाद्योगक्षेमनिमित्ते
शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत्प्रेयः पशुपुत्रादिल-
क्षणं वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं पुनः पुनर्मया प्रक्षोभ्यमानोऽपि प्रियान् पुत्रा-
दीन् प्रिवरूपांश्चाप्सरःप्रभृतिलक्षणान् कामानभिधाय कं
श्चिन्तयन् तेषां अनित्यत्वामारत्वादिदोषान् हे न विकेतो
ऽत्यसाक्षीरतिरुष्टवान्परित्यक्तवानसि अहो बुद्धिमत्ता तव
नैतामवाप्तवानसि सृङ्गां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां
वित्तमयीं धनप्रापाम्। यस्यां सतौमज्जन्ति सीदन्ति बहवो
नैके मूढा मनुष्यास्तयोः श्रेय आददानस्यासाधु भवति
हीयतेऽर्थात् ॥ ३ ॥ य उ प्रेयो वृणीत इत्युक्तं तत्कस्मा-
दातो दूरं दूरेण महतान्तरेणैते विपरीतेऽन्योन्यावृ-

विपरीति विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
 विद्याभीप्सिनन्नचिकेतसंमन्येन त्वा कामा बहवो
 लोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वय-
 म्धीराः पण्डितश्चान्यमानाः । दन्द्रम्यमानाः परि-
 यन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

त्तरूपे विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमः प्रकाशाविव । विषूची
 विषूच्यो नानागती भिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् ।
 के ते इत्युच्यते । या चाविद्या प्रेयोविषया विद्येति च
 श्रेयोविषया । अज्ञाताऽनिर्ज्ञाताऽवगन्ता पण्डितैस्तत्र
 विद्याभीप्सनं विद्यार्थिनचिकेतसं त्वामहं मन्ये । कस्मा-
 द्दृष्टाद्बुद्धिप्रलोभिनः कामाऽश्चरः प्रभृतयो बहवोऽपि त्वा
 त्वां न लोलुपन्तो न विच्छदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गादा-
 त्मोपभोगाभिवाञ्छासम्पादनेन । अतो विद्यार्थिनं श्रेयो-
 जनं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ ये तु संसारभाजो जना
 अविद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्त्तमाना
 वेष्ट्यमानाः पुत्रपश्वादिदृष्ट्यापाशगतैः स्वयं धीराः प्रज्ञा-
 वन्तः पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानास्तैः दन्द्रम्य-
 माणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तो जरा-
 मरणरोगादिदुःखैः पर्यन्ति परिगच्छन्ति मूढा अवि-
 वेकिनोऽन्धेनैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विषमो पथि
 यथा बहवो अबोधो महान्तमनर्थमृच्छन्ति तद्वदत एव
 मूढत्वात् ॥ ५ ॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालमप्रमाद्यन्तं वित्त-
मोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥ अवणायापि बह-
भिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ।
आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्य्यो ज्ञाता

न साम्परायः प्रतिभाति । सम्परेयत इति साम्परायः
परलोकस्तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः साम्प-
रायः स च बालमविवेकिनं प्रति न भाति न प्रकाशते
नोपतिष्ठत इत्येतत्प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादि-
प्रयोजनेष्वासक्तमनस्तया वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेना-
विवेकेन मूढं तनमाच्छन्तं सन्तमयमेव लोको योऽयं
दृश्यमानः स्त्रन्रपानादिविशिष्टो नास्ति परोऽदृष्टो लोक
इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशमधी-
नतामापद्यते मे सत्योर्मम जन्ममरणादिनक्षत्रदुःखादि-
भ्यानुकूट एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण ह्येवंविध एव लोकः
॥ ६ ॥ यस्तु अयोऽर्थो सहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति
त्वद्विधो यस्माच्छ्रवणायापि अवगन्तव्यं श्रोतुमपि येन
लभ्य आत्मा बह्भिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये
यमात्मानं न विद्युर्न विन्दन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न
विजानीयुः । किञ्चास्य वक्ताप्याश्चर्य्योद्भूतवदेवानेकेषु कश्चि-

मस्य क्प्रकाशे देहपातादूर्ध्वमेव ईयते गम्यत इति साम्प-
रायः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अणुत्वं परोक्षत्वं मया जानतापि बह्वायंसं कर्म

कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष
सुविज्ञेयो ब्रह्मधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते
गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्कमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

देव भवति । तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण एवा-
नेकेषु लब्धः कश्चिदेव भवति । यस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चि-
देव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः
सन् ॥ ७ ॥ कस्मान्न हि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण
हीनेनेत्येतदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि । न हि सुष्ठु
सम्यग्विज्ञेयो विज्ञातुं शक्यो यस्माद्ब्रह्मधा अस्ति नास्ति
कर्त्ताऽकर्त्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमानो
वादिभिः । कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते । अनन्यप्रोक्तेऽनन्ये-
नाष्टदृग्दर्शनाचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते
आत्मनि गतिरनेकधा अस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता
गतिरस्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्य-
स्तमितत्वादात्मनः । अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि
प्रोक्ते अत्र गतिरन्यस्यावगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् ।
ज्ञानस्य ह्येषा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम् । चतोऽवगन्तव्या-
भावान्न गतिर्वात्र नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नान्तरीय-
कत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानब्रह्मा-
त्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मन्यवगतिः । अनवबोधोऽपरि-

कृतं त्वं दीयमानमपि तत्फलं न पृच्छासि मत्तोऽधिकमज्ञोऽसीति श्रुतो-
पात् स्तौतीत्याह । पुनरपि तद्वद्व्याप्तेति ॥ यच्च त्वया देहव्यतिरिक्त

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यान्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ६ ॥

ज्ञानमत्र नास्ति । भवत्येवावर्गतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदन्योऽहमित्याचार्यस्येत्यर्थः । एवं सुविज्ञेय आगमवताऽऽचार्येणानन्यतया प्रोक्त इत्यर्थः । अणीयानगुप्रमाणादपि सम्पद्यते आत्मा । अतर्क्यमगुप्रमाणो न तर्क्यः । स्वबुद्धभ्युद्भेन केवलेन तर्क्यमाणोऽगुपरिमाणे केनचित्स्थापिते आत्मनि ततोऽगुतरमन्योऽभ्युद्भति ततोऽप्यन्योऽगुतममिति । न हि तर्कस्य निष्ठा कचिद्विद्यते ॥ ८ ॥ अतोऽनन्यप्रोक्ते आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिर्नैषा तर्केण स्वबुद्धभ्युद्भमात्रेणापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । नापनेतव्या वा न हन्तव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति । अत एव च येयमागमस्युता मतिरन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकात्प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुनः सा तर्कागम्या मतिरित्युच्यते । यां त्वं मतिं महत्प्रदानेन प्राप्तवानसि । मत्याऽवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं सत्यधृतिर्वतासीत्यनुकम्पयन्नाह सत्युर्नचिकेतसम् । वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये त्वादङ्गुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयात् भवताद्भवत्वन्त्यः पुत्रः

आत्मा पृष्ठस्तथैव परमार्थस्वरूपज्ञानं सनिदानवन्निवर्त्तकं परमान-

जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते
हि ध्रुवन्तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निर-
नित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥ काम-
स्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां कृतोरनन्तरमभयस्य पारम् ।

शिष्यो वा प्रष्टा । कीदृश्यादृक् त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥ ६ ॥

पुनरपि तुष्ट आह जानाम्यहं शेषधिर्निधिः कर्म-
फललक्षणो निधिरिव प्रार्थ्यत इत्यसावनित्यमिति जा-
नामि । न हि यस्मादनित्यैरध्रुवैर्नित्यं ध्रुवं तत्प्राप्यते
परमात्माख्यम् । शेषधिर्यत्ननित्यः सुखात्मकः शेषधिः स
एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतस्तस्मान्मया जानतापि
नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यत इति । नाचिकेतश्चितोऽ-
ग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निर्नि-
र्वर्त्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं यास्यं
स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥ १० ॥
त्वं तु कामस्याप्तिं समाप्तिं अत्र हि सर्वे कामाः परि-
समाप्ताः जगत आध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामा-
श्रयं सर्व्वत्वात्क्रतोः फलं हैरण्यगर्भं पदं आनन्द्यम् । अभ-
यस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यं महदर्शनादौ-
श्रव्यं दृष्टनेकगुणसहितं स्तोमञ्च तन्महच्च निरतिशयत्वा-

न्दप्राप्तिसाधनं धर्म्यं च नातःपरं श्रेयःसाधनमस्तीति ॥ ८ ॥ ६ ॥

एष्टस्य वस्तुनः प्रशंसया च प्रष्टारं शंसन्ति । यं त्वं ज्ञातुमिच्छसी-

स्तेममहदुरुगायमप्रतिष्ठान्दृष्ट्वा धृत्वा धीरो न-
चिकेतोऽत्यस्ताक्षीः ॥ ११ ॥

तन्दुर्दर्शङ्गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितङ्गहरेष्ठम्पु-
राणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो
हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा सम्प-
रिगृह्य मर्त्यः प्रवृत्त्य धर्म्ममणुमेतमाय । समोदते

तस्तेममहत् । उरुगायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमा-
त्मन उत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्वा धैर्येण धीरो नचिकेतो
धीमान्पन्नत्यस्ताक्षीः परमेवाकाङ्क्षन्व्रतिसृष्टवानसि सर्व-
मेतत्संसारभोगजातम् । अहो वतानुत्तमगुणोऽसि यत्वं ज्ञातु-
मिच्छस्यात्मानम् ॥ ११ ॥

तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनेमस्येति दुर्दर्शं अतिस्फुटत्वात् ।
गूढं गहनम् । अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छ-
न्नमित्येतत् । गुहाऽदितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्त्वोपलभ्य-
त्वात् । गह्वरे विषममनेकानर्थसङ्कटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् ।
यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्च अतो गह्वरेष्ठः । अतो
दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनं अध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः
प्रतिसङ्कृत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगस्तस्याधि-
गमस्तेन मत्वा देवमात्मानं धीरो हर्षशोकावात्मन उत्कर्षा-

त्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥

यदि देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः प्रथमं पृष्टस्य परमार्थस्वरूपज्ञानमेव
श्रेयसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीत्याह । यद्यहं योग्य इत्यादिना ॥ अत

मोदनीयं हि लब्धा विवृतं सद् नचिकेत
सम्बन्धे ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद-
न्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

पक्षर्षयोरभावाज्जहाति ॥ १२ ॥ किञ्चैतदात्मतत्त्वं यदहं
वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यसकाशात्मस्यगात्मभावेन परिगृह्य
उपादाय मर्त्यो मरणधर्मो धर्मादनपेतं धर्मां प्रवृत्त्योद्यस्य
पृथक्कृत्य शरीरादेः अणुं सूक्ष्मं एतमात्मानमाय प्राप्य
स मर्त्यो विद्वान्मोदते मोदनीयं हि हर्षणीयमात्मानं
लब्धा तदेतदेवस्विधं ब्रह्मसद्भवतं नचिकेतसं त्वां प्रत्य-
पावृतदारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये मोक्षार्हं त्वां मन्य
इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा नचिकेताः पुनराह ।
यदहं योग्यः प्रसन्नश्चासि भगवन्मां प्रत्यन्यत्र धर्माच्छा-
स्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमि-
त्यर्थः । तथाऽन्यत्राधर्मात्तथाऽन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृतं
कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किञ्चान्यत्र भूताच्चातिक्रा-
न्तात्कालाद्भव्याच्च यत्तद्भविष्यतश्च । तथा वर्त्तमानात्काल-
त्वप्रेण यत्र परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यव-
हारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मद्भ्यम् ॥ १४ ॥

एव वरदानव्यतिरेकेण पूर्वोऽयं प्रश्न इति नाशङ्कनीयं पूर्वपृष्ठस्यैव
याथातथ्यप्रश्नः पृष्ठस्य वस्तुनो विशेषणान्तरं ज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि
च यददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति तत्ते
पदं सङ्गृहेण ब्रवीम्यमित्येतत् ॥ १५ ॥
एतद्द्वोवाक्षरम्ब्रह्म एतदेवाक्षरम्परम् । एतद्द्वो-
वाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

इत्येवं पृथक्ते सत्युक्त्वाच पृथं वस्तु विशेषणान्तरञ्च
विवक्षन् । सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयमविभागेनामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यददन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदि-
च्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवामलक्षणमन्यदा ब्रह्मप्राप्त्यर्थञ्च-
रन्ति तत्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि सङ्गृहेण सङ्क्षेपतो
ब्रवीमि ॐ इत्येतत् तदेतत्पदं यद्बुभुक्षितञ्च वा । यदेतदो-
मित्योऽशब्दवाच्यनोऽशब्दप्रतीकञ्च ॥ १५ ॥ अत एतद्द्वोवा-
क्षरं ब्रह्मापरमेतद्द्वोवाक्षरञ्च परं तयोहि प्रतीकमेतद-
क्षरमेतद्द्वोवाक्षरं ज्ञात्वाऽप्राप्त्यवस्येति यो यदिच्छति
परमपरं वा तस्य तद्ववति । परमेष्टानयनपरञ्चेत्प्राप्त्य-
॥ १६ ॥ यत एवं अत एवैतदालम्बनं ब्रह्मप्राप्तालम्ब-
नानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । एतदालम्बनं परमपरञ्च ।
परापरब्रह्मविषयत्वात् । अत एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्म-

सर्वे वेदा इति वेदैकदेशः उपनिषदः । तेनोपनिषदो ज्ञानसाधनत्वेन
साक्षाद्विनियुक्तास्तपांसि तेषां कर्माणि शुद्धिद्वारेणावगतिसाधनानि ॥
मन्दाधिकारिणो विचारामनर्थस्य क्रमेणावगतिसाधनं सङ्क्षिप्याह ।
सङ्गृहेणेति ॥ यस्य शब्दस्योच्चारणे यत् स्मरति तत्तस्य वाच्यं प्रविष्टं

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् । एतदा-
लम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न

लोके महीयते । परस्मिन् ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूते
ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेष-
हितस्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोद्धारो निर्दिष्टः । अपरस्य
च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तृन् प्रति । अथेदानीं तस्योद्धार-
ालम्बनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिष्येदमुच्यते ।
न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो
वस्तुनोऽनित्यस्यानेकविक्रियास्तासामाद्यन्ते जन्मविनाश-
क्षणे विक्रिये दूहामनि प्रतिषिद्धोते प्रथमं सर्वविक्रियाप्र-
तिषेधार्थं जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी सर्वज्ञः ।
अपरिलुप्तचैतन्यस्वभावात् । किञ्च नायमात्मा कुतश्चित्का-
रणान्तराद्भव । अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तर-
भूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतोऽपक्षयविवर्जितः ।
यो ह्यशाश्वतः सोऽप्यपक्षीयते । अयन्तु शाश्वतोऽत एव
पुराणः पुरापि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभि-

समाहितचित्तस्योद्धारोद्धारणे यदिपयानुपरक्तं संवेदनं स्फुरति
तदोद्धारमवलम्ब्य तद्विषयं ब्रह्मास्मीति ध्यायेत्तत्वायसमर्थं उँशब्द
एव ब्रह्मदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

साधनहीनायोपदेशोऽनर्थक इति मत्वोद्भावचमवगतिसाधनसूक्ता
वक्तव्यस्वरूपं यत्पृष्टं तदभिधानाद्योपक्रमत इत्याह । अन्यत्र धर्मादित्या-

बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ
तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

निर्वर्त्तयते स इदानीं नवो यथा कुम्भादिस्तद्विपरीतस्वात्मा
पुराणो वृद्धिर्विवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो न हन्यते न
हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे । तत्स्थोऽप्याकाशवदेव
भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवम्भूतमप्यात्मानं शरीरमात्मावृष्टिर्हन्ता चेद्यादि
मन्यते चिन्तयति हन्तुं हनिष्याम्येति नमिति योऽप्यन्यो हतः
सोऽपि चेन्नन्यते हतमात्मानं हतोऽहमित्युभावपि तौ
न विजानीतः स्वमात्मानं यतो नायं हन्ति अविक्रिय-
त्वादात्मनस्तथा न हन्यते आकाशवदेवाविक्रियत्वात् ।
अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादिलक्षणः संसारः न
ब्रह्मज्ञस्य श्रुतिप्राप्त्या न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपत्तेः ॥
१९ ॥ कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते अणोः

दिनेति ॥ यदात्मनोऽन्यब्रह्म स्यात्तत्र जन्मादिप्राप्तिभावादप्राप्तिषेधः
स्यादतो जन्मादिप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदिशद्वात्मस्वरूपमेवोपदिशतीति
गम्यते । मरणनिमित्तास्तित्वाण्डात्मनो मरणाभावेऽस्तित्वविषयप्रश्न-
स्याप्ये तदेव वचनं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यदाविक्रिय एवात्मा तर्हि धर्माद्यधिकार्यभावात्तदसिद्धौ
संसारोपलब्ध एव न स्यादित्याशङ्काह । अनात्मज्ञविषय एवेति ॥ यद-
जानातवृत्तिः स्यात्तज्ज्ञानात्मा कुतो भवेदिति न्यायाच्चात्मज्ञस्य

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

सूक्ष्मादणीयान् श्यामाकादेरणुतरः । महतो महत्परिमा-
णान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेरणु महदा यदस्ति लोके
वस्तु तत्तेनैवात्मना नित्येनात्मवत्सम्भवति । तदात्मना
विनिर्भुक्तमसत्सम्पद्यते । तस्मादसावेवात्मा अणोरणीयान्म-
हतो महीयान्सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स चात्मास्य
जन्तोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये
निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवण-
मननविज्ञानलिङ्गं अक्रतुरकामोऽदृष्टवाह्यविषयोपरत-
बुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनश्चादीनि करणानि
धातवः शरीरस्य धारणात्मसीदन्तीति । एषां धातूनां
प्रसादादात्मनो महिमानं कर्मनिमित्तदृष्टिद्वयग्रहितं
पश्यति वीतशोकः । धातुप्रसादान्महिमानमात्मनोऽयम-
हमस्मीति साक्षाद्विजानाति । ततो विगतशोको भवति ।
अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतैः पुरुषैः ॥ २० ॥

धर्मादि नोपपद्यते अत आत्मज्ञः सदा सुक्त एवेत्याह । श्यामाद्वेति ॥
तदुक्तम् । विवेकी सर्वदा सुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता । लोकवादं
समाश्रित्य श्रीलण्णजनको यथेति ॥ अकामत्वादिसाधनान्तरविधाना-
र्थसुत्तरवाक्यमवतारयति । कथं पुनरिति ॥ एकस्याणुत्वं च विरुद्धं
कथमनूद्यते इत्याशङ्क्याणुत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वादि व्यवहारो न तत्त्वत
इत्यविरोधमाह । अणुर्ब्रह्मेति ॥ १६ ॥ २० ॥

असीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तम्भदामदन्देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

यस्मादामीनोऽवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति शयानो
याति सर्वत एवमसावात्मादेवो मदाऽमदः समदोऽम-
दश्च सत्कर्षोऽर्क्षश्च विरुद्धधर्मवानतोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कस्तं
मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मादेवेव सूक्ष्म-
बुद्धेः पण्डितस्य सुविज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यादि-
विरुद्धानेकविधधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्विश्वरूप इव
चिन्तामणिवदवभासत इति दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति । कस्तं
मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः शयनं
करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति ।
यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा
विशेषविज्ञानस्यः स्वेन रूपेण स्थित एव सन्मनश्चादिगतिषु

विरुद्धानेकधर्मवत्त्वाद्दुर्विज्ञेयश्चेदात्मा कथं तर्हि पण्डितस्यापि
कुञ्चेयः स्यादित्याशङ्क्याह । स्थितिगतीति ॥ विश्वरूपो मनिर्यथा नाना-
रूपोऽवभासते परं नानाविधोपाधिसन्निधानात् न स्वतो नानारूपः ।
चिन्तामणौ वा यद्यञ्चिन्न्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासत न तत्स्वतः ।
तथा स्थितिगतिनित्यानित्यादयो विरुद्धानेकधर्मा येषां तदुपाधिवशा-
दात्मा विरुद्धधर्मवानिवावभासत इति योजना । इति तस्य सुविज्ञेयो
भवति । उपाध्यविविक्तदर्शिनस्तु दुर्विज्ञेय एवेत्यर्थः ॥ स्वतो विरुद्धध-
र्मत्वं नास्तीत्येतेन देव श्रुतियोजनया दर्शयति । करणानामित्यादिना ॥
एकदेशविज्ञानस्येति ॥ अनुष्ठोऽहं नीलं पश्चाभीत्यादिपरिच्छिन्नविज्ञा-
नस्येत्यर्थः । न वज्रना श्रुतेनेत्यात्मप्रतिपादकोपनिषद्विवारातिरिक्त-

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥२२॥ नाय-
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न वज्रना श्रुतेन ।

तदुपाधिकत्वाददूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्त्तते ॥ २१ ॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यभिदर्शयति । अश-
रीरं स्वेन रूपेणाकाशकल्प आत्मा तमशरीरं शरीरेषु
देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितरहितेष्व
वस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत् । महान्तं महत्त्वस्यापेक्षिकत्वश
ङ्कायामाह विभुं व्यापिनमात्मानम् । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्य-
त्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्तमीदृ-
शमात्मानं मत्वा अयमहमिति धीरो धीमान् न शोचति ।
न ह्येवम्बिधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः ॥ २२ ॥ यद्यपि
दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह । ना-
यमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो नापि
मेधया ग्रन्थार्थधारणाशक्त्या न वज्रना श्रुतेन केवलेन । केन
तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव स्वमात्मानमेष साधको वृणुते

शास्त्रश्रवणेन न लभ्य उपनिषद्विचारेणापि केवलेनेति सिद्धोपदेशरहितेन
न लभ्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

परमेश्वराचार्यानुपप्लेण तु लभ्यत इत्याह । यमेवेति ॥ आत्मान-
मेव साधकः श्रवणमननादिभिर्दृश्यते सम्भजते श्रवणादिकालेऽपि सोऽह-
मित्युपायेनैवानुसन्धत्त इत्यर्थः ॥ तमेवेति लक्षणया परमात्मानुपप्लेणैव
विरक्ताऽभेदानुसन्धानवता यथानुसन्धानमात्मतत्त्वानुसन्धानवता यथा-
नुसन्धानमात्मतयैव परमात्मा लभ्यो भवतीत्यर्थः । वैपरीत्येन वा योजना ।

यमेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृणुते
तनूँ स्वाम् ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनामाप्नुयात् ॥ २४ ॥

प्रार्थयते तेनैवात्मना वरित्वा स्वयमात्मालभ्यो ज्ञायत
इत्येतन्निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्मा लभ्यत
इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते । तत्स्वात्मकामस्यैष आत्मा
षिदृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वां तनूँ स्वकीयं
याथात्म्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्चान्यत् । दुश्चरितात्प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहिता-
त्पापकर्म्मणो नाविरतोऽनुपरतः । नापीन्द्रियलौल्यादशान्त
उपरतः । नाप्यसमाहितो नैकाग्रमना विक्षिप्तचित्तः
समाहितचित्तोऽपि सन् समाधानफलार्थित्वात् । नाप्य-
शान्तमानसो व्याघतचित्तो वात्मानं प्राप्नुयात् केन
प्राप्नुयादित्युच्यते । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन । एनं प्रकृ-
तमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रिय-
लौल्याच्च समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्त-

आत्मा त्वेष प्रकरणोपरमानर्यामिरूपेण वा व्यवस्थितोऽयमेव सुसुखां
भजते उपपद्यते । तेनैव परमेश्वरादुपगृहीतेनाभेदानुसन्धानवता
लभ्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

दुश्चरितं कायिकं पापम् । यस्त्वेवम्भूत उत्तसाधनसम्पन्नो न
भवति स कथं वेदेति सम्बन्धः । अशनत्वेऽप्यप्याप्त इत्यत्र त्वेऽप्य-
समर्थः शाकस्थानीय इत्यर्थः ॥ यत्न स्वे महिम्नि स विज्ञोपसं-

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनम् । मृत्यु-
र्यस्योपसेदनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥
इति कठोपनिषदि द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ

मानसश्चाचार्यवान् प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ दस्त्वेवम्भूतो दस्यात्मनो ब्रह्म च
क्षत्रञ्च ब्रह्मक्षत्रे सर्व्ववर्म्मविधारकेऽपि सर्व्वप्राणभूते उभे
ओदनं अशनं भवतः स्याताम् । सर्व्वहरोऽपि मृत्युर्यस्यो-
पसेचनमेवौदनस्याशनत्वेऽप्यपर्याप्तसं प्राकृतबुद्धिर्दधोक्त-
साधनरहितः सन् क इत्या इत्यमेव यथोक्तसाधनवा-
निवत्यर्थः वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥ २५ ॥
इति द्वितीयवल्लीभाष्यम् ॥ २ ॥

ऋतम्पिबन्तावित्यस्या वल्याः सम्बन्धो विद्याविद्ये नाना-
विरुद्धफल इत्युपन्यस्ते न तु सफले ते यथावन्निर्णीते ।
तन्निर्णयार्था रथरूपकदल्पना तथा च प्रतिपात्तिरौकर्यम् ।
एवञ्च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्यविवेकायं रथरूपकद्वारा

हर्त्ता वर्त्तते तथाभूतं तं को वेदेति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ २५ इति
द्वितीयवल्लीभाष्यटीका ॥

रथरूपककल्पनेति प्रसिद्धरथसादृश्यकल्पनेत्यर्थः । ऋतपानकर्त्ता
जीवस्तावदेकचेतनः सिद्धो द्वितीयान्येषणयां लोके सङ्ख्याश्रवणे
समानस्वभावे प्रथमप्रतीतिदर्शनाच्चेतनतया समानस्वभावः परमात्मैव
द्वितीयो प्रतीयते । तस्य चोपचारादृतपाहृत्यमित्यर्थः । बाह्यपुरुषाका-
शसंस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः । पञ्चाम्नाय इति गार्हपत्यो दक्षि-

परमे पराङ्गे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरम्ब्रह्म यत्परम् । अभयं

द्वावात्मानावुपन्यस्येते । ऋतमिति । ऋतं सत्यमवश्यम्भावि-
त्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते नेत-
रस्तथापि पातसम्बन्धात्पिबन्तावित्युच्यते । छतिन्यायेन
मुक्ततस्य स्वयं कृतस्य कर्मणः ऋतमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ।
लोकेऽस्मिञ्चरीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे
वाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परमम् । पराङ्गे परस्य च
ब्रह्मणोऽङ्गं स्थानं पराङ्गं हार्दाकाशं तस्मिन् हि परम्ब्रह्मो-
पलब्ध्यते । तस्मिन् परमे पराङ्गे हार्दाकाशे प्रविष्टावि-
त्यर्थः । तौ च छायातपाविव विलक्षणौ संसारित्वासंसारि-
त्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्मिणो
एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः
त्रिकृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां
दुःखमन्तरणार्थत्वान्नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निस्तं वयं ज्ञातुं

णाग्निराहुवनीयः सभ्यावसथ्यौवेत्येते पञ्चाग्नयो येषां ते तथोक्ताः ।
दुपज्येष्ठथिवीपुरुषयोषित्वग्निर्दष्टिं ये कुर्वन्ते तेऽग्निहोताधिकारिणस्ते
वा पञ्चाग्नय इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु न सन्ति ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च साम्प्रतमनुपलब्धादित्याशङ्क्य
पूर्व्वविद्वदनुभवविरोधभाह । यः सेतुरिवेत्यादिना ॥ पूर्व्वेषां यद्यपि

तितीर्षताम्पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २ ॥
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

चेतुश्च शकेमहि शक्नुवन्तः । किञ्च यच्चाभयं भयभूतं
 संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्पर-
 माश्रयमक्षरमात्राख्यं ब्रह्म तच्च ज्ञातुं शकेमहि परावरे
 ब्रह्मणी कर्म ब्रह्मविदाश्रये वेदितव्य इति वाक्यार्थः । एत-
 योरेव क्षुपन्त्यासः कृतः । ऋतम्पिबन्ताविति ॥ २ ॥ तत्र य-
 उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय
 संसारगमनाय च तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्पित
 इत्याह । तदात्मानश्चतुषं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं
 विद्धि विजातीयं हि । शरीरं रथं एव तु रथवद्वहयस्थानी-
 यैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसाय-
 लक्षणां सारथिं विद्धि बुद्धिनेह प्रधानत्वाच्छरीरस्य । सार-
 थिनेह प्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धि-
 कर्तव्यमेव प्रयेण । मनःसङ्कल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहमेव
 च रथनामेव विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि
 करणानि प्रवर्तन्ते रथनयेवाश्वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मवित्त्वादि सम्भवति प्रभावातिशया तथापि नाधुनिकानामल्पप्रज्ञानां
 सम्भवतीत्याशङ्क्य चेतनत्वात्साभाविकी ज्ञातृत्वयोग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य
 तात्पर्यमाह । परावर इति ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्रेति तयोः प्रथमग्रन्थोक्त-
 श्रोत्रात्मनोर्मध्ये आत्मा रथस्वामी ॥

इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयास्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याङ्गमनोषिणः ॥ ४ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्चैव सारथेः ॥ ५ ॥
 यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाङ्गः रथकल्पनाकु-
 शलाः शरीररथाकर्षणसामान्यात् । तेष्वेवेन्द्रियेषु हयत्वेन
 परिकल्पितेषु गोचरान् मार्गान् रूपादीन् विषयान्
 विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं
 संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीत्याङ्गमनोषिणो विवेकिनः ।
 न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव
 तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव
 दर्शयति । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि । एवञ्च सति
 वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया प्र-
 कृतिरूपपद्यते नान्यथा स्वभावान्नतिक्रमात् ॥ ४ ॥ तत्रैवं
 सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानवान्निपुणो विवेकी
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति । यथेतरो रथचर्याया-
 मयुक्तेनाप्रगृहीतेनासमाहितेन मनसा प्रवृत्तस्यानीयेन
 सदा युक्तो भवति तस्याकुशलस्य बुद्धिमारधेरिन्द्रिया-

यः कल्पितस्तस्य भोक्तृत्वञ्च न स्वाभाविकमित्याह । आत्मेन्द्रिय-
 मनोयुक्तमित् ॥ उपाधिके भोक्तृत्वे अन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रेण प्रमाण-
 मित्यह । न हि केवलस्येति ॥ वैष्णवपदप्राप्तिश्रुत्युपपत्त्यापि न

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृशा इव सारथेः

॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारञ्चाधिगच्छति ॥ ७ ॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

एषश्चस्थानीयान्यवश्यान्यशक्यान्यनिवारणीयानि दुष्टाश्वा
आदान्ताश्वा इवेतरसारथेर्भवति ॥ ५ ॥ यस्तु पुनः
पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति विज्ञानवान् निपुणो विवेक-
वान् । युक्तेन मनसा प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सदा
तस्याश्चस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं वा
शक्यानि वश्यानि दान्ताः सदृशा इवेतरसारथेः ॥ ६ ॥

तत्र पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतो बुद्धिसारथेरिदं फलमाह ।
यस्त्वविज्ञानवान् भवति । अमनस्कोऽप्रगृहीतमनस्कः
सतत एवाशुचिः सदैव । न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं
यत्परं पदं आप्नोति तेन सारथिना । न केवलं तत्
नाप्नोति संसारञ्च जन्ममरणलक्षणमधिगच्छति ॥ ७ ॥
यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् भवति विज्ञानवत्सारथ्युपेतो
रथिविद्वानित्येतद्युक्तमनाः समनस्कः सतत एव सदा
शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति । यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युतः सन्
भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥ ८ ॥ किन्तत्पदमित्याह ।

स्वाभाविकं भोक्तृत्वं वाच्यमित्याह । यञ्च सतीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भयो न जायते ॥ ८ ॥
 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्तरः । सोऽध्वनः
 पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ ९ ॥
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

विज्ञानसारथिर्यस्तपोविवेकबुद्धिसारथिः पूर्वोक्तो मनः-
 प्रग्रहवान् प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सन् शुचिर्नरो
 विद्वान्मोऽध्वनः संसारगतेः पारम्परमेवाधिगन्तव्यमित्ये-
 तदाप्नोति मुच्यते सर्वैः संसारबन्धनैस्तद्विष्णोर्व्यापनशीलस्य
 ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकष्टं पदं स्थानं
 तत्त्वमित्येतत्तत्पदमेवाप्नोति विद्वान् ॥ ९ ॥

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्येन्द्रियाणि स्थूलान्धारभ्य
 सूक्ष्मातरतस्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाऽधिगमः कर्तव्य इत्येव-
 मर्थमिदमारभ्यते । स्थूलानि तावादिन्द्रियाणि तानि यै-
 रर्थैरात्मप्रकाशनायारब्धानि तेभ्य इन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मे-
 भ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्ताश्च प्रत्यगात्मभूताश्च ।
 तेभ्यो ह्यर्थेभ्यश्च परं सूक्ष्मातरं महत्प्रत्यगात्मभूतञ्च मनः ।

प्रत्यगात्मभूताच्चेति । अत्रत्यगनपायिस्वरूपभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वर्थेभ्यो मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परम् । तस्माद्ब्रह्माारम्भकं
 भूतसूक्ष्मं परमिति न यत्तम् । कार्योपेक्षया ह्युपादानमुपचितावयवं
 व्यापकमनपायिस्वरूपञ्च प्रसिद्धम् । यथा घटादेर्मृदादिः । न चेह भूतसू-
 क्ष्माणां परम्परकार्यकारणभावे मानमस्ति । सत्यं तथापि विषयेन्द्रि-
 यव्यवहारस्य मनोऽधीनतादर्शनाद्यनस्तावद्वापकं कल्प्यते । तच्च पर-

मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरु-

मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं सङ्कल्पविकल्पा-
द्वारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्य-
गात्मभूता बुद्धिः । बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्वारम्भकं
भूतसूक्ष्मम् । बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वा-
दात्मा महान्सर्वसहत्वादव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भ-
तत्त्वं बोधा बोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥ १० ॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तर-
श्चाव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजभूतमव्यक्ताकृतनामरूपसतत्त्वं

मार्थत एवात्मभूतमिति । केषाञ्चिन्मनस्तद्विरासायोक्तमनःशब्दवाच्यं
भूतसूक्ष्ममिति । अक्षमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतेर्भातिकत्वा-
वगमादन्नभावाभावाभ्यामुपचयापचयदर्शनाङ्गीतकमेव तत् । तस्य
च सङ्कल्पादिलक्षणस्याध्यवसायनियम्यत्वाद्बुद्धिस्ततः परमिति बुद्धिश्चा-
त्मेति केषाञ्चिदभिमानस्तदपनयनार्थमाह । बुद्धिशब्दवाच्यमिति ॥ करण-
त्वादिन्द्रियबुद्धेर्भातिकत्वं सिद्धम् । करणत्वं च स्वबुद्ध्याहसपलभ्य इत्यनु-
भवात्सिद्धम् । ततो भूतावयवसंस्थानेष्वेवार्थादिषूत्तरोत्तरं परापरत्व
कल्प्यते परमपुरुषार्थदिदर्शयथा । न त्वर्थादीनां परत्वं प्रतिपाद-
यिष्यते । प्रयोजनाभावाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति । सुरनरतिर्यगादिबुद्धीनां
विधारकत्वात्मातम्यगमनादात्मोच्यते । सूत्रसंज्ञकं हैरण्यगर्भतत्त्व-
मित्यर्थः । बोधाबोधात्मकमिति ज्ञानक्रियाशक्यात्मकमित्यर्थः । अथवाऽधि-
कादिपुरुषाभिप्रायेण बोधात्मकत्वमव्यक्ताद्याः परिणाम उपाधिर-
मङ्गीकृतभूतात्मकस्तेन रूपेणाबोधात्मकत्वं हैरण्यगर्भस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रलये सर्वकार्यकारणशक्तीनामवस्थानमभ्युपगन्तव्यं शब्दार्थसर्व-

षान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः ॥११॥

सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमव्याकृताकाशादि-
नामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितम् । वटकणि-
कायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतमः
सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महान्श्च अत एव पुरुषः
सर्वपूरणः ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह । पुरुषान्न
परं किञ्चिदिति । यस्मान्नास्ति पुरुषास्ति न्यावधनात्परं
किञ्चिदपि वस्त्वन्तरं तस्मात्सूक्ष्मात्ममहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां
सा काष्ठा निष्ठा पश्यवसानम् । अत हि इन्द्रियेभ्य आरभ्य
सूक्ष्मत्वादिपरिसमाप्तिः । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां
संसारिणां सा परा प्रकृष्टा गतिः । दृष्टत्वा न निवर्त्तत
इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

शक्तिवृक्षस्य नित्यत्वनिर्वाह य । त. सां शक्तीनां समाहारो ऽद्या-
तत्वं भवति । वृक्षगणेऽसङ्गत्वादिति शक्तिसमाहाररूपमव्यक्तमन्वर्थः ।
तद्वदं तर्ह्यव्याकृतमार्मादेतज्जन् स्वत्वचरे गार्ग्याकाशजोतश्च प्रोतश्च ।
आयान्त प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धे वाव्य-
क्तस्य ॥ तस्य साक्षात्तनितप्रधानाहं वक्ष्यमाणनाह । परमात्मनीति ॥ शक्ति-
त्वेनाहितीयत्वाविरोधित्यसाह । वटकणिकाय मिवेति ॥ भाविवटव-
ृक्षशक्तिमद्वटवीजं स्वयत्वा न सहितीयं कथ्यते तद्वद्वृक्षापि न मया-
शक्त्यसहितीयम् । सत्त्वादिरूपेण निरूप्यमाणे व्यक्तिस्य नास्तित्वव्यक्तम् ।
ततोऽव्यक्तशब्दादप्यहंताविरोधित्वं द्रष्टव्यम् । सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमव्य-
क्तम् । तस्य परमात्मपारतन्त्र्यात्परमात्मन उपचारेण कारणत्वमुच्यते न
त्वव्यक्तवद्विकारितयाऽनादित्वादव्यक्तस्य पारतन्त्र्यं च 'द्रष्टृशक्त्ये-
वमाणाभावादात्मसत्तयैव सत्त्वत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते
त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

ननु गतिश्चेदगत्यापि च भवितव्यं कथं यस्माद्भूयो न
जायत इति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव
गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वञ्च दर्शितमिन्द्रियमनो-
बुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूपं गच्छति
अनात्मभूतं न विषयवेण । तथा च श्रुतिः । अनध्वना
अध्वसु पारयिष्णव इत्याद्याः । तथाच दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं
सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः
संहतो दर्शनश्रवणादिकर्माविद्यामायाच्छत्र आत्मा
न प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचिद्द्रोहितगम्भीरा । दुरव-
गाह्या विचित्रा माया चेदम् । यदयं सर्वो जन्तुः पर-
मार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवम्वेध्यमानोऽहं परमात्मेति न
गृह्णात्यनात्मानं देहेन्द्रियादिमङ्गातमात्मनो दृश्यमान-
मपि घटादिवदात्मत्वेनात्ममुष्य पुत इत्यनूच्यमानोऽपि
गृह्णाति । नूनं परस्यैव मायया मोमुह्यमानः सर्वो
लोकोऽयं बभ्रमीति । तथा स्मरति । नाहं प्रकाशः

पारयिष्णव इति संसारपारं गता इत्यर्थः ॥ न प्रकाशते चेत्तर्हि
नास्त्येवेति न वाच्यं लिङ्गदर्शनादित्याह । दर्शनश्रवणादिति ॥ कर्मा-
ण्यस्येति तद्योक्तेः । जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ब्रह्मात्मत्वे कल्पपि योऽयं
ब्रह्मस्वरूपाऽनवभासः स कोनापि प्रतिबन्धेन कृत इति कल्पप्रति ॥ तच्च
प्रतिबन्धकं, न वस्तुज्ञानानुक्तम् । श्रुतेर्वाधप्रसङ्गात् । ततोऽविद्यैव
प्रतिबन्धकेत्यह । अविद्यामायाश्चत्र इति ॥ निदिध्यासप्रचयेनैका-

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आ-
त्मनि ॥ १३ ॥

सर्वस्य योगमायाममावृत इत्यादि । ननु विरुद्धमिद-
मित्युच्यते । सत्त्वा धीरो न शोचति न प्रकाशत इति च ।
नैतदेवमसंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वाच्च प्रकाशत इत्युक्तम् । इच्छते
तु संस्कृतयाऽग्रयाग्रमिवाग्रा तथा एकाग्रतयोपेतयेत्येतत्सू-
क्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः । सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रि-
येभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्श-
नेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषान्ते सूक्ष्मदर्शिनस्तैः
सूक्ष्मदर्शिभिः पण्डितैरिति ॥ १२ ॥ एतत्प्रतिपक्षुपाय-
माह । यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । किम् ।
वाग्वाचम् । वागवोपलक्षणार्था सर्वेन्द्रियाणाम् । क । मनसी
मनसि । छान्दसं दैर्घ्यम् । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशं प्ररूपे
बुद्ध्वावात्मनि । बुद्धिर्हि मनश्चादिकरणान् प्राप्नोती-
त्यात्मा तेषां प्रत्यग् ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महात प्रथमजे
नियच्छेत् । प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापा-
दयेदित्यर्थः । तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्व-

अग्रमायत्तमनःकरणं यदा सहकारि सम्पद्यते तदा तत्सहजतान्महावा-
क्यादहं ब्रह्मास्मीति या बुद्धिर्वृत्तिरुत्पद्यते तस्याभिव्यक्तो ब्रह्मभाव
इति स्वतोऽपरोक्षतया व्यवह्रियत इति दृश्यत्वमुपचर्यते । यो हि
यत्प्रयुक्तव्यवहारः स तद्दृश्य इति प्रसिद्धम् ॥ क्रमेणैवं विषयदोषद-
शनेनाभासेन च बाह्यकरणान्करणव्यापारप्रविलापने सति प्रविलापन-

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य
धारा निशिता दुरत्यया दुर्गम्यस्तत्कवयो
वदन्ति ॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा
ऽऽसन्नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तमहृतः

विशेषं प्रत्यस्तमितरूपमविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धि-
प्रत्ययसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि ॥ १३ ॥

एवं पुरुषे आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्म्मद्वयं
यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भितं क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मया-
यात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचि-
रज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्यः प्रशान्तः कृतकृत्यो भवति
यतोऽतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रमुक्ता उत्तिष्ठत हे जन्तवः
आत्मज्ञानाभिमुखा भवत जाग्रत अज्ञाननिद्राया
घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत ।
कथम् । प्राप्य उपगम्य वरान् । प्रकृतानाचार्यास्तद्विदस्तदुप-
दिष्टं सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति निबोधत अवगच्छत ।
न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पयाऽऽह । मातृवदति-
सूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाद्विज्ञेयस्य किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते
क्षुरस्य धाराग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया । दुःखे-
नात्ययो यस्याः सा दुरत्यया यथा सा पङ्गां दुर्गम-
नीया । तथा दुर्गं दुःसम्पाद्यमित्येतत्पथः पथ्यानं तत्त्वज्ञा-

कर्तुः कः पुरुषार्थः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । पुरुष इत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥

यावदावहुषापचयस्तावत्तारतम्येन सौम्यं दृष्टं पृथि-

परम्भुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥
 नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् । उक्त्वा
 श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ य
 इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राव-

नलक्षणं मार्गे कवयो मेधाविनो वदन्ति ॥ १७ ॥ ज्ञेय-
 स्यात्तिसूक्ष्मात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसम्पाद्यत्वं
 वदन्तीत्यभिप्रायस्तत्कथमस्ति सूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते ।
 स्थूता तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता
 सर्वेन्द्रियविषयभूता । तथा शरीरं तत्तैकैकगुणापकर्षेण
 गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं
 दृष्टमवादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः सर्वे एव
 स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति किमु तस्य
 सूक्ष्ममत्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः ।
 अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च २२-
 तद्याख्यातं ब्रह्माव्ययं यद्वि शब्दादिमत्तद्धेतोदनवशब्दा-
 दिमत्त्वादव्ययं न व्येति न जीयते । त एव च नित्यं यद्विव्येति
 तदनित्यमिदन्तु न इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमानमनादि
 कारणमस्य तदिदमनादि । यच्चादिमत्तत्कार्यत्वादनित्यं
 कारणे प्रलीयते । यथा पृथिव्यादि । इदन्तु सर्वकारण-
 त्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं न तस्य कारणमस्ति यस्मिंस्ती-
 येत तथा अनन्यमविद्यमानोऽन्तो यस्य तदनन्तं यथा

व्यादिषु परमात्मनि तु गुणानुमत्यन्ताभावाच्चिरतिशयसौक्ष्म्य

काले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय
कल्पत इति ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया
वल्ली ॥ ३ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

कदल्यादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टम् । न च
तथाप्यन्तवत्त्वं ब्रह्मणोऽतोऽपि नित्यं महतो महत्त्वात्तद्बु-
द्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपत्वात्सर्वमाक्षि हि
सर्वं भूतात्मवाद्ब्रह्म । उक्तं ह्येष सर्वेषु भूतेष्वित्यादि । भुवश्च
कूटस्थं नित्यं न पृथग्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम् । तदेवम्भूतं
ब्रह्मात्मानं निचाय्य वगम्य तमात्मानं सत्यमुखान्मृत्युगो-
चरादविद्याकामकर्म्मलक्षणात्प्रमुच्यते वियुज्यते ॥ १५ ॥ प्रसु-
तविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः । नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं
नाचिकेतं सत्युना प्रोक्तं सत्युप्रोक्तमिदमाख्यानं वल्लीवय-
लक्षणं सनातनं चिरन्तनं वैदिकत्वादुक्ता ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वा
ऽऽचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तस्मिन् ब्रह्म-
लोके सहीयते आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यः
कश्चिदिसं ग्रयं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं आचरेद्भयतोऽर्थश्च
ब्राह्मणानां संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा आह्नकाले
वा आचरेद्बभुञ्जानम् । तच्छाह्नमस्यानन्त्यायानन्तफलाय कल्पते
समर्थते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीश-
ङ्करभगवतः कृतौ कठोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सिद्धतीत्याह । स्थूला तावदित्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-

एष सर्वेषु भूतेषु गूढाऽऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वप्रया बुद्ध्या इत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबन्धोऽग्राया बुद्धेरेन तद्भावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभते । विज्ञाते हि त्रैयःप्रतिबन्धकारणे तदप-
नयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्यथेति ॥ पराञ्चि परा-
गच्छन्ति गच्छन्तीति स्वोपलक्षितानि ओत्वादीनीन्द्रियाणि
खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाश-
नाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं स्वाभाविकानि तानि व्यतृण-
हिंसितवान्हननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ । स्वयम्भूर्यः परमे-
श्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति ।
तस्मात्पराङ् प्रत्यग्रूपाननात्मभूतान् शब्दादीन् पश्यत्युप-
नभते । उपलब्ध्वा नान्तरात्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः ।
एवं स्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिद्व्यापः प्रतिष्ठापः-
प्रवर्त्तनमिव धीरो धीमान्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्
चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्ये वात्मशब्दो कठो
लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तद्वैवात्म्यशब्दो वर्त्तते ।

अनादिरविद्याप्रतिबन्धः प्रागुक्तोऽधुनाऽऽगन्तुकप्रतिबन्धदर्शनो-
त्तरवङ्गारम्भ इति सम्बन्धमाह । एष सर्वेष्वित्यादिना ॥ इन्द्रियागद-
नमखानि स्युस्तदा तान्यात्मानिष्ठतयाऽमृतत्वमापुरत इन्द्रियाणि
वर्हिर्मुखानि सृष्टानीति यत्तेषां हननमेव कृतमित्यर्थः । आप्लव व्याप्रा-
विति धात्वर्थानुसारेण व्यापक व्यात्मशब्दार्थः ॥ यद्यस्मादादत्ते संहरति

पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान-
नमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह यच्चास्य
सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्तयत इत्यात्मशब्दव्युत्पत्ति-
स्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षदपश्यतीत्यर्थः ।
छन्दसि कालानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते । आवृत्त-
चक्षुरावृत्तं व्यावृत्तं चक्षुःश्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषवि-
षयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं
पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षण-
ञ्चैकस्य सम्भवतीति । किमिच्छन् पुनरित्यं महता प्रयासेन
स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्य-
तीत्युच्यते । अमृतत्वममरणधर्मात्वं नित्यस्वभावतामिच्छ-
न्नात्मन इत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्श-
नस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाद्या च परागे-
वाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्या-
मविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचो बहिर्गता-

स्वात्मन्वेव सर्वमिति जगदुपादानं लभ्यते विषयानतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या
स्ववैतन्याभासेनोपलभ्यत्वम त्वशब्दार्थः । येन कारणेनास्य त्मानः सन्ततो
निरन्तरो भावः । कल्पितस्याधिष्ठानसत्त्वामनरेण सत्ताभावाद्याया
राज्यमध्यास्ते सर्पे रज्जा सातत्यं तथ । कल्पितं सर्वं येन स्वस्वरूपवत्सु
व्यात्मैत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एत-
द्वैतत् ॥ ३ ॥

विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः । ननु नैव प्रसि-
द्धिर्लोकस्यात्मना देहादिविलक्षणेनाहं विजानामीति ।
देहादिसङ्घातोऽहं विजानामीति तु सर्वो लोकोऽवग-
च्छति । नन्वेवं देहादिसङ्घातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वावि-
शेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि देहादि-
सङ्घातो रूपाद्यात्मकः सन्नूपादीन्विजानीयात् तदा
वाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपञ्च विजानीयुर्न
चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणाञ्च रूपादीनेतेनैव देहादि-
व्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोकः ।
यथा येन लोहो दहन् दहति सोऽग्निरिति तद्वदात्मनो
ऽविज्ञेयं किमत्रास्मिंल्लोके परिशिष्यते न किञ्चित्परिशिष्यते
सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम् । यस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किञ्चित्प-
रिशिष्यते स आत्मा सर्वज्ञः । एतद्वैतत् । किन्तद्यन्त्रचिकेतसा
ष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मादिभ्योऽन्यद्विष्णोः
परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्वैतदधिगतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नैवावगमः सुस्यगवगम इत्युच्यते । येनेत्यादिना ॥ मूढानां व्यतिरिक्ते-
नात्मना देहदेवैद्यत्वं यद्यपि न प्रसिद्धं तथापि विचारकाणां
व्यतिरिक्तेनैव वेद्यत्वं प्रसिद्धं ततो यच्छब्देन प्रसिद्धवत्परामर्शो न विद्यत
इति परिहरति । नन्वेवं देहादीत्यादिना ॥ दैहिकाः शब्दादयो न
स्वात्मानमन्यद्वा विजानीयुः ॥ शब्दादित्वाद्वाग्यत्वाच्च बाह्यवत् ॥ विपक्षे
बाधकमाह । यदि हीति ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति ।
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥४॥
 य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
 ईशानम्भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-

अतः सूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः
 पुनराह । स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा
 जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं चोभौ स्वप्न-
 जागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्व-
 वक्तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वावगम्यात्मभावेन साक्षा-
 दहमस्मि परमात्मेति धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ किञ्च यः
 कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य
 धारयितारमात्मानं अन्तिकादन्तिके समीपे ईशान-
 भीषितारं वेद विजानाति भूतभव्यस्य कालत्रयस्य तत्त-
 स्तद्विज्ञानादूर्द्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमि-
 च्छति अभयप्राप्तत्वात् । यावद्वि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं
 मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम् । यदा तु नित्यमद्वै-
 तमात्मानं विजानाति तदा किं कः कुतो वा गोपायितु-
 मिच्छेदेतद्वैतदिति पूर्ववत् ॥ ५ ॥ यः प्रत्यगात्मेश्वर

यः कश्चित्पूर्वं तपसो जातं पश्यति स प्रकृतं ब्रह्मैव पश्यतीति
 सम्बन्धः । अद्वैतः पूर्वमित्यादिना हिरण्यगर्भस्य विशेषणमन्तःकर-
 णांशो न जावावच्छेदकत्वाज्जीवतादात्म्याविवक्षया विशेषणं शब्दा-
 दीनुपलभमानमिति । यदिति यस्याङ्गोक्ते सुवस्थांजातं कुण्डलं सुवस्थमेव

इतत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वन्तपसो जातमङ्गाः पूर्व-
मजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभि-
र्व्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां
प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्यजायत । एतद्वै-

भावेन निर्दिष्टः स सर्वात्म्येतद्दर्शयति । यः कश्चिन्मुमुक्षुः
पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतज्जात-
मुत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमित्याह । अङ्गाः पूर्व-
सम्पन्नचितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो न केवलाभ्योऽङ्गा इत्यभिप्रायः ।
अजायत उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य
सर्वप्राणिगुहां हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुप-
लभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यकारणलक्षणैः सह तिष्ठन्तं
यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्यर्थः । य एवं पश्यति स एतदेव
पश्यति यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥ ६ ॥

किञ्च या सर्वदेवतामयी सर्वदेवात्मिका प्राणेन
हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मणाः सम्भवति शब्दादीनाम-
दनाददितिसां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम् । तामेव
विशिनष्टि । या भूतेभिर्भूतैः समन्विता यजायत उत्प-
न्नेत्येतत् ॥ ७ ॥ किञ्च योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्यो-

भवति तद्ब्रह्मणो जातो हिरण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव
 सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृ-
 वद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वैतत् ॥
 ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
 तन्देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै-
 तत् ॥ ९ ॥

निहितः स्थितो जातवेदा अग्निः पुनः सर्वहविषां भोक्ता
 ऽध्यात्मश्च योगिभिर्गर्भ इव गर्भिणीभिरन्तवत्नीभिरग-
 र्हितान्भोजनादिनाऽयं यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु
 सम्यग्भृतो लोक इवेत्यमेव ऋत्विग्निर्योगिभिश्च सुभृत
 इत्येतत् । किञ्च दिवे दिवेऽहन्यहनि ईड्यः सुत्यो वन्द्यश्च
 कर्म्मिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलै-
 रप्रसन्नैरित्येतद्भविष्यद्भिर्गज्यादिमद्भिर्ध्यानभाषनाव^१ ॥ ७
 मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतद्वैतत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥ ८ ॥ किञ्च
 यतश्च यस्यात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निश्चोचनं च
 यत्र यस्मिन्नेव च प्राणोऽहन्यहनि गच्छति तं प्राणमा-
 त्मानं देवाः सर्वेऽग्न्यादयोऽधिदैवतं वागादयश्चाध्यात्मं
 सर्वे विष्टे अर्पिताः सम्प्रवेशिताः स्थितिकाले सोऽपि ब्रह्मैव
 तत्सर्व्वात्मकं ब्रह्म उ नात्येति नातीत्य तदात्मकतां
 तदन्त्यत्वं गच्छति कश्चन कश्चिदपि । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भस्यैव विशेषणान्नरमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

यद्ब्रह्मादिषु स्यावरान्तेषु वर्त्तमानं तत्तदुपाधित्वाद-
ब्रह्मवदवभासमानं समर्थन्यः परस्माद्ब्रह्मण इति सः भू-
त्कस्यचिदाशङ्कोतीदमाह । यदेवेह कार्यकारणोपाधि-
समन्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव
स्वात्मस्थममुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभावं सर्वसंसारधर्म-
वर्जितं ब्रह्म । यच्चासुतास्मिन्नात्मनि स्थितं तदन्विह तदेवेह
नामरूपकार्यकारणोपाधिमनुभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं
सत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणाया विद्यया मोहितो यः
मन्विह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽहं मतो न्यत्परं
ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते स मृत्योर्मरणा-
न्मृत्युमरणं पुनः पुनर्जन्मसरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते ।

सर्वात्मकं ब्रह्मेकं तदमुदपः पृथक् चैतन्यस्य जीवस्य संसार-
त्वाद्ब्रह्मणश्चासंसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रान्तयोरैक्यायोगादित्याशङ्क्य विरु-
द्धधर्मत्वस्योपाधिनिरासनात्स्वभावैक्येन किञ्चिदनुपपन्नमित्याह ।
यद्ब्रह्मादीत्यादिना ॥ अमुष्णिग्जगत्कारणत्वोपाधवुपाधिस्वभावश्च भेद-
दृष्टिश्च ताभ्यां कारणतया लक्ष्यत इत्युपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणा न
तद्विनाशकरणाद्युपःपदेददृष्ट्यानिर्वाच्यविद्यामन्तरेण सम्भवः कार्यकार-
णभावस्य सर्वज्ञस्वभावस्य च दुर्निरूपत्वज्ञानेवेत्युपमार्थ इवशब्दः । यथा
स्वप्ने नानात्वभावेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन यो
वावहुरति तथा जागरितेऽपि नानात्वमध्यारोप्य सत्यत्वाभिनिवेशेन

मनसैवेदमाप्तव्यन्नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः
 स मृत्युङ्गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
 ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एत-
 द्वैतत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा

तस्मात्तथा न पश्येद्विज्ञानैकरसं नैरन्तर्येण काशवत्परि-
 पूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्मै-
 करममाप्तव्यमात्रैव नान्यदस्तीत्याप्ते च नानात्वप्रत्युप-
 स्थायिकाया अपिद्याया निवृत्तत्वादिकं ब्रह्मणि नाना
 नास्ति किञ्चन अणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिर
 दृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति स मृत्योर्भूत्यु-
 गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमधारोपयन्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ पुन-
 रपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह । अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमाणम् ।
 हृदयपुण्डरीकं तच्छिद्रवर्त्तमान्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रो
 ऽङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्तमान्तरवत्पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति
 मध्ये आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमीशानं
 भूतभव्यस्य विदिवा न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत्पूर्व-

यो व्यदङ्करीति तस्य निन्दितावादेकरसं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपत्तव्य
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

एकरसद्वैदं कथं साहचर्यविभाग इत्यशङ्क्यं प्रति कल्पि
 भेदेनेत्याह । प्रागेकत्वविज्ञानादिति ॥ अङ्गुष्ठपरिमाणं जीवनन्द्य

धूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उच्चः ।

एतद्वैतत् ॥ १३ ॥

यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्वतेषु विधावति एवं
धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानिवानुविधावति ॥ १४ ॥

वत् ॥ १२ ॥ किञ्चाङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधू-
मकोऽधूमकमित्युक्तं ज्योतिःपरत्वात् । दस्त्वेवं लक्षितो
योगिभिर्हृदय ईशानो भूतभव्यस्य स एव नित्यः कूट-
स्थोऽद्य दानीं प्राणिषु वर्त्तमानः स उ उच्चोऽपि वर्त्तिष्यते
नान्यस्तत्समोऽन्यथ जनिष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनेन नायमस्तीति चैके इत्ययं पक्षो न्यायतः प्राप्तो
ऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा क्षणभङ्गवादश्च । पुनरपि
भेददर्शनाय वादं ब्रह्मण आह । यथोदकं दुर्गे दुर्गमे
देशे उच्चिते वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निम्नप्रदेशेषु
विधावति विक्रीष्णं सहिनश्चति एवंधर्मानात्मनो भिन्नान्
पृथक् पश्यन् पृथगेव प्रति शरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदा-
नुवर्त्तिनोऽनुविधावति शरीरभेदमेव पुनः पुनः प्रति-
पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तो-
पाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानधनैकरसमद्वयमा-
त्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं

ब्रह्मभावविधानाद्विधीयमानविरोधादङ्गुष्ठमात्रस्याविवक्षितत्वाद्ब्रह्मपरमेव
वाक्यमित्यङ्ग । पुनरपि तदेवेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तन्तादृगेव भवति । एव-
म्मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥
इति चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अतु-

कथं सम्भवतीत्युच्यते । यथोदकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्न-
मासिक्तं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा तादृगेव भवत्यात्मा-
प्येवमेवात्मा भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे
गौतम । तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिश्चो-
ज्झित्वा मातृपितृमहस्त्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्ट-
मात्मैवत्वदर्शनं शान्तदर्पेरादरणीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इति
कठवल्ल्यां चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थोऽप्यय-
मारम्भः । दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः पुरं पुरमिव पुरं द्वारं
द्वारपालाधिष्ठाताद्यनेकपुरोपकरणमस्यत्तिदर्शनाच्च ीरं
पुरञ्च सोपकरणं स्वात्मना संहतं स्वतन्त्रस्वास्थ्यं दृष्टम् ।
तथेदं पुरसामान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मना
संहतराजस्थानीयस्वास्थ्यं भवितुमर्हति । तच्चेदं शरी-
राख्यं पुरमेकादशद्वारमेकादशद्वाराख्यस्य सप्तशीर्षण्यानि
नाभ्या सहावर्षाश्च त्रीणि शिरस्येकं तैरेकादशद्वारं

पौनरुक्त्यं परिहरन् सम्यक्प्रमादः । पुनरपीति ॥ भूयोऽपि
पथं वक्तव्यमिति न्यायेनोपायान्तरेण ब्रह्म ज्ञाप्यते ततोपाया
एव भिद्यन्ते । नोपेयस्य भेदोऽस्तीति पुरेणामङ्गतत्वं स्वाभिन-

ष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै-
तत् ॥ १ ॥

हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसङ्घोता वेदिषद-

पुरम् । कस्याजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनो राज-
स्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्यावक्रचेतसः । अवक्रमकुटिल-
मादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानम-
स्येत्यवक्रचेतास्तस्यावक्रचेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्माण् ।
यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वामिनमनुष्ठाय ध्यात्वा ध्यानं
हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकं तं सर्वेषणाविनिर्मुक्तः
सन् समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानाद-
भयप्राप्तेः शोकावसराभावात् । कुत इहैवाविद्याकृतकाम-
कर्मबन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन्निमुच्यते पुनः
शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ १ ॥

स तु नैकशरीरपुरवर्त्तोवात्मा किन्तर्हि सर्वपुर-
वर्त्तो कथं हंसः हन्ति गच्छतीति । शुचिषच्छुचौ दिव्यादि-
त्यात्मनां सीदतीति । वसुर्वासयति सञ्चरानिति । वाय्वात्मना
अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता अग्निरग्निर्वै होतेति

पुरोपचयापचयाभ्यामुपचयापचयराहित्यं तत्त्वत्वाप्रतीतिमन्तरेण
मत्ताप्रतीतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यम् ॥ १ ॥

या यज्ञे प्रसिद्धा वेदिः पृथिव्याः परेऽन्तः परस्वभाव इति वेद्याः
पृथिवीस्वभावत्वसङ्कीर्त्तनात्पृथिवी वेदिशब्दाख्या भवतीत्यर्थः । कसौ
वाऽऽदित्यो हंसः शुचिषदि ब्रह्मणे नादित्यौ मन्वार्थतया व्याख्यातः

तिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्योमसदञ्ज
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बृहत् ॥ २ ॥

श्रुतेः । वेद्यां पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत् । इयं वेदिः
परोऽन्तः पृथिव्या इत्यादिरुन्ववर्णात् । अतिथिः सोमः
रुन्द्रोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्रह्मणोऽतिथिरू-
पेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति । नृषत् नृषु मनुष्येषु
सीदतीति नृषत् । वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत् । ऋतसदृतं
मत्यं यज्ञो वा तस्मिन् सीदतीति । व्योमसत् व्योम्नाकाशे
सीदतीति व्योमसत् । अजा ऋषु शङ्खशुक्तिमकरादि-
रूपेण जायत इति । गोजाः गवि पृथिव्यां ब्रीहियवादि-
रूपेण जायत इति । ऋतजाः यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति ।
अद्रिजाः पर्वतेभ्यो मद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वा-
त्मापि मृतमवितयस्वभाव एव तृहन्महान् सर्वकाल-
त्वात् । यदाप्यादित्य एव रुन्वेणोच्यते तदाप्यात्मस्वरूपव-
त्त्वमादित्यस्याङ्गीकृतत्वाद्ब्रह्मणो व्याख्यानेऽप्यविरोधः । सर्व-
थाप्येक एवात्मा जगतो नात्मभेद इति रुन्वार्थः ॥ २ ॥

कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । यदाप्यादित्य एवेति ।
सर्वथाप्येक एवात्मभेद इति मन्वाङ्गशङ्कोपलक्षितस्य विदातो रिष्यत
एव सर्वथाप्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्द्धं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये
वामनमासीनम्विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य
विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहादिमु-
च्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ४ ॥

आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते । ऊर्द्धं हृदया-
त्प्राणं प्राणवृत्तिं वायुमुन्नयति ऊर्द्धं गमयति । तथाऽपानं
प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति । य इति वाक्यशेषः । तं मध्ये
हृदयपुण्डरीकाकाशे आसीनं बुद्धावभित्यक्तविज्ञानप्र-
काशनं वामनं सम्भजनीयं विश्वे सर्वे देवाश्चक्षुरादयः
प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपाहरन्तो विश्व इव राजा-
नमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥
यदर्थं यत्प्रयुक्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः
सिद्ध इति वाक्यार्थः । किञ्चास्य शरीरस्थस्यात्मनो विस्त्रं-
समानस्यावस्त्रंसमानस्य अश्नमानस्य देहिनो देहवतो
विस्त्रंसनशब्दार्थमाह देहादिमुच्यमानस्येति । किमत्र परि-
शिष्यते प्राणादिकतापे न किञ्चन परिशिष्यतेऽत्र देहे
पुरस्वामिनि विद्रवण इव पुरवासिनं यस्यात्मनोऽपगमे-
क्षणमात्रात्कार्यकारणकलापं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं

येन प्रेते विविकित्वा मनुष्य इति याऽपूर्वविविकित्वा मन्त्रभू-
तत्वेनोद्भाविता सापि निर्मूलेत्येतद्दर्शयितुं देहव्यतिरिक्तात्मास्त्व-
संभवति ॥ आत्मनः स्वरूपाधिगम इत्यादिना ॥ सर्वे प्राणकरण-
व्यापाराश्चेतनाधास्तत्प्रयुक्ता भवितुमर्चन्ति जडचेष्टत्वाद्व्यवेष्टावदि-

न प्राणेन नापानेन मर्त्तरी जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपायितौ । ५ ॥
हन्त त इदमवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा

भवति नष्टं भवति सोऽन्यः सिद्धः । स्यान्मृतं प्राणापानाद्य-
पगमादेवेदं विध्वस्तं भवति न तु व्यतिरिक्तात्मापगमा-
त्प्राणादिभिरेवेह मर्त्तरी जीवन्तीति ॥ ४ ॥

किञ्च न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्तरी
मनुष्यो देहवान् कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न
ह्येषां परार्थानां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते ।
स्वार्थेन संहतेन परेण केनचिदप्रयुक्तं संहतानामवस्थानं
न दृष्टम् । यथा गृहादीनां लोके तथा प्राणादीनामपि
संहतत्वाद्भवितुमर्हत्यत इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणगेन
तु सर्वे संहताः सन्तो जीवन्ति प्राणात्याग्यन्ति । २ स्मिन्
संहतनविलक्षणे आत्मनि सति परस्मिन्नेतौ प्राणापानौ
चक्षुरादिभिः संहतावुपायितौ । यस्यासंहतस्वार्थे प्राणा-
पानादिः सर्वव्यापारं कुर्वन् वर्त्तते संहतः सन् स ततो
ऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ हन्तेदानीं पुनरपि
ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं प्रव-

त्यर्थः । शरीरं चेतनशेषं तद्विगते भोगानर्हत्वाद्वाजपुरवदित्यर्थः ।
किञ्चास्येत्यन्यथाऽसिद्धं शङ्कते । स्यान्मृतमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ननु जीव प्राणधारण इति धातुस्मरणाच्छरीरस्य जीवनं नाम
प्राणधारणं प्राणसंयोगश्च प्राणधारणं कुण्डे दधिधारणवन्तव च प्राण-

च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥
 योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनिः । स्थाणु-
 मन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ ७ ॥

य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो

क्ष्यामि । यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति अविज्ञा-
 नाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथा चात्मा भवति यथा संम-
 रति तथा शृणु हे गौतम ॥ ६ ॥ योनिं योनिद्वारं
 शुक्रबीजममन्विताः सन्तोऽन्ये केचिद्विद्यावन्तो मूढाः
 प्रपद्यन्ते प्रविशन्ति शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो
 देहवन्तः । स्थाणुं स्थावरभावमन्येऽत्यन्ताधमा मरणं
 प्राप्यानुसंयन्ति अनुगच्छन्ति यथा कर्म । यद्यस्य कर्म
 तद्यथा कर्म यैर्यादृशं कर्मैह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत् ।
 तथा यथाश्रुतं यादृशञ्च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव
 शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा प्रज्ञां हि सम्भवा इति श्रुत्यन्तराद्यत्प्रतिज्ञातं शुद्धं
 ब्रह्म तत् प्रवक्ष्यामीति तदाह । य एष सुप्तेषु प्राणादिषु

सैव हेतुत्वं संयोगाश्रयत्वात् कथञ्चन्यते । जीवनहेतुत्वं प्राणादीनां
 न सम्भवतीति तत्राह । स्वार्थनासङ्गतेनेति ॥ कादाचित्कस्य प्राणशरीर-
 संयोगस्य स्वभावतोऽनुपपत्तेः सङ्घातस्य च लोके परप्रयुक्तस्यैव दर्शना-
 द्भ्रवितव्यमन्येन सङ्घातप्रयोजकेनेत्यर्थः । येऽयं प्रेत इति प्रष्टुः परलोका-
 स्तिवेषि सन्देह आसीत् । विशेषतस्तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते इत्याह ।
 इदानीमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

जननमृणकरणानां प्रति नियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं
 सिद्धम् । त्वं गुणविपर्ययाच्चेति बानात्मानो व्यवस्थिता इत्यनेकताकिं-

निर्भिमाणः । तदेव शुक्रं तद्वद्वा तदेवास्तस्य ते ।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥
एतद्वैतत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूता-

जागर्ति न स्वपिति । कथम् । कामं कामं तं तमभिप्रेतं
ख्याद्यर्थमविद्यया निर्भिमाणो निष्पादयन् जागर्ति
पुरुषः । तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्वद्वा नान्यदुक्तं ब्रह्मास्ति ।
तदेवास्तमविनाशुच्यते सर्वशस्त्रेषु । किं च पृथि-
व्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मण्याश्रिताः सर्वलोक-
कारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥ ८ ॥
अनेकतार्किकबुद्धिचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्न-
मप्यात्मैकत्वविज्ञानममरुदुच्यमानमप्यवजुबुद्धीनां बाह्य-
गणानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदम्बती
श्रुतिः पुनः पुनराह । अग्निर्यथैक एव प्रकाशः सन्
भुवनं भवन्त्यस्मिन् भूतानीति भुवनमयं लोकस्तमिमं
प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः । रूपं रूपं प्रति दार्शदिदास्त्यभेदं प्रती-
त्यर्थः । प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान् दास्त्यभेदेन वञ्च-
विधो बभूव एक एव । तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं
सर्वेषां भूतानामभ्यन्तर आत्मा अतिसूक्ष्मत्वाद्दार्शदि-
ष्विव सर्वदेहमिति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव वहिश्च

कब्धिविरोधान् सर्वपरवर्त्येक एवात्मत्वव न विसर्ग्यं सम्भवतीत्या-
शङ्कौपाधिकभेदसाधने सिद्धसाधनं स्वाभाविकभेदसाधने जगैकान्तिकत्वं
दर्शयितुं प्रकथयत् ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥

नन्नात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वह्निश्च ॥ ८ ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो
बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति-

स्वेनाविष्कृतेन रूपेणाकाशवत् ॥ ९ ॥ तथाऽन्यो दृष्टान्तः ।
वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूवेति समानम् ॥ १० ॥ एकस्य सर्वात्मकत्वे
संसारदुःखित्वं परस्यैव तदिति प्राप्तं अत इदमुच्यते ।
सूर्यो यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन् मूलपुरी-
षाद्यगुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिनः सर्वलोकस्य चक्षुरपि सन्न
लिप्यते चाक्षुषैरग्न्यादिदर्शननिमित्तैरध्यात्मिकैः पाप-
दोषैर्वाक्षैश्चाग्न्यादिसंसर्गदोषैः । एको वाक्ष्यः । तथा
सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन । लोको
ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं दुःखमनुभवति
न तु सा परमार्थतः स्वाम्नि । यथा रज्जुश्रुक्तिकोषरगग-
नेषु सर्परजतोदककमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो रूपाणि ।
संसर्गिण्य विपरीतबुद्ध्या सनिमित्तत्वात्तद्दोषवद्विभाव्यन्ते ।
न तद्दोषैस्तेषां लेपो विपरीतबुद्ध्यासवाद्या हि ते । तथा-

प्रतिरूपोपाधिमाहृष्यचतुष्कोणत्वादिधर्मको हि दारुणि तद्रूपो
वङ्गरपि लब्धत इत्यर्थः । परमात्मा दुःखी स दृष्टोऽभिमतत्वात्कोकवदि-
त्याह । एकस्य सर्वात्मकत्वमिति ॥ अविद्यायाः प्रतिबिम्बतत्त्वात्तरुतो
भ्रान्तो भवति । भ्रान्तश्च कामादिदोषप्रयुक्तः कर्मकुरते तद्विषितं च
दुःखं स्वात्मन्यध्यसति । परमात्मा तु निरविद्यात्वादुःखसाधनमन्यत्वाच्च
दुःखी ततो न प्रयोजको हेतुरित्याह । लोको ह्यविद्ययेति ॥ स्वरूपेण

रूपो वहिश्च ॥१०॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न
लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदेष्टैः । एकस्तथा सर्वभूतान्त-
रात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपम्वङ्गधा
यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां

त्मानि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पा-
दिस्थानीयविपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्मजरामरणादि-
दुःखमनुभवति नन्वात्मा सर्वलोकात्मापि सन्विपरीताध्या-
रोपनिमित्तैर्न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यो वहिः कृतो वाह्यो
रज्ज्वादिवदेव । विपरीतबुद्ध्यध्यामवाह्यो हि सः ॥ ११ ॥

किञ्च स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एको न
तत्समोऽभ्यधिको वाऽन्योऽस्ति । वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशं
वर्त्तते । कुतः सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सदैकरम-
मात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यगुह्योपाधिं द-
वशेन बद्धधा बद्धप्रकारेण यः करोति स्वात्ममत्तमा-
त्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात् । तमात्मस्थं स्वगरीरहृदयाकाशे
बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत् । न हि शरीरस्या-
धारत्वमात्मनः । आकाशवदसूक्तत्वात् । आदर्शस्यमुखमिति

अत्राविषयत्वं विपरीतबुद्ध्यध्यामवाह्यत्वं रज्ज्वादीनां तथा चैतन्यस्यो-
पाधिस्थरूपेणाध्यासाश्रयत्वेऽपि निरुपाधिकविवेककल्पब्रह्मरूपेणाध्या-
सनाश्रयत्वात्तदुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

परोत्कर्षदर्शनं पारतन्त्र्यं च स्वस्य हीनत्वं दुःखकारणं प्रसिद्धं
वदभावश्च परमात्मा दुःखी ततस्तत्राप्तिः परः पुरुषार्थो भविष्यतां न्याह ।

सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥ ७२ ॥ नित्योऽनित्याना-
ञ्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति
कामान् । तमात्मस्थं येऽनुप्रश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३॥

यद्वत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तवाह्यवृत्तयोऽनुप-
श्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा
विवेकिनस्तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमा-
त्मानन्दलक्षणं भवति नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवे-
किनां स्वात्मभूतमप्यविद्याव्यवधानात् ॥ १२ ॥ किञ्च नि-
त्योऽविनाशी अनित्यानामविनाशिनाम् । चेतनश्चेतनानां चेत-
यितृणां ब्रह्मादीनां प्राणिनामग्निनिमित्तमेव दाहकत्व-
मनग्नीनामुदकादीनामात्मचेतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्व-
मन्येषाम् । किञ्च स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः कामिनां संसारिणां
कर्मनुरूपं कामान् कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च
कामान् य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति

किञ्च स हित्यादिना ॥ १२ ॥ इदानीं परमात्मन्युपपत्तिप्रदर्शनार्थमाह ।
किञ्च नित्य इति ॥ सूर्याबन्धमसौ धाता यथा पृथ्वीमकल्पयदित्यादिशु-
तेरकृतविप्रणशप्रसङ्गपरिहाराच्च कल्याणरीयभावानां प्रलीनानां
कल्याणरे सजातीयरूपेणोत्पादः प्रतीयते स तदा स्यादिति विनाशिनां
भावानां शक्तिशेषो लयस्यात् । प्रलये विनश्यत्कृत्यं यत् शक्तिशेषो
विलीयते सोऽभ्युपगमव्य इत्यर्थः । बहुमतमपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमा-
नन्दार्थमसुखं हित्वा या वहिर्मुखं चेतनोपलभ्यते मापि नित्यनारं-
गमयते त्याह । चेतनश्चेतनानामिति ॥ ब्रह्मादिशब्दव्याख्यानां

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्परमं सुखम् ।
 कथन्नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥
 ॥ १४ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकन्नेमा
 विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तम-

ददाति प्रयच्छतीत्येतत्तमात्मस्थं योऽदृष्टन्ति धीरास्तेषां
 शान्तिरुपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्थान्तेतरेषा-
 मनेवंविधानाम् ॥ १३ ॥

यत्तदात्मविज्ञानं सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं
 प्रकटं प्राकृतपुरुषवाङ्मयस्योर्गोचरमपि सन्निवृत्तैः प्रणा ये
 ब्राह्मणास्ते तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते । कथञ्च केन प्रका-
 रेण तत्सुखमहं विजानीयम् । इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापा-
 दयेयम् । यथा निवृत्तैः प्रणा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते
 प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिर्गोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं
 दृश्यते किंवा नेति ॥ १४ ॥ तत्रोत्तरमिदं भाति य
 विभाति चेति । कथं नु तत्र तस्मिन् स्वात्मभूते ब्रह्मणि
 सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमस्मा-
 दृष्टिर्गोचरोऽग्निः । किं बद्धना यदिदमादित्यादिकं सर्वं

सङ्गतानां वा चेतयितृत्वं यच्चैतन्मन्त्रिमित्तं सोऽस्ति पर आत्मैत्यर्थः ।
 विमतं कर्म्मफलं तत्स्वरूपाद्यभिज्ञेन देयमानं व्यवहितफलत्वात्
 सेवाफलवदित्याह । किञ्च स इति ॥ १५ ॥

विहृदनुभवोऽपि परमानन्दे प्रमाणमित्याह । यत्तदात्मवि-
 ज्ञानमिति ॥ तस्मादसम्भाविततया न जिज्ञासितव्यं परमात्मदर्शनं किन्तु

नुभाति सर्वन्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५॥

इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

ऊर्द्धमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदी-
प्यते । यथा ज्वलोलमुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु
दहति न स्वतस्तदुक्तस्यैव भासा दीप्ता सर्वमिदं सूर्यादि
विभाति । यत एव तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च
कार्यं गतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं
स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भासनरुन्धस्य
कर्तुं शक्यम् । घटादीनामन्यावभासकत्वादृशनाङ्गारूपा-
णामादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १५ ॥ इति कठवल्लीभाष्ये
पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य क्रियते लोके
यथैवं संसारकार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरू-
पवादिधारयिषया इयं षष्ठी वल्ली आरभ्यते । ऊर्द्धमूलः
ऊर्द्धं मूलं यत्तद्विष्णोः परमम्पदमस्येति सोऽयमव्यक्ता-
दिस्थावरान्नः संसारवृक्ष ऊर्द्धमूलः । वृक्षनाज्जन्ममर-

शब्दाधीनतया विचारयितव्यमेवेत्याह । कथं न्विति ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति
पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

शास्त्राद्यादितूलदर्शनेनादृष्टमपि वृक्षमूलं यथाऽस्तीत्यवधार्यते तद्व-
ददृष्टस्यापि ब्रह्मणोऽवधारणाय प्रक्रमत इत्याह । तूलावधारणेनेति ॥
वृक्षशब्दस्य ऽमहत्तिनिमित्तमाह । वृक्षनादिति । ओ वृक्षच्छेदने व्यस्य
धातोः सप्रत्ययान्तस्य रूपं वृक्ष इति । वेद्यत्वे युक्तिमाह । जन्मजरेत्या-

तदेव शुक्रान्तद्ब्रह्म तदेवास्तस्युच्यते । तस्मिंल्लोकाः

णजराशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिलक्षणान्यथा स्वभावो
मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने
च दृष्टवदभावात्मकः कदलीसम्भवन्निःसारो नैकशतपा
षण्डबुद्धिविकल्पास्यदः तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदं-
तत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसारोऽविद्याकामकर्म-
व्यक्तबीजप्रभवः परब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहि-
रण्यगर्भाङ्कुरः सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धसृष्ट्याजलाशयसे-
कोद्भूतदर्पे बुद्धीन्द्रियाविषयप्रवालाङ्कुरः श्रुतिस्मृतिन्या-
यविद्योपदेशपलाशः यज्ञदानतपश्चाद्यनेकक्रियासुपुष्पः
सुखदुःखवेदनानेकरसप्राण्युपजीव्यानन्तफलस्तत्तृणामलि-
लावसेकप्ररूढजडोक्ततद्वदबहुमूलः सत्यनामादिसप्तलोक-
ब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखोद्भूतवर्षशोकजा-
तवृत्त्यगीतवादिवत्सेलितास्फोटितहमिताकृष्टदिताहा-
सुस्रसुस्रेत्याद्यनेकशब्दकृततुमलीभूतमहारवो वेदान्तवि-

दिना ॥ प्रसिद्धवृक्षसाम्याद्वा वृक्षशब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्याह । अवसाने
चेत्यादिना ॥ प्रसिद्धो वृक्षः स्यात्तुर्वा पुरुषो वेति विकल्पास्यदो दृष्ट-
स्तथाऽयमपि सङ्गातो वा परिणामो वाऽऽरब्धो वा सदाऽसह्येत्यादी-
नामनेकेषां शतसङ्ख्याकया षण्डबुद्धिविकल्पानां विषय इत्यर्थः । किं
मञ्जुकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायगोचरः कश्चिद्दृष्टो दृष्टस्तथाऽयमपीति
साम्यान्तरमाह । तत्त्वविजिज्ञासुभिरिति ॥ परस्य ब्रह्मणो विज्ञानक्रि-
याद्वयात्मको हिरण्यगर्भः प्रथमोऽवस्थाभेदोऽङ्कुरोऽस्येति तथोक्तः ।
बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः शब्दादयः प्रवालाङ्कुराः किसलयान्यस्येति स

श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥१॥

हितब्रह्माभदर्शनासङ्गशास्त्रकृतोच्छेदः । एष संसारवृत्तो
ऽश्वत्थोऽश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितिनित्यप्रचलितस्वभावः । स्व
र्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभिः शाखाभिर्वाक्शाखः अवाञ्चः
शाखा यस्य सः । सनातनोऽनादित्वाच्चिरप्रवृत्तः ।
यदस्य संसारवृत्तस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योति-
ष्मच्चैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं तदेव ब्रह्म सर्वमवृत्त्वात् ।
तदेवास्तमविनाशिस्वभावमुच्यते कथ्यते । सत्यत्वात् ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमवृत्तमन्यदतो मर्त्यम् ।
तस्मिन्परमार्थमत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्वनगरमरीच्युद-
कमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगम्यमानाः श्रिता
आश्रिताः सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु तदु तद्ब्रह्म
नात्येति नातिवर्त्तते खदादिकमिव घटादिकार्यं कश्चन
कश्चिदपि विकारः । एतद्वै तद्यदिज्ञानादवृत्ता भवन्ती-
त्युच्यते । जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्मासदेवेदं निःसृत-
मिति ॥ १ ॥

तथोक्तः । शुचादीनि पलाशानि पलाशस्येति ॥ सुखदुःखे प्राणिवेदना
पयानेको रसोऽस्येति फलदृष्टौव सलिलावसेकस्तेन प्रवृत्तानि कर्म
वसनादीनि सात्त्विकादिभावेन मिश्रीकृतानि दृढबन्धनान्यवान्तर-
मूलान्यस्य वटदृष्टस्येव तथोक्तः सत्यनामादिषु सप्तलोकेषु ब्रह्मादीनि
भूतान्येव पक्षिणस्तैः कृतं नोडं यस्मिन् प्राणिनां सुखदुःखाभ्यामुद्भूतौ
हृद्योक्तौ ताभ्यां यथासङ्गेन जातानि खत्यादीनि रुदितादिष्वन्ध-
तैः कृतस्तुसुलीभूतो महारवो यस्मिन्निति विषयः ॥ १ ॥

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
 महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
 ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

तत्र यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्
 ब्रह्माणि सत्येजति कम्पते तत एव निःसृतं निर्गतं इत्युच्यते
 लति नियमेन चेष्टते यदेव जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्म
 तन्महद्भयम् । महच्च तत् भयञ्च विभेत्यस्मादिति महद्भयम् ।
 वज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम् । यथा वज्रोद्यतकरं स्वाभिनमभि-
 मुखीभूतं इष्टुः भृत्या नियमेन तच्छासने प्रवर्तन्ते
 तथेदं चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं जगत् सेखरं नि-
 यमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्त्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः
 स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेकं ब्रह्माष्टता अमरणाधर्माणस्ते
 भवन्ति ॥ २ ॥ कथं तद्भयाज्जगद्वर्त्तत इत्याह । भयाङ्गीत्या
 परमेश्वरस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च
 वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः । न हीश्वराणां लोकपालानां
 समर्थानां सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन् स्यात्स्वामिभ-
 यभीतानामिव भृत्यानां नियन्ता प्रवृत्तिरूपपद्यते ॥ ३ ॥

कार्यस्य शून्यतापर्यन्तं नष्टस्यासत्त्वपूर्वकमेव जन्म ततो नास्ति
 पुनर्मति शङ्कते । यद्विना ज्ञानादिति ॥ तत्र शयविषाणादेरसतः
 सत्यस्य दर्शनात्सत्त्वपूर्वकत्वप्रतिपत्तिरिति सद्रूपं वस्तु जगतो मूलं तच्च
 प्राणपदवर्ज्यं प्राणप्रवृत्तेरपि हेतुत्वं दित्यर्थः ॥ २ ॥ १ ॥

इह चेदशकद्बोहुम्नाक् शरीरस्य विस्त्रसः ।
 ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥
 यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृ-

तच्चेह जीवन्नेव चेदद्यशकच्छक्रोति शक्तः सन् जानात्ये-
 तद्भयकारणं ब्रह्म बोहुमवगन्तुं प्राक् पूर्वं शरीरस्य विस्त्र-
 सोऽवस्त्रमनात् पतनात्संसारबन्धनादिमुच्यते । न चेदशक-
 द्बोहुं ततोऽनवबोधात्मर्गेषु सृज्यन्ते येषु स्वष्टव्याः प्राणिन-
 इति सर्गाः षष्ठिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीर-
 त्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति शरीरं गृह्णा-
 तीत्यर्थः । तस्माच्छरीरविस्त्रमनात्प्रागात्मबोधाय यत्न आ-
 स्येयः यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थस्यैव मुखस्य स्पष्ट-
 मुपपद्यते न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र । स च दुष्प्राप्यः
 ॥ ४ ॥ कथमित्युच्यते । यथाऽऽदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मानं
 पश्यतिलोकोऽत्यन्तविविक्तं तथेहात्मनि स्वबुद्धावादर्शवन्नि-
 र्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । यथा
 स्वप्ने विविक्तं जाग्रदासनोद्भूतं तथा पितृलोकेऽविविक्तमे-
 वात्मनो दर्शनं कर्मफलोपभोगासक्तत्वात् । यथा वाऽप्स्व-
 विविक्तावयवमात्मरूपं परीव दृष्ट्ये परिदृश्यत इव तथा
 गन्धर्व्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवञ्च लोका-
 न्तरेष्विति शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते । छायातपयोरिवा-

सूर्यादीनां नियतप्रष्टव्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन सम्भावितं
 यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमयेवेह यत्नः कर्त्तव्य इत्याह । तच्चेति ॥ इहैव

लोके । यथाप्नु परीव ददृशे तथा रन्ध्रलोके
 छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयो च यत् ।
 पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥
 इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वा-

त्यन्तविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । स च दुष्प्रापोऽत्यन्त-
 विशिष्टकर्मज्ञानमाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनयेद्यैव यतः
 कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

कथमसौ बोद्धव्यः किंवा तदवबोधे प्रयोजनरहित-
 च्यते । इन्द्रियाणां अंतादीनां स्वस्वविषयप्रवृत्तप्रयो-
 जनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्पद्यमानानाम
 त्यन्तविशुद्धात् केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात् पृथग्भाव
 स्वभावविवक्षणात्मकतां तथा तेषामेवेन्द्रियाणामप्यास्त-
 मयो च यत्पृथगुत्पद्यमानानामुत्पत्तिप्रत्ययौ च जागृत्वा-
 पावस्थापेक्षया नात्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विषयकतो धीरो
 धीमान् न शोचति । आत्मनो नित्यैकत्वस्वभावत्वाद-
 व्यभिचाराच्छ्रोत्रादिकारणत्वानुपपत्तेः । तथा च अत्यन्तरं
 तरति शोकमात्मविन्दति ॥ ६ ॥ यस्मादात्मन इन्द्रि-

येव चेद्देहं गन्तुं सन्निरुद्धं चेज्जानाति तदा मुच्यते एवेति सम्भवः ॥४॥५॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति पूर्वमुक्तम् । इह त्वयानामप्यङ्गणात्
 र्कप्रत्यगात्मत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह । अर्थानामिद्रेति ॥ बहुसंख्य-
 दृष्टादिः साधयो गुणत्वद्रूपवदिति वैशेषिकैरनुभूयते तदसत्

दधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥७॥ अव्य-
क्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च। यज्ज्ञा-
त्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति

याणां पृथग्भाव उक्तो नाऽसौ बहिरधिगन्तव्यः । यस्मा-
त्प्रत्यगात्मा सर्वस्य तत्कथमित्युच्यते । इन्द्रियेभ्यः परं
मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रिय-
ग्रहणेनैव ग्रहणं पूर्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिहेत्यते ॥७॥
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको व्यापकस्याप्याकाशादेः
सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गो लिङ्गते गम्यते येन तल्लिङ्गं
बुद्ध्यादि तदविद्यमानमस्येति सोऽयमलिङ्ग एव च । सर्व-
संसारधर्मवर्जित इत्येतद्रूपं ज्ञात्वाऽऽचार्यतः शास्त्रतश्च
मुच्यते जन्तुरविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीविन्नेव पतितेऽपि
शरीरेऽमृतत्वञ्च गच्छति । सोऽलिङ्गः परो व्यक्तात्पुरुष
इति पूर्वोक्तं स्मरन्धः ॥ ८ ॥

कथं तर्हि तस्यालिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते । न
सन्दृशे दर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो

साश्रयत्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वान्ननस एव कामादिगुणवत्त्वश्व-
षादात्माश्रयत्यक्तत्वेन च निर्गुणत्वशास्त्रविरुद्धत्वादात्मना सह बुद्ध्या-
देरविनाभावापहृणाञ्च बुद्ध्यादि नात्मलिङ्गमित्याह । लिङ्गते
गम्यते येनेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८

कथं दर्शनमुपपद्यत इति प्रष्टुः लोऽभिप्रायः किं विषयतया दर्शनं
वक्तव्यं उताविषयतयैव दर्शनोपायो वाच्यः ॥ प्रथमं प्रत्याह । न सन्दृशे

कश्चनैनम् । हृदा मनोषा मनसाभिकृप्तो य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ६ ॥

न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण । चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् ।
पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम् । कथं
तर्हि तत्पश्येदित्युच्यते । हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनोषा
मनसः सङ्कल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीद् तथा
मनोषाऽविकल्पयित्वा । मनसा मननरूपेण मस्य दर्शनेन ।
अभिकृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा

इति ॥ रूपदिग्मत्तद्विशेषणञ्च दर्शनविषययोग्यं भवति तदभावादित्यर्थः ॥
द्वितीयं प्रत्याह । कथं तर्हीति ॥ बाह्यकरणयामोपरमेऽपि यदा मनो
विषयानुसङ्गत्पते तदा सुसुक्ष्मोर्वादिस्तस्य नियन्त्री भवति । हे मनः किमर्थं
त्वं पिशाचवत्प्रधावसि । न तावत्प्रयोजनार्थम् ॥ तव जडत्वात्प्रयोजन-
सम्बन्धानुपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिष्णत्वादित्येव दुष्टानां स्वप्नेन
प्रयोजनानुपपत्तेः । नापि चेतनार्थम् । तस्यासङ्गत्वात्परमानन्दस्वभावत्वा-
च्चेति नियन्तृत्वेन बुद्धिर्मनीडुच्यत इत्याह । मनस इति ॥ अविकल्पयि-
त्वेति ॥ विषयकल्पनान्यून्यया ब्रह्मात्मोत्पत्तिविषयतयैव ब्रह्मीभावव्याप्तिवत्या
महावाक्योक्त्या बुद्धिबन्त्या ज्ञातं शक्यत इति सम्बन्धः ॥ कथम् । त-
च्चात्मेत्यत आह । मनसेति ॥ यद्यन्यथा दृश्यते बाह्यं घटादि तत्तदहं
यथा न भवामि तथाऽस्मिन्नपि कृष्णते यद्यदृश्यते तदहं न भवामि
किन्तु योऽहं तौऽश्वसोऽस्ति सर्वशरीरेष्वेकलक्षणैकचित्तत्वेक एवेति
विचारेण प्रथमं सम्भावित इत्यर्थः ॥ श्रुतवेदान्तानामपि केषाञ्चिद्ब्रह्मा-
स्मीति बुद्धिस्थैर्यादर्शनादस्ति किञ्चिदप्रतिबन्धकान्तरं तदपनयाद्योपा-
योऽप्यन्यो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्याह । सा हृदिति ॥ अथ मनसाभ्यां
प्रमाप्रमेयासम्भावनानिरादेऽपि विसृज्यानेकाग्रतादोषः प्रतिबन्धकः

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च विवेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥ १० ॥

ज्ञातुं शक्यत इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये
विदुरस्यतासौ भवन्ति ॥ ९ ॥

कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते । यदा यस्मिन्
काले स्वविषयेभ्यो निर्वर्त्तितान्यात्मन्येव पञ्च ज्ञानार्थत्वात्
ओवादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्तेऽवतिष्ठन्ते सह मनसा ।
यदनुगतानि तेन सङ्कल्पादिव्याहत्तेनान्तःकरणेन बुद्धि-
श्चाध्यवसायलक्षणा न विवेष्टते स्वव्यापारेषु न चेष्टते न
व्याप्रियते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥ १० ॥ तामीदृशीं तद-
वस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसं-
योगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यव-
स्थायामविद्याधारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा स्थिरा-
मिन्द्रियधारणात् । स्थिरामचलामिन्द्रियधारणां वाच्या-
न्तःकरणानां धारणामित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः
समाधानं प्रति नित्यं प्रयत्नवांस्तदा तस्मिन् काले यदैव

सम्भवति तदपनयाय योगेऽनुष्ठानव्य इत्युपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदनुगतानीति येन मनसाऽर्षिष्ठितानि तेन सङ्हाऽवतिष्ठन्ते
निवृत्तव्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः ॥ वियोगमेव सन् योगमिति विरुद्धल-
क्षणया मन्युन्त इत्युक्तं तत्स्फुटयति । सर्वानर्थेति ॥ उपसङ्गृतं मनो
यदि सुषुप्तिं गच्छेत्तदा सानर्थबीजवस्था भवति । तद्यावत्तत्रे पूर्णं
ब्रह्मास्मीत्यावत्तौ योजयेदावत्तौ नियुक्तं विषयेषु बुद्धिप्रचेष्टाः तदो-

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
 अग्रमत्तस्तदा भवतीत्योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥
 नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादि-
 चेष्टाभावे प्रमादसम्भवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टो
 परमादप्रमादो विधीयते । अथवा यदैवेन्द्रियाणां स्थिरा
 धारणा तदानीमेव निरङ्कुशमग्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयते
 ऽग्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययौ
 उपजनापायधर्मका इत्यर्थोऽतोऽपायपरिहारायाप्रमादः
 कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्मेदं तदिति विशेषता गृह्येत
 बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव
 ब्रह्म यद्वि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके । विप-
 रीतश्चासदित्यतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाच्च ना-
 स्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । सत्यं नैव वाचा

षट्शब्देन ततो व्यावृत्तमपि तत्तत्तदस्य चेत्प्रात्यापि यावत्कषायावस्था
 ततो निरङ्कुशमनो यदा न जागर्त्ति न स्वपिति न चान्तरालावस्थं भवति
 पूर्णब्रह्मावभासकतयैव क्षीणं भवति तदा सर्वार्थवियोगलक्षणा
 साऽवस्था भवतीत्यर्थः । योगारम्भकाले प्रमादवर्जनं विधेयतया व्याख्या-
 यानुवादपरतया व्याचष्टे । अथवेति ॥ विधिपक्षे हेतुं पृच्छति ।
 कुत इति ॥ १० ॥ ११ ॥

उत्तरमन्त्रमवतारयितुं शङ्कासङ्गावयति । बुद्ध्यादिचेष्टाविषयश्चेति ॥
 षटोऽस्तीति प्रतिपन्नस्य षट्स्य सङ्गराभिधाताङ्गिनायने षटाकार एव
 विधीयते । नास्तित्याशस्तस्य कषासादावप्यनुवृत्तिदर्शनात् । अतः कार्य-

अस्तीति ब्रुवतेऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यन्ते ॥ १२ ॥

मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्रभुं शक्य इत्यर्थः ।
तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वा-
दस्यैव कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं
कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारम्यर्थेणानुगम्यमानं सदबुद्धिनिष्ठा-
मेवावगमयति । यदापि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्य-
माना बुद्धिस्तदापि सा मत्प्रत्ययगर्भेव विलीयते । बुद्धिर्हि
नः प्रमाणां सदमतोर्याथात्म्यावगमे मूलं चेज्जगतो न
स्यादसदन्वितमेवेदं कार्यमसदित्येवं गृह्यते न त्वेतदस्ति
सत्सदित्येव तु गृह्यते । यथा सृदादिकार्यं घटादि सृद-
न्वितम् । तस्माज्जगतो मूलमात्मास्तीत्येवोपलब्धयम् । तस्मा-
दस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिन आगमार्थानुसारिणः अद-
धानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा
निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रविलीयत इति मन्यमाने

प्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वाच्च शून्यतापर्यवसायी लय इत्युक्तचेतन्
स्फुटयति । तथाहति ॥ स्थूलस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तत्कारणमव-
शिष्यते तस्यापि विलये ततः सूक्ष्ममिति यावद्दर्शनव्याप्तिमुपलभ्य यत्र
न दृश्यते तत्रापि सूक्ष्मविलयस्यावश्यमावित्वाच्च सत्त्वात्मेव सूक्ष्ममवशि-
ष्यत इति कार्यमेव सूक्ष्मतारतम्यपारम्यर्थेणानुगम्यमाणं सदबुद्धिनिष्ठं
पुरुषस्य गमयतीत्यर्थः ॥ ननु यद्वदं तदस्मत् यथा स्वप्नदर्शनमिति
व्यभिचारेणादस्तित्वेन दृश्यस्यासत्त्वाद्बुद्धिरपि नास्तित्वेन शङ्काह ।
यदापीति ॥ सदबुद्धिरपि नास्तीत्येवम्भूतः प्रतीत्याऽवश्यमस्तीत्यभ्यु-
पगमव्यम् अन्यथा निषेधव्यवहारायोगात् । अतोऽन्ततां गत्वा सदबुद्धिः
स्वीकृता स्यादित्यर्थः ॥ ततः किमित्यत्र आह । बुद्धिर्हीति ॥ व्यभि-

अस्तीत्येवोपलब्धस्य स्तत्त्वभावेन चोभयोः । अ-
स्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसूदति ॥ १३ ॥

विपरीतदर्शिनि कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते न कथञ्च
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मादप्रोक्ष्यासहादिपक्षमा-
सुरमस्तीत्येवात्मोपलब्धस्यः सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिः । यदा
तु तद्द्रष्टोऽविक्रिय आत्मा कार्यञ्च कारणव्यतिरेकेण
नास्ति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-
मिति श्रुतेः तदा तस्य निरुपाधिकस्यालिङ्गस्य सदस-
दादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन
च रूपेणात्मोपलभ्यत इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपा-
धिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतद्भावयोर्निष्काराणार्था षष्ठी ।
पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मनः सत्कार्योपाधिकतास्तित्वप्र-
त्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप

चारिष्वपि विषयेषु सन्नात्वबुद्धेरव्यभिचारदर्शनादुक्तेश्च स्तत्त्वात्मा-
गत्यात्सन्नात्वं वस्तुभ्युपगन्त्यमित्यर्थः । इतश्च सदेव मूलं जगतो
वाच्यमित्याह । मूलञ्चेदिति ॥ नास्ति जगतो मूलं ब्रह्मेत्यवगमेऽपि
प्रतियोगितया ब्रह्मज्ञानसम्भवत्वात् ॥ किमिति सुसक्तुणा ब्रह्मज्ञान-
कामेनास्तीत्येवोपलब्धमित्याह । कस्मादिति ॥ प्रतियोगितया ज्ञानस्य
निषेध्यत्वादात्मतया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति जगन्मूल-
मित्यवगन्त्यमेवेत्याह । अस्तीति ब्रुवत इत्यादिना ॥ १२ ॥ सोपा-
धिकस्यात्मनो ज्ञानान्मुक्त्यसम्भवाच्चिरुपाधिकज्ञानार्थापि प्रयति-
तव्यमित्याह । यदा त्विति ॥ सोपाधिके प्रथमं स्थिरीभूतस्य तद्दारेण
लक्ष्यपदार्थावगमे सति क्रमेण वाक्यार्थावगतिः सम्भाव्यत इत्याह ।
तत्राप्युभयोरित्यादिना ॥ सदुपलभ्यमानकार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽहयस्वभावो
नेति ह्यस्यूलमनएवह्रस्वमदृश्येऽनात्म्येऽनिलय इत्यादि-
श्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखीभवति आत्मनः प्रकाश-
नाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥ १३ ॥

एवं परमार्थदर्शिनः यदा यस्मिन् काले सर्वे कामाः
कामयितव्यस्यान्यस्याभावात्प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते येऽस्य
प्राक् प्रतिबोधाद्बुद्धौ हृदि बुद्धौ स्थिता आस्थिताः ।
बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा कामः सङ्कल्प इत्या-
दिश्रुत्यन्तराच्च । अथ तदा मर्त्याः प्राक् प्रबोधादासीत् स
प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्म्मलक्षणस्य स्रत्योर्विनाश-
दस्रतो भवति गमनप्रयोजकस्य वा स्रत्योर्विनाशाद्गमना-
नुपपत्तेः । अत्रैहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमाद्ब्रह्म
समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ कदा पुनः कामानां
मूलतो विनाश इत्युच्यते । यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुप-
यान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थ-
बो ग्रन्थिवदृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थः । अह-

तनुकुतो योऽस्तिप्रत्ययः कारणत्वादस्तिपर आत्मेतितेनोपलब्धस्येति
योजना ॥ ११ ॥

सर्वे कामा इति । प्रवृत्तफलवर्णोपस्थापिते शरीरस्थितिनिमि-
त्ताक्षपानादौ प्रवृत्तिकरणेष्वाव्यतिरिक्ताः सर्वे कामाः काश्चेन
काश्चेन व्योतिरोभादिना स्वर्गं प्राप्स्यं भवैषुय्योराधनेन जगं वशीकरि-

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः । अथ
मर्त्यो मृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतञ्चुका च हृदयस्य नाद्यस्तासामूर्ध्वानम-

मिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमा-
दिजलक्षणास्तद्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोजननाद्वह्नौवाहमस्मा-
संसारोति विनष्टेष्वविद्याग्रन्थिपुतन्निमित्ताः कामा मूलतो
विनश्यन्ति । अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावद्वेतावदेवैता-
वन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्त्तव्या । अनुशासनमुशि-
ष्टिरूपदेशः सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

निरस्तशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नम-
स्ताविद्यादिग्रन्थेर्जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गति-
र्विद्यत इत्युक्तम् । अत्र ब्रह्म समश्रुत इत्युक्तत्वाच्च तस्य प्राणा
अनुक्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यन्तराच्च । ये
पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशालिनश्च ब्रह्मलोकं गो-
ये तद्विपरीताः संसारभाजस्तेषामेष गतिविशेष उच्यते ।
प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविदो विद्याफलस्तुते । किञ्चान्यदग्नि-

व्याभित्येवमादयः स्वर्गादिदेहेष्वप्यहमेव तिष्ठामि । तद्भोग्यं प्राप्ता
एवाप्राप्तिविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्या चासाविति विचारेण विशो-
र्यन्त इत्यर्थः कामाग्रय व्याप्तेति विशेषिकमतं श्रुतिवाङ्मत्याद्यादरण्यो-
यमेतत्पाठः । बुद्धिर्हीति ॥ कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादन्वत-
त्त्वचिह्नत्वं भवतीति मत्वः । कदा पुनरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रकरणाविच्छेदेनोक्तस्य सम्बन्धं दर्शयति । निरस्ताशेषे-
त्यादिना ॥ यदभाणिभास्तेषां प्रकरणाद्ब्रह्मविदिपर्यवेयं गति-

भिनिःसृतैका । तयोर्ह्यमायन्मृतत्वमेति विष्व-
ङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां

विद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य-
इति मन्तारम्भः । तत्र शतञ्च शतसङ्ख्याका एका च सु-
षुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयादिभिनिःसृता नाड्यः शिरास्तासां
मध्ये मूर्ध्नि भित्वाऽभिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्ना
नाम तयाऽन्तर्काले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् ।
तदा नाड्योद्धेमुपस्थाप्यन् गच्छन्नादित्यद्वारेणासृतत्वमम-
रणधर्मत्वमापेक्षिकम् । आभूतसंश्रवं स्थानमसृतत्वं हि भाष्यत
इति स्मृतेः । ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यमसृतत्व-
मेति भुक्ता भोगाननुपमान् ब्रह्मलोकगतान् विष्वक्
नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे निमित्तं भवन्ति
संग्रहप्रतिपत्ताया एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं सर्ववृत्तार्थोपसंहारार्थमाह । अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां सखन्विनि हृदये सन्नि-
विष्टो यथा व्याख्यातस्तं स्वादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृत्तेदुद्य-

रिति तदसङ्गतिश्रवणेन लिङ्गेन परिच्छिन्ने चामानयोग्येऽस्या गतेः
सम्बन्ध्यागमे सुदुर्बलेन प्रकरणेन प्रकृतब्रह्मवित्तस्वन्धं नुपपत्तेः । नाडा-
न्तराणामपि सहस्रस्यप्रसङ्गाच्छ्रुतिविरुद्धप्रसङ्गाच्च । विस्तारश्च प्रकटार्थे
द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

आत्मानं देहमधिकृत्य यत्तत् तत्संध्यत्तं प्रत्यक्स्वरूपमेव ब्रह्म

हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्पटहेन्सु-
 ज्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं
 विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥ मृत्युप्रोक्तान्नचि-
 केतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम् ।
 ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो

च्छेन्निकर्षेण पृथक् स्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते । सुज्जा-
 दिवेषीकां अन्तस्थां धैर्येणाग्रमादेन । तं शरीरान्निष्कृष्टं
 चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रं शुद्धममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति ।
 तं विद्याच्छुक्रममृतमिति द्विर्वचनमुपनिषत्सुमाप्तार्थमिति ।
 ॥ १७ ॥ विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्योपसंहारोऽधुनो-
 च्यते । मृत्युप्रोक्तां यमोक्तामेतां विद्यां ब्रह्मविद्यां योग-
 विधिञ्च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतन्नाचिके-
 तोऽथ वरप्रदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किञ्च ब्रह्म-
 प्राप्तोऽभून्मृतोऽभवदित्यर्थः । कथं विद्याप्राप्त्या विरजो
 विगतधर्माधर्मो विस्तृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन् पूर्वमि-
 त्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव अन्योऽपि य एवं नचिके-
 तोवदध्यात्ममेवं निरूपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तमे-
 वेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपं तदेवमध्यात्ममेवमुक्त-
 प्रकारेण यो वेद विजानाति एवंविद्योऽपि विरजः
 सन् ब्रह्मप्राप्त्या विस्तृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

प्राप्य विस्तृत्युर्भवति ॥ नान्यद्रूपमर्चिं रादिमार्गगम्यं प्राप्य । संयोगस्य विभि-
 योगवासनात्वादित्यर्थः । एवंशब्दस्य विश्वदेन च च सम्बन्ध एवविधः ।

विदध्यात्ममेव ॥१८॥ सहनाववतु सह नौ भुनक्तु,
सह वीर्यं करवावहै तेजस्वि नावधीतमस्तु मा
विद्विषावहै॥ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः
ॐ ॥ १९ ॥ इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये
षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ ॥

अथ शिष्याचार्ययोः प्रसादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपा-
दननिमित्तदोषशमनार्थेयं शान्तिरभिधीयते । सह नावा-
वामवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः । स एव
परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किञ्च सह नौ भुनक्तु
तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । सहैवावां विद्याकृतं वीर्यं
सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । किञ्च तेजस्वि नो तेज-
स्विनोरावयोर्दधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथ वा तेजस्वि ना-
वावाभ्यां यदधीतं तदधीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा
विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्यं प्रसादकृताभ्यामध्ययना-
ध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहा इत्यर्थः ॥
शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनं सर्वदोषोपश-
नार्थम् ॥ इत्युपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दभग-
वत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छ-
ङ्करभगवतः कृतौ काठकभाष्ये द्वितीयाध्याये षष्ठी वल्ली
समाप्ता ॥ ६ ॥ इति कठोपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॐ

एवंविदिति ॥ इति श्रीमच्छङ्करस्य कठोपनिषद्भाष्यटीका श्रीमदान-
न्दशानकृता समाप्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॐ ॥ हरिः ॐ ॥

अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐ नमः परमात्मने नमः । मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतये एवं संवत्सरब्रह्मचर्य्यसंवासादियुक्तैस्तपोयुक्तैर्ग्राह्या पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैर्वेक्तव्या च । न सा येन केनचिदिति विद्यां स्तोति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाञ्च तत्कर्त्तव्यता स्यात् ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥ अथर्वणे ब्रह्म देवानामित्यादिमन्त्रैरेवात्मतत्त्वस्य निष्णीतत्वात्तत्रैव ब्राह्मणेन तदभिधानं पुनरुक्तमित्यशङ्क्य तस्यैवेह विस्तरेण प्राणोपासनादिसाधनसहित्येनाभिधानञ्च पौनरुक्त्यमिति वदन् ब्राह्मणमवतारयति । मन्त्रेति ॥ विस्तरेति ॥ मन्त्रे हि द्वे विधे वेदितव्ये परा चैवापरा चेति उक्त्वा तत्वापरा ऋग्वेद द्याभिधेयेत्युक्तम् । सा चाविद्याकर्मरूपोपासनारूपा च । तत्र द्वितया द्वितीयवर्तीयप्रश्नाभ्यां विद्मोयते । आद्या कर्मकाण्डे विद्यतेति नेत्रं विद्मोयते । उपयोः फलन्तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते । परविद्या च अथ परा यथा तदङ्गरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य हतस्त्रेन सुखद्वयेन प्रतिपादिता । तत्रापि यथा सुदीप्रादित्यादिमन्त्रद्वयेनोक्तार्थस्य विस्तारार्थं चतुर्थः प्रश्नः । प्रणवो धनुरित्यलोक्तस्य षष्ठ्य स्पष्टीकरणार्थः पञ्चः प्रश्न इतीदं ब्राह्मणं तद्विजतरानुवादीत्यर्थः । अत एव विषयप्रयोजनार्थं तत्रैवोक्तमिति नेह पुनरुच्यत इति बोध्यः ॥ आख्यायिकायाः ब्रह्मचर्य्यतपश्चादिसाधनविधानं पुराकल्पस्वरूपेण प्रयोजनान्तरञ्चास्तीत्याह । ब्रह्मचर्यादिसाधनेति ॥

अथर्ववेदीयग्रन्थोपनिषदारम्भः ॥

ॐ नमःपरमात्मने ॥ हरिः ॐ ॥ सुकेशा च
भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः
कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कदम्बी
कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति

सुकेशा च नामतः भारद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः ।
शैव्यश्च शिवेरपत्यं शैव्यः सत्यकामो नामतः । सौर्या-
यणी सूर्यस्यापत्यं सौर्यतस्यापत्यं सौर्यायणीत्यादिभ्यः
सौर्यायणीति गार्ग्यः गर्गगतोत्पन्नः । कौशल्यश्च नामतः
अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं
भार्गवः वैदर्भिर्विदर्भे प्रभवः । कदम्बी नामतः कत्य-
स्यापत्यं कात्यायनः । त्रिदशमानप्रपितामहो यस्य सः ।
युवार्धप्रचयः । ते हैते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गता-
स्तदुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः

सौर्यायणीरिति वक्तव्ये दैर्घ्यं आनन्दसमित्यर्थः । युवमत्यय इति
कत्यस्य युवापत्ये विवर्जिते फक्प्रत्यये तस्यऽयनादेशे च कात्यायन
इति सिद्धातीत्यर्थः ॥ ब्रह्मपराणां पुनर्ब्रह्मान्वेषणमयुक्तमित्यत आह ।
अपरं ब्रह्मेति ॥ नन्वपरब्रह्मान्वेषणेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किं परब्रह्मान्वेष-
णोक्त्याशङ्कते । किन्नादिति ॥ तस्य कोऽतिशय इत्यर्थः । तस्यानित्यत्वे न
तत्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वे नापुरुषार्थत्वात् परस्यैव नित्यत्वात्तत्राप्तेस्तज्ज्ञा-
नत्वात्तत्राध्यत्वेनापि नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वमिति परस्वरूप-

ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप्र-
सन्नाः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-
चर्य्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्सथ यथाकामं

किन्तत् । यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्तार्थं यथाकामं
यतिष्याम इत्येवं तदन्येषणं कुर्वन्तस्तदधिगमाय एष ह वै
तत्सर्व्वं वक्ष्यतीत्याचार्य्यमुपजग्मुः । कथम् । ते ह समित्पाणयः
समिद्धारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पला-
दमाचार्य्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥ १ ॥

तानेवमुपगतान् ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव
यद्यपि पूर्व्वे तपस्विन एव तपकेन्द्रियमयमेन तथापीह
विशेषतो ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया चास्तिकबुद्ध्याऽऽदरवन्तः
संवत्सरं कालं संवत्सथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो
वत्सथ । ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनातक्रस्य

कथनायाह । यदिति ॥ परब्रह्माण्वेषमाणानां कोऽतिशय इत्यत आह ।
तत्प्राप्तार्थमिति ॥ तत्प्राप्तार्थं तदधिगमाय तदन्येषणं कुर्वन्तो यथाकामं
यतिष्याम इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः ॥ समिदिति ॥ समिद्धाङ्गण यथा-
योग्यं दन्तकाठाद्युपहारोपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

तथापीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्व्वमन्वयः । विशेषत इत्यस्य पूर्व्वत्वान्वयः ॥
निष्कृष्टमर्थमाह । यद्विषय इति ॥ अज्ञानाद्यर्थत्वाभावे हेतुमाह । प्रश्नेति ॥
अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्य्यः । सर्व्वप्रज्ञानां निर्व्व्यादज्ञानाद्यसम्भवा-
दित्यर्थः ॥ परब्रह्माण्वेषमाणा इत्युपक्रान्तेऽस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे प्रजा-

प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो
वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ कवन्धी कात्यायन
उपेत्य प्रपृच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ ।
यदि तदुष्णतृष्टं विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थं
यदिशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः । प्रश्ननिर्मुखादवसीयते सर्वं
ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥ अथ संवत्सरा-
दूर्द्धं कवन्धी कात्यायन उपेत्यागत्य प्रपृच्छ पृष्ठवान् । हे
भगवन् कुतः कस्माद् वै इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः
प्रजायन्ते उद्भूयन्ते । अपरविद्याकर्मणोः समुच्चिताम-
सुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं
प्रश्नः ॥ ३ ॥

पतिकर्तृकप्रजासृष्टिविषयप्रश्नप्रत्युत्तेरुद्भूतिसाधक्यं प्रश्नप्रत्युक्तिरूपायाः
श्रुतेस्तात्पर्यमाह । अपरविद्येति ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति
समुच्चितकार्यस्य ब्रह्मलोकस्थाने न गतेति तद्वत्तदेवयानमार्गस्य चेह
वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं केवलकर्मणाञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥
केवलकर्म कार्यस्यापि चेन्द्रलोकस्य तद्वत्तेः पितृयानस्य च । तेषामे-
वैष ब्रह्मलोकः । प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्त इति वक्ष्यमाणत्वादिति ।
यद्यप्योदमपि परब्रह्मजिज्ञासावसरेऽसङ्गतमेव तथापि केवलकर्म
कार्यान्समुच्चितं कर्म कार्याञ्च विरक्तस्यैव तत्वाधिकारइति । ततो
वैराग्याद्येभिदमुच्यते । यद्यपि सुखतः सृष्टिप्रतीयते तथापि तदुक्तौ प्रयो-
जनाभावात्सृष्ट्युक्तिव्याजेन परविद्याकलमेवालोच्यत इति भावः ॥ २ ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स
तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।

तस्मा एवं पृष्ठवते स होवाच । तदपाकरणायाह । प्रजा
कामः प्रजा आत्मनः सिद्धयुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सन्
अगत् स्वक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान् यथोक्तकारी तद्भावभा-
वितः कल्पादौ निर्दोतो हिरण्यगर्भं सृज्यमानानां प्रजानां
स्थावरजङ्गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं
श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदतप्यत । अथ तु
स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिमाधनभूतं

प्रश्न इति प्रतिवचनञ्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ताभ्यामेव तदुक्तेरिति
तस्मै स होवाचेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति । तदपाकरणयेति ॥
वायस्य सन्नित्यस्य प्रकाशः सन्नित्यन्वयो यथोक्तकारीति ज्ञानकर्म-
रुसृज्यकारीत्यर्थः । तद्भावभावित इति प्रजापतिरहं सर्वात्मेत्युपास-
नमालोचनप्रजापतिभाषनायुक्त इत्यर्थः । पूर्वकल्पेयतद्भावभावि-
तत्कल्पादौ हिरण्यगर्भात्मना निर्दोतः प्रजापतिः सन् पञ्चात्मवत् कामः
सन् तपो जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थं विषयमाधत्त
व्यन्वालोचयञ्चित्तादिना तत्संस्कारसङ्गोध्य ज्ञानमुत्पादितवानित्यन्वयः ॥
तत्र प्रथममादित्यचन्द्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पञ्चाञ्चन्द्रादित्यसाध्य-
संवत्सरभावमापद्य एवमेव तदवयवायनद्वयमासपञ्चाहोरात्रभावमा-
पद्य ततश्मन्माध्यक्षीह्लाद्व्रभावं रेतोभावज्ञापद्य तेन रेतसा प्रजाः
सृजेयमित्येवं निश्चित्य प्रथमं रयिं प्राणशब्दितसूर्यचन्द्रइन्दुमुत्पा-
दितवानित्याह । स एवमिति ॥ रयिशब्देन धनवाचिना भोज्यजातं
अक्षयित्वा भोज्यस्य सोमकिरणास्तयुक्तत्वात्तदुद्धारा सोमो लब्धत-
इत्याह । रयिञ्चेति ॥ एवं प्राणशब्देनापि । अहं वैश्वानरो भूत्वा
प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणायामसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति

रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे वज्रधा प्रजाः करिष्यत
इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा

मैथुनमुत्पादयते मिथुनं हन्वमुत्पादितवान् । रयिञ्च
सोममन्नं प्राणश्चाग्निमत्तारमेतावग्नीषोमावन्नाद्यभूतौ मे
मम वज्रधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येवं सञ्चिन्त्या-
ण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

तदादित्यो ह वै प्राणोऽन्ता अग्निः । रयिरेव चन्द्रमा ।
रयिरेवान्नं सोम एव । तदेतदेकमत्ता चान्द्रश्च प्रजापति-
रेकं तु मिथुनम् । गुणप्रधानकृतो भेदः कथम् । रयिवै अन्नं वै
एतत्सर्वं किन्तद्यन्मूर्त्तश्च सूतश्च अमूर्त्तश्च सूक्ष्मश्च मूर्त्तामूर्त्ते

श्रुतेः । अग्नेः प्राणमन्वन्वादाग्निर्भोक्ता नृच्यत इत्याह । प्राणश्चेति ॥
अग्नीषोमयोरण्डान्तर्गतत्वे नाण्डोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तिरित्याशयेनाह । अ-
ण्डोत्पत्तीति ॥ उद्यन्तं वा ऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः ।
सूर्याग्न्योरेकत्वमभिप्रेत्याग्निमसूर्यपदेनाह । सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ ४ ॥

रयिप्राणौ श्रुतिः स्वयमेव व्यावट इत्याह । तदादित्य इति ॥
प्रजापतेरेव संवत्सरादि प्रजापर्यन्तं सृष्ट्वं वक्तुं रयिप्राणयोः
संवत्सरस्रष्ट्रेः प्रजापत्युपादानत्वात्प्रजापत्यत्त्वमाह । तदेतदेकमिति ॥
कथमेकस्यान्ताद्येति भेद इत्याशङ्क्य तस्यैव गुणभावविवक्षयत्वं
प्राधान्यविवक्षया चातृत्वमिति भेद इत्याह । गुणेति ॥ रयिप्राणयोः
कथं प्रजाप्रत्यात्मत्वमिति शङ्कते । कथमिति ॥ तत्र रयेः सूर्यात्मक-
त्वात्प्रजापतित्वमित्याह । रयिरिति ॥ अमूर्त्तस्यापि वाज्यदेः केनचिद-
द्यमानत्वाद्द्रव्यमित्यर्थः । ननु मूर्त्तामूर्त्तयोरन्तर्द्वयोरुभयोरपि रयि-

रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्-
मूर्त्तिरेव रयिः ॥ ४ ॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति
तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यहृक्षिणां
यत्प्राचीं यदुचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो

अक्षन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्तादमूर्त्ताद्यदन्यन्मूर्-
त्तरूपं मूर्त्तिः सैव रयिरमूर्त्तं अन्नाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

तथाऽमूर्त्तौऽपि प्राणोऽन्ता सर्वमेव यच्चाद्यम् । कथं अथ
अथादित्य उदयन् उद्गच्छन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन
तत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्म-
व्याप्त्या सर्वास्तत्स्थान् प्राणान् प्राच्यानन्तर्भूतान् रश्मिषु
स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः सन्निधत्ते
सन्निवेशयति आत्मभूतान् करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रवि-
शति दक्षिणां यत्प्राचीं यदुदीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति
यच्चान्तरा दिशो कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं

त्येऽद्यमेव रयिरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्य मूर्त्तामूर्त्तत्वे विभागमकृत्वा
सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयिरित्युच्यते ॥ यदा उभे विभज्य
गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते तदाऽमूर्त्तेन प्राणेन मूर्त्तस्याद्यमानत्वान्मूर्त्त-
स्यैव रयित्वमित्याह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

रयिर्वा इति सप्तस्य प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि
तदर्थमेव सर्वात्मत्वमुच्यते अथादित्य इति वाक्येनेत्याह । तथैत्यादिना ॥
यच्चाद्यं तदपि प्राणोऽन्ता प्राणोऽपि सर्वमेवेति सर्वात्मक इत्यर्थः । स्वप्रकाशे

यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु
सन्निधत्ते ॥६॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणो
ऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं
हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्थान्
प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥ स एषोऽन्ता प्राणो वैश्वान-
रः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणोऽग्निश्च स
एषोऽन्तोदयते उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसा-
त्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्व-
रूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिमन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं
परायणं सर्वप्राणायत्रयं ज्योतिरेकं सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूत-
मद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां कुर्वाणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो
विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः । कोऽसौ य विज्ञातवन्तः । सहस्र-

मेति स्वकीयप्रकाशेन स्वप्रभयेत्यर्थः । अन्तर्भूतानिति यद्यपि प्राणस्यान्तृत्व-
सक्तं तथापि रयिर्वा एतत्सर्वं मित्यत्रामूर्त्तस्य प्राणस्य पि गुणभाव-
विवक्षया अन्तृत्वसक्तमिति । तयोक्तस्वात्मवभासरूपेष्विति स्वात्म-
प्रभादपेषु रश्मिष्वित्यर्थः । व्यापत्वादिति सप्तस्वद्वत्वादित्यर्थः ॥ तस्य
प्रत्यक्षत्वमाह । स एष इति ॥ वैश्वानर इति नरा जीवा विश्वे च ते
नराश्च विश्वानराः स एष वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः । विश्वरूपः
सर्वप्रपञ्चात्मक इति भेदः । उक्तं वस्त्विति आदित्यस्योक्तं माहात्म्यमि-
त्यर्थः । विश्वरूपमित्यादिद्वितीयान्तानां सहस्ररश्मिरित्यादिप्रथमा-
न्तानां सामानाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्याभेदेन
व्याचष्टे । स्वात्मानमित्यादिना ॥ समिधुनस्त्यादयत इत्युपक्रान्तं मिधु
नमप्युच्यते । यश्चाविति ॥ यश्चासौ चन्द्रमा यश्चामूर्त्तः प्राणस्तदेकं

सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजाना-
मुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिण-
ज्वोत्तरञ्च । तद्ये ह वै तदिष्टापूत्ते कृतमित्युपा-

रश्मिरनेकरश्मिः शतधा अनेकधा प्राणिभेदेन वर्त्तमानः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्त्तिरन्ध्रममूर्त्तिश्च प्राणोऽन्तादि-
त्यस्तदेतदेकमेतन्मिथुनं कथं सर्वं प्रजाः करिष्यत इति ।
उच्यते तदेव । कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्य-
त्वात्संवत्सरस्य । चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो
हि संवत्सरस्तदनन्यत्वादयिप्राणस्तन्मिथुनात्मक एवेत्यु-
च्यते तत्कथं तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेरयने भार्गो हौ
दक्षिणं चोत्तरञ्च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणं याभ्यां
दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञान-
संयुक्तकर्मवताञ्च लोकान् विदधत् । काथं तत्र च ब्राह्म-

मिथुनं सर्वं सर्वात्मकमित्यवयः । एतौ मे बहुधाः प्रजाः करिष्यत
इत्युक्तं तत्कोन प्रकारेणेति शृङ्खति । कथमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

रयिप्राणयोः सम्बत्सरादिद्वारा प्रजासृष्टत्वमित्याह । उच्यते
इति ॥ तदेव मिथुनमेव संवत्सरः कालः । स च प्रजापतिः प्रजा-
पत्यात्मकमिथुनं निर्वर्त्येत्यादिनेत्याह । तन्निर्वर्त्यत्वादिति ॥ तदु-
पपादयति । चन्द्रेति ॥ चन्द्रनिर्वर्त्येति स्थित्ययं आदित्यनिर्वर्त्ये-
त्यहोरात्राग्योति विभागस्तन्निर्वर्त्येति स्थित्ययं कालस्य कथं तदात्मने-
त्याशङ्क्य कार्यकारणयोरभेदादित्याह । तदनन्यत्वादिति ॥
न केवलं तिथ्यादिद्वारा चन्द्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किन्त्वयन-

सते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव
पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं
प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ६ ॥

णादिषु ये वैतदुपासत इति क्रियाविशेषणो द्वितीयस्त-
च्छब्दः । इष्टञ्च पूर्त्तञ्च इष्टापूर्त्तं इत्यादि कृतमेवापासते
नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमसं चन्द्रमसिभवं प्रजापतेर्मिथुनात्म-
कस्यांशं रयिमन्वभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रम-
सस्य । तएव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्ते इमं लोकं चीनतरं
वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्वात्मकं फलत्वे-
नाभिनिर्वर्त्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्त्तकर्मणा ऋषयः स्वर्ग-

द्वारापीति वक्तुं तस्यायने इत्यादिवाक्यं तत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । तत्क-
थमिति ॥ चन्द्रादित्यनिर्वृत्यत्वं कुतो हेत्वन्तरादित्यर्थः । केवलकर्मिणां
लोकान् विदधद्दक्षिणेन याति । ज्ञानयुक्तकस्मैवतं लोकान् विदधदुत्तरेण
यतीत्यन्वयः । सवितेत्युपलक्षणं चन्द्रस्यापि ज्येष्ठादि दक्षिणायनं
मागशीर्षाद्युत्तरायणमिति श्रुतिषु प्रसिद्धेः । ततश्च कर्मिणां लोकान्
विधातुं तयोर्दक्षिणोत्तराभ्यां यास्योत्तरलोकाभ्यां गमनान्तर्निमित्त-
त्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्वृत्यत्वं तयोरनयोरिति तद्द्वारा सम्बन्धरस्यापि
तन्निर्वृत्यत्वमित्यर्थः ॥ चन्द्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति श्रुतिरिति ।
कथमिति ॥ चन्द्रादित्यनिर्वृत्यत्वं दक्षिणोत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः
प्राप्त्यस्य लोकस्यापि चन्द्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तद्विधायकत्वमिति तद्ये-
ह वा इत्यादिवाक्येन परिहरति । तत्तत्तेति ॥ इष्टञ्चेति ॥ अग्निहोत्रं
तपः सत्यं वेदानामुपलम्भनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ।
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानभारामः पूर्त्तमित्य-
भिधीयत इत्युभयोर्भेदः कृतमित्युपासत इति । कृतशब्दोपरितन-

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अह्वया विद्यया-
त्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणाना-

द्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः। तस्मात्स्वकृतमेव
दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै
रयिमन्त्रं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ६ ॥

अथोत्तरेणायनेन प्राजापत्यं प्राणमत्तारमादित्य-
मभिजयन्ते । केन । तपसा इन्द्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण
अह्वया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषययात्मानं प्राणं सूर्यं
जगतस्तस्युपञ्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिज-
यन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति एतद्वै आयतनं सर्वप्राणानां सामान्य-
मायतनमाश्रयः एतद्व्यक्तमविनाशि अभयं अत एव भय-

मिति शब्दमिष्टार्थे इति पूर्वशब्दोपर्याङ्ग्यादिशब्दपर्यायिनः
व्याचष्टे । इत्यादीति ॥ दत्तमादिशब्दार्थः । कृतमेवोपासते कार्यं वा-
नुतिष्ठन्तीत्यर्थः । इदञ्च विशेषणं पुनरावृत्तौ हेतुतयोक्तम् । कतरूपे-
त्यादिजन्यत्वाच्चन्द्रस्यापि कृतत्वेनानित्यत्वात्पुनरावृत्तिरित्यहम् । कृत-
रूपत्वादिति ॥ पुनरावृत्तौ मन्त्रवाक्यं प्रमाणयति । इमं लोकमिति ॥ ६ ॥

अथेति मार्गान्तरारम्भार्थोऽप्यशब्दः । प्रजापत्यात्मविषयेति
तज्जादात्माविषयेत्यर्थः ॥ आदित्यमभिजयन्त इति पूर्वमन्त्रार्थसुक्लमि-
टानीं व्याख्यानार्थमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यमिति समष्टिरूपमित्यर्थः ।
विद्यावतामिति कर्मानधिकारिणां अत एव केवलोपासनवतामित्यर्थः ।
कर्मिणाञ्च ज्ञानवतामिति सत्सङ्गवतामित्यर्थः । ननु केवलकर्मिणां-
प्यादित्यप्राप्तावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीति
वक्तुमित्येष इति वाक्यं व्याचष्टे । इति यस्मादिति ॥ तस्मात्तिष्ठामादि-

मायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न
पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥
पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे

वर्जितं न चन्द्रवत्तयद्विभयवदेतत्परायणं परागति-
र्विद्यावतां कर्मिणाञ्च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते
यथेतरे केवलकर्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोध
आदित्याद्विनिरुद्धा अविद्वांसो नैते संवत्सरमादित्यमा
त्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात्मा
ऽविदुषां निरोधः । तत्तत्तास्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पञ्चर्त्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन
आदित्यस्य तैरसौ पादैरिवर्त्तुर्भिवर्त्तते । हेमन्तशिशि-

त्यप्राप्तिरनाशश्चेति । शेषः । यद्वा तस्यायने इत्यारभ्य इत्येष इति ।
अतः श्रुतिवाक्यमनयोः रयिप्राणरूपत्वप्रतिपादनपरतया व्याख्येम् ।
तथा हि संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुननिर्व्यर्थत्वे रयिप्राणरूपत्वञ्च
वक्तव्यं तत्कथमिति पृच्छति । कथमिति ॥ तदवयवयोरनयोस्तद्रूपत्वं
वक्तुं तयोः प्रथमं प्रसिद्धिमाह । तस्येति ॥ प्रसिद्धिमेवाह । याभ्यामिति ॥
एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह । कथमिति ॥ दक्षिणायनस्य
रयित्वं वक्तुं कर्मिणां रयिरूपचन्द्रनिर्व्यर्थकत्वमाह । तत्तत्वेति ॥
लोकमिति सोमरूपं शरीरमित्यर्थः ॥ तस्य कर्मकृतत्वं पुनरावृत्त्या
साधयति । कतरूपत्वादिति ॥ रयिरूपचन्द्रस्य दक्षिणायनद्वारा
प्राप्यत्वात्तस्यायनस्य तदन्तर्भाव इति वक्तुं तस्य कर्मिभिः प्राप्यत्वमाह ।
यस्मादिति ॥ एवञ्चेत्तस्य रयित्वं सिद्धमित्याह एष इति ॥ १० ॥

पितृयाणोपलक्षित इति तत्प्राप्य इत्यर्थः । ततश्च तद्विशेष-

अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे षडर आङ्गरर्पितमिति ॥ ११ ॥

रावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वात्प्रितृत्वं
तस्य द्वादशमासा ऋतवोऽवयवा आकरणं वा अवय-
विकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवः क्व लोका-
त्परे ऊर्द्धे ऊर्द्धस्थाने तृतीयस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं
पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । विचक्षणं निपुणं
सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे मततं गतिकालात्मनि
षडरे षडृतुमिति आहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पित-
मरा इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वाद-

शस्यायनस्यापि रयित्वमित्यर्थः । इदानीमुत्तरायणस्य प्राणत्वमाह ।
अथेति ॥ प्राणरूपादित्यप्राणकत्वमुत्तरायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति
संवत्सरस्य रयिप्राणमिथुनात्मकत्वमिति तत्कार्यत्वं युक्तमिति ॥ १० ॥
अस्य कर्मसाध्यचन्द्रबेलक्षयमाह । एतद्वा इति ॥ इतरसर्वं ज्ञानम् ॥
अस्मिन्नर्थे इति संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः । इयं वत्सनेति पञ्चधा वत्स-
नेत्यर्थः । जनयितृत्वादिति संवत्सरात्मककालस्य भवजनकत्वादित्यर्थः ॥
सामानाधिकरणवद्ब्रूहिदया व्याख्या व्यधिकरणवद्ब्रूहिर्वीत्याह ।
आकरणं वेति ॥ अवयविकरणमित्यवयवित्वेन करणमित्यर्थः । पञ्च-
होऽप्येक एवार्थः ॥ क्व लोकादिति ॥ आकाशरूपादनिरिक्तलोकादि-
त्यर्थः । अन्यथा स्वर्गलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्याभित्यनन्वयापत्तेः ।
उदकवन्तमिति आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरित्यर्थः । अन्यं
इत्यस्य पूर्वार्द्धे गतेनाङ्गरित्यनेन सम्बन्धः । उ इति तु शब्दसामान्ये
निपातः ॥ परे तु तमेव विचक्षणमाङ्गरित्यन्वयः ॥ किमाङ्गरित्यत आह । सप्त-
चक्र इति ॥ तस्मान्निचक्षणे सप्तऋक्षाद्यात्मके सर्वमिदं जगदर्पितमित्या

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयि-

शक्तितिर्यदि सप्तचक्रः षडरः सर्वथापि संवत्सरः
कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणेऽपि जगतः कारणम्
॥ ११ ॥

यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः
स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापति-
र्यथोक्तलक्षण एव । मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापते-
रेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्रमा अपरो भागः ।
शुक्लः शुक्लपक्षः प्राण आदित्योऽन्ताग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षा-
त्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एते
ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति

उत्तरित्यर्थः । भतद्वयेऽपि कीदृशेऽर्थभेद इत्यत आह । यदीति ॥ पूर्वमते
कृतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनयाऽऽदित्यात्मना संवत्सरः
काल एवोक्तः ॥ द्वितीये तु हेमन्तशिशिरौ पृथक्कृत्य षष्ठांशकृतूनामरत्व-
कल्पनया संवत्सरस्य परिवर्त्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया कालप्राधान्येन
सर्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः । पक्षद्वयेऽपि गुणभेदेन कल्पनाभेदेन च
भेदो न धर्मभेद इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणत्वे श्लोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह । यस्मिन्निति ॥ संवत्स-
रस्यापि मासाहोरात्ररूपव्यतिरेकेणैषध्यादिजनकत्वाभावात्तस्य
मासाद्यात्मकत्वमाह । स एवेति ॥ यथोक्तेति संवत्सररूपो रयिप्राण-
मिथुनात्मक इत्यर्थः । शुक्लकृष्णयोरपि दर्शपूर्णमासादिकर्मांशुषा-
नदर्शनात् ॥ तस्मादेते ऋषय इत्यादिवाक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य शुक्लस्य
प्राणात्मत्वज्ञानस्तुतिपरतया व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ यस्मात्प्राणं
सर्वमेव सर्वात्मकमेव पश्यन्ति यस्माच्च प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तर्न

शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्तो-
तर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो
रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये

प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षेर्न दृश्यते तस्मादितरे तु
प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति ।
इतरदितरस्मिन् कृष्णपक्षे एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तो-
ऽपि ॥ १२ ॥

सोऽपि मामात्रा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परि-
समाप्यते । पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोन्नाऽग्नीरात्रिरेव
रयिः पूर्ववत् प्राणमहोरात्रं वै एते प्रस्कन्दन्ति निर्ग-
मयन्ति शोषयन्ति वा स्वाग्रनो विच्छिद्याऽपनयन्ति । के ।
ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभृतया मत्त स्त्रिया । पु-
व्यन्ते मिथुनमैथुनमाचरन्ति मृदाः । यत एव तस्मात्तत्र

दृश्यते तस्मादित्यन्वयः । प्राणस्य शुक्लपक्षात्मकत्वात् कृष्णपक्षादिमव्यजगत
प्राणत्वात्प्राणद्वारा कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णं
कुर्वन्तोऽपि प्रकाशात्मके शुक्ले एव कुर्वन्तीति शुक्लपक्षे प्राणत्वज्ञानस्य
स्तुतिरित्यर्थः ॥ एतन्स्तत्त्वार्थमेव ज्ञानरहिताच्चिन्दति । इतरे त्विति ॥
ये तु मर्त्यात्मानं प्राणं न पश्यन्त्यज्ञत्वात्तेषां शुक्लपक्षः प्राणत्वे नाज्ञाय-
मानत्वाटज्ञानात्मकः सन् कृष्णपक्षत्वमापद्यते अतः शुक्ले कुर्वन्तोऽपि
अदर्शनात्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्णे एव कुर्वन्तीति ते निन्दन्ति
इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं श्रुत्याखण्डं करोति । इतर इति ॥ १२ ॥

रयिः पूर्ववदिति । रयिरङ्गं चन्द्रमा इत्यर्थः । अङ्गः प्राणव्योक्ति-

दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ
रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मा-
दिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तद्ये ह

कर्त्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रामादिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते
रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वादौ भार्या-
गमनं कर्त्तव्यमिति । अयमपि प्रामादिको विधिः । प्रकृत-
न्तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्व्रीहियवाद्यन्नाम्ना
व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

एव क्रमेणाहोरात्रः प्रजापतिरन्त्रे विपरिणम्यते अन्नं वै
प्रजापतिः । कथम् । ततस्तस्माद्भवैरेतो गृवीजं तत्प्रजाकारणं
तस्मादोषिति मिक्तादिमा मृष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजा-
यन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं
चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्ते नाम्नरेतोद्वारेणोमाः
प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥ १४ ॥ तत्तत्रैवं सति
ये गृहस्था ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थो निपातौ । तत्प्रजा-

प्रसङ्गादङ्गि सैधनं निषेधति । प्राणमिति ॥ कृतमिति ॥ कुतो ह वा
इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृष्टमित्यर्थः । पूर्वोक्तं सर्वमेतदुपयो-
गितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतमिति भावः ॥ १३ ॥

एवं क्रमेणैति रयिप्राणसंवत्सरादिक्रमेण परिणम्य ग्रीष्माद्या-
त्मना व्यवस्थितः सन् अन्नं वै प्रजापतिरन्त्रात्मको जातः प्रजापति-
रित्यन्वयः । कथमिति ॥ अन्नरूपत्वेऽपि तस्य कथं प्रजाजनकत्वमित्यर्थः ।
तत इति भवितादन्नादित्यर्थः । तेत इति ॥ योगितस्याभ्युपलक्षणं

तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ।
तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु
सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ तेषामसौ विरजो

पतेव्रतम् । ऋतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां इष्ट-
फलमिदम् । किम् । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरञ्चोत्पादयन्ते । ऋ-
ष्टञ्च फलमिष्टापूर्त्तदत्तकारिणां तेषामेव । एष यश्चान्द्र-
मसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो येषां तपः स्नातकव्रता-
दीनि ब्रह्मचर्यम् । ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम् ।
येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्त्तते
॥ १५ ॥ यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणा-
त्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो
वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ । केषां तेषामित्युच्यते । यथा गृह-
स्थानामनेकविरुद्धसंख्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्वां कौटिल्यं
वक्रभावोऽवश्यम्भावि । तथा न येषु जिह्वाम् । यथा च गृह-
स्थानां क्रीडादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु

तुल्यत्वादिति । प्रजापतिव्रताचरणमात्रेणादृष्टफलं चन्द्रलोकः प्राप्यते
मूर्खाणामपि प्रसङ्गादत आह । इष्टापूर्त्तेति ॥ चान्द्रमसो ब्रह्मलोक
इत्यपरब्रह्मणः प्रजापतेरंशत्वादृष्टिरूपस्य चन्द्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्यर्थः ।
इष्टादिकारिणां तप आदिकमपि चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमपेक्षितमित्यत
आह । येषां तप इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरज इत्यादिवाक्यं
व्याचष्टे । यस्त्विति ॥ उत्तरायण इति । तेन प्राप्य इत्यर्थः । प्राणात्मभा-
वोऽपरब्रह्मतयाऽवस्थानमित्यर्थः । असौ केषां तेषामिति । तेषामसौ
विरज इत्यत्र तेषामित्यनेन केषां निर्द्देश इति प्रश्नार्थः । न येषु

ब्रह्मलोको न येषु जिह्मममृतं न माया चेति ॥

॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्
कथ्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्

तत्तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया
नाम वह्निरन्यथात्मानं प्रकाशयत्यथैव कार्यं करोति सा
माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येष्वधि-
कारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिर्क्षुपु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते
तत्त्वाधनानुरूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञा-
नयुक्तकर्मवतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां
चन्द्रलोक इति ॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नभाष्यं समाप्तम् ॥ १ ॥

प्राणोऽन्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमन्तृत्व-
ज्ञास्मिच्छरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथा-
नन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । हे भगवन् कथ्येव
देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धार-
जिह्ममित्यत्र जिह्मादिशब्द व्यतिरेकप्रदर्शनेन व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥
मायाग्रहणं तादृशानां दोषाणां सुपलक्षणमिति वदन् वाक्यार्थं सङ्गृह्य
दर्शयति । मायेत्येवमिति ॥ भिक्षुष्विति परमहंसव्यतिरिक्तानां
कुटीचराणां ग्रहणम् । तेषां ब्रह्मलोकादपि विरक्तत्वेन तत्त्वानर्थितत्वात् ॥
इतिशब्दार्थमाह । इत्येवेति ॥ १६ ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रश्नान्तरस्येतेन प्रश्नेन सङ्गतिमाह । प्राणोऽन्तेति ॥ अवधार-
यितव्यमिति ॥ अत्रा विश्वस्य सत्यतिरिक्तत्वस्यैषोऽग्निस्तपतोत्थारभ्यः रा-
द्व रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव
प्रतिजायस इत्यादिना च प्रजापतित्वस्योत्तरत्वं वक्ष्यमाणत्वं दित्यर्थः ।

प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥
तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च । ते

यन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्म्मोन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं
स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः
प्रधानः कार्यकारणलक्षणानामिति ॥ १ ॥ एवं पृष्ठवते
तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्नि-
रापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भ-
कारिण वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रमित्यादीनि कर्म्मोन्द्रियबुद्धीन्द्रि-
याणि च शरीरं धारयन्ते । तन्मध्ये कर्म्मोन्द्रियबुद्धीन्द्रि-
याणि शरीरे स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कार्यलक्षणाः

इदमुपलक्षणं पूर्वं गतिश्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकान्यं विना वक्ष्य-
माणात्मना सिद्धेस्तदर्थं मन्दानां फलविशेषार्थं च प्राणोपपत्तार्थं
प्रश्नद्वयारम्भः । तत्रापि श्रेष्ठत्वात्तृत्वप्रजापतित्वादिगुणैः पुराणार्थं
द्वितीयः प्रश्नः । तदुत्पत्त्यादिनिर्द्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं
तृतीयः प्रश्न इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न
जीवरास्य प्राणधारकत्वेन तद्वार्थत्वाभावादित्याह । शरीरेति ॥
विभक्तानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । स्वमाहात्म्यप्रख्यापनमिति अवकाश-
दानादिकमाकाशादीनां माहात्म्यं तस्य ख्यापने तस्य लोकान् प्रति
प्रकटनं तत्प्रकाशयन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः । पाकं पचतीति वटवकाशदानादिकं
स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ एष
देव इति वक्ष्यमाणाभिवदनादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं चेतनत्वं सम्भावयितुं
देव इति विशेषणम् । अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषणानुगतिभ्यामिति
न्यायेनाकाशाद्यभिमानिदेवतायङ्गणार्थम् । तच्च विशेषणं वाय्वादिष्वपि

प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधा-
रयामः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्य-
थाऽहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमव-

करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभिव-
दन्ति स्पृह्यमानाः श्रेष्ठतायै । कथं वदन्ति । वयमेतद्वाणं
शरीरं कार्यकारणसङ्घातमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तम्भाद-
योऽर्वाशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पष्टं धारयामः ।
मयैवैकेनायं सङ्घातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥
तानेवमभिमानवतो वरिष्ठः प्राणो मुख्य उवाचोक्त-
वान् । मा मैवं मोहमापद्यथ अविवेकतयाऽभिमानं मा
कुरुत यस्मादहमेवैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधा
ऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधार-

सर्वत्र सम्बध्यते । वग्नूहणं कर्म्मोन्द्रियोपलक्षणार्थम् ॥ चक्षुरादियहणं
ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति मत्वाह । कर्म्मोन्द्रियेति ॥ कार्यलक्षणाः
शरीराकारेण परिणता आकाशादयः । करणलक्षणानोन्द्रियाणि ।
माहात्म्यमिति आकाशादीनामवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशा-
त्मकं प्रकाश्यं स्वकार्यं प्रकाश्यं सर्वलोकप्रकटं यथा तथा कृत्वाभिवदन्ति
अभितः सर्वतः कृत्स्नं शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्महेति वदन्ती-
त्यर्थः । बाष्पमिति ॥ बातीति वययोरभेदाद्वा । अतिकृत्स्नितं गर्भं
वहतीति वा । विनाशं गच्छतीति वा । देशादेशान्तरं गच्छतीति वा
बाष्पम् । बाष्पमिव बाष्पं कार्यकरणसङ्घातं शरीरमित्यर्थः ॥ २ ॥

कथमेतदिति । एतत्तु अहमेवैतदित्याद्युक्तम् । एवं यथाभूतं
कथमित्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तान्वानिवेति ॥ अत्यन्तोक्तान्यभावादिवशब्दः ।

एभ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥ तेऽश्वहधाना बभूवुः
 सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथे-
 तरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व
 एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
 नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रति-
 ष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः
 श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

यामीति ॥ ३ ॥ इत्युक्तवति चास्मिंस्तेऽश्वहधाना अप्रत्यय-
 वन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति । स च प्राणः तेषाम
 अहधानतामालक्ष्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इवोत्क्रामति
 इवेदमुत्क्रान्तवानिव सरोषान्निरपेक्षस्तस्मिन्नुत्क्रामति यदृत्तं
 तदृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति । तस्मिन्नुत्क्रामति सति अथा-
 नन्तरमेवेतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्ते
 उत्क्रामन्ति उच्चक्रमुः । तस्मिंश्च प्राणो प्रतिष्ठमाने तूष्णीं
 भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता
 अभूवन् । तद्यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं
 मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च
 प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठन्ति । यथाऽयं
 दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रञ्चेत्यादयस्त उत्सृज्याश्च
 हधानतां बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

निरपेक्ष इति स्वयमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेनेति तत्र यथेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मध-
वानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चाष्ट-
तञ्च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं
प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं
ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति-

कथमेव प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैष सूर्यः सन्
प्रकाशते । तथैष पर्जन्यः सन् वर्षति । किञ्च मधवानिन्द्रः
सन् प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि । एष वायुरा-
वहप्रवाहादिभेदः । किञ्चैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः
सन् मूर्त्तमसदमूर्त्तञ्चाष्टतञ्च यद्देवानां स्थितिकारणं किञ्च
बहुना ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ शुद्धादिनामान्
सर्वं शरीरं स्थितिकाले प्राणे प्रतिष्ठितम् । तथा ऋचो
यजूंषि सामानीति विविधा मन्त्रास्तत्माध्यश्च यज्ञः क्षत्रञ्च
मत्स्यस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिष्ठतश्चैवैष
प्राणः सर्वम् ॥ ६ ॥ किञ्च । यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे

सूर्यः सन्निति तपतीत्यनुषङ्गः । सन्तापयतीत्यर्थः । आवहप्रवा-
हादित्यावहादयः सप्त वायुगुणास्तथा भूतः सन्नेषान् ज्योतिश्कादींश्च
वहतीति शेषः । एष देवः पृथिवी सन् सर्वस्य जगतो धारयिता ।
रयिश्चन्द्रः सन् सर्वं पुष्पातीत्यर्थः । शुद्धादीति ॥ प्राणाच्छुद्धत्-
वं वायुज्योतिराप इत्यादिना वक्ष्यमाणषोडशकलात्मक इत्यर्थः
॥ ५ ॥ ब्रह्म चेति प्राज्ञाणजातिरित्यर्थः ॥ चक्षुर्दृष्टमाह । यज्ञादीति ॥
अधिष्ठतं सर्वमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ किञ्चेति यः प्रजापतिर्विराट् सोऽपि

जायसे । तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा वलिं हरन्ति
यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि
वङ्कितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणाञ्च-
रितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥ इन्द्रस्व-

चरसि पितुर्मातुश्च प्रतिप्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे प्रजाप-
तित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वं सर्वदेहदेह्याकृति-
च्छन्न एकः प्राणः सर्वात्मासीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थाय इमा
मनुष्याद्याः प्रजाः तु हे प्राणश्चक्षुरादिद्वारैर्वलिं हरन्ति ।
यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेष्वत-
स्तुभ्यं वलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्ता हि यस्त्वं तवैवा-
न्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥ किञ्च देवानामिन्द्रादीनामसि
भवसि त्वं वङ्कितमः हविषां प्रापयित्तमः पितॄणां
नान्दीमुखे आह्वे या पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देव-
प्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयि-
ता त्वमेवेत्यर्थः । किञ्च ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानाम-

त्वमेवेत्यन्वयः । पितुर्गर्भे रेतोरूपेण मातुर्गर्भे पुत्ररूपेण यश्चरति
यश्चानयोरेव प्रतिरूपः सन् सङ्गः सन् यः प्रजायते स त्वमेव प्रजायस
इत्यन्वयः । प्रतिशब्दार्थ उक्तः प्रतिरूपः सन्निति ॥ ननु प्राणस्य पुत्ररूप-
त्वमेवोक्तं न तु पितृमातृरूपत्वं तत्कास्मादत आह । प्रजापतित्वादेवेति ।
तस्य सर्वात्मत्वादित्यर्थः ॥ निष्कृष्टार्थमाह । सर्वदेहेति । अत्रापि
निष्कृष्टार्थमाह । भोक्ता हीति । अतस्तवैवेत्यतः शब्दाध्याहारंण
योज्यम् ॥ ७ ॥ हविषां प्रापयित्तम इति ॥ वङ्कितमो वहनङ्गिरिति
यौगिक इत्यर्थः । प्रथमा भवतीति यज्ञादिदेवकर्माणि प्रथमं नान्दी-

प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥ ९ ॥
 यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

द्विरसामद्विरसभूतानामथर्वणां तेषामेव प्राणो वा
 ऽथर्वा इति श्रुतेः । चरितं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधा-
 रणद्वयकारलक्षणं त्वमेवासि ॥ ८ ॥ किञ्चेन्द्रः परमे-
 श्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण । रुद्रोऽसि हरन् जगत् ।
 स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता
 त्वमेको जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरमि
 उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषाम्पतिः
 ॥ ९ ॥ यदा पर्जन्यो भूत्वाभिवर्षसि त्वं अथ तदान्नं
 प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा
 प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्द्धितास्त्वद-
 भिवर्षणदर्शनमात्रेण चानन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्ति-
 ष्ठन्ति । कामाय इच्छातोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

सुखप्राप्त्यावश्यकर्तव्यत्वात्ता प्रथमेत्यर्थः । अथ गताविति धातोर्ज्ञानार्थ-
 त्वादर्शयद्स्य ज्ञानजनकचक्षुराद्यर्थत्वमित्यर्थः । अद्विरसभूताना-
 मिति ॥ प्राणाभावेऽङ्गानां शेषदर्शनात्तेषामद्विरसत्वमित्यर्थः । सुख-
 प्राणस्याथर्वत्वं श्रुत्यभिहितं यद्यपि तथापि चक्षुरादीनामपि तदर्थत्वा-
 दथर्वशब्दार्थत्वमिति भावः । इहेन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते मघवानि-
 त्यनेन त्विन्द्र उक्त इति भेदमाह । इन्द्रः परमेश्वर इति ॥ वीर्येण
 संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः । सौम्येनेति विष्णुादिरूपेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्राह्मस्वं प्राणैककृत्पिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।
 वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व नः ॥
 ॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या ओत्रे
 या च चक्षुषि । या च मनसि सन्तता शिवां तां

किञ्च प्रथमजत्वादयस्य संस्कृत्तु रभावादसंस्कृतो ब्रा-
 ह्मस्व स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राण एक
 कृत्पिस्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्पिनामाग्निः सन्तता
 सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः
 सत्पतिः साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनी-
 यस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिष्व नोऽस्माकम् । अथवा
 मातरिष्वनो वायोस्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं
 सिद्धम् ॥ ११ ॥ किञ्च जना । या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता
 वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती । या ओत्रे या च चक्षुषि या

असंस्कृत इति ॥ संस्कारहीनो ब्राह्म इति स्मृतेरित्यर्थः ॥
 अनेन सूतः शुद्धत्वं विवक्षितमित्याह । स्वभावत एवेति ॥ मातरि-
 ष्वेति मातरिष्व इत्यत्र नलोपस्कान्दस इत्यर्थः । वायोस्वमिति पितृत्वमु-
 द्दिष्टम् । अस्मिन् व्याख्याने वायुमात्रपितृत्वादस्मादादिसर्वपितृत्वमनुक्तं
 स्यादत आह । अतश्चेति ॥ अस्मादादिसर्वजनकत्वाद्वायोस्तज्जनकस्या-
 काशात्मनः प्राणस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ वाचि प्रतिष्ठितेति ॥
 वाच्यपानरूपा तनूः प्रतिष्ठिता । ओत्रे व्यानरूपा । चक्षुषि प्राणरूपा ॥
 मनसि समानरूपा । स प्राणस्तज्जुः स व्यानस्तच्छ्रेत्वं सेऽपानः सा वाक्
 स समानस्तज्जन इति स्मृतेरित्यर्थः । उक्तक्रमणेनेति प्राणोक्तक्रमणे
 सत्यपानाद्यात्मिका वशादिरूपा तनूः अशिवो कार्याद्योभ्या

कुरु मोक्षमीः ॥१२॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे
यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान्द्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाञ्च
विधेहि न इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भग-

मनसि सङ्कल्पादिव्यापारेण सन्तता समनुगता तनूस्तां
शिवां शान्तां कुरु मोक्षभीरुत्क्रमणेनाशिवां माकाशीरि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ किं वञ्चना । अस्मिंल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्व-
मिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च
यत्प्रतिष्ठितं देवादुपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव ईशिता
रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मान्द्रक्षस्व पालयस्व । त्वन्नि-
मित्ता हि ब्राह्मणः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्तु श्रीश्च प्रज्ञाच-
त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं
सर्व्वामना यो वागादिभिः प्राणैः स्तुत्यागमितमहिमानः स
प्रजापतिरेवेत्यवष्टम् ॥१३॥ इति द्वितीयप्रश्नभाष्यम् ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणैर्होवं
निर्द्धारिततत्त्व उपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात् स्यादस्य

स्यादित्यर्थः । ब्राह्मण इत्युगादिमन्त्ररूपा ब्राह्मणः श्रियः ऋचः सामः नि-
यजुषि । सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः । क्षात्र्यः प्रसिद्धा धना-
द्यैश्वर्यरूपाः । अस्मिन्प्रश्ने निर्द्धारितं गुणं सङ्गृह्याह । इत्येवमिति ॥
इदं वरिष्ठत्वादेरुपलक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्न-
भाष्यटीका ॥ २ ॥

एवं प्रजापतित्वात्तृत्वादियुगजातं निर्द्धार्य प्राणस्तुत्यादि
निर्द्धारयत् तदुपासनां विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति । अथेति ॥
ऋतमिन्द्रमग्निमन्तरिमित्यर्थः । प्राणैरिति देवैर्वादिप्राणैराकाशादिभिश्च

धत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्त्रं समन्त्रयति तस्मादेताः सप्ता चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक् पृथगेव यथास्थानं सन्निधत्ते विनियुङ्क्ते ॥ ४ ॥ तत्र विभागः । पायूपस्थे पायुश्च उपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन्तिष्ठति सन्निधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रश्च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रं । मुखनासिकाभ्याश्च मुखञ्च नासिका च मुखनासिके ताभ्यां मुखनासिकाभ्याश्च निर्गच्छन् प्राणः स्वयं सप्तादस्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समानमशितं पीतञ्च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भा-
भुक्तं पीतञ्चात्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्त्रं समं नयति तस्मादशत-

त्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मानं वा प्रविभज्येत्यस्योत्तरं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ इतरानिति इतरांश्चक्षुरादीन् यथास्थानं अक्ष्यादि गोलकस्थाने सन्निधत्ते सन्निधापयति । आत्मभेदान् मुख्यप्राणस्य हृत्तिभेदान् प्राणापानादीन् पाय्वादिविषु नियुङ्क्त इत्यत्र श्रुत्या नेत्रादीनां चक्षुरादिस्थानानां स्पष्टत्वात्तानि नोक्तानीति द्रष्टव्यम् । यः कुर्वन्तिष्ठति त सन्निधत्ते विनियुङ्क्त इत्यर्थः । मध्येति प्राणापानयोर्मध्ये या नाभिस्तस्यां समानः प्रतितिष्ठतीत्यन्वयः । समानशब्दार्थमुक्त्वा श्रुत्याकृतं करोति । एष हीति ॥ आत्माग्नाविति आत्मनि शरीरेऽग्निस्तस्मिन्नित्यर्थः । एवं कृतपदवलादन्नस्य हविश्च जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रप्तोपस्य

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति-

पीतेन्यनादग्नेरौदार्याद्दृढदेशादेताः सप्तसङ्ख्याका अर्चिषो
दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शन-
श्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाश इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष । पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृद-
याकाशे एष आत्मा आत्मसंयुक्तो लिङ्गात्मा जीवात्मेत्यर्थः ।
अत्रास्मिन् हृदये एतदेकशतमेकोत्तरशतं सङ्ख्याया प्रधान-
नाडीनां भवतीति । तासां शतं शतमेकैकस्यां प्रधान-
नाद्यां भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वा सह-
स्रेऽधिकमसप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः
प्रतिशाखानाडीमहस्राणि प्रति प्रतिनाडीशतसङ्ख्याया
प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु

होमत्वञ्चोक्ता शीर्षण्यसप्तद्वाराभिर्गतानां ज्ञानानामर्चिषं वक्तुं तस्मा-
देता इति वाक्यं व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ सप्तेति ॥ अग्नेरौदार्याद्भेदे-
प्राप्तापरिपाकादक्षरसाटजनाडीद्वारा देहं प्राप्तं नाडीस्थानं हृदयं
प्राप्तादक्षरसादिति शेषः ॥ दर्शनद्वयं श्रवणद्वयं प्राणद्वयं मुखञ्चैकं रसना-
मिति सप्तार्चिषः । जाठराग्निपाकजन्याक्षरसवलेन दर्शनादीनां प्रवृत्तेः ।
तेषु तदर्चिहारोप इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्यनस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तु-
माह । हृदीत्यादिना ॥ हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्वेऽक्तेः । प्रयोजनन्त
केचिद्योगिनो नाभिकन्दस्य नाड्युत्पत्तिस्थानत्वं वदन्ति । तन्निराकरणं
तत्रैव लिङ्गात्मनः सञ्चरणार्थं नाड्यः । नाडीभिः प्रत्यवस्थेत्यादि श्रुतेः ॥
ततश्च लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे त्वत्सञ्चारमार्गभूतनाडीनामपि तदेवोत्प

शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यसु व्यानश्चरति ॥६॥
अथैकयोर्ह उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्या-
दिव रश्मयो हृदयात्सर्वतो गामिनीभिर्नाडीभिः सर्व-
देहं संव्याप्य व्यानो वर्त्तते । सन्धिस्कन्धमर्म्हदेशेषु वि-
षेणप्राणापानवृत्तयोश्च मध्य उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्माकर्त्ता
भवति ॥ ६ ॥ अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये
ऊर्द्धगा सुषम्ना नाडी तथैकयोर्हः सन्दुदानो वायुरापाद-
तलमस्तकवृत्तिः सञ्चरन् पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहिनेन पुण्यं
लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विप-
रीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां सम-

त्तिस्थानं अथया प्रदेशान्तरस्थाननाडीनां तन्मार्गत्वायोगाद्वा
सम्प्रतिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिवर्तमिति श्रुतेरेति नि-
श्चरीरस्यात्मत्वमात्मोपाधित्वेन तद्योगादित्याह । आत्मतन्त्रुक्तं ॥
यस्मात्तुङ्गात्मा हृदि वर्त्तते तद्वह्वारमार्गभूतनाडीनामपि तदेव
स्थानमित्याह । अत्रेति ॥ नाडीनां शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धत्वं
वक्तुमेतदिति विशेषणम् । तस्य स्पष्टत्वाद्भ्रमेन व्याख्यानम् । एकैकस्या
नाद्याः शाखानाद्याः शतं शतं भवतीत्याह । तासामिति ॥ ततश्च शतोत्तर-
मयुतं शाखानाद्य इत्यर्थः । शाखानाडीनां च प्रत्येकं ह्यधिकसम्प्रतिस-
हस्राणि प्रतिश खानाद्याः सन्तीत्याह । पुनरपीति ॥ सम्प्रतिरितिपदस्य
सङ्ख्याप्रधानत्वे सहस्राणीत्यस्य तेन सामानाधिकरण्यायोगात् पञ्चान-
तया व्याचष्टे । सहस्राण्यामिति ॥ प्रतिशःखेति ॥ प्रतिशःशाब्दो
निर्गताल्प्रशाखाः प्रतिशाखाः । इासम्प्रतिरित्यत्र वी श्चार्थमाह । प्रति
प्रतीति ॥ प्रतिनाडीशतमित्यनन्तरमेकैकस्या इत्यनुपपन्नः । तथा च प्रति-

पापेन पापसुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥
आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं

प्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्त्तते
॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं वाह्यः प्राणः
स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं
चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आ-
लोकं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता
प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्यापानवृत्तिमवष्टभ्याकृष्य वशी-
कृत्याथ एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्त्तत इत्यर्थः ।
अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पततेत्सावकाशे वोद्गच्छेत् ।

नाडीशतमेकैकस्या नाड्याः प्रतिशाखानाडीनां हासप्रतिसहस्राणि
भवन्तीत्यर्थः । तथा मूलशाखाप्रतिशाखानाड्यो मिलित्वा हासप्रकोटयो
हासप्रतिलक्षाणि षट्सहस्रञ्च शतहयमेका च भवतीति द्रष्टव्यम् ॥
एवं नाडीरूपा व्यानस्य तत्स्थानमाह । आस्ति ॥ सूक्ष्मासु नाडीषु
विद्यमानस्य व्यानस्य कथं व्यापकत्वमित्याशङ्क्य नाडीनां सञ्चदेह
व्याप्रेस्तत्स्थस्यापि व्यानस्य तद्वारा व्याप्तिरित्याह । आदित्यादिदेवैः ॥
यथाऽऽदित्यादिनिर्गम्य रश्मयः सर्वतो गतास्तथा हृदयात्सर्वतो
गमिन्या नाड्यस्ताभिरिति योक्तम् ॥ सामान्येन सर्वशरीरव्याप्रावपि
विशेषस्थानमाह । सञ्चीति ॥ शरीरेणेत्युक्त्वासनिश्चासयोः प्राणापान
वृत्त्योरभावे व्यानवृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः । कीर्यवदिति अथ यः प्राणापानयोः
सन्निः स व्यान इत्युक्त्वा यानि कीर्यवानि कर्माणि बलवता पुरुषेण
साध्यानि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणस्रनपानन् करोतीति
श्रुत्यन्तरोक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ इदानीमुदानस्य स्थानं वदन् केनोक्तमत
इत्यस्योत्तरमाह या त्विति ॥ उभाभ्यां समप्रधानाभ्यामिति ॥ अनेन
पुण्याधिक्ये देवलोकं पापाधिक्ये नरकलोकं नयतीति पूर्व व्याख्यातं

प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो

यदेतदन्तरा मध्ये द्वावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायु-
राकाश उच्यते । मञ्चस्थवत् । स समानः समानमनुगृह्णानो
वर्त्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराऽऽकाशस्थत्वसामान्यात् ।
सामान्येन च यो वाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्यानो
व्यानमनुगृह्णानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ यद्वाह्यं
ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीरे उदानं वायुमनु-
गृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजोभावो
वाह्यतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्त्ता तस्माद्यदा लौकिकः

भवति ॥ ७ ॥ कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह ।
आदित्य इति ॥ या देवता प्रसिद्धेति अग्निदेवता, पृथिव्येव यस्यायत-
नमग्निर्लोक इति श्रुतेरग्निस्वभावगमादित्यर्थः । अवष्टभ्येत्यनन्तरमध्य-
हारेण वाक्यं पूरयति । अथ एवापकर्षणेनेति पृथग्यं स्तम्भादेहति-
स्वेन निखातस्य परितो विद्यमानरज्जुभिरध एवापकर्षणेन पतनाभा-
ववदध एवापकर्षणेन शरीरस्य पतनाभावः सिद्धतीत्यर्थः । अनु-
ग्रहमिति शरीरधारणवृत्तमित्यर्थः । अन्यथेति पृथिवीदेवताया
विधारणाकरणे गुरुत्वादपानेनाध आकर्षणाच्च सावकाशे भूत्यादिप-
तनप्रतिबन्धकाभावस्यले पतेदित्यर्थः ॥ अन्तरा यदाकाश इति वाक्यं
व्याचष्टे । यदेतदिति ॥ यदिदं क्लीबत्वं आन्दसमित्याह । य
आकाश इति ॥ मञ्चस्थवदिति मञ्चाः क्रोशनीत्यत्र मञ्चशब्देन
मञ्चस्था यथा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशशब्देन तत्स्थो वयुर्लक्ष्यत
इत्यर्थः । समान इति ॥ सामानाधिकरण्यामनुग्रहानुग्रहात् कथो-
पभेदोपचारादित्याह । समानमनुगृह्णान इति ॥ एवमुत्तर-
त्वापि अनुग्रहहेतुमाह । समानस्येति ॥ शरीरान्तराकाशस्थत्वं

वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥ तेजो ह वै उदानस्तस्मादु-
पशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्य-
मानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राण-

पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो
यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं सुमूर्धुं विद्यात् । स पुनर्भवं
शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः
प्रविशद्भिर्वाग्नादिभिः ॥ ९ ॥ मरणकाले यच्चित्तो भवति
तेनैष जीवः चित्तेन सङ्कल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राण-
वृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया

समानस्य द्यावापृथिव्यन्तराकाशस्थत्वं बाह्यवायोरिति अन्तराकाशस्थत्वं
तयोस्तुल्यमित्यर्थः ॥ वायुर्व्यान इत्यत्र त्वन्तराकाशस्थत्वविशेषरहितो
वायुः सामान्येन समुच्चीयत इति न पूर्वोभेद इत्याह । सामान्येनेति ॥ ८ ॥
तेजो ह वाव इति वाक्यं व्याचष्टे । यद्वाह्यमिति ॥ पूर्वमादित्यात्मकं
विशेषतेज उक्तं अत्र तेजः सामान्यमुच्यत इति न पौनरुक्त्यमित्याह ।
सामान्यं तेज इति ॥ एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणपान
समानोदानव्यानानुयाहकत्वोक्त्याऽध्यात्मं प्राणादिवृत्त्यनुयाहकत्वमुक्तम् ।
आदित्याग्नाकाशसामान्यवायुतेजोरूपी सन् बाह्यमधिदैवमादित्यात्मकं
धारयतीत्युक्तम् । तद्रूपेणावस्थानमेव तद्वारणं प्राणापानाद्यनुपहेत्य-
चक्षुराद्यनुपहोक्तेस्तद्द्वारा तद्बाह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तम् ॥ स प्राणस्त-
च्चक्षुः सोऽपानः सा वाक् स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स
वायुरिति श्रुत्यन्तरे चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुयाहक-
त्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्मविधारकत्वञ्चोक्तमिति कथं बाह्यमभिधत्ते ।
कथमाध्यात्ममिति । अस्त्योत्तरमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ तेजस उदा-
नवाय्वनुयाहकत्वं व्यतिरेकप्रदर्शनेन साधयति । यस्मादिति ॥

स्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं
नयति ॥ १० ॥

प्राणवृत्तौ वावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातय
उच्छसति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः
सन् सहात्मना स्वाभिना भोक्ता स एवमुदानवृत्तौ च युक्तः
प्राणस्य भोक्तारं पुण्यपापकर्म्मवशादयथासङ्कल्पितं यथा
ऽभिप्रेतलोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

यस्मात्तेजःस्वभाव उक्त्वा निरुद्धदण्डदानवायुर्वाह्यतेजोऽनुगृहीतः स चेव
शरीरे वर्तते तस्माज्जीवजीवनहेतुकर्म्मोपरमे वाह्यतेजोऽनुग्रहाभावे-
नोपशान्तेजो सुभूय भवतीत्यन्वयः ॥ स्वाभाविकमिति जाठराग्निरुक्तं
हस्तादिना स्वशरीरस्पर्शे सत्युष्णत्वे नोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः ॥ भवत्युत्प-
द्यत इति भवः शरीरमित्यर्थः । शरीरान्तरप्रतिपत्तिरात्मनोऽङ्गीकारः न
सम्भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ इन्द्रियोपाधिवशादित्याह । यतीति ॥
मनसि सम्पद्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वेष्वन्वयः ।
उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोक्तान्निमग्नदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं यद्विज्ञ इत्यादि
वाक्यतदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन् व्याचष्टे । सरणेति ॥ यद्विज्ञ इति यदेव
तिथ्यगादिशरीरं सम्यगिति चित्ते यस्य स यद्विज्ञ इत्यर्थः । प्राणं प्रत्या-
गमनं लोकव्यवहारेण प्रथयति । तदेति । तेजसा तेजोऽनुगृहीतयोदान-
वृत्तेत्यर्थः । एवम्भूतो भोक्तोदानसंयुक्तः प्राणः कं नयतीत्यपेक्षायां
तमेव भोक्तारं नयतीति वदन् वाक्यार्थमाह । स एवमिति ॥ एवकारस्य
तमेवेत्यन्वयः यथा सङ्कल्पितमिति कर्मज्ञानादिसाधनानुष्ठानदशायां सङ्क-
ल्पितं सरणकाले वासनारूपेण अनुरभिव्यक्तं लोकं देवादिशरीर-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥

य एवंविद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा
 हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥
 उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा ।
 अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमम्रुते विज्ञा-
 यामृतमम्रुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीय-
 प्रश्नः ॥ ३ ॥

यः कश्चिदेवंविद्वान् यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्ता-
 दिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमासुप्तिकश्चो-
 च्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजाः पुत्रपौत्रादिलक्षणा
 हीयते हीयन्ते छिद्यन्ते । पतिते च शरीरे प्राणमायुज्यतया
 ऽमृतो ऽमरणधर्मा भवति तदेतस्मिन्वर्थे सङ्क्षेपाभिधायक
 एष श्लोको सन्तो भवति ॥ ११ ॥ उत्पत्तिपरमात्मनः
 प्राणस्यायतिमागमनं मनोऋतेन मनःकृतेन नास्मिञ्चरीरे

एवं प्राणस्वरूपं निर्णयितुं तदुपासनं विधत्ते । यः कश्चिदिति ॥ उत्पत्त्या-
 दिभिर्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्ट आत्मनः प्राणो जायते मनः कृताभ्यां धर्मा-
 धर्माभ्यां शरीरं गृह्णाति । आत्मानञ्च पञ्चधा विभज्य पायूपस्थयोरपानं
 स्वरूपम् । प्राणं चक्षुःश्रोत्रयोः । नाभौ समानम् । नाडीसमूहे
 व्यानम् । उदानञ्च सुषुम्नायां स्थापयति । उदानेनोक्तामन्ति बाह्यैः
 प्राणपानसमानव्यानोदानानुपाङ्गैरादित्वष्टविदेवताकाशवायुतेजो-
 रूपैरधिदेवमादिकमादित्यादिकृतानुपाङ्गैरध्यात्मं चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनस्व-
 क्चक्षुरादिप्राणपानधर्मतश्च धारयति । स एवोदानवृत्त्या भोक्ता च यत्को
 भोक्ता रं लोकान्तरं नयति स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ताऽरे इत्येवं
 प्राणं वेद इत्यर्थः ॥ ऐहिकफलसङ्गाऽऽसुप्तिकफलमाह । पतित इति ॥
 अमृतत्वं नात्र मुख्यं किन्तु प्राणसंयुज्यमेवेत्याह । प्राण्येति ॥ इदन्तु

अथ हैनं सौख्यीयणो गार्ग्यः पप्रच्छ । भगव-

स्थानं स्थितिञ्च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव
सम्नाडिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनम् । वाह्यमादि-
त्यादिरूपेणाध्यात्मञ्चैव चक्षुराद्याकारेणावस्थानं विज्ञा-
यैवं प्राणममृतममृत इति । विज्ञायामृतममृत इति द्विर्व-
चनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥१२॥ इति तृतीयप्रश्नभाष्यम् ॥२॥

अथ हैनं सौख्यीयणो गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्वयेणापर-
विद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्य-
साधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीमसाधनलक्षणमप्राण-
ममनोगोचरमतीन्द्रियमविषयं शिवं शान्तमविकतरुक्षरं

कामिनः निष्कामस्य तु चित्तं काग्रे तच्छुद्धिद्वारा मुख्यमेवावृत्तत्वं भवतीति
दृष्टव्यम् । आद्यतिमिति आद्यतिमित्यर्थः । ह्रस्वं छान्दसम् ॥ ११ ॥ १२ ॥
प्रश्नभाष्यविवरणे तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

एवं कर्मविद्यागतिप्रवर्णेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तं काग्रे
तच्छुद्धिमतेऽत एव साधनचतुष्टयवतो मुख्याधिकारिणः परविद्योक्त्यर्थं
प्रश्नत्वमारभ्यते । अथ हैनमिति ॥ पूर्वं विद्ययैवावृत्तत्वोक्तेरुत्तरप्रश्ना-
रम्भो व्यर्थ इत्यत आह । प्रश्नत्वयेणेति ॥ संसारमित्यतो न तन्मुख्यममृ-
तत्वमित्यर्थः ॥ तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमाह । व्याकृतविषयमिति ॥
व्याकृताश्च तदनर्गतमित्यर्थः । साध्यसाधनलक्षणमिति साध्यसाधनस-
म्बन्धेन लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते उत्पद्यत इति तथा । यद्वाऽपरब्रह्मणः प्राणस्य
साध्यसाधनोभयात्मकत्वाद्वा तथा तस्मादनित्यमित्यतोऽपि संसारत्व-
मित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणात्मा तु न तथेत्याह । असाध्येत्यादिना ॥ अतीन्द्रिय-
मविषयमिति इन्द्रियविषयत्वमतिक्रान्तमित्यव्याकृतमकार्यमित्यर्थः ॥ तत्र
हेतुः । अप्राणमिति । प्राणगोचरत्वेन तदात्मकमिन्द्रियागोचरत्वं मनो-

ननेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जा-

सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाह्याभ्यान्तरमजं वक्तव्य-
मित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते । तत्र सुदीप्तादिवाग्नेर्यस्या-
त्परादक्षरात्मजैर्भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तदैवापि
यन्तीत्युक्तम् । द्वितीये मुण्डके के ते सर्वभावा अक्षरादि-
भज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तैवापि यन्ति । किंलक्षणं
या तदक्षरमिति । एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्भावयति ।
भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे शिरःपाण्यादिमति कानि करणानि
स्वपन्ति स्वायं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि

ऽगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वसङ्गतम् । सुखरूपतामाह । शिवमिति ॥
निवृत्त, नर्घत्वमाह । शान्तमिति । तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह ।
अविस्तृतमिति ॥ अनेनोत्पत्तिपरिणामरूढयो निषिद्धाः । अक्षरमित्य-
पक्षयविनाशौ निषिद्धौ । उत्पत्तिनिषेधेन तदनन्तरभाव्यस्तत्वं निषि-
द्धम् । अत्र सत्यं हेतुः । सत्यमिति । कालत्रयेऽप्येकरूपमित्यर्थः ॥
तत्र अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्यादि वाक्यं मानमाह ।
परविद्यागम्यमिति । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति मन्त्रमप्याह । पुरुषाख्य-
मिति ॥ कथं पुरुषशब्दोदितं पूर्यत्वं बाह्याभ्यान्तरवस्तुभेदादत-
आह । सवाह्येति ॥ स एव बाह्याभ्यान्तरात्मकस्तद्व्यतिरेकेण तदुभयं
नास्तीत्यर्थः । प्रश्नत्रयमिति ॥ यद्यपि पञ्चमः प्रश्नोऽपरविद्याविषय एव
प्रश्नावोपःसर्गविषयत्वात्तथापि तस्य क्रमसंज्ञिफलत्वेन निर्विशेषात्ममेव
सर्वविषयब्रह्मप्राप्तिद्वारा पर्यवसानाद्धोऽपि परविषय एवेति भावः ।
एवं सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि सम्बन्धसङ्गात् चतुर्थप्रश्नस्य प्रातिस्निक-
सम्बन्धमाह । तत्रेति ॥ यस्यादित्यस्य किं वा तदक्षरमिति तच्छब्दे-
नान्वयः । उक्तमिति यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति

अति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत्

चास्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्थाव्यापारं कुर्वन्ति । स्वप्नो नाम स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्दन्तः शरीरे यद्दर्शनम् । तत्किं कार्यलक्षणो देवेन निर्वर्त्तते किं वा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः । उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनावाधं सुखं कस्यैतद्भवति । तस्मिन् काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन् उ सर्वे सम्यगेकीभूताः सम्प्रतिष्ठिताः । मधुनि-

रूपाः तथाऽक्षरादि विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्तीति मन्वेणेत्यर्थः ॥ एतद्विवक्ष्येति ॥ मन्त्रोक्तार्थविस्तरानुवादि-
दस्य ब्राह्मणस्येति भावः । अत्राक्षरस्वरूपस्यैवविवक्षितत्वात्तस्मिन् काले कानि स्वपन्तीत्यादिप्रश्नः जागरितादिना धर्म्मविशेषनिर्द्धारणार्थः अन्यथा तेषामात्मधर्म्मात्त्वशङ्कायां तन्निविशेषत्वनिर्णयसिद्धेः । भावानां स्वरूपविभागादिविवक्षा तु ताः पुनरुदयतः प्रचरन्तीति दृष्टव्यत्वाद्य-
त्वेकी भावः ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षरे एकीभूतानां पृथिव्यादि-
कार्यकारणानामक्षरादिभागप्रतीतेस्तावन्मात्रेण भाव्ये उक्तेति दृष्ट-
व्यम् ॥ तत्राद्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्म्मी पृष्टः । स्वप्ने यस्य व्यापारो-
परमे जागरितं नास्ति स तस्य धर्म्म इति निश्चेतुं शक्यत्वात् । द्वितीये-
नावस्थाव्ययेऽपि शरीररक्षणं कस्य धर्म्म इति पृष्टम् । जाग्रतोऽनुपरत-
व्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षकत्वोपपत्तेः । तृतीयेन स्वप्नस्य धर्म्मी पृष्टः ।
चतुर्थेन सुषुप्तिधर्म्मी सुखमहमस्वाद्यमिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शं सुखस्य
सुषुप्तिस्थित्यावगमात् । पञ्चमप्रश्ने नावस्थाव्ययनिर्णयकमवस्थाव्ययपर्यवसान

सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे समप्रतिष्ठिता भव-
न्तीति ॥ १ ॥

रमयस्समुद्रं प्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठिता
भवन्ति सङ्गताः सम्प्रतिष्ठा भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदा-
त्वादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक् पृथगेव स्वात्म-
न्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरुषाणां
करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्कायाः । प्रष्टुः युक्तै-
वन्त्वाशङ्का । यतः संहतानि करणानि स्वास्यर्थानि पर-
तन्त्राणि च जाग्रद्विषये तस्मात्स्वापेऽपि संहतानां पार-

भूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृष्टमिति विवेकः । कार्येति कार्यं शरीरं प्राणो
वा । करणानि मनसादीनि ॥ पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं पिण्डोक्तत्वाद् ।
तत्किमिति ॥ तत्पदं पूर्वापरयोः सम्बध्ये । प्रसन्नमिति विषयसम्ब-
र्ककालुष्यराहित्यम् । निरायासेन विज्ञेया भावमात्रेण । लक्ष्यतेऽभिव्यज्यते ।
निर्वातस्यापि तदापालोकवदनावाधं विनाशरहितं सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्यर्थः । एतदिति सुषुप्ते प्रकाशमानं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शमूल-
भूतमित्यर्थः ॥ तस्मिन् काले इति यद्यपि पञ्चमेन प्रश्नेन तुरीयं
पृच्छ्यते न सुषुप्तिस्तथापि संसारदशायाम् । सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्था-
भावे कुत एव तस्य प्रदर्शनीयत्वात्सुषुप्तप्रवृत्ताने सत्यपि इतरोपाधि-
राहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरी यप्रदर्शनस्य सुकरत्वात्त-
स्मिन् काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसम्प्रतिष्ठितोक्तिः । सत्यगेकीभूता
इति तदात्मभावप्राप्ता विलयं गता इत्यर्थः । मधुनिरसवदिति यथा
नानापुष्परसा मध्म्येकीभवन्ति तद्वदित्यर्थः । विवेकाभावमात्रेण
दृष्टान्तानुक्तो ॥ तत्र सर्वात्मना लयाभावादित्याह । विवेकानर्हा इति ।
पूर्वं विवेकानर्हाः सन्तः पश्चात्सम्प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । न चानेनापि

तन्त्रेणैव कस्मिंश्चित्प्रकृतिर्यायेति । तस्मादाशङ्कानुरूप एव
प्रज्ञोऽयम् । अतः तु कार्यकारणसङ्घातो यस्मिंश्च प्रलीनः
सुषुप्तप्रलयकालयोस्तद्विशेषं बुभुक्षोः स कोऽनु स्यादिति
कस्मिन् सत्त्वे सम्प्रतिष्ठता भवन्तीति ॥ १ ॥

प्रज्ञेनाविद्यावासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव पृष्ट इति शङ्काम् ।
परे आत्मन्यक्षरे प्रतिष्ठन् इति वक्ष्यमाणत्वात्सुषुप्ते चाज्ञान एव सम्प्रति-
ष्ठानः देश हि दृष्टेत्याद्यज्ञानप्रतिबिम्बितस्य भोक्तुरपि प्रतिष्ठाया अभि-
धास्यमानत्वाद्च्छायाभित्यक्तानाभावोक्तेः तुरीयमेव पृष्टमिति भावः ।
ननु कार्यकारणव्यतिरिक्ते सम्प्रतिष्ठानाधिकरणे सामान्येन कस्मिंश्चि-
दवगते कस्मिन् सम्प्रतिष्ठता इति विशेषप्रश्नो घटते । न च तस्या-
वगतिरस्ति । न च सम्प्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येना-
धिकरणावगतिरस्तीति वाच्यम् । तत्तदुपादानानामेवाचेतनानां
तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्य चेतनस्यासिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ।
टात्वं नाम सस्यादिलवनार्थः शस्त्रविशेषः । स्वात्मनीति सोपादान
इत्यर्थः । सुषुप्तपुरुषाणां करणानामिति सुषुप्तपुरुषाणां यानि करणानि
तेषामित्यर्थः । एष हि दृष्टेत्यादिना पुरुषाणामप्येकीभावस्य वक्ष्यमा-
णत्वाद्वा पुरुषाणामित्युक्तं अस्मिन् पक्षे करणानाञ्चेति चकारो
दूष्यः । प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्तिरित्यन्वयः ॥ संहृतानां परार्थेन
व्यावृत्तत्वात्संहृतत्वेन हेतुना परस्मिंश्चेतने सामान्येनावगते
प्रष्टुर्विशेषप्रश्नो युक्त इत्याह । युक्तैव त्विति ॥ स्वात्म्यार्थानि सङ्गाताभि-
मान्यर्थानीत्यर्थः । आशङ्कानुरूप इति मनसि विद्यमानाशङ्कानुरूपो
वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः । अत्र सम्प्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मा न पृष्टः किन्तु
नदुपलब्धः केवल आत्मा पृष्ट इति वाक्यतात्यर्थमाह । अत्र त्विति ॥
भवतीत्यनन्तरं पृष्टमिति शेषः । यन्मया पृष्टं तच्छृण्वित्यन्वयः ।
तस्यैवार्कस्य ता करोचय इत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकी-
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह
वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन

तस्मै स होवाचाचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया श्रुतम् ।
यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः
सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकी-
भवन्ति विवेकानर्हं यमविशेषतां गच्छन्ति ता मरीचय-
स्तस्यैवार्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकी-
र्यन्ते । यथा ज्यं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रिया-
दिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदे-
वानां मनस्तन्त्रत्वात् परो देवो मनस्तस्मिन् स्वप्नकाले एकी-
भवति मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति । जिजाग-
रिपोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापा-
राय प्रतिष्ठन्ते । यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युप-
लम्बिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुप-
रतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन् स्वप्नकाले एष देव-

स्वप्नेऽपि चक्षुरादिव्यापारोपलब्धेरेकीभावेऽसिद्ध इत्याशङ्क्य
वासनामयेन्द्रियव्यापारोपलब्धेरेकीभावेऽपि वाह्यशब्दादिश्रवणादिव्यापारा-
भावेन तं साधयितुं तेनेति वाक्यं व्याख्याति । यस्मादिति श्रोत्रादीनां
मेकीभावो नाम स्वस्वव्यापारं विज्ञाय मनस्तन्त्रतयाऽऽस्थानमात्रं न तु
मुख्यमेकत्वं तेषां मनःप्रकृतिकत्वाभावेनाप्रकृतौ तदुपपत्तेरित्यभि-
प्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः ॥ नेयायत इति इण्यो गत्यर्थस्य यङ् तस्य रूप-

तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति
न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्द-
यते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २॥
प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो

दत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति
न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न
विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥ सुप्त-
वत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन् पुरे नवद्वारे देहे प्राणा-
ग्नयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति । अग्नि-
सामान्यं ह्याह । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । कथमित्याह ।
यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोतकाले इतराग्निहोतकाले
इतरोऽग्निराहुवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्रणीयत अस्मा-
दिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निर्यथा तथा सुप्तस्यानाहुतः ।

मेतत् न गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥ कानि स्वपन्तीत्यस्य सविपद्याणि बाह्यकर-
णानि स्वपन्त्युपरमन्नेऽतस्तेषामेव जागरणधर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि
जाग्रतीत्यस्योत्तरमाह । सुप्तवत्स्विति ॥ प्राणानामग्नित्वं प्राणमित्याह ।
अग्नय इवेति ॥ अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादि-
तीदं वाक्यं व्यवहितमपि हेतुत्वेन योजयति । यस्मादिति ॥ प्रणयना-
दितिपदं गार्हपत्यविशेषणमित्याह । प्रणयनो गार्हपत्य इति ।
तत्सदृशमाहुवनीयः प्राण इति वाक्यसादृश्याभिधानपक्षं व्याच-
ष्टे । तथेति ॥ गार्हपत्यत्वे नोक्तेऽपानेऽन्नगच्छति सति बहिर्गच्छन्
प्राण आहुवनीय इत्यर्थः ॥ परित्यक्तं व्यानेऽन्वाहाय्यपचन इति
वाक्यमिदानीं व्याचष्टे । व्यानस्त्विति ॥ आन्दोष्ये गायत्रीविद्यायां

ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्वा-
हपत्यात्मणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥३॥
यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति

प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां सञ्चरत्याहवनीय-
स्थानीयः प्राणः। व्यानस्तु हृदयादक्षिणसुपिरद्वारेण निर्ग-
मादक्षिणदिकस्वन्वादन्याहार्यपचनो दक्षिणाग्निः॥ ३ ॥

अत्र च होताग्निहोतस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासा-
वग्निहोताहुती इव नित्यं हित्वसामान्यादेव तु एता-
वाहुती समं सास्येन शरीरस्थितिभावाय नयति यो
वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाहुत्योर्नेहत्वात्। कोऽसौ स
समानः। अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोतहवनमेव। तस्मा-

तस्य वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषिरा इत्युपक्रम्याथ योऽस्य दक्षिणः
सुपिरः स व्यानस्तच्छ्रोत्रमित्यनेन व्यानस्य दक्षिणसुपिरतो निर्गमन-
सक्तमित्यन्वाहार्यपचनसदृश्यं दक्षिणदिकस्वन्वित्वं व्यानस्येति व्यानो
ऽन्व हार्यपचन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र चेति ॥ अग्निहोतस्य होता होमस्य कर्त्ता कृत्विगुच्यते
उत्तरवक्ष्येनेति शेषः। अतोच्छ्वासनिश्वासायोराहुतित्वस्य पूर्व-
मसिद्धत्वेन सिद्धवद्भिर्देशयोगात् स समान इति तच्छब्दान्वयाच्च
वाक्यार्थं कृत्वाऽन्वयवशेण योजयति। यद्यस्मादिति ॥ उच्छ्वासनि-
श्वासावित्यनन्तरमाहुतीति पदं भाष्येऽध्याहृत्येतावुच्छ्वासनिश्वासौ
आहुती। आहवनीयाधिकरणान्निहोताहुतीवहित्वसास्यादेकोऽन्वयः।
अनन्तरं भाष्ये तच्छब्दार्थे श्रुतिगत इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थः। यस्मा-
देतावाहुती यस्माच्चैतौ समं नयति शरीरस्थितिभावाय सास्येन
नयति प्रवर्त्तयति यो वायुर्यथाऽग्निहोत्रे होमकर्त्ता आहुतिद्वयमाहव-
नीयं प्रति समं नयति प्रापयति तद्वत् तस्मादाहुत्योर्नेहत्वात्स

स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवो-

द्विद्वान्नाकर्मोत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि
भूतानि विचिन्वन्नापि स्वपत इति हि वाजसनेयके ।
अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निघ्नपक्षेत्य वाह्यकरणानि विषया-
श्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव
यजमानो जाग्रति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन
संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रतिप्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः
कल्पयते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमि-
त्तत्वाद्विष्टफलप्राप्तेः । कथं स उदानो मनश्चाख्यं यजमानं
स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव
ब्रह्माक्षरं गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

वायुर्होता यच्छब्दहोत्रशब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः । कोऽसौ
वायुरिति तद्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयाश्व-
द्वितीयाश्वे विभागः ॥ ननु प्राणाग्नय इत्यत्र सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः
मिह समानस्य होत्रत्वमुच्यते इत्याशङ्कोक्तम् । अग्निस्थानीयोऽपीति ।
अग्नित्वेनोक्तोऽपीति भावः । होता चेति चकारोऽवधारणं होतै-
वत्यर्थः । आहुतिनेत्रत्वाद्बोहत्वे स्थितेऽग्नित्वोक्तिः । आतिव्यायेना-
ग्न्यर्नाग्निसमुदाये लाक्षणिकोऽर्थः । अवस्थात्रयवर्तिनामुच्छ्वासनि-
श्वासप्राणानाश्चाग्निहोत्रोऽवयवसम्पादनस्य नोपासनं प्रयोजनम् ।
निर्विशेषात्प्रकरणत्वात्तद्विध्यदर्शनाच्च किञ्चिन्मिन्द्रियगुणपरमत्वे
प्राणा जाग्रतीति ॥ एवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्मृतिरेवे-
त्याह । अतश्चेति ॥ सर्वदेति वाजसनेयके हि वाक्चितः प्राणश्चि-
तश्चक्षुश्चित इत्यादिना सर्वप्राणव्यापारेण प्रत्येकमग्निचितत्ववर्ति-
विधायैवं दृष्टमतः सर्वाणि भूतान्यस्य स्वापकान्तेऽपि चयनं कुर्य-
तीति स्रष्टिस्तुता तद्विद्वद्वापीत्यर्थः ॥ अत्र हीति ॥ अत्र मनो

दानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

एवं विदुषः ओताद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभवेनाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव ओतादीनि स्वप्नो प्राणान्नयो वा जाग्रति । जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्या-मनुभवद्हरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्व-प्राणिनां पर्थ्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं अतो विद्वत्ता-स्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान् पश्य-

यजमानः कल्पित इति व्यवहितान्वयः । तत्कल्पनायां हेतुद्वयमाह । यजमानवदिति ॥ हेतुद्वयं साधयति । जाग्रत्स्विति ॥ अत्र स्वप्नकाले विषयान् करणानि चोपसङ्गृह्य मनो जागर्त्ति । प्राधान्येन स्वव्यापारं कर्त्तुं न्वर्त्तते । अग्निहोत्रफलं स्वर्गं जिगमिष्यत्यजमान इव सुषु-प्रिकाले स्वर्गरूपब्रह्म जिगमिषु च मन इत्यन्वयः । भाष्ये यजमान इत्यनन्तरमिवशब्दो द्रष्टव्यः । ह्वावशब्देन तत्प्रसिद्धमित्युक्तम् । इदमेति उदाननिमित्तकमरणानन्तरं यगादिफलप्राप्तेः । तस्य तन्निमित्तत्वात्कारणे कार्योपचारादुदान इष्टफलत्वेन कल्प्यते इत्यर्थः । न केवलं मरण-द्वारा यागफलप्रापकत्वमुदानस्य किन्त्वे तस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति श्रुतेः सर्वयागफलानामपि ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मप्रापक-त्वादपि ॥ अहरहरेष्टफलप्रापकत्वमुदानस्येति प्रश्नपूर्वकमाह । कथ-मिति ॥ स्वर्गमिवेति स्वर्गमेवेत्यर्थः । सर्वयागफलान्तरूपमेव ब्रह्मा-क्षरं गमयतीत्यर्थः । यद्यप्यहरहर्ब्रह्मप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहिता-नामपि तत्प्राप्तेः तथापि ब्रह्मण एव सर्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदान-स्येष्टफलप्रापकत्वमस्तीति भावः । न चोदानस्य कथं तत्प्रापकत्वमिति शङ्कम् । तस्य सुषुप्तानाडीचारित्वेन समस्तनाडीः प्रवेशयन्तं कृतं ब्रह्म प्रापयतीत्युपपत्तेः ॥ ४ ॥ ननु गार्ग्यपत्नो वा एषो ऽपान इति श्रुतिमारभ्य मनो ह्वाव यजमान इति श्रुत्यन्तेन यन्येन विद्वान् कर्म्मो न भवतीति

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं

तीति तदाह । अतोपरतेषु ओत्वादेषु देहरक्षायै
जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्त-
राले एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि मंहतओत्वादिकरणः
स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणमनेकात्म-
भावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते । ननु महिमानुभवने
करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते
स्वतन्त्रोऽपि क्षेवजः । नैष दोषः । क्षेवजस्य स्वातन्त्र्यस्य मन-
उपाधिकृतत्वान्न हि क्षेवजः परमार्थतः स्वतः स्वपिति
जागर्त्ति वा । मन उपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चे-
त्युक्तं वाजसनेयके सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीवेत्यादि ।
तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यावचनं न्यायमेव ।
मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेवजस्य स्वयं ज्योतिर्वा
बाधत इति केचित् । तत्र श्रुत्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रान्ति-

कृत इत्युक्तमस्तु । एवं तत्वाग्निहोवादिकर्म्मप्रतीतेरुदानस्य यागफल-
स्थानीयत्वोक्तेस्तु न तत्फलत्वं तत्र कर्म्मप्रतीतेरत आह । एवं विदुष
इति ॥ विद्वत्तेति ओत्वादोनि स्वप्ने उपरमन्ते प्राणा एव जाग्रतीत्येवं-
रूपा विद्येत्यर्थः । अस्याश्च विद्याया जागरणं ओत्वादिवाह्येन्द्रिय-
धर्म्मः । शरीररक्षणं प्राणधर्म्मो नात्मधर्म्म इत्येव त्वंपदार्थविवेकरूपत्वात्
स्तोतव्यत्वोपपत्तिः । अत एव प्राणजागरणस्याविद्वत्साधारणत्वात्कथं
विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्का निरस्ता तस्यैव स्मृतविवेकाभावादिति ॥ ननु
विद्युत्प्रकरणत्वादस्य विदुषः ओत्वाद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधी-
यतां किं स्तुत्येत्यगच्छ विद्वद्विद्वत्साधारण्येन स्वयमेव भवतो न विधेय-

दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुष्ठणोति देश-

स्तेषाम् । यस्मात् स्वयंज्योतिष्वादिब्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः
सर्वोऽविद्याविषय एव मनश्चाद्युपाधिजनितः । यत् वा
अन्यदिव स्यात्तत्त्वान्योऽन्यत्पक्षे न्मात्रं संसर्गस्त्वस्य भवति ।
यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्त्वेन कं पक्षेदित्यादिश्रुतिभ्यः ।
अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं
सत्यत्वायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकमत्रोच्यते ।
अल्पमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तास्मिञ्छ्वेत इति ।
अन्तर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां ज्योतिष्वा वाध्येत सत्य-
मेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयंज्योति-

स्वमित्याहुः । न हीति ॥ विहृतास्तुतिरेवेति ॥ श्रोत्रादिकं परे देवे
मनस्येकीभवति प्राणान्नयो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विव-
क्षितं तज्ज्ञानं गार्हपत्यो वा एषोऽपान इत्यादिना स्तूयते उक्तप्रका-
रेणेत्यर्थः ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर एष इत्यादि सर्वः पश्यतीत्यन्तं
व्याचष्टे । यदिति ॥ कतर इति ॥ अत्रेति श्रुतं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे ।
उपरतेष्वित्यादिना अन्तरात्मे इत्यन्तेन ॥ अनेकेति विषयिविषयाद्यनेक-
भावगमनमित्यर्थः ॥ इदञ्च महत्त्वव्याख्यानं स्वप्नद्रष्टृजीवस्य स्वातन्त्र्य-
वक्तव्ये देवशब्दितमनसस्तदुक्तिः ॥ स्वप्नो मनोधर्मा नात्मधर्मा । आत्मनि
तु तदारोपभावं लोकस्येति स्थापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाहुः ।
नन्विति ॥ मनोउपाधिरुतमिति बाह्येन्द्रियप्रयुक्तं मनोउपाधिरुतं जाग-
रणं केवलमनोउपाधि कतः स्वप्न इत्यर्थः ॥ स्वप्नस्य धीशब्दवाच्यमनः-
परिणामत्वात् । स्वप्नो भूत्वेति श्रुतौ सामानाधिकरण्यानिर्देश इति
द्रष्टव्यम् । नन्वयं श्रुतिर्बिभूत्यनुभवेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं न शक्नोति
श्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः । अतोऽत्र देवशब्देन शेषेण एवोच्यते । तस्यैव

दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति

द्वे नार्द्धन्तावदपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति-
नाडीषु शेत इति श्रुतेः पुरीततिनाडीसम्बन्धात्तत्रापि
पुरुषस्य स्वयंज्योतिर्द्वे नार्द्धभारापनयाभिप्रायो स्पष्टैव
कथं तर्ह्येवायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । अन्यथात्वा-
दनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा
सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बभूविति तच्च । तस्मा-
द्युक्ता स्वप्ने आत्मनः स्वयंज्योतिष्पुपपत्तिर्वक्तुम् । श्रुते-
र्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा

स्वतः स्वातन्त्र्यमिति शङ्कते । मन इति ॥ स्वयं ज्योतिर्इमिति स्वयं-
ज्योतिर्बोधकश्रुतिरित्यर्थः । अन्यथा द्वितीयसत्त्वेऽपि दीपादीनामिव
वास्तवस्य तस्य बाधाभावादित्यत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिरन्तरस्य
मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयं ज्योतिर्बोधनं न शक्यमिति श्रुते
कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिप्रेतः उत तद्बोधनरूपकार्यसिद्धार्थं स-
भावोऽपि विवक्षितः श्रुतौ ततश्च तत्सत्त्वे सुत्यर्थबाध इति वा । भाट्टः ।
मनसि सत्त्वेऽपि एवं तर्हीति वक्ष्यमाणरोत्या मनसो दृश्यत्वेन ज्योति-
र्ह्यायोगेनात्मन एव स्वयं ज्योतिर्इत्यत्र बोधयितुं शक्यत्वादित्याह ।
तच्चेति । न द्वितीयः । तदानीं मनसोऽभावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह ।
तद्व्यर्थेति ॥ आत्मनो ज्योतिर्बाधोऽनात्मकव्यवहारस्य प्रकाशादिसामे-
कत्वात्तच्छिन्ने सत्येवैतद्बोधसाधने मनस्यादौ च सत्त्वे तद्बोधयितुं शङ्कते ।
नान्यथेति ॥ मनस्याद्यभावो न श्रुतो विवक्षितः तथा सति तद्बोधनाशक्ते-
रित्याह । यस्मादिति ॥ तत्र मानमाह । यत्र वेति ॥ द्वितीयाभावे व्यव-
हारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह । सावेति ॥ दृश्यमात्राशब्दादेः असंसर्ग
र्थात्तच्छेदः । दृश्यासंसर्गे सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावोक्त्या द्वितीयाभावे
व्यवहारो नास्तीत्यर्थः ॥ अतो न द्वितीयः कल्पः सम्भवतीत्याह । अत

दृष्टञ्चादृष्टञ्च श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चाननुभूत-
ञ्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

सर्वमभिमानं न त्वभिमानेन वर्षयतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं
शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः । यथा हृदयाकाशे पुरीतति-
नाडीषु च स्वपतस्तम्बन्धाभावात् ततो विविच्य दर्श-
यितुं शक्यत इति । आत्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं न बाध्यते । एवं
मनस्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता
वासनाऽविद्यायाऽन्यद्वत्तन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्यकर-

इति ॥ ननु यदि स्वयंज्योतिद्वबोधनार्थं मनसाद्यभावो नापेक्षितः जाग-
रितेऽपि तर्हि तद्बोधनसम्भवादत्वेति स्वप्नवार्चविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ किं विशेषणबलान्मनसोऽभावः सिद्ध्यर्थयिषितः उत विशेषणस्य
मतिमात्रं पृच्छते । नाद्यः । मनसोऽभावाङ्गीकारेऽप्यनहृदयाकाशस्य
तत्कृतपरिरक्षेदस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन तन्मतेऽपि तत्र स्वयंज्योतिद्वबोध-
नासम्भवात् । विशेषणानर्थक्यं तुल्यमित्याह । अत्रोच्यत इति । परि-
रक्षेदोऽधिकोऽत्रोच्यत इति । तैरयं प्रयोगः । स्वयं ज्योतिद्वमिति तद्बोधन-
मित्यर्थः ॥ यथाश्रुते वास्तवस्य तस्य बाधस्यानाशङ्कत्वादिति । यद्यपि
स्वप्नेऽनहृदयाकाशसत्त्वात्सम्यक्स्यं ज्योतिद्वं बोधयितुं न शक्यमिति
दोषस्तत्तथापि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनप्रतिबन्धकस्याभावाददूर-
विपक्षेण स्वयंज्योतिद्वं स्वप्ने बोधयितुं शक्यमिति तद्विशेषणमर्थवदिति
शङ्कते । सत्यमिति ॥ स्वादिद्व नन्तरं तथापीति शेषः । केवलतयेति मन-
सोऽभावेनेत्यर्थः । भारस्येति प्रतिबन्धकस्येत्यर्थः । शेषबोधनं तु सुषुप्ते
भविष्यतीत्यनिर्णयः । एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याम्भवाभावात्तस्य सत्यग-
बोधनं विवक्षणीयं न च तत्सम्भवति । तत्रापि बलप्रतिबन्धकस्य विद्य-

गोभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टृवासनाभ्योः दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन
स्वयंज्योतिष्ट्वं सुदर्पितेनापि तार्किकेण न वारयितुं
शक्यते । तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च
मनसि मनोमयः स्वप्नान् पश्यतीति । कथं महिमानमनु-
भवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावा-
सितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रमित्तमिव चाविद्यया

मानत्वादित्याह । न तत्वापीति । सुषुप्ते ऽपीत्यर्थः । तत्वापीति स्वप्ने-
ऽपीत्यर्थः । सुषुप्ते चेत्सर्वभारःपनयः स्यात्तदा स्वप्ने ऽङ्गभारपनयाभि-
प्रायो वर्स्ययितुं शक्यते न च तदस्ति । अनेऽत्रेतिविशेषणं तदध्यन-
र्थककथनावसरे कैव श्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्न वक्तव्या ॥ प्रकृतानुप-
योगादिति सिद्धान्तकदेशो कश्चित्त्वन्दः शङ्कते । अन्येति ॥ सर्ववेदन्त-
यन्यायेनार्थव्यतिरोधेनैकवाक्यतयाः अर्थस्य वर्सनीयत्वात्तदविरो-
धोऽपि वक्तव्य इति पूर्ववाद्याह । नार्थैकत्वस्येति ॥ तर्हि का एव
श्रुतिरर्थाभावात्पञ्चममन आह । श्रुतेर्यथार्थेति ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्य
इत्यध्ययनविधेरर्थावबोधफलत्वात्तत्त्वज्ञ सांस्पदायकमिति न्ययाच्च का
म तस्याप्यानर्थकायोगादित्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते सिद्धान्त-
माह । एवं तर्हीति ॥ तर्ह्येतावेव मुख्यमुत्तरं उच्यतां किंप्रश्नोक्त-
रीत्या पश्चान्तराशङ्का तद्विराकरणाभ्यामित्याशङ्क्य पाणिडित्याभिमान-
वतो यथावदर्थबोधेऽनधिकारात्तस्य तदभिमानावतारचिकीर्षया तदर्थ-
नानापक्षा निराकृता इति वक्तुं सर्वमभिमानं निरस्तस्याद्युक्तम् ।
स्वयं ज्योतिःश्रुतेरनतिशङ्क्यत्वाद्भलात्स्वप्नादौ हृदयाकाशादि-
मत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धप्रतीत्यभावाद्विद्यमानस्याप्यपिद्यमानं हृत्त्वत्वे-
नात्मनः केवलत्वात्प्रकाशदर्शनाच्च स्वयंज्योतिष्ट्वमित्ति बोधनीयं
मनसोऽभावादिनाथैवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगततुर-
गादिविषयतया परिणामादृश्याच्च द्रष्टुः । ततो भेदेन विविकृतः
दृष्ट्या स्वप्नकाशत्वं बोध्यत इत्याह । यथेत्यादिना ॥ मनसांति

पश्यतीव मन्यते तथा श्रुतमर्थं तद्वामन्यानुमृणोतीव
 देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यभूतं पुनः
 पुनस्तप्रत्यनुभवतो वा ऽविद्यया तथा दृष्टञ्चास्मिन् जन्म-
 न्यदृष्टञ्च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वाम-
 नानुपपत्तेः । एवं श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चास्मिन् जन्मनि
 केवलेन मनसाऽननुभूतञ्च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमि-

त्यपीति शेषः । ननु मनसो दविद्यादिनिमित्तवशाज्जतुरगादिरूपे-
 णाभिव्यक्तवासनावर्त्तर्हि जायतीव तस्याहन्त्यैव प्रतीतिः स्यादेतन्-
 याऽत आह । कर्मनिमित्तेति ॥ तथा प्रतीतिं विना स्वप्ने भोगासिद्धेः
 स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशाज्जायति मजादोनामिदमनयाऽनुभवेन
 तद्वामनानामपि तथैवानुभवहेत्वेन तद्वामनारूपाविद्यावशाच्च
 वासनाश्रयस्य मनस इदमन्यैव वस्तुनरवत्प्रतीतिरित्यर्थः । इदञ्च
 विशेषणं मनसो विषयत्वेन विषयित्वासम्भवाद्विषयिण आत्मन
 एव स्वप्नकाशरूपत्वमिति वक्तुं जायत्यादिकार्यं ज्योतिषां चक्षुरादि-
 करणज्योतिषाञ्च मत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेनात्मनः स्वयज्योतिर्दुर्बोधम् ।
 स्वप्ने तु तदभावात्सुबोधमिति वक्तुं सर्वकार्येत्यादिविशेषणम् ।
 स्वप्ने आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां भासमानत्वे ऽपि तेषां वासनामा-
 त्वाद्दृश्यत्वञ्च विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनाभ्य इति
 विशेषणम् । एतेषु विशेषणैः स्वप्ने एव एवम्भूतस्वयंज्योतिर्दृश्य बोधयितुं
 शक्यत्वादित्येव वासम्भवादत्वं यमिति श्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदि-
 त्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वयंज्योतिर्द्विमिति सिद्धमिति शेषः । अतः कारणश्रुतौ
 स्वप्ने मनसोऽभावविवक्षाकारणाभावेन तद्विरोधाभावादत्वं देवशब्देन
 परदेवे मनस्येकीभवर्तात्युक्तम् ॥ मन एवोच्यत इत्युक्तमुपसंहरति ।
 आद्यादिति ॥ नन्विन्द्रियाण्युपरतत्वाद्द्विषयसम्बन्धभावात् कथं
 भनसो भङ्गमानुभव इति शङ्कते । कथमिति ॥ पूर्वं ज्ञातस्यैव स्वप्ने
 आनात्तस्य वासनामात्रत्वमतो नेन्द्रियपेक्षेन्याह । उच्यत इति ॥ इति

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः
स्वप्नान् पश्यत्यथ तदैतस्त्रिञ्छरीरे एतत्सुखं

त्यर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि ।
किं वज्जना उक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनो-
वासनोपाधिः सन् एवं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्
पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन् काले मौरेण चिन्ता-
ख्येन तेजसा नाडीश्रे सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृ-
तवासनाद्वारो भवति तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो
हृद्युपसंहृता भवन्ति । तदा मनोदामनो दावाग्नि-

यन्मित्रं पुत्रं वा पूर्वं दृष्टवान् तदेव दृष्टं पुत्रमित्रादिविषयवास-
नसासृज्यतं मित्रं पुत्रं वाऽविद्यया पश्यतीति । दृष्टवानित्यादिपदाध्याहा-
रेण वाक्यं योज्यम् । अन्यथा पुत्रमिति द्वितीयाया यच्छब्दस्य चान्यथः
स्यादिति चक्षुरभावे तद्दर्शनायोगान्मन्यत इत्युक्तम् । तर्हेति ॥ अत्रापि
योऽर्थः श्रुततापेव श्रुतमर्थमित्यध्याहारेणैव श्रुतिर्वोच्यता । देशो नदी-
तीरादि । दिक्पञ्चादिरिति भेदः । प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं
पुनः पुनरनेकदिनेष्वनेकस्वप्नेष्वनुभवतीत्यर्थः ॥ जन्मान्तरदृष्टमिति
व्याख्याने हेतुमाह । अत्यन्तेति ॥ अनुभूतञ्चैत्यस्य प्रत्ययस्य प्रत्यनुभू-
तमित्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याह । केवलेनेति ॥ पूर्वमिन्द्रियद्वारकानुभव-
दुक्त इत्यसौ पुनरुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वदर्शने हेतुमाह । सर्व इति ॥ ५ ॥

कस्मैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदपेक्षितं वदन्त्याह । स यदेति ।
चिन्ताख्येति इदमुपलक्षणं चिद्रूपेण ब्रह्मणा चेत्सपि द्रष्टव्यम् ।
तन्मनः प्राणभेदोपपन्नयत इति श्रुत्यन्तरेण प्राणशब्दिते ब्रह्मणि तस्य
कथाभिधानात्तिरस्कृतेति वासनाभिव्यक्तौ द्वारं स्वप्नभोगप्रदं कर्म

भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं
सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि
सम्प्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाप-
श्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायु-
मात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च

वदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यवर्तिष्ठते तदा
सुषुप्तो भवति । अतैतस्मिन् काले एष मन आख्यो देवः
स्वप्नान्तरपश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैत-
स्मिच्छरीरे एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निरावाधमविशे-
षेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्
कालेऽविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कर्त्यकरणानि शा-
न्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्वामस्य रूपमुपाधिभिरन्यथा
विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां
पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।
स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि
पक्षिणो वासारे वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति एवं यथा

यत्तत्तिरस्कृतं तत्रोपरतं भवति तेजःशब्दितं ब्रह्मचैतन्यसम्बन्धा-
दित्यन्तरवक्ष्य इति वासनेत्यर्थः । अविशेषविज्ञानेति सामान्यचैत-
न्यरूपेणेत्यर्थः । चेतनाशब्दितसामान्य इतिरूपेण वाऽनेन सुषुप्ति-
मक्त इत्याह । तदेति ॥ नन्वचैतत्सुखं भवतीत्युक्तं जन्मसुखस्य
तदानीमसम्भवात्सुखरूपसुखस्य पूर्णमपि समत्वेन तदा भवतीत्यनुपप-
त्तेरित्याशङ्क्य, स्वरूपसुखमेव विशेषविज्ञानरूपविज्ञेयाभावे निर्वा-
तस्य दीपप्रभाववत्सुखरूपकाशते तदपेक्षमेव तद्वचनकित्याह । यद्विज्ञान-

श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसश्च रस-
यितव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्त-
व्यञ्च हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च
पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च मनश्च
मन्तव्यञ्च बुद्धिश्च बोधव्यञ्चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यञ्च

दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं परे आत्मन्यक्षरे सम्प्रति-
ष्ठते ॥ ७ ॥ किन्तुसर्वम् । पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ।
आपश्च आपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च
वायुमात्रा च । आकाशश्चाकाशमात्रा च । स्थूलानि
सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । यथा चक्षुरिन्द्रियं द्रष्टव्यञ्च ।
श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च । घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च । रसश्च रसायित-
व्यञ्च । त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च । वाक् च वक्तव्यञ्च । हस्तौ चादा-
तव्यञ्च । उपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च । पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च ।
पादौ च गन्तव्यञ्च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तदर्थ-
शोक्ताः । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यञ्च तद्विषयः । बुद्धिश्च

मिति विज्ञानरूपं स्वरूपसुखमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनेनानन्दमयकोशश्चिदम-
नमिव्यक्तं मनश्चादिवासनावज्ज्ञानं सुषुप्तिधर्मीत्युक्तम् ॥ पञ्चमप्रश्न-
श्रोतारं तुरीयस्वरूपं विवेकमौक्त्यादिविध्यात्वं बोध्यत इत्याह ।
एतस्मिन्निति ॥ पूर्वमन्यथा विभाव्यमानमित्यर्थः । मात्मानुप्रवेशेनेति
मात्राणां विवेकतोऽक्षरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ आपोमात्रा इत्यात्र
विभक्त्यलोपम्यान्दसः । स्थूलानि चेति पञ्चीकृतानि चेत्यर्थः । ततश्च
पञ्चीकरणमेतच्छ्रुतिसिद्धिमित्युक्तमन्यथा आकाशमात्रयोः पृथगुक्त-
रुपपत्तेरिति ॥ यद्यपि मन्तव्यादयो मनश्चादिषु तदर्थविषया अपि

चित्तञ्च चेतयितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च
प्राणश्च विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता
मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परे

निश्चयात्मिका । बोद्धव्यञ्च तद्विषयः । अहङ्कारश्चाभिमा-
नलक्षणमन्तःकरणमहङ्कृतव्यञ्च तद्विषयः । चित्तञ्च
चेतनावदन्तःकरणम् । चेतयितव्यञ्च तद्विषयः । तेजश्च
त्वग्निद्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्तयाच नि-
र्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते
तेन विधारयितव्यं सङ्ग्रहणीयं सर्वं कार्यकारणजातं परा-
र्थेन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जगत्कर्तृ सूर्यकादिवङ्गोक्तृत्व-
कर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम् । एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता
रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषो विज्ञानं

द्रष्टव्यादिविषया एव न पृथक् तथापि मन्त्रव्यादिरूपेण पृथगिति
पृथङ्निर्दिष्टा इति द्रष्टव्यम् । प्रकाशविशिष्टा या त्वगिति त्वगाश्रयं
चर्म्म तत्प्रकाशनिर्भास्यञ्च तदेवेत्यर्थः । पृथिवी चेत्यादिना विधारवि-
तव्यञ्चेत्यन्तेनात्मव्यतिरिक्तं तदुपाधिभूतं सर्वज्ञोक्तमित्याह सर्वं हीति ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादिनोपहितस्वरूपमुच्यते इत्याह । अतःपरमिति ।
द्रष्टेत्युपाधिभूतमपि द्रष्टृत्वादिकमुपाधिव्यतिरिक्तोऽनुपहिते आत्मन्या-
रोपितं स्फटिके लौहित्यवदस्तीत्युपाधिभिन्नो ऽथात्मा द्रष्टेत्यादिनोक्तः ।
विज्ञानात्मेत्यत्र द्रष्टेत्यादाविव कर्तृवाचकत्वोऽभावाद्विज्ञानं यत् तनुत

ऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ६ ॥ परमेवाक्षरं
प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वा
भवति तदेष ल्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा सह

विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि इदन्तु विज्ञानातीति
विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्व-
भाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्यकरणसङ्घातोक्तोपाधिपूर्स-
त्वात्पुरुषः । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेश-
वज्जलाद्याधारशेषे परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ६ ॥
तदेकत्वविदः फलमाह । परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशे-
षणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्वेष-
णाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम् । अशरीरं नाम-

इत्यादाविव बुद्धेरभिधाने पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । विज्ञानमिति .. कर-
णभूतमिति विज्ञानमस्य इत्यादावित्यर्थः ॥ एष हीति हिशब्दश्चब्दा-
र्थकः स च सम्प्रतिष्ठित इति क्रियानुकर्षणार्थ इति वदन् दृष्टुरात्मनः
दृष्टिव्यादिवत्स्वरूपेणाक्षरे ज्यो न सम्भवतीत्याशङ्कोपाधिलये उप-
हितरूपाभावमेवास्य सय इत्याह । स चेति ॥ ६ ॥ एवं आपदादीना-
मन्यधर्मत्वोक्त्या शोधिततृत्यात्मानुवादेन तस्याक्षरैक्याभिधानपुरःसरं
तद्गानस्य फलमुच्यत उत्तरवाक्येनेत्याह । तदेकत्वेति ॥ वक्ष्यमाणसङ्ख्य-
मक्षरं प्रतिपद्यति इत्येवं रूपं फलमाहेत्यन्वयः । उत्तरवाक्यमिति शेषः ।
उक्तमर्थं श्रुत्यपराच्छ्रुत्याह । एतदुच्यत इति ॥ स इत्यस्यार्थमाह ।
सर्वेति ॥ अत्राधिकारिणो दुर्लभत्वं स यो ह वा इत्यनेनोक्तम् । स यः कश्चि-
द्वैः पूर्वं वदच्छायादिविशेषणमक्षरं वेदयत इत्येकं व. क्यं समापनीयम् ।

देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवा-
विवेशेति ॥ ११ ॥ इति चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥४॥

रूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिवत्सर्व-
गुणवर्जितम् । यत एवमतः शुभम् । सर्वविशेषणरहितत्वाद-
क्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरम् । शिवं शान्तं
सवाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति । यस्तु सर्वं त्यागी सोम्य
स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्सम्भवति । पूर्वमविद्यया
ऽसर्वज्ञ आमीत्युनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदा
तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति ॥ १८ ॥ उक्तार्थस-
ङ्गाहको विज्ञानात्मा सह देवैश्चान्यादिभिः प्राणश्चक्षुरा-
दयो भूतानि पृथिव्यादीनि सम्प्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति । यत्र

यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति वाक्यानतरं कार्यमन्यथा यच्छब्दरूपान-
न्यथादाद्यवाक्येऽस्मादादिविशेषणत्वयेण कारणसूक्ष्मसूक्ष्मशरीरत्वय-
निराकरणेनावस्यात्वयनिराकरणेनावस्यात्वयराहित्यमनूद्यते । लोहि-
तादिगुणवर्जितमित्यनेन तद्गुणकसूक्ष्मशरीरवर्जितमिति प्रतीतेः
शुभमित्यनेन तमेव तुरीयमनूद्य तस्याक्षरसामान्याधिकरण्येनैकमुक्त-
मिति विवेकः । अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं सवाह्याभ्यन्तरो-
ह्यजोऽपाणो ह्यमनाः शुभ इति मन्त्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणा-
न्यात्मोपलक्षणान्यात्मोपलक्षणार्थं सङ्गृहीतानीत्याह । सत्याजत्यादिना ॥
यस्तु सर्वत्यागोत्पत्तापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वज्ञ
इत्यनेन कश्चिद्भु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातं
सर्वविज्ञानमुक्तम् । सर्वात्म्यस्य ज्ञानजन्यत्वेऽनित्यत्वं स्यादत आह ।
पूर्वमिति ॥ एवं चारोपनिवृत्तिद्वाराऽभूततद्भावो विवक्षित इत्यहं ।

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह

यस्मिन्नक्षरे तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शनः स
सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रश्नोप-
निषद्भाष्ये चतुर्थप्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । अथेदानीं
परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनौङ्कारस्योपासनविधित्वया प्रश्न
आरभ्यते । स यः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां
मध्ये तदद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येत-
दौङ्कारमभिध्यायीत आभिमुख्येन चिन्तयेत् । बाह्य-
विषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशित-

सर्वो भवतीति ॥ अग्न्यादिभिरिति । ततश्च चक्षुश्च दृष्टव्यञ्चेत्यत्रापि
चक्षुरादिभिर्देवा अयमुपलक्षिता इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥ ११ ॥ इति
चतुर्थेप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ४ ॥

एवं चतुर्थप्रश्नोक्तमाधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकं ज्ञा-
तृज्ञानेनाक्षरप्राप्तिप्रसङ्गाऽऽत्मानधिकारिणो मन्दर्वराग्यवत ओमि-
त्येवं ध्यायत आत्मानं प्रणवो धनुरित्यादिमन्त्रस्मृत्यब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा
क्रमेणाक्षरप्राप्तिप्रार्थनोङ्कारोपासनं वक्तुं पञ्चमप्रश्नमवतारयति । अथ
हैनमिति ॥ इदानीमिति शर्ग्यप्रश्ननिर्णयानन्तरमित्यर्थः । परेतत्पर-
ब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण परब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनेत्यर्थः । तदद्भुतमिवेति
तदिति क्रियाविशेषणं तादृशमभिध्यानमिति तेन विशेषणनाद्भुतत्वं
दुष्करत्वं भातीत्यर्थः ॥ अभिध्यानेन तत्पूर्वकालीने प्रत्याहारधारणे
स्मृति इत्याह । बाह्येति ॥ भक्त्याऽऽदरेणोपचारेणैवाऽऽवेशित आरौपितो
ब्रह्मभावो यस्मिदौङ्कारे तस्मिन् समाहितचित्त इत्यन्वयः । अनेन
धारणोक्ताध्यानशब्दार्थमाह । आत्मेति ॥ सन्नामाविच्छेद इत्यविच्छि-

वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्या-
यीत । कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥
तस्मै सहोवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चा-

ब्रह्मभावे ॐकारे आत्मप्रत्ययसन्तानाविच्छेदो भिन्न-
जातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखास-
मोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागस-
व्यामशौचसन्तोषामायावित्पाद्यनेकयमनियमानुष्ठेयैः स
एवं यावज्जीवव्रतधारणः । कतमं वाव अनेके हि ज्ञान-
कस्मैभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति तेषु तेनौक्षाराभिध्यानेन
कतमं न लोकं जयतीति ॥ १ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै सहोवाच पिप्पलादः । एतद्वै सत्य-
काम । एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-
षाख्यमपरञ्च प्राणाख्येप्रथमजं यत्तदोक्षार एवोक्षारा-

क्षसन्तान इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेण विजातीयप्रत्ययेनाखिलीकृतोऽनन्त-
रितश्चित्तस्यात्मविषयस्यैव सत एकदेशविक्रोपं वारयति । निर्व्याप्तेति ॥
ध्यानेनैव यमादिसाधनजातमपि सूचितमित्याह । सत्येति ॥
कतममिति उत्तमचोऽर्थे बहुषु निर्द्धारणं दर्शयति । अनेके होति ॥
ॐकाराभिध्यानत्वाद्द्वह्वराद्युपासनवदपरप्राप्तिसाधनमेवौत परप्राप्ति-
साधनमपीति प्रष्टुमिष्टायः ॥ १ ॥

तदभिप्रायश्चः पिप्पलादोऽपरालम्बनतया ध्यानश्चेदपरप्राप्ति-
मात्रसाधनं परालम्बनत्वेन च क्रमेण परप्राप्तिसाधनमित्युत्तरमाह ।
एतद्वा इति ॥ एतद्यच्छब्दयोर्ननु सकयरोक्षारविशेषणत्वायोगः ब्रह्म-
विशेषणत्वमाह । एतद्ब्रह्मेति ॥ किन्तु ब्रह्मेत्यत आह । परं ह्येति ॥

परञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतने-

त्यकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणात् न हि सर्वधर्माविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्कलेन मनसाऽवगाहितमोङ्कारे तु विष्ण्वादिसप्रतिमास्थानीये भक्त्वावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म । तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवात्म-

यदेतत्परञ्चापरं ब्रह्मास्ति तदुभयमोङ्कार इति वाक्यमन्य इत्यर्थः । न चैवं ब्रह्मोद्देशेनोङ्कारत्वविधाने ब्रह्मण्योङ्कारद्वयः प्रसज्येति शङ्काम् । ब्रह्मदृष्टेस्तु कर्षादिति श्रुत्येन लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निरुद्धे ओङ्कारे एव ब्रह्मद्वयः सिध्यतीति भावः । तयोर्भेदात्कथमैक्यमित्य शङ्कोपचारादित्याह । ओङ्कारप्रतीकत्वादिति ॥ अनेन सामानाधिकरण्येनोङ्कारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यत इति भावः । ननु किं प्रतीकोपदेशेन साक्षादेव ब्रह्माभिधेयतामत आह । परं हि ॥ शब्दादिति शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः । आदिशब्देनानुमानादि गृह्यते ॥ प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य निवृत्त्याभावादिति तत्र हेतुमाह । सर्वेति न शक्यमित्यवगाहितमित्यन्वयः । तर्हि न्द्रियैर्मनसा वा तद्ब्रह्मोऽस्त्वित्यत आह । अतीन्द्रियेति ॥ मनसेतीन्द्रियैर्वेत्यपि द्रष्टव्यं तर्हि तथाविधस्योङ्कारेऽप्यावेशासम्भवात्किञ्चिद्विशेषमारोप्यावेशो वक्तव्यः । अत एव सूच्यान्तर्गतत्वं विशेषं वक्ष्यति ॥ ओङ्कारतादात्म्यं च तत्कथं निर्विशेषलाभ अत आह । ओङ्कारे त्विति ॥ प्रसीदतीति तदुपासनेन चित्तस्य नैर्ऋत्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकशत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । शास्त्रेति । अन्यथा परब्रह्मार्थिनस्तदुक्तवैयर्थ्यादित्यर्थः । तथाऽपरञ्चेति प्रसीदतीत्यन्वयः । तस्मादिति प्रतीकत्वादित्यर्थः । तस्मादेव विद्वानिति ब्रह्मत्वार्हत्वं ब्रह्मत्वार्हमिति विद्वानित्यर्थः । एतेनै-

नैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्या-
यीत स तेनैव संवेदितसूक्ष्ममेव जगत्यामभि-
सम्पद्यते । तच्चो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र

प्राप्तिसाधनेनैव ॐकाराभिधानेनैकतरं परमपरमन्वेति
ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥
स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति
तथाप्योङ्काराभिधानप्रभावाद्द्विशिष्टमेव गतिं गच्छति
किन्तिर्हि यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्राविभागज्ञ एव केवलो
ऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्राविशिष्ट
ॐकाराभिधानेनैव संवेदितः सम्बोधितसूक्ष्मं क्षिप्रमेव
जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि

वेद्यनन्तरमायतनेनालम्बनेनेति पदद्वयं प्रमादतो गलितमिति द्रष्टव्यम् ॥
तस्य पदस्य परिशुद्धतार्थमाह । ॐकारेति ॥ न त्वेतच्छब्दार्थकथनमेतदिति
द्रष्टव्यम् । ॥ २ ॥ अभिधानस्यायतनत्वाभावाद्वितीतरोपासनावदस्याय-
पासनत्वात्परमापकत्वं न सम्भवतीत्यत आह । नेदिष्ठमिति । मनश्चाद्यपे-
क्षयेदं नेदिष्ठं समीपवर्त्यन्तरङ्गं श्रेष्ठमालम्बनमेतदालम्बनं श्रेष्ठमेत-
दालम्बनं परमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः नेदिष्ठत्वमेव संस्तुवस्तुत्तरवाक्येन
साधयति । स यदीति ॥ विकल्पस्यापि फलजनकत्वाच्चेदिष्ठत्वमि-
त्यर्थः । सकलेत्याकारादिमात्रावयवात्मक ॐकारः स चोपासितव्य
इति न जानाति किन्वाकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः । तद्यप्ये-
कदेशज्ञानवैशुष्यतया दुर्गतिं न गच्छति किं तद्वर्णोङ्काराभिधानप्रभा-
वाद्विशिष्टमेव गतिं गच्छतीत्यन्वयः । तात्पर्यार्थसङ्कोदानामुल्लेखार्थमाह ।
यद्यप्येवमिति ॥ यद्विशब्दो यद्यपीत्यर्थे व्याख्यातः । एवञ्च स तेनैवे-
च्छतः प्राप्नोथापि इतिपदं द्रष्टव्यम् । एकमात्रात्मकमोङ्कारमित्यर्थः । एक-

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानम-
नुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि

जन्मानि जगत्यां तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोक-
मेवोपनयन्ते उपनिगमयन्ति । ऋचो ऋग्वेदरूपा ह्योङ्का-
रस्य प्रथमा एका माताः । तदभिधानेन स मनुष्यजन्मानि
द्विजाग्रः सन्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं
विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो द्येष्ट्येष्टो भवति योग-
भ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥ अथ पुन-
र्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टभोङ्कारम-

मात्राविशिष्टेत्यात्वापि एकमात्रात्वविशिष्टेत्यर्थः । ऊँकारेति तदवय-
वैत्यर्थः । एकमात्राप्राधानमप्राधानीभूतमात्र-द्वयं कर्तृभोङ्कारमिति
वेदविद्याचरते । दीपिकायां वाचस्पतिर्नवाकारमात्रमित्येव व्याख्यतम् ।
सम्बोधित इति तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारवानित्यर्थः । पृथिव्य-
किमभिसम्पद्यत इति कर्माकाङ्क्षते किमिति मनुष्यलोकमितिपदं । शा-
ल्व्याकाङ्क्षां पूरयति । अनुष्येति ॥ अनुष्यशरीरमित्यर्थः । पृथिव्यां
मनुष्यलोकस्यैव नियन्तात्तदुक्तिर्वैयर्थ्येभत आह । अनेकानि ह्रीति ।
पञ्चादीनि ह्रीत्यर्थः ॥ तर्हि तस्य नियमेन कथं मनुष्यत्वप्राप्तिरत-
आह । तत्र तमिति ऋग्वेदरूपा ह्रीति पृथिव्यकारः स ऋग्वेद-
इति श्रुतेरकारस्य तद्वृत्तमित्यभिधानाकाररूपा मात्रा ऋग्वेदरू-
पेत्यन्वयः । तेनेति येन ऋचो मनुष्यलोकमुपनयन् इत्यर्थः । वीतश्रद्ध-
इति श्रद्धाविरहितः सद्वित्यर्थः । योगभ्रष्ट इति एकदेशज्ञानविकल-
इत्यर्थः । अनेन न हि कल्याणकृतकश्चिदिति गीतावक्तव्यवादः
सूचितः । द्विमात्रेण विशिष्टमिति द्वितीयमात्रत्वेन विशिष्टभोङ्कारं
तद्वत्भोङ्कारमित्यर्थः । न तु मात्रादयमकारस्य पूर्वमेवोक्तत्वादत

सम्पद्यते सेऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोम-
लोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनराव-
र्त्तते ॥ ४ ॥

भिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदे-
वत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो
सोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयाभावा-
रूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति
तं यजुं षीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके
मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥

एव द्वितीयमात्रारूपमिति वक्ष्यति । श्रुतौ तृतीया द्वितीयार्थे
ॐकारसभिध्यायीत्येकमादिति भावः । अत्र मात्वाभिधानं
तादात्म्याभिमानपर्यन्तमिति वक्तुं मनसि सम्पद्यत इति वाक्यं तत्र
साक्षात्तनः सम्यक् साधनत्वेन फलत्वेन वाऽन्वयात्मनः शब्देन
तत्परिणामरूपप्रदिलक्षणद्वारा स्वप्नयजुराद्यात्मत्वेन श्रुत्यन्तरे श्रुतो-
द्धार एव लज्जत इत्याहुः । स्वप्नत्मक इति ॥ ॐकारसम्पत्तिपर्यन्तमभि-
धानं यः करोति तं वाक्यार्थं इत्यर्थः । अत्र केचित्सपदेत्यादियः
एनरित्यन्तस्तुतिः । किलूक्तफलाक रे विश्व भिक्षविराडुप सनमोद्ग रे
तैजसाभिज्ञहिरण्यगर्भोपासनञ्च विवर्जितमित्याहुः । तच्चेते मन-
देनाशुपरिणामस्वप्नाभिमानो हिरण्यगर्भ उच्यत इति वक्तुं स्वप्ना-
त्मक इत्यदिविशेषणानीति बोध्यम् । दीपिकायान्तु मात्वाइत्यस्य
मिलितस्योपासनं मनसि सम्पत्तिश्च मनसा एकाग्रतया चिन्तनमिति च
व्यस्य तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

यः पुनरेतन्निमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः ।

यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान-
विशिष्टेनौमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं
पुरुषमभिधायीत तेनाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्व-
प्रकृतमोङ्कारस्य परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुते-
रोङ्कारमिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येत अन्यथा
यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि
प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेत्य ।
त्यजेदेकं कुलस्यार्थेति न्यायेन स तृतीयो मात्रारूपस्ते-
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो ऋतोऽपि सूर्या-
त्मोमतोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्र

एवमोङ्कारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्माविषयं विधत्ते यः
पुनरिति ॥ विज्ञानविशिष्टेनेति विज्ञानविषयकत्वेनेत्यर्थः । मात्रात्रयात्म-
कज्ञानेनेति यावत् पूर्ववदत्रापि त्रिमात्रेणेत्यत्र तृतीयामात्रात्मकार-
ण्येति भ्रमं वारयितुमौमित्येतेनैवाक्षरेणेत्युक्तम् । पूर्वत्र तत्त-
न्मात्राप्रधानोङ्कार एवोच्यत इति मते इहेतेन विशेषणमनुपपन्नम् ।
पूर्वत्राथोङ्कारस्यैवोक्तत्वादिति तन्मतमनुपपन्नमिव भातीति त्रिमा-
त्रेणैति तृतीया । श्रवणादोङ्कारो न प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन
कल्पेतया द्वितीया स्यात् किन्त्वभिधायकत्वेन करणत्वमेव तृतीयावला-
दिति भ्रमं वारयति । प्रतीकेति ॥ तस्य कर्मात्वेऽपि कारकत्वेनाभि-
धानक्रियानिर्वर्त्तकत्वेन हेतुत्वात्तन्मात्राविवक्षया तृतीयोपपद्यत-
इत्यर्थः । एवं व्याख्याने हेतुमाह । प्रतीकत्वेनेति ॥ अभेदेति प्रती-
कत्वे अविष्ठानाहुस्यमानयोस्तादात्म्यारोपादभेदश्रवणमुपपद्यते ।

यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स
पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं

एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्-
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः
स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः
सामभिरुन्नीयमात्ररूपैरुद्धमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-
गर्भस्य ब्रह्माणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः स्रष्टेऽणं
संभारिणां जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्रा लिङ्गरूपेण
सर्वभूतानां तस्मिंलिङ्गात्मनि संवृताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स

करणत्वे तु न तदुपपद्यत इत्यर्थः । अत्रेकं इत्येव द्वारमभिधाय त
स यद्येकमत्वमभिधायतीति द्विवारश्रुतेरित्यर्थः । अन्यथेत्यस्य वाच्ये-
नेत्यनेनान्वयः । अथ यदि द्विमन्त्रेण यः पनरेत त्विमन्त्रेणेति च तृती-
यापि द्विवारं श्रुता हेतुत्वपेक्षया करणत्वे न स्वरसा च कारकविभक्ति-
त्वान्ततस्तस्या अपि बाधो न युक्त इति शङ्कते । यद्युच्यते ॥ द्वितीया-
दयस्यापि कर्मत्वे स्वारस्यादुपक्रमस्यत्वाच्च तस्यैव प्राबल्यमित्याह ।
तथापीति ॥ प्रकृतेति प्रक्रमानुरोधेदित्यर्थः । किञ्च द्वितं यादयसुक्ताभेद-
श्रुतिः । एतेनैवायतनेनैकतरमन्त्रेति । आयतनेनैवान्ते त्वान्तरमन्त्रवाच्या-
यतनश्रुतिद्वयञ्चेति बहुश्रुत्यानुरोधेन तृतीय इत्येत्यज्यमित्याह । त्वजे
देकमिति ॥ तृतीयमन्त्रारूप इति यद्यपि मातात्रयध्यानाभ्यामात्रय-
रूपित्वमेव तस्य तथापि तृतीयमात्राया एवेहासाधारण्यं तत्प्राधान्येन
निर्द्देश इति बोध्यम् । तत् त्रयमात्रारूप इति सप्रत्यक्षपठे तत्तत्कुर्याविशे-
षणं सकारस्यादित्यात्मकत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य जीवधनत्वमनागता-
वेत्यन्यायेनोपपादयति । स हिरण्यगर्भ इति ॥ लिङ्गरूपेणेति समष्टि-
लिङ्गरूपेणेत्यर्थः ॥ तस्मिन् हीति ॥ समष्टिलिङ्गात्मनि हिरण्यगर्भे

स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुष-
मीक्षते तदेते श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । कियाम् वाह्याभ्यन्तरमध्यमासु

जीवधनः स विद्वांस्त्रिमात्रोद्गाराभिज्ञः । एतस्माज्जीव-
धनाद्विरग्यगर्भात्परात्परं परमात्मस्थं पुरुषमीक्षते ।
पुरिशयं सर्वं शरीरानप्रविष्टः पश्यति ध्यायमानः । तदेता-
वस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रस्त्रिमङ्गाका अकारउकारमकाराख्या ओंकारस्य
मात्राः । मृत्युर्यामां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचराट-
नतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यान-
क्रियामु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धा ।
अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तान् न
विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः किन्तु

व्यापिलङ्गाभिमानिनः सर्वे जीवा गोत्वसामान्ये स्वशुशुङ्गादय इव
संज्ञता इत्यर्थः ॥ इदानीं वाक्यं योजयति । स विद्वानिति ॥ स विद्वानि-
दानीं ध्यायमानः पञ्चाङ्गलोकं प्राप्नोति । तत्र ब्रह्मलोके स्थावरजङ्गमेभ्यः
परःजीवधनात्परं पुरुषं पश्यति ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः ॥ ५ ॥

यत् यः पुनरेतस्मिन्त्यादिनोक्तेऽर्थे व्याप्तं मन्त्रं योजयति । तिस्र
इति ॥ मृत्युगोचरा इति प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं विना तदुपासकानाम् ।
मृत्युर्नतिक्रमणीय इत्यर्थः ॥ ब्रह्मदृष्ट्या संस्पृष्टत्वेन च सम्भूय च
प्रयुक्ताश्चेद्वयं दोष इत्यङ्ग । किञ्चेति ॥ जायदिति जायत्युच्यते वैश्वान-

सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं
यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।

विशेषेणैकस्मिन्धानकालेऽतिदृष्टाद्यु क्रियासु वाच्याभ्यन्त-
रमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिधानलक्षणासु
योगक्रियासु सम्यक् प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु
न कम्पते न चलते ज्ञः । ज्ञो योगी यथोक्तविभागश्च
ॐकारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदद्वलनमुपपद्यते । यस्मा-
ज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रावयवरूपेणोङ्कारा-
त्मरूपेण दृष्टाः ॥ ६ ॥ स ज्ञेवं विद्वान् सर्वात्मभूत
ॐकारमयः कुतो वा चलेकस्मिन् वा । सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो
द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् ।
यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोक-
मिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविदांसो
वेदयन्ते । तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्ष-
णमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्मा-

नराभिन्नो विश्वस्तत्स्थानं स्थूलं शरीरं जागरितञ्च । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्य-
गर्भाभिन्नस्तजसस्तत्स्थानं लिङ्गशरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्तावीश्वरात्मा मातृ-
स्तत्स्थानमव्याकृतं सुषुप्तिश्च । तेषामकारादितादात्म्येन यदाभिध्यानं
तत्तत्स्वरूपेणासु योगक्रियासु प्रयुक्तास्त्वन्धोऽन्यसक्ता अन्विप्रयुक्तास्तिष्ठो
मात्रा प्रयुक्ताश्चेन्न कम्पत इत्यन्वयः । अनेन सर्वात्मने परब्रह्मणोश्चरे
ॐकाराभेदेन ध्यानमुक्तम् । यथोक्तोति । तिष्ठो मात्रा इति श्लोकोक्त-
विभाग इत्यर्थः । कुतो वेति चलनं विज्ञेयः स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वव्यति-
रिक्ताभावाच्चलनं न सम्भवतीति कुतो हेतोः कस्मिन् वा विषयं चले-

तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्त-
मजरममृतमभयं परञ्चेति ॥ ७ ॥ इति पञ्चम-
प्रश्नः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं

क्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादि-
विशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं
मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम् ।
यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योङ्कारेणायत-
नेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इति शब्दो वाक्परिसमा-
प्त्यर्थः ॥ ७ ॥ इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ समस्तं जगत्कार्य-
कारणतत्त्वणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्वक्षरे सुषुप्तिकाले
सम्प्रतिष्ठित इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव क्षरे

दित्यर्थः । अपर ब्रह्मप्रार्थय ओङ्कारः प्रयुक्तो नैव न पृथक्प्रयुक्तः
परमपि प्रैति ब्रह्मलोके । उत्पत्तिविशेषब्रह्म साक्षात्कारेणोक्तस्योङ्का-
रस्य क्रममुक्तिफलत्वादित्वाह । तेनैवेति ॥ येनापरममेवेति तेनैव परम-
ज्ञानान्वेतीत्येवकारार्थः । तदप्योङ्कारेणैवायतनविशेषणार्थं पुनरोङ्कार-
ग्रहणमिति न पुनरुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति प्रश्नोपनि-
षद्भाष्यटीकायां पञ्चमप्रश्नः पूर्णः ॥ ५ ॥

गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठाः कर्माणि विज्ञानमयश्चेति मन्त्रे
कर्माणि सह षोडशकलानां परस्मिन् लयमुक्त्वा यथा नद्याः
स्यन्दमाना इति मन्त्रेण दृष्टान्तोक्तिद्वारा परमाप्तिरुक्ता तन्म-

प्रश्नमष्टच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्य
तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिम-
मवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष

सम्प्रतिष्ठते जगत् तत एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न
ह्यकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तञ्चात्मन एष
प्राणो जायत इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय
इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अन्तरञ्चोक्तं स सर्वज्ञः
सर्वो भवतीति । वक्तव्यञ्च क तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं
विज्ञेयमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्या-
नञ्च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लब्धार्थं मुमुक्षूणां यत्न-
विशेषोत्पादनार्थम् । हे भगवन् हिरण्यनाभो नामतः कोम-
लायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपे-
त्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमष्टच्छत । षोडशकलं षोडशस-
ङ्गकाः कला अवयवा इवात्मन्यविद्याधारोपितरूपा

न्वयोर्विस्तराभिधानार्थं षष्ठ प्रश्नमारभते । अथ हैनमिति ॥ तस्य पूर्वेषु
सङ्गतिमुक्त्वाऽर्थानुवादपूर्वकमाह । समस्तमित्यादिना ॥ अजरस्य कार-
णत्वसिद्ध्यर्थं प्रलयेऽपि तस्मिन्नेव लयमाह । सामर्थ्यादिति ॥ लयाधारत्वेन
कारणत्वमाह । तत इति ॥ तदुक्तेः प्रयोजनमाह । जगत इति ॥ यद्यप्य-
द्वितीयात्मज्ञानात्किञ्चिन् कारणज्ञानात् तथापि तस्य कारणत्वे तद्वृत्तिरे-
केण कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिध्यतीति तादृशात्मज्ञानात्परं
श्रेय इति । आत्मा वा इदमेक एव । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मा ततमपश्यत् ।
प्रज्ञानं ब्रह्म न स एतेन प्रज्ञानेनात्मना व्यस्ततः समभवत् । सदैवैक-
मेवाद्वितीयमित्युपक्रत्याचार्यवान् पुरुषो वेद अथ सम्प्रत्ये तमेवैकं

परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्य-
नृतं वक्तुं स तुष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा
ष्टच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स हो-

यस्मिन् पुरुषे सोऽयं षोडशकलशं षोडशकल हे भारद्वाज
पुरुषं वेत् । तमहं राजपुत्रं कुमारं षष्टवन्तमब्रुवमुक्तवा-
नस्मि नाहमिमं वेद यत्त्वं षष्टसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्य-
ज्ञानमसम्भावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम् । यदि कथ-
ञ्चिदहमिमं त्वया षष्टं पुरुषमवेदिषं विदितवानस्मि कथ-
मत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि
न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवालक्ष्यं प्रत्याययितुमब्रु-
वम् । समूलः सह मूलेन वै एषोऽन्यथा सन्तमात्मानम-
न्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति
शोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति ।
यत एवं जाने तस्मान्नार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स
राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तुष्णीं व्रीडितोरथमारुह्यप्रवव्राज

ज्ञानय । अमृतस्यैष सेतुः अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्त्वार्थमभिवदित्या-
दिषु निश्चितमित्यर्थः । इहापि तादृगात्मज्ञानादेव सर्वज्ञत्वभावः श्रेय
उक्त इत्याह । अनन्तरमिति ॥ वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणमाह । वक्तव्य-
मिति ॥ तदर्थोऽयमिति तस्य शरीरान्तस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्म-
त्वज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रश्नमिति प्रष्टव्यमित्यर्थः । अज्ञाने कारणमिति
अज्ञानसम्भावनायां कारणमित्यर्थः । अप्रत्ययमिति अविज्ञासमित्यर्थः ।
अन्यथा सन्तमिति ज्ञानिनं सन्तमन्यथा कुर्वन्नज्ञानिनं कुर्वन्ना-

वाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मि-
न्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

स ईक्षान्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो

प्रगतवान् यथा गतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय
जानता विद्या वक्तव्यैव अनृतञ्च न वक्तव्यं सर्वास्वयव-
स्थास्त्वित्येतत्सिद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम
हृदि विज्ञेयत्वेन शल्य इव मे हृदि स्थितं कासौ वर्जते
विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे
हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे
विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडशकलाः प्राणाद्याः
प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते विद्यतेति ॥ २ ॥

तदुपाधिकलाधारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः
केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणा-

रोपयन्नित्यर्थः । कथं ते नावक्ष्यमित्यनेन सूचितमर्थमाह अत इति ॥
सम्बलो वा इत्यनेन सूचितमाह । अन्यतश्चेति ॥ स्वरूपेण शल्यत्वाभा-
वादाह । विज्ञेयत्वेनेति ॥ यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्ब्रूहि
शल्यवद्भासत इति शल्यमिवेत्युक्तम् । पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षा-
न्भावयत्वेन किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमन्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता
इति वाक्यमिति तत्तात्पर्यमाह । षोडशकलाभिरिति ॥ १ ॥ २ ॥

ननु केवल आत्मा प्रदर्शयतां किं वक्ष्यमाणकलोक्तव्यत आह ।
तदुपाधीति ॥ तथैव स प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह । अन्यत्वेनेति ॥ अवि-
द्याविषया इति अविद्याधीना इत्यर्थः । कालत्रयेऽपि तासाञ्चेत्य-

भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
मीति ॥ ३ ॥

दीनामत्यन्तनिर्विशेषे हृदये शुद्धे तत्त्वे न शब्दोऽध्यारो-
पमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति
कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैत-
न्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीय-
मानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिद्ग्निसं-
योगाद्भूतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते
नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमिति । अपरे घटा-
दिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते
विनश्यतीति । अपरे चैतन्यमभूतधर्म इति । लोकायति-
काः अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधि-

रूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्भूतमप्यवन्मृषात्वमित्यविद्याविषयत्वं साधयति ।
चैतन्येति ॥ चैतन्याव्यतिरेकेण लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवादिभ्रान्त्या
दृढीकरोति । अत एवेति ॥ घटं यथाऽग्निसंयोगाद्भूतावस्थं प्रतिपद्यते
एवंसंज्ञिमाकारमालयविज्ञानमेव वासनावशाद्विषयाकारेण जायते
इति वदतां तेषां भ्रमो विषयस्य चैतन्याव्यतिरेके प्रत्ययं गमयति
अन्यथा तथा भ्रमाद्युपपत्तेरित्यर्थः । विषयाणां चैतन्याव्यतिरेकेण
प्रतीतिनियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावे सुषुप्तागतौ शून्यभ्रमो
जातः केषाञ्चिदिति तदीयभ्रान्त्यापि चैतन्याव्यतिरिक्तप्रतीतिं दृढी-
करोति । तन्निरोध इति ॥ चैतन्यस्यानित्यस्य कलारोपाधिष्ठानत्वं न
न सम्भवति । कलाकार्यत्वादिति नैयायिकपक्षोक्त्याज्ज्ञेन शङ्कते ।
घटादीति ॥ भूतधर्म इति देहाकारेण संकृतभूतधर्म इत्यर्थः । चैतन्यस्या-

धर्मैः प्रत्यवभासते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानमानन्दं
ब्रह्म । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यभिचारिषु
पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो
विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्या-
व्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुप-
पन्नम् । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरितिवत् । व्यभिचरति
तु ज्ञानं ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि । ज्ञेयाभावेऽपि
ज्ञेयान्तरेऽभावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽस्ति ज्ञेयं नाम
भवति । कस्यचित्सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञे-
यवज्ज्ञानं स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयावभासकस्य
ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलो-

रोपाधिवान त्वसिद्ध्यर्थं नित्यत्वमेकत्वञ्च वदन् तद्विराकरोति । अनपा-
येति ॥ प्रत्यवभासत इति ॥ नानात्वेन कार्यत्वेन चेति शेषः । सत्यं ज्ञान-
मिति ॥ तथा च श्रुतिविरोधात्ते पक्षा हेया इत्यर्थः । किन्त्वज्ञानकाले
विषयाणां सद्भावनियमाभावाद्द्विषयकाले च ज्ञानस्य सद्भावनियमा-
न्त्योर्भेद इति विज्ञानवादिपक्षं निराकुर्वन्नव्यभिचारादेव ज्ञानस्य
नित्यत्वं साधयन्नैयायिकादिपक्षमपि निराकरोति । स्वरूपेति ॥
घटज्ञानकाले घटाभावसम्भवाद्द्विषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य तु
विषयकालेऽवश्यसद्भावनियमादव्यभिचारित्वमित्यर्थः । घटकाले घट-
ज्ञानमपि नास्तीति घटज्ञानस्यापि घटविषयव्यभिचारित्वं तत्त्वमित्या-
शङ्क्य स्वरूपेत्युक्तम् । ज्ञानस्य विषयविशिष्टत्वदूषणैव व्यभिचारः ।
विषयस्य तु स्वरूपेणैवेति विशेष इत्यर्थः । ज्ञानस्याव्यभिचारित्वमुपपाद-
यति । यथा यथेति ॥ न नूतनविनष्टादेर्भेदगुह्यतन्त्रेति नञ्ज्ञायमान-
त्वाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयाव्यभिचारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य तस्य ज्ञाने तत्सद्भावा-
सिद्धेस्तथाभूतपदार्थोऽसिद्ध इत्याह । वस्तु चेति ॥ अनुपपत्तिमेव
दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति । रूपञ्चेति ॥ ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं

काभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न ह्यन्व-
कारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितु-
मवैनान्शिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्ये-
वेति चेत् येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्पत इति
वक्तव्यम् । वैनाशिकेन तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे
तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञा-
नाभाव इति चेत् । न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभा-
वोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाशिकैर्नित्यस्य तदव्यतिरिक्त-
त्वेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वा-
दभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च
ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे

ज्ञानकाले सत्त्वनियमाभावरूपं स्पष्टमित्याह । व्यभिचरति त्विति ॥
षट्ज्ञानकाले कदाचिद्वृत्ताभावादित्यर्थः । षट्काले षट्ज्ञानस्यापि
व्यभिचारस्तुल्य इत्याशङ्क्य विशिष्टरूपेण व्यभिचारोऽपि स्वरूपेणाभ्य-
भिचारं पूर्ववत्तूचितमाह । न व्यभिचरतीति ॥ ज्ञानमित्यस्यैक्याभ्यु-
पगमः । पूर्ववाक्ये द्वितीयं न इह तु प्रथमान्तमिति विशेषः । भावादिति
स्वरूपेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वरूपेण सतामेव ज्ञेयान्तरस्य ज्ञेयत्वादेव
साधयति । न हीति ॥ स्वरूपेणाभ्यभावं शङ्कते सुषुप्ते इति ॥ किन्तुदानीं
ज्ञेयाभावेन ज्ञानाभावः साध्यते उत ज्ञानस्य दर्शनाद्वा व्याप्त्येऽपि ज्ञेयस्य
व्यङ्गत्वात्तदभावाद्यङ्गकाभाव इति ॥ उभयोरैक्याभाव इतराभाव इति ।
नादौ व्यभिचारादित्याह । न ज्ञेयेति ॥ व्यङ्गज्ञानैककल्पस्य व्यङ्ग्याभा-
वोऽभाव उच्यते आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चैवमिति । ज्ञानानुमेय
त्ववादिनं प्रति हटान्तान्तरमाह । न हीति ॥ वैनाशिकमते विज्ञान-
व्यतिरिक्तालोकाद्यभावाच्च तत्र व्यभिचार इति शङ्कते । वैनाशिक
इति ॥ कल्पयत्येवेत्यङ्गव्यभिचारस्यलाभावेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।

किन्नश्चिन्नम् । अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त
इति चेन्न । तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यति-
रिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वा-
दिशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वस्येदभ्युपगम्यते ज्ञेयं
ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं
नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वद्भिरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वद्विव्य-
तिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो
ज्ञानस्येति चेन्न । सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपग-
म्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ।

एवमपि ज्ञानाभावकल्पकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानसङ्गीक्रियते न वा ।
आद्ये न ज्ञानाभावसिद्धिस्तस्यैवाभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह । येनेति ॥
येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावं कल्पयेत्तस्य ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते न
केनापि कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । तदभावस्यापीति ॥
ज्ञेयाभावस्यायज्ञानस्य ज्ञानाभावकल्पकत्वासम्भवादवश्यं ज्ञेयत्वात्त-
ज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः कल्पनानुपपत्तेर्ज्ञानानङ्गीकारपक्षो न युक्त
इत्यर्थः ॥ आद्यकोटौ द्वितीयकल्पं शङ्कते । ज्ञेयेति ॥ वैनाशिकमतेऽप्य-
भावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमाद् द्विविध्यं त्रयादन्यसंस्कृतं क्षणिकं च तदिति
प्रतिसङ्ख्याननिरोधादाकाशरूपत्वयव्यतिरिक्तस्यैव क्षणिकत्वेन निरोधश-
ब्दितस्याभावस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तदभिन्नस्य ज्ञानस्यापि सुषुप्ते
सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह । नाभावस्येति ॥ ज्ञानस्याभावाभिन्न-
त्वेनाभावत्वमेव स्यात्तु भावत्वेन सत्त्वं नित्यत्वं च स्यादित्याह ।
तदभावस्येति ॥ अनित्यत्वञ्च ज्ञानस्येति वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषङ्गः ।
वाङ्मात्रेणाप्यभावस्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन चाक्षत्विच्छिन्नान्सिद्धिरि-
त्याह । नासमात्रेण तेन वास्तवमित्यत्वादिविरोधाभावाच्चाक्षिकं क्षति-

ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ह्यभाववि-
ज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोर-
न्यत्वम् । न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं
शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्ये न
तदप्यन्ये नेति त्वत्प्रत्यक्षेति प्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोप-
पत्तेः । सर्वस्य यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं
ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैना-
शिकैः । न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य

रित्याह । न चेति ॥ अभावनामित्यनित्यनामित्यपि द्रष्टव्यम् । एतद्दोषपरि-
हृारार्थं ज्ञेयस्यापि सतोऽभावस्य ज्ञानाभेदो नाङ्गीक्रियत इति शङ्कते ।
अथेति ॥ तर्हि ज्ञेयाभिन्नत्वेन हेतुना सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिद्ध्यति
षटाद्यभावसिद्धावपि अभावज्ञानाभावासिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह ।
न तर्हीति ॥ यद्वाऽभावस्य ज्ञेयस्य ज्ञानाङ्गेदे भावस्यापि तथात्वं स्याद्वि-
शेषहेत्वभावात्तथाच न ज्ञेयाभावाज्ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह । न तर्हीति ॥
ननु ज्ञेयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियते तथाचाभावस्य ज्ञानव्यतिरिक्त-
त्वादभावत्वादिकं सिद्ध्यति । ज्ञानस्य न ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वम् । तथाच
ज्ञेयभावे ज्ञानाभावसिद्धिरिति निरुद्धगतिकः शङ्कते । अयमिति ॥ ज्ञान-
ज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्यापि तद्व्यतिरेकावश्यभावादन्वयोभयोरन्यन्तभेद
एव स्यात् । भेदाभेदयोर्विरोधादनुपपत्तेरिति दूषयति । न शब्दमात्र-
त्वादिति । इदमुपलक्षणम् । ज्ञानस्याभावव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकञ्च
स्यादेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्येतद्दोषपरिहृाराय तस्यापि भेद एवाङ्गीक्रियते
तर्हि न सुषुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धिरित्युपसंहरति । ज्ञेयव्यतिरेके त्विति ॥
सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेवाभाव इत्याद्ये द्वितीयं शङ्कते । ज्ञेयाभाव
इति ॥ आलयविज्ञानमन्तर्नित्यत्वाङ्गीकारेण त्वया तदापि तदभावो
वक्तुं न शक्यत इत्याह । न सुषुप्त इति ॥ अस्मात्त्वमिति तस्याच ज्ञान-
स्यादर्शनसिद्धं सुषुप्तेऽपि तदङ्गीकारादित्यर्थः । ननु ज्ञेयाभावेन

स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत् सोऽपि दोषस्तस्यै-
वास्तु किन्तन्निवर्हणेनास्याकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेय-
त्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् । स्वात्मना
चाविज्ञेयत्वेनानवस्थाऽनिर्वार्या । समान एवायं दोष इति
चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्व्य देशकालपुरुषाद्यवस्थमेक-
मेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवितादिजलादि-
प्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति । नाऽसौ दोषः । तथा
चेद्देदमुच्यते । ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः

त्वन्निर्दूषितस्य ज्ञानस्य दर्शनमित्युच्यते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेय-
त्वाज्ज्ञानदर्शनमभ्युपपद्यते अस्मिन्मते । त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वानङ्गी-
कारात्सुषुप्ते चान्यस्याभावान्निरूपकाभावाच्च ज्ञानदर्शनास्तित्व-
मुपपद्यत इति शङ्कते । तत्रापीति ॥ अभावस्यले ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्य
साधितत्वात्तद्वृत्तान्तेन सर्व्वत्वं ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनाच्च स्वज्ञेयत्वं
ज्ञानस्येत्याह । न भेदस्येति ॥ अभावरूपो ज्ञेयो विषयो यस्य तस्य
ज्ञानस्याभावरूपो यो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः ॥ अभावस्यले भेदेऽपि न
सर्व्वत्वेत्याशङ्क्य न्यायस्य तुल्यत्वान्न तदन्यथाकर्त्तुं शक्यमित्याह । न
हीति ॥ ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमपत्तेऽनवस्थां वैनाशिकः
शङ्कते । ज्ञानस्येति ॥ ज्ञेयस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमाङ्गीकारा-
दस्मिन्मते च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वानङ्गीकाराच्च दोष इत्याह । न तदिति ॥
सर्व्वस्य वस्तुजातस्य विभागोऽसङ्कुरः ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं ज्ञेयमपि
ज्ञेयमेव न कटाक्षिदपि ज्ञानमित्येवंरूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथवा
द्विभागोपपत्तेरिति केदः । ज्ञानज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशिद्वयमेवाङ्गी-
क्रियते न ततोयो ज्ञानविषयकज्ञानरूपो भावराशिश्चक्रियत इत्यर्थः ॥
तामेवाह । यदाहीति ॥ यस्मिन्पक्षे ज्ञेयं सर्व्व व्यतिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञा-
नस्य ज्ञेयमित्यङ्गीक्रियत इति ज्ञेयपदावृत्त्या व्यतिरिक्तस्येतिपदाध्या-

कुण्डवदरवत्पुरुष इति । न । प्राणादिकलाकारणत्वात् ।
 न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य अङ्गादीनां कलानां
 कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य ।
 न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्ये सच्छरीरे कारणका-
 रणं स्वस्य पुरुषं कुण्डवदरमिवाभ्यन्तरः कुर्यात् वीजव-
 त्त्वादिति चेत् । यथा वीजकार्ये वृक्षस्तत्कार्यं च फलं
 स्वकारणकारणं वीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्नादि तद्वत्पुरुषम-
 भ्यन्तरीकुर्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्य-
 हारेण च यदाहीति वाक्यं योऽप्यमवैनाशिकैरिति छेदः । तद्विषय इति
 ज्ञानविषयकज्ञानात्मक इत्यर्थः । तर्हि तत्पक्षे ज्ञानात्मकस्य अङ्गणः
 सर्वज्ञत्वं न स्यात् स्वेन स्वस्याज्ञानादिति शङ्कते । ज्ञानस्येति । ज्ञातुं
 योग्यस्य सर्वस्याज्ञाने हि सर्वज्ञत्वहानिः अन्यथा यशविषाणादेरज्ञा-
 नात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यादतो नास्मान्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः
 किन्तु वैनाशिकस्यैव तेन ज्ञानस्यावश्यज्ञेयत्वाङ्गीकारात्स्वेन स्वस्य
 ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्वग्रन्थे दूषितत्वादन्वयेयत्वस्य चानङ्गीका-
 रात्सर्वज्ञत्वयोगादित्याह । सोऽपीति ॥ तर्हि तव मते कथं शब्द-
 निर्वाह इत्याशङ्क्यास्मान्मते तस्य भाविकत्वेन तदनिर्व्याजेऽपि न दोष
 इत्याह । किन्तदिति ॥ यस्तु तस्तु सर्वस्य व्यवहारहेतुज्ञानवत्त्वं सर्व-
 ज्ञत्वं तत्तु ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वादस्ति ज्ञातुं
 योग्यत्वं सर्वज्ञानाद्वा तदस्तीति भावः । पूर्वोक्तानवस्थादोषोऽपि तस्यै-
 वेत्याह । अनवस्थेति ॥ ननु तेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकाराद्वानवस्थेत्यत
 आह ॥ स्वात्मना चेति ॥ सिद्धं ज्ञेयत्वं स्वज्ञेयत्वासम्भवस्योक्तत्वात् परि-
 शेषादन्यज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थाऽनिवार्येत्यर्थः । ज्ञान-
 स्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासिद्धिः ज्ञानान्तरज्ञेयत्वे चानवस्था तत्रापि
 स्यादिति शङ्कते । समान एवेति ॥ स्वप्रकाशत्वेन स्वस्वव्यवहारमि-
 हेर्ज्ञानभेदस्यैवास्माभिरनङ्गीकारादनवस्थायाः प्रसङ्गिरेव नास्तीति
 परिहरति । न ज्ञानस्येति ॥ एकत्वपक्षे भेदप्रतीतिसुपपादयति ।

त्वात् सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजादृक्षफलसं-
 त्तान्यन्यान्वेव बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारण-
 भूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजदृ-
 क्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च
 पुरुषः सावयवाच्च कलाः शरीरश्च एतेनाकाशस्यापि शरी-
 राधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्माद-
 समानो दृष्टान्तः । किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न ।
 वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे

नामरूपेति ॥ एवं चैतन्यस्यैकत्वेन नित्यत्वाज्जगद्विद्यत्वेन तस्य
 सत्त्वत्वाज्जाधिष्ठानत्वोपपत्तेः । तस्मिन्कलानामध्यारोप आत्मपति
 पत्त्यर्थमिहोच्यत इत्याह । तथा चेहेति ॥ चैतन्यस्य नित्यत्वेनाधिष्ठानत्वे
 सतीह श्रुताविदं कलानामध्यारोपणमुच्यत इत्यर्थः । ननु चैतन्यस्य
 न नित्यत्वं परिच्छेदश्रुतेः परिच्छिन्नस्य च घटादिवदनित्यत्वादिति
 शङ्कते । तेन चेति ॥ शरीरान्तरस्थत्वं प्रत्यङ्गविवक्षयोच्यते न परिच्छेद-
 विवक्षया तथा सत्युत्तरवाक्यविरोधादित्याह । नेति ॥ अयोग्य-
 त्वादपि सोऽर्थो न विवक्षित इत्याह । कवेति ॥ स्तोत्रपतेः पूर्वं
 स्वस्याभावात्तत्कालीनपुरुषं परिच्छेत्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । बीजकार्यस्य
 दृक्षस्य कार्यं फलं स्वकारणदृक्षकारणबीजमभ्यन्तरी करोतीति दृष्ट-
 मिति नायोग्यमिति शङ्कते । बीजवदिति ॥ तद्विवक्षोति । यथेति ॥
 दृष्टान्ते बीजव्यक्तिभेदादविरोधे योहि पुरुषव्यत्यैक्यात्कारणाभ्यन्त-
 रीभावयोर्विरोध इत्याह । नेति ॥ ननु कारणोभूतबीजस्यैव दृक्ष-
 फलतदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोः कारणकार्यबीजयोरैक्य-
 भाषण एवमपि तस्य सावयवत्वाद्भूतवत्फलकारेण परिणतावयवभ्यो
 भिन्नावयवानांभेव तदन्तर्गतबीजरूपेण परिणामात्तयोर्भेदेनाधाराधेय-
 भावः स्यात् इह तु निरवयवत्वाच्च तथात्वमित्याह । सावयवत्वाच्चेति ॥
 आद्यं हेतुं विवक्षोति । दृष्टान्त इति ॥ श्रूयत इति यस्मिन्नेताः

व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने। तस्मादतः शरीर
इत्येतद्वचनं अण्डस्यान्तर्धीमेतिवच्च द्रष्टव्यम्। उपलब्धिनि-
मित्तत्वाच्च। दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तः शरीरे
परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते चात उच्यते अन्तः शरीरे सोम्य
स पुरुष इति। न पुनराकाशकारणः सन् कुण्डवदरवच्छ-
रीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि किमुत
प्रमाणभूता श्रुतिः। यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ती-

षोडशकला इति यच्छब्दोक्तस्यैव पुरुषस्यान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष
इति तच्छब्देनाभिधानादित्यर्थः॥ द्वितीयं हेतुं विदुषोति। 'वीजेति॥
निरवयवश्चेति तथाचैकदेशेन कलादिदृष्टेण परिणाम एकदेशेन
तत्वावस्थानं बीजवच्च सम्भवतीत्यर्थः। किञ्च कलानां सावयवत्वेन
परिच्छेदात्पुरुषस्य तद्विपरीतत्वादपरिच्छिन्नस्य न परिच्छिन्नाधार-
कत्वं सम्भवतीत्याह। सावयवाश्चेति॥ यदा सावयवत्वेन कार्यतया
सृष्टात्वाच्चिरवयवतया परमार्थसत्यपुरुषाधारत्वं नोपपद्यत इत्याह।
सावयवाश्चेति॥ नन्वाकाशकार्यशरीरे आकाशस्यापरिच्छिन्नत्वाभ्यन्त-
रीभावो दृष्ट इत्याशङ्क्य तस्यापि शरीराकारेणावस्थानमेव हि द्वाद्वि-
शिष्टस्यैव शरीरत्वान्न तु तदन्तस्यत्वमित्याह। एतेनेति॥ युक्त्यसङ्गमपि-
नवनप्राप्तमाग्याद्रीकार्यमिति शङ्कते। किं दृष्टान्तेनेति॥ वचनस्यापि
वस्तुनोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्बस्तुस्वरूपाविरोधेनैव बोधकत्वा-
दन्यथाविचारवैयर्थ्यादिरुद्धार्थो न बोधार्ह इत्याह। वचनस्येति॥
तद्विन्तः शरीर इति श्रुतेः कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्य पुरुषस्य शरीरोपादा-
नत्वेन तदनुसूतस्य तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति सदृष्टा-
नमाह। तस्मादिति॥ अण्डे त्वण्डकारणस्य व्योम्नो यथा तदनुसूतत्वेन
तदन्तर्गतत्वप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः। यदा लोकभ्रमसम्बद्धं परिच्छिन्नत्वमनू-
द्यते श्रुत्येत्याह। उपलब्धोति॥ तत्वाभिव्यक्तेर्वा तदन्तर्गतत्वाव्यपदेश
इत्याह। उपलभ्यते चेति॥ मनु यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभव-

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्वां खं वायुर्ज्योति-

त्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः स चान्योऽर्थोऽपि
श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च
सृष्टिरित्येवमर्थे च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन
स ईक्षासृक्ते ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफल-
क्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादु-
त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे
प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वात्माऽकर्त्ता प्रधानं कर्तृ श्रुतः पुरुषार्थे प्रयोजन-
मुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण तत्रेदम-
मुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणोक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादि-

नात्वेनेनाध्यारोपस्योक्तत्वात् स ईक्षामित्यादिना पुनःसृष्टिकथन-
मधिकमित्यत आह । यस्मिन्निति ॥ अत इति क्रमप्रतिपत्त्यर्थे स ईक्षा-मि-
त्याद्युच्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तिश्च कलोत्पत्तिप्रतिपत्तिरौकार्यार्थं
विपर्ययेण तु क्रमत उपपद्यते चेति न्यायेन कार्यस्य स्वकारणक्रमेणाप-
वादमौकार्यार्थञ्चेत्यर्थः ॥ ईक्षणोक्तेः प्रयोजनमाह । चेतनेति ॥ सृष्टीति ॥
सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिसस्या उत्क्रान्त्यादि फलं क्रमः प्राणाच्छ्वांसमित्या-
द्युत्क्रान्त्यर्थम् । आदिशब्देन लोकेषु नाम चेत्याधारः प्रयविशेषो दृश्यते ।
नन्वाक्षणेत्या न चेतनपूर्वकत्वसिद्धिः ॥ ३ ॥

न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाहेतुत्वेऽचेतनस्य प्रधानादेर्विक्रियावत्त्वेन
हेतुत्वे सति ईक्षणस्यान्यथा नेयत्वादिति साङ्गताः शङ्कन्ते । नन्वात्मेति ॥
अकर्त्तृत्वस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः । आत्माऽकर्त्ता । तत्र तथा सतीदं
कर्तृत्ववचनमनुपपन्नमित्यर्थः । किञ्च तस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि कर्तुः
कालादेरिव सङ्कारसाधनान्तराभावादात्मनो दुष्साध्यनर्घहेतुप्राणा-

रापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नादौर्यं तपो
मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

गुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्व-
रेच्छानुवर्त्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्त्तृत्वे
साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि
चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्त्वात्मनोऽनर्थं कुर्यात् । तस्मात्पुरुषा-
र्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने
प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स ईक्षाशक्तौ इत्यादिः । यथा
राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । नात्मनो
भोक्तृत्ववत्कर्त्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरि-
णामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्देवादिनामीक्षादिपूर्वकं

दिसंसारकर्त्तृत्वानुपपत्तेश्चानुपपन्नं सृष्टृत्ववचनमित्याह । आत्मनेति ॥
कर्त्तृत्वे ऽपोत्यपि शब्दान्वयः ॥ तर्हि किं कर्त्तृ अत आह । प्रधानमिति ॥
कत्विति । क्रियार्थकृत्ववदतः प्रवर्त्तते इत्यन्वयः ॥ ननु प्रधानस्याचेतनस्य
प्रयोजनयेत्तु भ. वात् पृष्टव्यनुपपत्तिरित्यत आह । पुरुषार्थमिति ॥
पुरुषस्य चेतनस्य भोगापवर्गरूपमर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्त्तते वत्त्वविह-
ङ्गार्थमचेतनमाधेयं देहगतजीरस्य मस्यादिदृढार्थमस्मिन्साचेतनस्य
प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । ननु प्रधानस्याप्येकत्वेन सङ्गकार्यभावात्कारणत्वा-
नुपपत्त्यगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्त्तृत्वं वाच्यमित्यत आह । सत्त्वादिति ॥
सत्त्वादियुगलस्य साम्यावस्था प्रधानमिति साङ्ख्यमतम् । तत्र सत्त्वा-
दियुगैरनेकात्मको प्रधाने कारणे सति पुरुषस्य कर्त्तृत्ववचनसङ्गतेरभावः द-
नुपपन्नमित्यन्वयः । यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति
मन्यसे तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु तत्त्वेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह ।

जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वागुद्भूतानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदादिनां हृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिमर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृत नामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंबन्धवचाराद्युपरमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्धानवगाह्यमभयं शिर्वमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च

ईश्वरेच्छेति ॥ अत्रापि सत्त्वित्वस्यानुपपन्नमिति पूर्वोक्तान्वयः । तर्हीक्षणश्रवणस्य का गतिरत आह । तस्मादिति ॥ पुरुषार्थेनेति पुरुषस्य भोगापवर्गार्थेनेत्यर्थः । मुख्ये ईक्षितरि विद्यमाने न नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानत्वेन गुणेन योगादैक्षतेति गौणः प्रयोगः । माणवकं पैङ्गल्यगुणयोगेनाग्निशब्दप्रयोगवदित्यर्थः । नन्वेवमपीक्षितरि प्रधाने पुरुषशब्दः कथमत आह । यथा राज्ञ इति ॥ तद्वदिति पुरुषस्य भोगाय वर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्द औपचारिक इत्यर्थः । स्वतोऽकर्तुरपि आत्मनो मायोपाधिककर्तृत्वं सम्भवतीति हृदि निधाय प्रथमं मायां ततः प्रतिबन्धी परिहरति । नेति ॥ बुद्धिकर्त्ता भोक्ता पुरुष इति वदद्भिः साङ्ख्यैरात्मनो भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुत्युक्तजगत्कर्तृत्वमविकारिणोऽपि कर्त्ताश्चिन्निर्वाह्यमित्यर्थः । साङ्ख्यः प्रतिबन्धी परिहारं शङ्कते । तत्त्वान्तरेति ॥ भोगो नाम सुखदुःखानुभवः ॥ स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति न तत्त्वान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम इत्यर्थः । परिणामो हि पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः । सा च सजातीयरूपान्तरापत्तौ विजातीयरूपान्तरापत्तौ वाऽनित्यत्वादि-

स्याद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । साङ्ख्याश्वविद्याधारोपितमेव
 पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमवा-
 च्यत्वात्पुनस्ततस्त्वस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्ये-
 च्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव
 कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।
 तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्प-
 नात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुद्धमाना
 अथदर्शित्वात् परमार्थतत्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्म-
 तमनाहत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो
 मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते
 ऽस्माभिर्न तु तार्किकतात्यय्येण । तथैतदवोक्तम् । विवदन्

कमावहेदेवेति भोक्त्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥ तेन
 तदात्मककर्तृत्वेऽपि तुल्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह । नेति ॥
 एकस्य वस्तुनोऽसहायस्याकर्तुराप्तकामस्यापीत्यर्थः । उपाधिकृतत्व-
 सम्भवादविद्यारूपसहायस्य सम्भवाङ्गीन्याऽस्माद्विज्ञजीवानां प्राप्ता-
 मानां सम्भवात्तत्पुरुषार्थसंप्रदृष्टं तथाविधस्याप्युपपद्यत इति
 इति नाचेतनस्य चेतनाधिष्ठितस्य तदुक्तमिति भावः । नामरूपेण-
 नभिव्यक्तनामरूपेत्यर्थः ॥ बन्धमोक्षादीत्यादिशब्देन तत्त्वाधनमुच्यते ।
 भोक्तृस्यापि बन्धप्रतियोगित्वेन सोपाधिकत्वमुक्तम् ॥ परमार्थस्य
 नृत्वेकगम्यत्वमाह । सर्व्वेति ॥ एवम्भूतस्याङ्गीनो न संप्रदृष्टमित्याह ।
 न तत्वेति ॥ कल्पयित्वेति कल्पयितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । पुरुषस्य निर्भि-
 शेषत्वेन तस्मिन्वस्तुतः कर्तृत्वाद्ययोगात्तदारोपितमेवेति कल्पयितुं
 प्रवृत्ता अपि सर्व्वविरोधं निरासकागमप्रमा^१कशरणत्वाभावात्तत्त्वज्ञा-
 दिविरोधापत्त्या आरोपितत्वाङ्गीकाराच्च त्वस्यन्तः सर्व्वं परमार्थत
 एवेच्छन्ति । तत्त्वाप्यचेतनस्य भोक्तृत्वाद्योगात्तत्त्वज्ञानमात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति ।
 कर्तृत्वादिकन्तु प्रधानस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तर्हि तस्य को दोष

स्वेऽवनित्तिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः
 सुखं निर्व्याति वेदयित् । किञ्च भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिय-
 योर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता
 भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्पते
 न कर्ता । प्रधानन्तु कर्त्तैव न भोक्त्रिति । ननूक्तं पुरुष-
 श्चिन्मात्र एव स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तत्वान्तर
 परिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतो
 ऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । ना
 ऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य
 पुरुषस्य भोक्तृत्वं नामविशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते
 निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति

इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि स्यादित्यन्यैः
 शिञ्जिताः सन्तः स्वमतात्प्रच्यवन्त इत्याह ॥ अन्येति कृतायाः शिञ्जि-
 ताया बहुविषया अधीनाः शिञ्जितबुद्ध्य इत्यर्थः । तर्हि साङ्ख्यशिन-
 कस्य तार्किकस्य मतं याह्यमत आह ॥ तथेति ॥ तस्यापि साङ्ख्येन
 शिञ्जितत्वात् तदपि याह्यमित्यर्थः । तर्हि तस्य तार्किकस्य मतं
 याह्यमित्याशङ्क्य न कस्यापीत्याह । इत्येवमिति ॥ तर्हि त्वया तार्किक-
 मतं किमर्थं दूष्यते । परस्परमेव तैर्दूषितत्वात् तद्वदेव द्वेषादि-
 मत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्याह । अत इति ॥ विरोधोद्भवकारणमिति पारमार्थि-
 कतया भेददर्शनमित्यर्थः । संरक्षितेति भेददर्शनस्य परस्पररोक्तेरपे-
 यस्तत्त्वाद्वैतमेव निर्दुष्टमिति निश्चितबुद्धिः सन्निवृत्तिं सर्वविकल्पेभ्य
 उपशान्तो भवतीत्यर्थः । दोषप्रदर्शनं हि किञ्चित्क्रियत इति यदुक्तं
 तदेव प्रपञ्चयन् कर्तृत्वादेरापितत्वमेव परेषापि वक्तव्यमित्याह ।
 किञ्चेत्यादिना ॥ तत्वादौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वक्तुं मशक्यत्वात्तयो
 राश्रयव्यवस्थानं सम्भवतोऽप्याह । भोक्तृत्वमिति ॥ आश्रयमविद्वान्
 शङ्कावसरोक्तं विशेषं शङ्कते । नन्विति ॥ स्वात्मस्थो विक्रियत इति

चेन्नहदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः
 प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति । अस्यां कल्पनायां न
 कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया
 कल्पते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति
 चेन्न । तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य भोगकाले चिन्मा-
 तस्य विक्रिया परमार्थेव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न ।
 प्रधानस्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मा-
 तस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यादसाधारणधर्मावता-
 मग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्द्वयो-

चिद्रूपेण विक्रियत इत्यर्थः । तत्त्वान्तरेत्यनेकत्वाद्युद्धादियुक्तस्वविल-
 लक्षणमहदादिरूपेणेत्यर्थः । पुरुषस्य चिद्रूपेणैव परिणामात् रूपान्त-
 रापत्तिः अनुद्धादिकं वा । प्रधानस्य त्वाकारान्तरेण परिणामात् स्वरू-
 पत्यागादनुद्धादिकं स्यादित्यर्थः । किञ्चिद्रूपेण परिणाम आगन्तुको
 वा न वा । आद्ये आगन्तुकविशेषवत्त्वेनानित्यत्वादपत्त्या । आगन्तु-
 विशेषः । भोगानन्तरं पुनः स्वरूपवस्थानाद्धानित्यत्वाददोषश्चेत्प्रधान-
 स्यापि प्रलये तथात्वाङ्गीकाराच्च तयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति । नाभा-
 विति ॥ सङ्गहवाक्यं विवृणोति । प्रागिति ॥ अस्यां कल्पनायामिति
 चिद्रूपेण विक्रियाकल्पनायामपि विचार्यमाणेऽर्थतो न कश्चिदपि
 विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टविक्रियेति वाङ्मात्रेणैव कल्पयत
 उच्यत इत्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अथेति ॥ चिन्मात्र एवेति न त्वानन्त-
 कल्पान्तरमित्यर्थः । तर्हि कर्मजन्यः कादाचित्को भोगो न सिद्धेदित्याह ।
 न तर्हीति ॥ एतद्विषयपरिहाराद्यगन्तुकं परिणाममङ्गीकृत्य भोगकाली-
 नविक्रियाभावं भोगः स च पुरुषस्यैव न प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेष-
 मात्रेण शङ्कते । भोगकाल इति ॥ तत्रापि किं भोगकालो न विक्रियाभावं
 भोगः उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रियावत्त्वमिति भोग इति विकल्पमाद्ये

युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारमाथ्यानुपपत्तेः ।
 न हि भोक्तोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-
 शयोरिवेतेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि
 पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्व-
 मिति चेन्न । पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं भोक्तृसाधनं शास्त्रं
 प्रणीयतेऽविद्याधारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयन-
 मिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तृवै न कर्त्ता प्रधानं
 कर्त्तवै न भोक्तृ परमार्थसदृश्वन्तरं पुरुषाज्ञेतीयं कल्पना
 ऽऽगमवाच्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमु-
 क्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न ।
 भावात् । स हि शास्त्रप्रणेतृदिषु तत्फलार्थं च शास्त्रस्य

भोगकाले प्रधानस्यापि सुखाद्याकारेण विक्रियावत्त्वाद्भोगः स्यादित्याह ।
 नेति ॥ द्वितीयं शङ्कते । चिन्मात्रस्यैवेति ॥ चिन्मात्रस्यैव विक्रियेत्येवका-
 रेण धर्मप्रान्नरगतविक्रियानपेक्षाचैतन्यविक्रियाभोग इत्युच्यते वा
 चैतन्यमात्रमता तदसाधारणा विक्रिया भोग इति वा । नाद्यः ।
 सुखादिरूपप्रधानविक्रियां विना भोगासिद्धेः । न द्वितीयः । चैतन्यासा-
 धारणविक्रियाभोग इत्यत्र हेत्वभावात्सुखासाधारणविक्रियाभोग इति
 वक्तव्यम् । तथाचातिप्रसङ्गः । सर्वस्यापि स्वासाधारणविक्रियाव-
 त्वात् । भोगकालीनासाधारणविक्रियावत्त्वं तु प्रधानस्याप्यस्ति ॥
 तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्त्वादि दूषयति । ज्ञौष्णेति ॥ ननु
 भोगकालीना साधारणविक्रियैव भोगः । न चान्यदेतत्काले नियमेन
 विक्रियास्ति । न च प्रधानस्यापि प्रसङ्गः इटापत्तिरिति शङ्कते ।
 प्रधानेति ॥ भोक्ता हि शेषो भोगश्च शेषः । उभयोरपि भोक्तृत्वे
 शेषशेषिभावो न स्यादित्याह । नेति ॥ ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधानचेतो-
 रूपेण परिणतप्रज्ञतेरेव धर्मसत्त्वाविक्रियोपपत्तेः न पुरुषस्य तस्या-

प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे
शास्त्रप्रणेतृादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवंविकल्पे-
नैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थञ्चाभ्युपगतो
भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानु-
पपत्तिमाह शास्त्रम् । यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्ये-
दित्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थ-
वस्तुस्वरूपादविद्याविषये यन्न हि द्वैतमिव भवतीत्यादि ।
विस्तरतो वाजसनेयके । अविभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इ-
त्याद्यावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभट्टप्रवेशः । वेदान्त-

विक्रियवत्त्वात् । न च तस्य भोगाभावप्रसङ्गस्तस्य तथाविधचित्तप्रति-
बिम्बतत्त्वमात्रेण भोक्तृत्वव्यपदेश इति शङ्कते । भोगधर्मवतीति ॥
सत्त्वाङ्गिनीति सत्त्वगुणोऽङ्गी प्रधानं यस्य तच्छिन् चेतसीत्यर्थः ।
तर्हि चित्तगतभोगेन चैतन्ये विशेषो जायते वा न वेति विकल्पा न
हितः इत्याह । नेति ॥ किं चाच्छिन् पक्षे स्वकीयशास्त्रप्रणयनं व्यर्थं
स्यादित्याह । भोगरूपश्चेदिति ॥ आद्ये सविशेषः सत्यो वाऽसत्यो वेति
विकल्पः सत्यविशेषवत्त्वे पुरुषस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि सन्निधा-
यास्यारोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्याद्यं शङ्कते । अविद्येति ॥ अगर्थेति-
भोगरूपेत्यर्थः । तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्त्वत्त्वादित्येषस्य प्रधानादे-
च रोपत्वमङ्गीकर्तुं युक्तं नाद्वैतममङ्गदुक्तरात्या दम्भोक्तव्यवहार-
सिद्धुपपत्तेः । तथा कल्पनायां प्रयोजनाभावात् प्रमाणत्वं प्रत्युत-
सर्वश्रुतिविरोधापत्तेस्त्येत्याह । परमार्थगत इति ॥ पुरुषादस्वप्न-
च प्रधानमित्यन्वयः ॥ उक्तदोषजातं स ह्यस्य मतं मोक्षकमिना आद-
त्तव्यमिति स्तापनार्थमुक्तं न तु द्वेषपक्षपातादित्याशयेनाह । इति न-द-
त्तव्यमिति ॥ आत्मैकत्वपक्षेऽपि निरसनोपबन्धाभावाच्छास्त्रप्रणयनान-
र्थव्यमिति शङ्कते । एकत्वेऽपीति ॥ किमात्मैकत्वनिश्चयवन्तं प्रति

राजप्रमाणवाङ्मणे इहात्मैकत्वविषय इति । एतेना-
विद्याकृतनामरूपाद्युपाधिलतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वा-
इत्याणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो
वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु
दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तृव्युपचाराद्राजा
कर्त्तेति सोऽवानुपपन्नः । स ईक्षाश्चक इति श्रुतेर्मुख्यार्थ-
बाधनात्प्रमाणभूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य
यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबहुपुरु-
षविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्ध-

तस्यानर्थक्यमुच्यते तद्विपरीतं प्रतिवेति विकल्पग्राह्यं प्रति प्रणयनाभा-
वादानर्थक्यदोषाभावमाह । नाभावादिति ॥ दोषापादनाभावादित्यर्थः ।
सङ्गृह्यवाक्यं विवृणोति । न ह्यात्मैकत्व इति ॥ निश्चित इति शेषः ।
तदभावे शास्त्रप्रणेत्याद्यभवे इयं कल्पनैवार्थवदनर्थक्येति विकल्पनै-
वानुपपद्येत्यर्थः । नैवानुपपद्येति पाठे तु तदभाव इत्यनेनैकत्वनिश्चया-
भावोऽभिधीयते* । तदानीं निरसनीयवत्त्वादिसत्त्वादिय कल्पना बन्ध-
नित्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्पना मानुपपद्येति योज्यम् । किञ्चात्मैकत्व-
निश्चये जाते तद्विशयजनकत्वेन शास्त्रैवत्वस्य स्वानुभवतिद्वत्वात्तेनेयं
शङ्का कर्तुं भविष्यतीत्येव शक्येत्याह । अभ्युपगत इति ॥ प्रमाणार्थ इति प्रमा-
णस्य शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः । एकत्वनिश्चयवन् प्रति शास्त्रानर्थ-
व्यकल्पनाभावः सुत्याप्युक्त इत्याह । तदभ्युपगमे चेति ॥ अत्राप्यभ्युप-
गमो निश्चयः । एकत्वनिश्चयाभावादशायान्त निरसनीयारोपितबन्ध-
त्वाद्धानर्थक्यं तदपि सुत्वोक्तमित्याह । शास्त्रप्रणयनेति ॥ अनेन
द्वितीयकल्पो निरस्तः । श्रुतिगतं यत्र पदं व्याचष्टे । अन्यत्वेति ॥
अथर्वणोऽपि मन्त्रोपनिषदि हे विद्ये वेदितव्य इत्युपक्रम्यापरविद्या

* भावोविधीयत इति पाठान्तरम् ।

मोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ।
यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे त्वपेक्षा ईश्वरेणैव सर्वधि-
कारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं स पुरुष उक्त-
प्रकारेणेक्षित्वा सर्वप्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकर-
णाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणात्
अद्वां सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्म्म-
फलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभू-
तान्यसृजत । खं शब्दगुणं वायुं स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन
च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वा-

कृत्वेदादिरूपा परात्वदृश्यत्वादिगुणकप्रत्यक्षमितसर्वं ह्येतदस्तु विषयेत्युक्त्या
विद्याविद्ययोर्विषयभेदः शास्त्रस्यादावेव सूचित इत्याह । अत्र चेति ॥
अद्वैतवादे सर्वशङ्कानां श्रुतिप्रामाण्येनैव निरासात् । तार्किकोत्प्रेक्षि-
तशङ्काभूकस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति । अत इति ॥ राजप्र-
माणेति प्रमाणराजेत्यर्थः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । राजान-
प्रमाणमेव राजेव राजा तद्वाहवस्तदुक्तन्यायास्तैर्गुणैश्चात्मैक्य
मेव विषय एव देश इव देशो रक्षणीयत्वात् तार्किकभूयोधिर्न
प्रवेश इत्यन्वयः ॥ पूर्ववाद्यु दोषं निराकरोति । एतेनेति ॥ उपाधिरूपा
अनेकाः शक्तयः साधनानि च तत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः ।
आत्मेति आत्मनो योऽनर्थः संसारस्तत्कर्तृत्वमित्यर्थः । आदिशब्देनाप्र-
कामत्वेन प्रयोजनापेक्षा उपपत्तिः सङ्गृहीता । कल्पनायाः स्वव्यति-
रिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्संसारोनात्मनः । तदीयकर्म्मफलदानार्थञ्चाप्र-
कामस्यापि सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः सम्भवति । संव्यवहारस्यापि स्वप्रतुल्यत्वाद्वा
स्वत्र इव सर्वसम्युपपद्यत इति सूत्रभाष्यादावेव परिहृत इत्यर्थः ।
साङ्ख्येन स्वपक्षे पुरुषशब्दस्येकत्वस्य चोपपत्तिरुक्ता तामनूय निरा-
करोति । यस्त्विति ॥ ययमानः प्रसर इत्यादावपचारो नष्ट इत्याशङ्काह ।

भ्याश्च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽपो रसेन
गुणोनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गुणेन
पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा दृष्टिमी । तथा तैरेव भूतै-
रारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्यम् । तस्य
चेष्टरमतस्य संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां
कार्थ्यं कारणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्त्रम् ।
ततश्चान्नादद्यमानाद्दीर्घं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसा-
धनम् । तद्दीर्घवताश्च प्राणिनां तयोर्विशुद्धिमाधनं सङ्कीर्ष्य-

तत्र हि गौणीति ॥ प्रधानपक्षे न केवलभीक्ष्णश्रुत्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तु
तस्य स्रष्टृत्वमपि न सम्भवतीत्याह । इह त्विति ॥ सृक्तान् वर्जयित्वा
ब्रह्मान् प्रत्येव प्रवृत्तिः कटककर्माद्यपेक्षया बन्धमोक्षादिशब्दितभोगापव-
गांयी व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अनेन पुरुषार्थं प्रयोजन-
सुररीक्ष्य प्रधानं प्रवर्तत इति यदुक्तं शङ्कावसरे तस्मिन्स्तम् ॥ ईश्वर-
कारणवादे तु न कोऽपि दोष इत्याह । यथोक्तेति ॥ एवं परपक्षं
निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानं कुर्वन् स प्राणमसृजतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह ।
ईश्वरेणैवेति । राज्ञो वेत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमिति ॥
हिरण्यगर्भाख्यमिति हिरण्यगर्भं ईत्याख्या येनोपाधिनाऽऽत्मनो
भवति तं बुद्धिभिन्नं सर्वप्राणं समष्टिप्राणमित्यर्थः । यच्चाश्रुते कस्मिन्न-
हसृक्तान् ईत्यादिनाऽऽत्मन उक्तान्त्याद्युपाधिस्रष्टेः प्रस्तुतत्वाद्द्विरण्य-
गर्भस्य जीवस्य तथात्वादुपक्रमविरोधापत्तेः । हिरण्यगर्भाख्यमित्युक्ति-
स्त्वात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोऽप्येतदुपाधिक इति सूचयितुमिति
बोध्यम् ॥ तस्य समष्टित्वमाह । सर्वैति ॥ अन्तरात्मानमिति सर्वसूक्ष्म-
शरीरान्तरत्वादात्मबुद्धिगोचरत्वाच्चान्तरात्मा स इत्यर्थः । तत इत्या-
नन्त्यर्थेयं पञ्चमी । एवमुत्तरत्वापि । न च भूतकार्यत्वात्प्राणस्य कथं
तवः पूर्वकालीनत्वमिति वाच्यम् । सत्यम् । सूक्ष्मभूतसृष्ट्यानन्तरं
प्राणमसृजतेति कल्पनीयत्वान् । न चैतदनन्तरं भूतसृष्ट्युक्तिविरो

माणानां मन्त्रास्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः । कर्मसाधन-
मेता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादि-
लक्षणम् । ततो लोकाः कर्माणां फलम् । तेषु च सृष्टानां
प्राणिनां नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः
कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिक-
दृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्रदृक् सृष्टा इव च

प्रयुक्ता । तस्याः पञ्चीकृतस्थूलभूतविषयत्वोपपत्तेः । अत एव भोगसाध-
नाधिष्ठानानिनीत्युक्तम् । सूक्ष्माणां तथात्वायोगात् । न चैवमपि
स्थूलभूतसृष्ट्यनन्तरमिन्द्रियमनःसृष्ट्युक्तिविरोधः । भूतारब्धदेहाधि-
ष्ठितानामेव तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तदनन्तरलोक्तिरिति भावः ।
भोगसाधनाधिष्ठानत्वमिति भावः ॥ भूतानां तत्कारणत्वादित्याह ।
कारणभूतानीति ॥ तेषां भूतानां लक्षणतया स्रष्टृगुणमित्यादिनाऽसा-
धारणगुणा उक्ताः । पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरोपा-
दानत्वसूचनार्थं स्थौल्यतारतम्यमिदं चेति बोध्यम् । वयुमिति
श्रुतौ वायुरित्यादि प्रथमाद्वितीयार्थः । प्राणमसृजतेति द्वितीयो-
पक्रमत् । तैरेवेत्यपञ्चीकृतवस्यायामित्यर्थः । तस्य चेश्वर इति
नियामकमित्यर्थः । सङ्कीर्णमाणानामित्येव विशुद्धसत्त्वतया पापचरणेन
तैः पापैः सङ्कीर्णमाणानां सङ्करपरिहाराय चित्तशुद्धिमाधनं
तपोऽसृजतेत्यर्थः । फलमिति लोक्यते भुज्यत इति लोकः फलमित्यर्थः ।
नान चेति ब्रह्मणऽऽदिनाम्नोक्तव्यवहारसङ्करार्थमित्यर्थः । नन्वीश्व-
रसृष्टत्वोक्त्या कलानां सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । आरोपे शुक्तिरजतादौ
सृष्टत्वव्यवहारभावादित्याशङ्क्या कृत्यवदम्भनेत्वमर्हनादिना प्रथ-
मेन सृष्टस्य द्विचन्द्रमशकमक्षिकादेरोपत्वदर्शनात् । अथ
रयान्प्रयोगान् प्रथः सृजत इति सृष्ट्वेनोक्तस्वप्नपदा-
यस्य च भ्रमत्वदर्शनान्मैवमित्याह । एवमेता इति ॥ अवि-
द्याकर्मकर्मादिदोषरूपं यद्बीजं तदपेक्षया तत्साधनोक्तत्वे-

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं
प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः

सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नाम-
रूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

कथं स दृष्टान्तः। यदा लोके इमा नद्यः स्यन्द-
मानाः स्ववन्यः समुद्रायणाः समुद्रमयनं गतिरात्म-
भावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं
नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति। तामाश्चास्तं गतानां भिद्येते
विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिक्षणे। तदभेदे
समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। तद्वस्तूदकलक्षणमेवं यथाऽयं

त्यर्थः। तैमिरिकशब्दो नेत्रेऽङ्गुल्यवष्टम्भाद्युपलक्षणार्थः ॥ ४ ॥

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यारोपमुक्त्वा तदपवादमवतारयति। पुन-
स्तस्मिन्नेवेति॥ यामादिवङ्गेदेन गन्तव्यभ्रमं वारयति। आत्मभाव
इति॥ अस्तशब्देन नाशो नाभिधीयते भेदकोपाधिना नामरूपयोर्ना-
शोऽपि स्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह। नामरूपेति॥
तिरस्कारमिति पूर्व्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः। तद्वस्त्विति नामरूपना-
शानन्तरं परिशिष्टसुदकलक्षणं वस्तु समुद्र इत्येवोच्यत इत्यन्वयः।
पुरुषस्येति कर्त्तरि षष्ठे। पुरुषं स्वात्मरूपं परितः सर्वं स्वरूपेण
पश्यत इत्यर्थः॥ दृष्टरित्युक्ते आगन्तुकस्य कर्त्ता प्रतीयत इत्यत आह।
दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्येति स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्त्तृत्वानुपप-
त्तेस्तदर्थं कर्त्तरि शिच्प्रत्ययविरोध इत्याशङ्कार्कः सर्वतःस्वप्रकाशक इत्यत्र
यथा कर्त्तर्यकस्य प्रत्ययस्योपचरितत्वं तद्वदिहापीत्याह। यथार्क इति॥
नदीनामिवेति द्रव्यशब्दस्तथाशब्दार्थे। यथा नदीनां समुद्रोऽयनं तथा

षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति
 भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स
 एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥
 अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

इष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि-
 ममन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्म-
 प्रकाशस्य कर्त्ता तद्वदिमाः षोडशकलाः प्राणाद्या उक्ताः
 कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्म-
 भावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य
 पुरुषात्मभावमुपगम्य यथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां
 नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्यारूपञ्च । यथा स्वभेदे च
 नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः ।
 य एवंविद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलः प्रलयमार्गः स ा ष
 विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणाद-

पुरुषोऽयनमित्यन्वयः ॥ अस्तगमनस्वरूपमाह । भिद्येते इति ॥ नाम-
 रूपभेद एवास्तगमनमिहेत्यर्थः । यथैवास्तमिति यस्य यत्स्वरूपं प्राणा-
 द्यात्मकं तदपि भिद्यत इत्यन्वयः । पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह ।
 स्वभेदे चेति ॥ यदनष्टमिति कलानां हि रूपमारोप्याधिष्ठानोभयात्मकं
 सत्यान्तमिष्टरूपं तत्परोक्षस्य नामरूपपात्मकस्य भेदेऽधिष्ठानात्मक
 रूपपुरुषात्मनोच्यत इत्यर्थः । यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलं मेघैराकाशाभि-
 वृष्टं गङ्गादिनामरूपोपाधिना समुद्राद्भिन्नमिव व्यवह्रियमाणं तदु-
 पाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यते । एवमविद्याजतनामरूपोपा-
 धिवशादात्मनो भिन्नमिव स्थितं सर्वं जगद्विद्ययाऽविद्याजतनामरूप-

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा
इति ॥ ६ ॥

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

कलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमे
ऽकलत्वादेवास्ततो भवति तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥ ५ ॥
अरा रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य
नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः ।
कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्ति-
स्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेद-
नीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरिश्यनाद्वा वेद जानीयात् । यथा
हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथाः मा परिव्यथयतु ।
व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्माभूद्युष्माक-
मित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यान् तान्होवाच पिप्पलादः किलै-

विगमे ब्रह्मात्मतयाऽवशिष्यत इत्यर्थः । एवं प्राणादिकलोपाधिक
आत्मन उक्तमणादिशब्दितमरणादिव्यवहार इत्युक्तेः । प्रयोजनं
प्राणादिनिमित्तावुक्तमणादिसर्वसंसारधर्म्मरहितात्मस्वरूपावस्थानं रूपं
दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे । य एवं विद्वानित्यादिना ॥ परि-
वाराइति नाभेः परितो नाभौ नैस्याञ्च प्रोतास्तिर्यक्काष्ठविशेषा
इत्यर्थः । यथा प्रवेशिता इति यथावत्स्यक्प्रवेशिता इत्यर्थः । साङ्गो-
ऽर्थव्यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति । न चेदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं तानित्यादिवाक्यं व्याचष्टे ।

नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्तं हि
 नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तार-
 यसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋ-
 षिभ्यः ॥ ८ ॥ इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥ ९ ॥
 इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ॐ तत् सत् ॥
 हरिः ॐ ॥

तावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानास्यहमेतत् नातो
 ऽस्मात्परमस्ति प्रकृततरं वेदितव्यमित्येवमुक्तवान् शिष्या-
 गामविदितशेष्यास्तिष्ठाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजनना-
 र्थञ्च । ततस्ते शिष्या गुरुणाऽनुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः
 सन्तो विद्यानिष्क्रियमपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते ।
 अर्चयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च
 शिरसा किमूचुरित्याह । त्वं हि नोऽस्माकं पिता शरीर-
 शरीरस्य विद्याया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरस्याभयस्य ।
 यस्त्वमेवास्माकमविद्याया विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरण-
 रोगदुःखादिग्रहादविद्यामहोदधेर्विद्याश्रवेन परमपुन-

तानेषमिति ॥ प्रकिरणेनेति प्रक्षेपेणेत्यर्थः । अतः पितृत्वं तवेति ॥
 जनकशोपनेता च यस्य विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते
 पितरः सृष्टा इति सृष्टेरित्यर्थः ॥ नोऽस्माकमिति हेतुकेस्तात्पर्यं
 वदन् पितृत्वोक्तिमात्रेण विद्यानिष्क्रियार्थं किं दत्तमित्यपेक्षायां स्वश-
 रीरमेव परिवारकतया दासभावेन गुरवे दत्तमित्याह । इतरस्मादिति ॥
 पितृत्वादेव किं पूज्यतरत्वं परिचाय्यत्वम् । स्वाभित्वं किमुक्तव्यमित्यर्थः ।

राष्ट्रतिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मान्
 प्रति । अतः पितृत्वं तवास्मान् पत्युपपन्न इतरस्मात् ।
 इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथापि सम्प्रपूज्य-
 तमो लोके किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभि-
 प्रायः । नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो
 नमः परमऋषिभ्य इति । द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
 जकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावार्थवर्णप्रश्नोपनि-
 श्चाख्यं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

अत एव वाजसनेयके साक्षापि सह दास्यायेति युक्तमिति भावः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविर-
 चिता आचार्यश्रृणिकप्रश्नोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ हरिः ॐ ॥

अथर्ववेदीयसुगणकोपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वगो-
पनिषत् । अस्याश्च विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्ब-
न्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि महर्षिः परम-
पुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोत-
वृद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां
हि विद्यायां सादराः प्रवर्त्तयुरिति । प्रयोजनेन

॥ अथर्ववेदीयसुगणकोपनिषद्भाष्यटीका ॥

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यसितीरितं यस्मिन्
ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्त्व्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भर्गोपनिषदाद्या आथर्वणवेदस्य ब्रह्म उपनिषदः
सन्ति । तासां शारीरकेऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वा-
दिगुणकधर्मीकैरित्याद्यधिकरणोपयोगितया सुगणकस्य व्याचिख्या-
सितस्य प्रतीकमादत्ते । ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषदिति
व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणाञ्छेपेत्वे-
दानां कर्मसम्बन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वम् । एतेषाञ्च मन्त्राणां विनियोज-
नप्रमाणानुपलम्भेन तत्सम्बन्धासम्भवाच्चिष्ययोजनत्वद्व्याचिख्यासितत्वं न
कम्भवतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं कर्मसम्बन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्या-
प्रकाशनभाष्यार्थाद्विद्यायां सम्बन्धो भविष्यति ॥ ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृ-
त्वात्तत्र काशकवेऽस्याउपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपु-
रुषोपपत्तेश्च विद्यायाऽपामाग्याद्व्याचिख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याह ।
अस्यासेति ॥ विद्यायाः सम्प्रदायप्रवर्त्तका एव पुरुषा न त्वप्रेक्षया
निर्मातारः सम्प्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाश्वासः स्यात्
किन्वनादिपारम्पर्यागमम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थो-
पनिषदः पुरुषसत्त्वश्च सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावे-
वावेत्यर्थः विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम् । यथा विद्यायाः

तु विद्यायाः साधनसाध्यलक्षणसम्बन्धमुत्तरत्वं वक्ष्यति
भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्याया-
सम्बन्धेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां
संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्त्तकत्वं नास्तीति स्वयमे-
वोक्त्वा परापरेतिविद्याभेदकारणपूर्वकमविद्यायामन्तरे
वर्त्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधन-

पुरुषसम्बन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसम्बन्धो विवर्त्तितः
पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसम्बन्धाभिधायकेनान्येन भवितव्यं
स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याशङ्काह स्वयमेव
स्तुत्यर्थमिति ॥ विद्यास्तुतौ तात्पर्याद्वा स्ववृत्तिदोष इत्यर्थः ॥ स्तुतिर्वा
किमर्थेत्यत आह श्रोतव्युक्तीति ॥ प्रवर्त्तेरस्त्विति पाठो युक्तः । वृत्तधातो-
रात्मनेपदत्वाद्विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं
भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह । प्रयोजनेन त्विति ॥
संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलञ्चेत्तर्ह्यपरविद्यैव तद्विवृत्तेः सम्ब-
न्धान्तर्दर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्वाक्यातव्येत्याशङ्काह । अत्र चेति ॥
संसारकारणमविद्यादिदोषस्तद्विवर्त्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया
न सम्बन्धवत्प्रतिरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं
विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणावि-
द्यानिवर्त्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्तां ब्रह्मविद्यामाहेति सम्बन्धः ।
किञ्च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निरूप्यसंसा-
रफलत्वेन च कर्माविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः समाख्याबलाद-
परविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह । पराप-
रेति ॥ यज्ञाहुः कर्माजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृभस्तरात्वेन
कर्माङ्गत्वात्वातन्त्येन पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरस्तुत्यैव
निराकृतमित्याह । तथा परप्राप्तिसाधनमिति ॥ ब्रह्मविद्यायाः
कर्माङ्गत्वे कर्माणो जिन्दा न स्यात् न स्वस्वविधानाय प्रधानं
यिनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाधनसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभि-

साध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादतभ्यां ब्रह्मविद्यामाह
परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनश्चासकृद्वीति ब्रह्म-
विद्वद्भ्यैव भवतीति । परामृतात्परिसुच्यन्ति सर्वे इति च ।
ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारस्तथापि सन्या-
सनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैक्षचर्या-
क्षरतः सन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्म-

धानपूर्वकं परमाप्रसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । विषयवैराग्यपूर्वकमिति ।
अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृत्वाकत्व-
मित्यर्थः ॥ यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतृणां
सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याह । गुरुप्रसादलभ्या-
मिति । गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति
तथापि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः ॥ ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्र-
ह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः
प्रवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्वाच्च प्रयोजनञ्चेति ॥ स्मरणमात्रेण विवृतसुवर्ष-
लाभे सुखप्राप्तिसिद्धेः रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्चसर्पजन्य भयकम्पादि-
दुःखनिवृत्तिरिति सिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजन-
स्यैकान्तिकं अतो विश्रम्भं श्रुतिः प्रयोजनसम्बन्धं विद्याया अस्म-
कद्वीति । तस्मात्तत्रप्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।
यज्ञाद्धरेकेदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावबोधफलस्य तैवार्थिका-
धिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्यैव सर्वेषामधिकारः । ततः
सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्वाह । ज्ञानमात्र-
इति ॥ सर्वस्वत्यागात्कर्मसन्ध्यासनिष्ठैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधन-
मिति वेदो दर्शयति । तादृशसन्ध्यासिनां च कर्मसाधनस्याभावाच्च
कर्मसम्भवः । आश्रमधर्म्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितविद्यासंज्ञितव्य-
मेव । तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाश्रमधर्म्मो लोकसङ्ग्रहार्थत्वात् ।
ज्ञानाभ्यासेनैवाऽपावनत्वनिवृत्तेः । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह
विद्यते इति स्मरणात् । त्रिषवणज्ञानविध्यादेरज्ञसन्ध्यासिविषय-

विरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि
सम्पादयितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावनियतनि-
मित्तत्वात्कालकर्मसङ्कोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु
ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादलिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधि-
तुमुत्सहते । न हि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्व
सम्भवः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति एवमुक्त-
सम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पग्रन्थविवरणसारभ्यते ।
य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन अष्टाभक्तिपुरः-
सराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशतयति
परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणञ्चान्यतमम-
वसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिषूयस्य सदेरे-
वमर्थस्मरणात् ।

त्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यैव साहित्यज्ञानस्य न कर्मण इत्यर्थः ।
इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या भोजसाधनमित्याह । विद्याकर्मविरो-
धाच्चेति ॥ अकर्तृ ब्रह्मैवास्मि करोमि चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः ।
यदा ब्रह्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि किं करिष्यति ततः
समुच्चयः सम्भाव्य इति न वाच्यमित्याह । विद्याया इति ॥ ननु
गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्था-
न्यनकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥
लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्ययःभावा-
त्प्रत्युत विरोधदर्शनात् लिङ्गेन समुच्चयमिष्टिः । सम्प्रदायप्रवर्तकानाञ्च
गार्हस्थ्यस्याभासमावत्वानुसन्धानेन सुद्धर्मुद्धर्वाधात् । यस्य मे चास्ति
सर्व्वं तस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्रादां न मे किञ्च
न दह्यत इत्युक्ताददर्शनात्कर्मभासेन न समुच्चयः स्थातव्यं च विधिर्न
दृश्यत इति भावः ॥ साधितं व्याख्येयं वसुपुरुंहरति । एवमिति ॥

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदारम्भः ॥

॥ॐ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य
कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्या-

ब्रह्मा परिदृष्टो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वा-
नन्यानतिशयेनेति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां
प्रथमो गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽग्रे वा सम्बभूवाभिव्यक्तः
सस्यक्स्वातन्त्र्येतिभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्
संसारिणोऽन्ये जायन्ते । योऽसवतीन्द्रियग्राह्य इत्या-
दिच्छृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्त्तात्वादयिता ।
भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो
विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहच्चो ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः
परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्यां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य
मिति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणो वा
ऽग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्या-
भिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा

यन्ये कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्दाच्चवि-
द्यार्थत्वाङ्गाक्षरिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह ।
य इमामिति ॥ आत्मभावेनेति प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशसमूहं
निशतयति शिथिलीकरोति अपरिपक्वज्ञानाद्वैजैर्जन्मभिर्भोक्तृसम्भवा-
दित्यर्थः । ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पतेः । ऐश्वर्यञ्चैव धर्मश्च
सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यान-

प्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथ-
र्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे
ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

वस्वनयैव विज्ञायत इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं
मृतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति
च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ
पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह
॥ १ ॥ यामेतामथर्वाणे प्रवदेत अवदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा
तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरे
अङ्गिर्नान्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गीर्भारद्वाजाय भारद्वा-
जगोत्राय सत्यवाहाय सत्यवाहनान्ने प्राह प्रोक्तवान् ।
भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां
परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्व-

तिक्रम्य वर्त्तत इति परिदृष्टत्वं सिद्धमित्यर्थः । योऽसावतीन्द्रियपाशुः
सूक्ष्मोऽब्धक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्भूतः ।
स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाविर्भूत इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं
गम्यत इत्यर्थः ॥ वाक्योत्पत्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च
ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः सर्वविद्याव्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति
सर्वविद्याश्रया अथर्वाविद्याश्रया । अथर्वा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुप-
सन्नः पप्रच्छ । कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं

विद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहेत्यनुषङ्गः
॥ २ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिर-
सं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवदुपस्थाशस्त्रमित्येतत् ।
उपसन्न उपगतः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसयोः सम्बन्धा-
दर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति
गम्यते । मध्यदीपकन्यागार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्यु-
पसदनविधेरिष्टत्वात्किमित्याह । कस्मिन् भगवो विज्ञाते
नु इति वितर्के भगवो हे भगवन् सर्वं यदिदं विज्ञेयम् ।
विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते
सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशिष्टं
विज्ञातुकामः सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा
लोकमामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सति लोके सर्वस्यादि-
मकलभेदाः सर्वस्वाद्युक्तत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौ-
किकैः । तथा किन्न्वस्ति सर्वस्य जगद्धेदस्यैकारणम् ।

परिमर्माप्रभवति यस्यास्तत्तदायां ज्ञातव्याभावात्सर्वविद्याप्रतिषेध्याह ।
सर्वविद्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रश्नबीजमाह । कस्मिन्निति ॥ उपादानात्कार्यस्य पृथक्स्वभा-
वाद्भावादाभावे ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भव-

विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच । हे
विद्ये वेदितव्य इति ह स्म यद्वदन्ति विदो वदन्ति
परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

यदेकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते
हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा
प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा
कस्मिन्निधेयमिति । नाक्षरवाङ्मत्यादायामभीरुत्वात्प्रश्नः
सम्भवत्येव । किन्त्वस्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्व-
वित् स्यादिति ॥ ३ ॥ तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलो-
वाच । किमित्युच्यते । हे विद्ये वेदितव्य इति । एवं ह स्म
किल यद्वदन्ति विदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शनो वद-
न्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा
च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन् विदिते
सर्वविद्भवतीति शौनकेन शृष्टं तस्मिन् वक्तव्येऽष्टमाह
आङ्गिरा हे विद्ये इत्यादिना । एष दोषः क्रमापेक्षत्वात्प्र-
तिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या ।
तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्तत्त्वं नो विदितं स्यादिति
निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्प्रिद्वान्तो वक्तव्यो भवतीति
न्यायात् ॥ ४ ॥

तीति सामान्यव्याप्तिरुक्ता इहा परमस्तेत्याह । अथवेति ॥ प्रश्नाक्षरा-
ङ्गस्यमानिष्य सामाधत्ते । नन्वविदिते हीत्यादिना ॥ किमस्ति तदिति
प्रश्नोऽक्षरवाङ्मत्यादायामभीरुत्वात् स्यात्तद्वीरुतया कस्मिन्नित्यक्षरसामञ्जस्य
लाभवात् ॥ इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्वापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-

तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो
ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं नि-
रुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेषाऽपरा विद्या । अथेदा-
नीमित्यं परा विद्योच्यते यथा तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरम-
धिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् ।
न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव
हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिवाच्या तर्हि सा कथं
परा विद्या स्यान्नोक्तसाधनञ्च । या वेदवाच्या स्मृतय इति हि
स्मरन्ति । कुट्टित्वान्निष्कलत्वादनादेया स्यात् । उपनिष-
दाञ्च ऋग्वेदादिवाच्यात्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्कर-
णमनर्थकम् । अथ परेति न वेदविषयविज्ञानस्य विवक्षितं भवति
उपनिषत् । वेदाक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विदेति प्रा-
धान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुवेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अप-
गम एव परप्राप्तिरूपव्यति । अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगमोत्तरेणैव व्याख्या-
तमस्माभिः । न तोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वा अविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्या-
नावसरेऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपण्याय एवेत्याह । न च परप्राप्तेरिति ॥
दाङ्गानां वेदानामपरविद्यात्वेनापन्यासात्ततः पृथक्करणेदेवाहृत्य
ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न सम्भवतीत्याक्षिपति । नन्विति ॥ या वेदवाच्या
स्मृतयो यश्च दाश्च कुट्टयः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिषा हि ताः

मिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते
॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-

शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगम्येऽपि यत्नान्तरम-
न्तरेण गुर्वधिगमनादिलक्षणं वैराग्यञ्च नाक्षराधिगमः
सम्भवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विदेति कथन-
ञ्चेति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्तादनेककारकोपसंहारद्वारेण
वाक्यार्थज्ञानकालादन्यवानुष्ठेयोर्योऽस्यग्निहोत्रादिलक्ष-
णेन तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु
पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठा-
व्यतिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणानाक्षरेण
विशिनष्टियत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य
सिद्धवत्परास्मर्यते । यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धी-
न्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्वहिःप्रकृतस्य पञ्चेन्द्रियद्वार-
त्वात् । अग्राह्यं कर्म्मोन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो
मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य

सृता इति सृतेः । कुट्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया
वेदावाहृत्ये तदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिवाहृत्यं प्रसृज्येत्यर्थः । वेद-
वाहृत्येन पृथक्करणं न सम्भवति । किन्तु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तु-
विषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणत्याह । न वेदाविषयेति ॥
वैराग्यञ्चेत्यत्र यत्नान्तरमिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

कर्म्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह । यथा

पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं

मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णा द्रव्यधर्माः
स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य
तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रञ्च नामरूपविषये
करणे सर्वजन्तूनां तेऽविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् ।
यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि चेतनावस्त्वविशेषणात्प्राप्तं
संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं
तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । पश्यत्यचक्षुः स शृणो-
त्यकर्ण इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं कर्म्म-
न्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकञ्च अतो
नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्यावरान्तप्राणिभेदे-
र्भवतीति विभुम् । सर्वं गतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादि-
स्थूलत्वकरणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनां
मुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम् । किञ्च
तदव्ययं उक्तधर्मात्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गा-
पचयलक्षणो व्ययः सम्भवति शरीरस्येव । नापि कोषापचय-
लक्षणो व्ययः सम्भवति राज्ञ इव । नापि गुणहारको व्ययः
सम्भवत्यगुणत्वात्सुव्यात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं

विधिविषय इति ॥ अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीय-
मिति सत्वाह । यः सर्वज्ञ इति ॥ अगुणत्वादिति उपसर्जनरहितत्वादि-
त्यर्थः । सुव्यात्मकत्वाच्चेति हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म न कारणं
रुचायमून्यत्यात् कुलालमात्रवदित्यस्यानेकान्तिकमुक्तमूर्त्यनाभिदृष्टान्तेन ।

यद्गतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यद्योर्ष-
नाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां परि सर्वत
आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो विवेकिनः ।
ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति
समुदायार्थः ॥ ६ ॥ भूतयोन्यक्षरमित्युक्तम् । तत्कथं भूतयो-
नित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्ध ऊर्ष-
नाभिर्लूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव
सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तान् तन्तून् वहिः प्रसारयति
पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवापादयति ।
यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ताः स्वात्मा-
व्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा सतो विद्यमानाज्जीवतः
पुरुषात् केशलोमानि केशाश्च लोमानि च सम्भवन्ति विल-
क्षणानि । यद्येतद्दृष्टान्तसाध्या विलक्षणं सलक्षणञ्च निमि-
त्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणादक्षरात्सम्भवति समुत्पद्यत
इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादा-

ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरस्यानै-
कान्तिकत्वमाह । यथा च पृथिव्यामिति ॥ जगच्च ब्रह्मोपादानं
न हि लक्षणत्वात् । ब्रह्महि लक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति । यथा घटो न
रत्नोपादानक इति ॥ अस्य व्यभिचारमाह । यथा च सत इति ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्
प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मासु चामृतम् ॥ ८ ॥

नन्तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं
तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्भूतमुष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं भक्त्यारभ्यते । तपसा ज्ञाने-
नोत्पत्तिविधिवत्तया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते
उत्पादयिषदिदं जगदङ्कुरमिव बीजमुच्छून्यतां गच्छति
पुत्तमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहार-
शक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नं उदयते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां चिकीर्षितावस्थारूपे
णाभिजायते उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्याचिकीर्षिता-
वस्थातांऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाग-
त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीज-
ङ्कुरो जगदात्माभिजायत इत्यनुपपन्नः । तस्माच्च प्राणा-

प्रकृष्टिद्वयं दृष्टाऽन्तेऽनुमानानामनेकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति
शङ्कमानं प्रत्याह । अनेकदृष्टान्तेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपल-
भ्यत इति साधारणोऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्यम् ।
यत्तच्चिकीर्षितेति ॥ कर्माऽपूर्वसमवायिभूतकृच्छ्रामव्यक्तमिति केचित् ।
न तस्य प्रति तत्रोपनिषत्त्वादीश्वरत्वोपाधित्वासम्भवात् । सामान्यरूपेण
सम्भवेऽपि तद्विव्यादिसामान्यानां वहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्या-
प्तीपापात् । एतत्तद्व्याप्यरूपेणैवसम्भवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम् ।
तद्व्याप्यकारणं तद्व्याप्यत्वमेव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥ ६ ॥ इति
प्रथमसुखडके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

नानो मनश्चाख्यं सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभि-
जायते । ततोऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकत्वान्नानसः सत्यं सत्या-
ख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतप-
ञ्चकादखण्डं क्रमेण सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्रा-
णिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मासु च निमित्तभूतेष्वष्टतं
कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-
श्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यष्टतम् ॥ ८ ॥ उक्तमे-
वार्थमुपजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह । य उक्तलक्षणो
ऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ।
विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञान-
विकारमेव सर्वज्ञलक्षणं तपो नायासलक्षणं तस्मादथोक्ता-

क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति
भूतसूक्ष्मस्य पञ्चाकृतभूतपञ्चकप्रकृतित्वं न स्यात् । तस्मान्नृणाभूतस-
र्गादिस्वकाराखण्डं गुणत्रयसाध्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दाद्यभिहा-
भ्युपगमनव्यम् । पूर्वस्मिन् कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकटं ज्ञानं
कश्चिच्च येनानुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्था-
कारेण विवर्त्तते । स च जीवस्तदवस्थाभिमानो हिरण्यगर्भ उच्यते
इत्यभिप्रेत्याह । ब्रह्मण इति ॥ ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं
विशिष्टं जगद्वाटिरूपं तस्य आधारणः समष्टिरूपः सूक्ष्मसञ्ज्ञक इत्यर्थः ॥
समष्टिरूपं विवर्त्तितम् । व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्टिरुत्तरकाशत्वाद्ब्रह्ममाण-

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्य-

त्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ।
किञ्च नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं
शुक्लं नीलमित्यादि । अथञ्च व्रीहियवादिलक्षणं जायते
पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ इति मण्डके
प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

साक्षा वेदा अपरा विदोक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना
यज्ञदद्रेष्टमित्यादिना नामरूपमन्त्रश्च जायत इत्य-
न्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा विद्यायाऽधिगम्यते इति
परा विद्या सविशेषेणोक्ता । अतः परमनयोर्विदायोर्विषयो
विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रा-

स्याविद्याविवरणप्रकरणस्यारम्भार्थमुक्तः परविद्याः स्रष्टार्योऽसंसार
इत्यर्थः । सामान्येनेति समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः । किञ्च-
येति व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्व-
स्वोपाधिस्तत्सृष्टञ्च वतीत्यधिदैवमध्यात्मञ्च तत्त्वाभेदः सूचितः ॥
सृष्टत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । सृष्टत्वे तपोऽनुष्ठानं वक्तव्यम् ।
ततः संसारित्वं प्रसज्येत इत्याशङ्काह । यस्य ज्ञानमयमिति ॥ मत्त्व-
प्रधानमायाज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानं सर्व-
पदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्षेत्ररूपं प्रजापतीनामभिधेयार्थः ॥
॥ ८ ॥ १ ॥ इति प्रथममण्डके प्रथमखण्डभाष्यटीका ॥ १ ॥

अनादिरूपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागव्यन्तामन्त्रायात्म-
त्वेकं शरीरभिर्जातव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन । यदाहरेकजीववादिना
एकज्ञैतन्मैकयेवाविद्याया ब्रह्म संसरति । तदेव कदाचिन्मुच्यते
नाऽब्रह्मादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदपास्तं भवति । अतिवहिकृत-

पश्यंस्तानि चेतायां बद्धधा सन्ततानि । तान्या-

परविद्याविषयः कर्त्तादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारो
ऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्वातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः ।
सामख्येन नदीस्रोतोवदवच्छेदरूपसम्बन्धस्तदुपशमलक्षणो
मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः
शुद्धः प्रमन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय इति ।
पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने
हि तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति । परीक्ष्य लोकान्
कर्म चित्तानित्यादिना । न ह्यप्रदर्शितं परीक्ष्योपपद्यत इति
तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम् । किन्तन्मन्त्रेष्वृग्वेदा-
द्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि
कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन् दृष्टवन्तः ।
यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् तानि च वेदवि-
हितान्यृषिदृष्टानि कर्माणि चेतायां त्वयीसंयोगलक्षणायां
होवाध्वर्यवोद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बद्धधा ब-
द्धप्रकारां सन्ततानि प्रवृत्तानि कर्माभिः क्रियमाणानि

त्वात् । सुप्तप्रेऽपि क्रियाकारकफलभेदस्य ग्रहाणं भवति ॥ बुद्धिपूर्वं
कप्रहाणस्य ततो विशेषमाह । सामख्ये नेति ॥ स्तोपाध्यविद्याकार्यस्या-
विद्याग्रहाणेनान्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपक्षयरहितः ।
अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ
प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह । पूर्व-
तावदिति ॥ यदीदृसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म
तस्यासति प्रतियक्षे तद्साधनत्वाव्यभिचारः । सत्यत्वं न स्वरूपावाधत्

चरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः स्वकृतस्य
लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्द्धिः समिद्धे ह्यव्य-
वाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपाद-

तेतयां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि अतो यूयं तान्याच-
रथ निर्वर्त्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्म-
फलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं यथा पन्था मार्गः
सुकृतस्य स्वयं निर्वर्त्तितस्य कर्मणो लोके फले निमित्तं
लोकान्ते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते ।
तदर्थं तत्प्राप्तये एष मार्ग इत्यर्थः । यानि यान्यग्निहोत्रा-
दीनि त्वयां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्थाऽवश्यफल-
प्राप्तिमाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं
प्रदर्शयते प्रदर्शनार्थमुच्यते । सर्वकर्माणां प्रायस्यात् । कथम् ।
यदैवं धनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे ह्यव्यवाहने ते वा-
यते चलति अर्द्धिस्तदा तस्मिन् काले लेलायमाने बल-
त्यस्मिन्नाज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवाप-

प्लवा ह्येते इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपवाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं
स्वप्रकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याह । तदेतन्सत्यमिति ॥ ऋग्वेद-
विहितः पदार्थो होत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । सामवेदविहित
अौहावम् । तद्रूपायां तेतयामित्यर्थः ॥ १ ॥ सत्यकामा भोजकामा
इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोक इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयशेषविरोधादित्याहुवनीयस्य दक्षि-
णोत्तरपार्श्वयोरज्यभागाविज्येते आन्ते स्वाहा सोमाय स्वाहेति
दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्यानस-

येच्छ्रद्धया ऊतम् ॥ २ ॥ यस्याग्निहोतमदर्शमपौ-
र्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिर्वर्जितञ्च ।
अऊतमवैश्वदेवमविधिना ऊतमासप्तमास्तस्य
लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च

स्थाने आऊतीः प्रतिपादयेत् प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य । अग्ने-
काहः प्रयोगापेक्षयाऽऽऊतीरिति वक्तव्यवचनम् । एष सम्यगा-
ऊतिप्रक्षेपादिलक्षणकर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । अद्वया
ऊतं तस्य च सम्यक्चरणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वेका भवन्ति
॥ २ ॥ कथम् । यस्याग्निहोतिर्गोऽग्निहोतमदर्शं दर्शाख्येन
कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोतिर्गोऽवश्यकर्त्तव्यत्वाददर्शस्य । अ-
ग्निहोतसमन्वयमग्निहोतविशेषणमिव भवति । तदक्रियमा-
णमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोतविशेष-
णत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोताऊतस्य विधेयत्वादपौर्णमासं
पौर्णमासकर्म वर्जितम् । अचातुर्मास्यचातुर्मास्यकर्म वर्जि-
तम् । अनाग्रयणं शरदादिकर्त्तव्यं यज्ञेन क्रियते यस्य । तथा
ऽतिथिर्वर्जितञ्चातिथिपूजनञ्चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं
सम्यग्निहोतकालेऽऊतम् । अदर्शादिवहैश्वदेवकर्म वर्जि-

यते । अग्निहोताऊतोर्द्वित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ॥ तत्कथमग्नि-
होतं प्रकस्याऊतीरिति वक्तव्यवचनं तत्राह । अनेकाह इति ॥ अग्ने-
काहः प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः । दर्शपूषायाः स्याग्निहोताऽपूषे
प्रसायाभावात्कथं तदकरणमग्निहोतस्य विपत्तिरित्यशङ्का यावज्जीव-

मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना
इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राज-
मानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तन्न-

तं ह्ययमानमप्यविधिना हुतं न यथा हुतमित्येतत् । एव
दुःसम्पादितमग्निहोताद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते
आसप्तमान् सप्तमसहितांस्तस्य कर्त्तृलोकान् हिनस्तीवा-
याममावफलत्वात् । सस्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्म-
परिणामरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त लोकाः फलं प्रा-
प्यते । ते लोका एवम्भूतेनाग्निहोतादिकर्मणा अप्राप्यत्वा-
दिस्थित्वा इवायाममावन्त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते ।
पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा सम्बध्यमानाः पितृपितामहप्रपि-
तामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोक- उक्त-
प्रकारेणाग्निहोतादिना न भवन्तीति हिंस्थन्त इत्युच्यते
॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च
सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना
दहनस्य जिह्वाः ॥ अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त
जिह्वा ॥ ४ ॥ एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरत्य-

चोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्त्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्ति-
रित्यभिप्रेत्य विशेषणम् । शरदादिषु नूतनाग्नेन कर्त्तव्यमाययणं
कर्म । अदश्च वैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रागम-
ज्ञानेऽप्यवश्यकर्त्तव्यत्वादर्थः पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां तृया-

यन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेको-
ऽधिवासः ॥ ५ ॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाच-
मभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म-
लोकः ॥ ६ ॥ लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टा-
दशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति

ग्निहोत्रादि भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालञ्च यस्य
कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददाय-
न्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्त्तिता अन्नं नयन्ति
प्रापयन्त्येता आहुतयो ये इमा अनेन निर्वर्त्तिताः सूर्यस्य
रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन् स्वर्गे
देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्थ्यधिवसतीत्यधिवासः ॥
५ ॥ कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एह्येही-
त्याह्वयन्त्यः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रियामिष्टां
वाचंस्तुत्यादिलक्षणाभिवदन्त्य उच्चारयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष
वो युष्माकं पुण्यः सुकृतो यथा ब्रह्मलोकः फलरूपः एवं
प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः-
प्रकरणात् ॥ ६ ॥ एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमवि-

शास्यपकरोति । यजमानपुत्रादीनाञ्च त्वयाणां मासादिदानेन ।
ततो मध्यवर्त्तिना यजमानेन सम्बध्यमानः पूर्व्वं त्वय उक्तरे च त्वयो
गृह्णन् इत्याह । पिण्डदानादीति आहुतयो यजमानं वहन्तीति

मूढा जरासृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥
 अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डि-
 तमन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
 अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

द्याकामकर्म्म कार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते । भूवा
 विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेते अमूढा अस्थिरा
 यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्त्तका अष्टा-
 दशाष्टादशसङ्ख्याकाः । षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्य-
 ष्टादश एतदाश्रया उक्तं कथितं शास्त्रेण । येष्वष्टादशस्व-
 वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म्म । अतस्तेषामवरकर्म्माश्रया-
 गामष्टादशानामदृढतया भवत्वात्भवते सह फलेन तत्साध्यं
 कर्म्म । कुण्डविनाशादिवत्क्षीरदध्यादीनां तत्स्थानाशः ।
 यत एवमेतत्कर्म्म श्रेय इति येऽभिनन्दन्त्याभङ्ग्यस्यविवे-
 किनो मूढाः अतस्ते जरा सृत्युश्च जरासृत्युं किञ्चित्कालं
 स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥
 किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं
 वयमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति
 मन्यमाना आत्मानं सम्भावयन्तस्ते च जङ्घन्यमाना जरा-
 रोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्जन्यमाना भयं पीड्यमानाः परियन्ति
 विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादन्धेनैवाचक्षुष्को यैव

अविद्यायां बद्धधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्चरन्ते ॥ ६ ॥ इष्टा-
पूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते

नीयमानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता
गर्त्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायां बद्धधा बद्धप्रकारं वर्त्तमानाः वय-
मेव कृतार्थाः कृतप्रयोः इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमनं कु-
र्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्यादेवं कर्मिणो न प्रवे-
दयन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कार-
णेनातुरा दुःखार्त्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः
स्वर्गलोकाश्चरन्ते ॥ ६ ॥ इष्टापूर्त्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं
कर्म । पूर्त्तं वापीकूपतडागादिस्मार्त्तं मन्यमाना एतदेवा-
तिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तो
ऽन्यदात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ति न जानन्ति
प्रमूढाः पुत्रपशुवधादिषु प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य
स्वर्गस्य पृष्टे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनु-
भूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा
तिर्यङ्तरकादिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥ ये

यत्कृपाः ॥ वयमेवेति तत्त्वदर्शुपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥

वं सुखं न भवतीत्यकन्दःखं तत्र विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः

प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
 हीनतरञ्चाविशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युप-
 वसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
 सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्राश्रितः स
 पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

पुनर्ज्ञानयुक्तास्तद्विपरीतवानप्रस्थाः सन्यासिनश्च तपःश्रद्धे
 हि तपः स्वाश्रयविहितं कर्म । विद्वा हिरण्यगर्भादिविष-
 या विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति अरण्ये वर्त्तमानाः
 सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृहस्थाश्च
 ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावा-
 दुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योऽपि लक्ष्मि-
 तेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विरजसः क्षीणपुण्य-
 पापकर्माणाः सन्त इत्यर्थः । प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्
 सत्यलोकादावश्रितः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्य-
 यात्मा अव्ययस्वभावो यावत्संसारः स्थायी । एतदन्तास्तु
 संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति
 केचिन्न हैव सर्वे प्रविलीयन्ते कामास्ते सर्वं गं सर्वतः प्राप्य
 धीरा मुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति । श्रुतिभ्यः प्रकर-
 णाच्च । अपरविद्याप्रकरणो हि प्रवृत्तेन ह्यकस्मान्मोक्ष-
 प्रसङ्गोऽस्ति विरजस्वन्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वे-

साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं है तम् । एता-
वद्विरण्यगर्भप्राप्तप्रवसानम् । तथाच स्यावराद्यां संसारगति-
मनुक्रामताम् । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात् सर्वस्मात्संसारवि-
रक्तस्य विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य
यदेतदुखे दाद्यपरिविद्याविषयं स्वाभाविक्यविद्याकामक-
र्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवन्त एव पुरुषं प्रति
विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दर्शितोत्तर-
मार्गलक्षणाः फलभूता ये च विहिताकरणप्रतिषेधाति-
क्रमदोषमाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान् परीक्ष्य
प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य
लोकान् संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थायारान्तान् व्याकृ-
ताव्याकृतलक्षणान् बीजाङ्गुर्वदितरेतरोत्पत्तिनिमित्ता-
ननेकानर्थशतसहस्रसङ्कलान् कदलीगर्भवदसारान्दायाम-
रीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान् प्रति-
क्षणप्रध्वंसान् पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्त्तितकर्म-

संसारगोचरमेव दर्शयति । ये पुनर्ज्ञानमुक्ता इत्यादिना ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

अरण्ये स्त्रीजनासङ्कीर्णं देशे मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं
सर्वात्मभावश्च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु देशपरिच्छिन्नफलं
ततो न मोक्ष इत्याह । इहैवेति ॥ ब्रह्मा चतुर्भुजः । विश्वसृजः

दमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स
गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

चितान् धर्माधर्मनिर्वर्तकानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतो
ऽधिकारः । सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् ।
परीक्ष्य लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते । निर्वेदं निःपूर्वो
विदिरत वैराग्यार्थे । वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स
वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह संसारे नास्ति किञ्चिद-
प्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्म-
चितत्वाच्चा नित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वन्तु
कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म
कार्यमुत्पादयामास्य संस्कार्यं विकार्यं वा नातः परं कर्मणां
विषयोऽस्ति । अहञ्च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाच-
लेन ध्रुवेणार्थो न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणा
ऽऽयासवाङ्गल्येनानर्थसाधनेनेत्येवं निर्विस्मोभयं निःसृतं
नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाभिगमार्थं स निर्विस्मो
ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं शमदमदयासम्पन्नमधिगच्छेत् ।
शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानाम्बेपणं न कुर्यादित्ये-
तद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्धारमृहीत-

प्रजायतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान् सूत्रात्मा । अव्यक्ते
विगुणात्मिका प्रकृतिः । सात्त्विकी सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्माफ-
लभृतामित्यर्थः । ऐहिककर्माफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतम-
नित्यं कृतकत्वाद्दिवदित्यनुमानमासृष्टिकनाशविषयम् । तदप्येह कर्म-

॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ इति प्रथम-
मुखण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति प्रथमस-
खण्डकं समाप्तं ॥ १ ॥

हस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थमम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्व-
कर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठ-
स्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठा सम्भवन्ति
कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः
प्रसाद्य षच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वान्
गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् ।
प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय वाह्ये-
न्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन
विज्ञानेन यया विद्यया च परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं
तदेवाक्षरं पुरुषश्चदवाच्यं पूर्यत्वात्पुरुषयनाच्च सत्यं तदेव
परमार्थस्वाभाव्यादक्षरञ्चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद
विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रू-
यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्वायप्राप्तशिष्य-

जितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमास्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनावधार्येत्यर्थः ।
नेतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम् । यथैकता समता इति स्मृतेः । ब्राह्म-
णस्वैवाधिकारइत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनावलम्बेन सन्दरहितेन
भ्रुवेषेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्याणिरिति विनयोपलक्षणम् ।
अक्षरणादित्यवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् अक्षतत्वादि-

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकादिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षरादिविधाः

निस्तारणसविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥ इति प्रथममुखण्डके
द्वितीयखण्डभाष्यम् ॥ इति प्रथममुखण्डकभाष्यं पूर्णम् ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो
यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्सम्भवति यस्मिंश्च प्रलीयते
तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्यु-
क्तो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं
सत्यं तदापेक्षिकम् । इदन्तु परविद्याविषयं परमार्थतः सङ्ग-
क्षणात्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषय-
त्वाच्चावृत्तमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात् । कथं नाम प्रत्यक्षव-

क्षयत्वाच्चेत्यशरीरत्वादिकारण्यन्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति
प्रथममुखण्डके द्वितीयखण्डभाष्यटीका ॥ २ ॥ इति प्रथममुखण्डक-
भाष्यटीका ॥ १ ॥

हे विद्ये वेदितव्य इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुखण्डकेन प्रयोज्य
परविद्य स्वरूपां प्रपञ्चयितुं द्वितीयखण्डकारम्भ इत्युक्तम् । अपरविद्याया
इत्यादिना षड्वक्त्रेणैव प्रागुक्तत्वरक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न सत्यमित्य-
त्याह । यदपरविद्याविषयमिति ॥ विषयिते विशेष्ये विद्याऽनेनेति
व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वोद्भूतमकलिङ्गत्वं परमार्थतः सङ्ग-
क्षणात्वादित्यन्तावाध्यात्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति शब्दैकग-
म्यत्वादपूर्ववद्वङ्क्षणः प्रत्यक्षं न सम्भवति साक्षात्काराधीनञ्च कैवल्यं
ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवप्रतिपद्येरन्तु सुखं इत्यभिप्रेत्य
जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्ताह । यथा सुदीप्तादिति ॥ एकत्वे चेति प्रत्य-

सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

दक्षरं प्रतिपदेरन्निति दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तात्सुष्ठु दीप्तादिद्वात् पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्र-
शोऽनेकशः प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति स्वरूपा अग्निसलक्षणा
एवं तथोक्त लक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेद-
मनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आका-
शादिवहटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदात् घटादुपाधि-
प्रभेदमनुभवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभे-
दमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपा-
धिविलयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्वित्र सुषिरभेदाः ।
यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटादुपा-
पाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्त-

रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति षडैकदेशप्रत्यक्षवदि-
त्यर्थः । यथा विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः
स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात् तथाचिद्रूपत्वाविशेषा-
ज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनि-
मित्तत्वमौपाधिकसक्तमेकत्वसिद्धार्थम् । तत्पतः स्तुतिनिमित्तनैमित्ति-
कभावोऽपि नास्तीत्याह । नामरूपवोजभूतादिति ॥ देहापेक्षया यद्वा-
ह्याभ्यन्तरञ्च प्रसिद्धं तेन सह तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तते
इति सवाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावा-
दतोऽज इत्यर्थः । जायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विन-
श्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्यमजशब्दस्याह । सर्व-
भावविकाराणामिति ॥ जीवानां प्राणादिमत्त्वात्तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि
प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्त्तयति । यद्यपीत्यादिना ॥ स्मृतस्मृशयाद्य-

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥ नामरूपबीज-
भूतादव्याकृताख्यात् स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्
सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्व-
मूर्त्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो
द्योतनवान् स्वयंज्योतिष्ठात् । दिवि वा स्वात्मनि भवो
ऽलौकिको वा । यस्मादमूर्तः सर्वमूर्त्तिवर्जितः पुरुषः
पूर्व पुरि शयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाह्याभ्य-
न्तरः सह वाह्याभ्यन्तरेण वर्त्तत इति । अजो न जायते
कुतश्चित् स्वतोऽजस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा ज-
लबुद्बुदादेर्वाय्वादि । यथा नभःसुधिरभेदानां घटादि-
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रति-
पिद्धा भवन्ति । स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽष्टनोऽक्ष-

नेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म
तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपम-
स्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपान्तद्विशिष्टरूपाच्च यतोऽक्षरात्पर
इति सम्बन्धः ॥ कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह ।
सर्वं कार्येति ॥ कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्माया-
तत्त्वं परम् । यौक्तिकवाधादनिर्व्याच्यत्वे ऽपि स्वरूपोक्ते दाभावादक्षरम् ।
तदुक्तं गीतायाम् । क्षरः सर्वोऽपि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः
पुरुषस्तस्य परमात्मैत्युदाहृत इति ॥ २ ॥ यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं
शुद्धमविकल्पं ब्रह्म तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिवि-
म्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह । यस्मादेवेति ॥ प्राणोत्पत्तेरुर्ध्वं तर्हि
सप्राणत्वमात्मनो भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थं स्वत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य

अप्राणो ह्यमनाः शुभो ह्यक्षरात्परतः परः॥२॥

यो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीना-
मविद्यावशाद्देहभेदेषु स प्राणः समनाः सेन्द्रियः सवि-
षय इव प्रत्यवभासते तलमलादिसदिवाकाशं तथापि
तु स्वतः परमार्थदृष्टो नाम प्राणो विद्यमानः क्रिया-
शक्तिभेदवांश्चलनात्मको वायुर्यस्मिन् विद्यते असावप्राणः ।
तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्कल्पाद्यात्मकं मनो
ऽप्यविद्यमानं यस्मिन् सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाश्चेति ।
प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा बुद्धि-
मनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः ।
यथा श्रुत्यन्तरे ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं
प्रतिषिद्धोपाधिरद्वयस्तस्माच्छुभः शुद्धः । अतोऽक्षरा-
न्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात् सर्वकार्यकारणबीज-
त्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात् परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यम-
क्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः
पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं संव्यवहारवि-

विशेषणमाह । सविद्याविषय इति ॥ नामधेयमिति वाङ्मात्रो न
वस्तुकृत इत्यर्थः ॥ प्राणादीनां य उल्लसोपक्रमेण बाध्यते । गताः कलाः
पञ्चदश प्रतिष्ठा इति ॥ भूतेषु लयश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावग-
माद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्दृष्टव्येति सुखमागच्छन् वायुः प्रवहः
पुरतो गच्छन् प्रवह इत्यादिभेदः शब्दस्यैकपरसगन्वा उत्तरोत्तर
गुणा येषां तानि तद्योक्तानि । यथा शुक्ततन्ववस्यापञ्चादन्वविकारणा-
प्लायमानः पटः शुक्तगुणो जायते तथाकाशावस्यापञ्चादप्लाय-
जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव वायुभावा-

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

अथ मोक्षं प्रोक्तञ्च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनात्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः सन्ति अतोऽप्राणादिमान् परः पुरुषः ॥ २ ॥ यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अपुत्रो देवदत्तः कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेव पुरुषान्नामरूपवीजोपाधिलक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् । न हि तेनाविद्याविषये गुणानृतेन प्राणेन संप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण पुत्रत्वम् । एवं मनःसर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्या यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा प्रतीकाविषयकारणानि

पञ्चाङ्गण्योऽस्मिन्सङ्ख्येनावितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमकरोदिति । पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य गुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनादित्य प्रथमसर्गेण वाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजसश्चित्रगुणमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गे तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न ह्येतदतिवर्धं

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी

॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे

भूतानि खमाकाशं वायुर्वाह्यं आपद्वादिभेदः । ज्योतिरग्निः ।
आप उदकम् । पृथिवी धरिणी विश्वस्य सर्वस्य धारिणी ।
एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्व-
पूर्वगुणमहितान्येतस्मादेव जायन्ते । सङ्क्षेपतः परविद्या-
विषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यसृज्य इत्या-
दिना मन्त्रेणोक्ता पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति
प्रकृते सङ्क्षेपविस्तरोक्तौ हि पदार्थः सुखाधिक्यस्यो भवति
सूत्रभाष्योक्तिवदिति ॥ ३ ॥

योजयि प्रथमजानाणां हि रज्ज्गर्भाज्जायतेऽस्थान्तर्वि-
राट्सतत्त्वान्तरिक्ततत्त्वेन लब्धमाणाऽथेतस्मादेव पुरुषा-
जायत एव तन्मयस्येतदर्थमाह । तच्च विशिनष्टि ।
अग्निर्दुर्लोकः । असौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः ।
मूर्द्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति । चन्द्र-
सूर्यौ यस्येति सर्वतानुपङ्गः कर्तव्यः । अस्येतस्य पदस्य

किञ्चित्फलं श्रूयते । अत एव गुणगुणीभावोऽपि न वैशेषिकप्रत्ययदिह
विपक्षितः । किन्तु राज्ञोः शिर इति तद्व्यपदेशमाह । विस्तरेण
तन्मयकार्यपर्याप्तं तेन तेनाकारेण मूर्द्धा विपक्षितं इति प्रपञ्च्यते ।
ततोऽतिरिक्तस्यानुभूतस्यैव यत्किञ्चित् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति पदार्थमिति ॥ ३ ॥

अथेषां भूतानामिति पक्षमहाभूतानामन्तराकाशात्पञ्चभूतगरीरे

वाग्विष्टताञ्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्व-
मस्य पङ्गां एथिवौ ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥
तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्य
ओषधयः एथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योषि-
तायां बद्धीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य ।
वाग्विष्टता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः । यस्य वायुः
प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्ये-
त्येतत् । सर्वं ह्यन्तःकरणविकारमेव जगन्मनस्येव सुषुप्ते
प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविस्फुलिङ्गवद्विप्र-
तिष्ठानात् । यस्य च पङ्गां जाता एथिवी । एष देवो विष्णु-
रनन्तः प्रथमशरीरी तैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूता-
नामन्तरात्मा । स हि सभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता
विज्ञाता सर्व्यकरणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति
प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ॥ ४ ॥
तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः । स
विशेष्यते । यस्य सूर्यः समिध एव समिधः । सूर्येण हि
द्युलोकं समिध्यते । ततो हि द्युलोकादग्निनिष्पन्नात्सोमात्
पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः सम्भवति । तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः
एथिव्यां भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ कृताभ्यः पुमानग्नी

हि विराडित्यर्थः ॥ पञ्चाग्निद्वारेणेति द्युपर्जन्ये एथिवीपुरुषयोषिभ्यः

तस्माद्वचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरञ्च यजमानश्च लोकाः
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा
 ब्रह्मणा सम्प्रसूताः साध्यामनुष्याः पशवो वयांसि ।

रेतः सिञ्चति योषितावां योषिति योषाग्नौ स्त्रियमिति ।
 एवङ्गमेण बह्वीर्वह्मः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मा-
 त्सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः । किञ्च कर्मसाधनानि फलानि च
 तस्मादेवेत्याह ॥ ६ ॥

कथं तस्मात्पुरुषाद्वचो नियताक्षरपादावसानाः गा-
 यत्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साम-
 भक्तिकञ्च स्तोभादिगीतिविशिष्टम् । यजूंष्यनियत्वाक्षरपा-
 दावसानानि वाक्यरूपाणि एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा
 मौञ्ज्यादिलक्षणकर्तृनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वे ऽग्निहो-
 त्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्वपरिमित-
 सर्वस्वान्ताः । संवत्सरञ्च कालकर्माङ्गे । यजमानश्च कर्त्ता ।
 लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्तो विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु
 पवते पुनाति लोकान् यत्र येषु सूर्यस्तपति ते च दक्षिणा-
 यनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

पञ्चस्वनिदृष्टेः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्तद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पाञ्चभक्तिकमिति हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिष्ठारनिधनाख्याः पञ्च
 भक्तयोऽवयवा यस्त तथोक्तम् । सामभक्तिकमिति हिङ्कारप्रस्तावाद्गो-
 ऋध्वज्योऽवयवा यस्त तथोक्तम् ।

प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च यज्ञा सत्यं ब्रह्म-
चर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

तस्माच्च पुरुषात्कर्माद्भूता देवा ब्रह्मधा वस्त्रादिगणभेदेन
सस्यप्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मरुत्याः कर्माधिकृताः ।
पशवो ग्रास्यारण्याः । वयंसि पक्षिणः । जीवन्तश्च सन्ध्या-
दीनाम् । प्राणापानौ ब्रीहियवौ हविरर्थौ । तपश्च कर्माद्भू-
पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । यज्ञा यत्पुर्वकः ।
सर्वं पुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आत्मिकबुद्धिः । सत्यं
मनुष्यजितं यथाभूतार्थवचनवापीडाकारम् । ब्रह्मचर्यं रौतु-
नामनाचारः । विधिश्चेतिकन्तेव्यता ॥ ७ ॥

किञ्च सप्तशीषेण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति ।
तेषाञ्च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वस्यविषयावद्योतनानि । तदा
सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त
होमास्तद्विषयविज्ञानानि । यदस्य विज्ञानं तज्ज्योतीति
श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु
चरन्ति प्राणाः । प्राणा इति विशेषणात्प्राणानां विशेष-

अप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तथोक्तम् । सोमोऽर्धं मरुत्या
वस्त्राः । विश्वजित्कर्त्तृमेधयोः कर्त्तृस्वदक्षिणा अत एवाङ्गामारभ्य
सर्वं स्वान्ता दक्षिणा भवन्ति त्वर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति पथो ब्राह्मणस्य व्रतं यथागुराजन्यस्यासमा
वैश्वदेव्यादि श्रुतिर्विहितं लक्ष्म्यान्दायणादीत्यर्थः । आत्मयार्जनामिति

गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः
समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्थन्दन्ते सिन्धवः सर्व-
रूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं

जणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये
वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता
धात्वा सप्त सप्त प्रति प्राणिभेदम् । यानि च आत्मयाजिनां
विदुषां कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि चाविदुषाञ्च
कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वं ज्ञैतत्परस्मा-
देव पुरुषात्सर्वं ज्ञानप्रसूतमिति प्रकरणार्थः : ॥ ८ ॥ अतः
पुरुषात्समुद्राः सर्वे चाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयो
ऽस्मादेव पुरुषात् सर्वे । स्थन्दन्ते स्ववन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवाः
नद्यः सर्वरूपाः वज्ररूपाः । अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओष-
धयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः पङ्क्तिधो येन रसेन
भूतैः पञ्चभिः सूत्रैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-
रात्मा त्रिङ्गं सूत्रं शरीरम् । तद्व्यन्तराले शरीरस्यात्मन-
श्चात्मा वर्धत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ एवं पुरुषात्सर्वमिदं
सम्प्रसूतम् । अतो वाचारम्भणं विकारो नाभयेयमवृतं पुरुष
इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरु-
षादन्यत् किञ्चिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेनदभिहितं कस्मिन्नु

सकलमिदमहं परमात्मैवेति भावनापूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये
यजन्ति तेषामित्यर्थः । यत्पुत्रं कश्चिद्भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं

कर्म्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥
इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदम्-

भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन् हि
परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुष एवेदं विश्वं नामैतद-
स्तीति विज्ञातं भवतीति किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते ।
कर्म्माग्निहोतादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेव
तावद्दीदं सर्वम् । तच्चेब्रह्मणः कार्यं तस्माद्ब्रह्म परममृत-
महमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्रा-
णिनां स एवं विज्ञानादविद्याग्रन्थिसिव दृढीभूतामविद्या-
वासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः
सन् हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥ इति द्वितीयमुण्डके
प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते ।
आविः प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्ञातं भ्राज-
तीति अत्यन्ताराच्छब्दादीनुपपन्नमज्ञानवदवधारते । दर्शन-

भवतीति तद्विक्षिपितम् । सर्वं परमात्मनो जायते । व्यातसावन्मात्रं
सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्यालयफलाभिधानेनोपसङ्गत-
मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अधुना यस्य सज्जदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्तीति वाक्या-
यं ज्ञानतवगत्यनं न भवतीति तस्योपादानुष्ठानेन भवितव्यमित्यादिभिरुक्तम् ।

चैतत्समर्पितम् एजत्प्राणन्निमिषञ्च यदेतज्ज्ञानथ
सदसद्वरेण्यं परविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥१॥
यदचिन्मद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता

अवगमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि
सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्स्थितं
हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायाञ्चरतीति दर्शनश्रवणादि
प्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते
सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यत्तत्वास्मिन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशिते रथनाभाविब ।
एजञ्जलत्पक्षादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्त्रनु-
ष्पपक्षादि । निमिषन्निमिषादिक्रियावत् यच्चानिमिषञ्च
शब्दात्मसमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्यदास्पदं सर्वं
ज्ञानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-
रूपम् । सदसतोर्मूर्त्तार्मूर्त्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणा-
भावात् । वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं
परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन सम्बन्धो

अरूपं सदञ्जरमिति ॥ वाक्यार्थस्यैव पुनः पुनर्भावेना युक्त्यनुसन्धानस्योपाय
इत्याह । उच्यते इति ॥ आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म
विज्ञोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैर-
प्युक्तं यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति ।
स्वभावसंबिध्यातिभाति केवलं व्याहृतं यद्भातितीति स्पष्टैव कल्पयेति ।
सन्निहितमिति सर्वेषां प्राणानां हृदये स्थितवागाद्युपाधिभिः शब्दा-

लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु
वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वैद्यं सोम्य
विद्धि ॥ २ ॥

यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमं सर्व-
पदार्थेषु वरेषु तद्वैकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहित-
त्वात् ॥ १ ॥ किञ्च यदर्चिमहीप्तिमहीप्तिग्राह्यत्वादित्यादि
दीयत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किञ्च यदगुभ्यः श्यामाकादिभ्यो
ऽप्यणु सूक्ष्मम् । चशब्दात्सूक्ष्मेभ्योऽतिशयेन सूक्ष्मं पृथिव्या-
दिभ्यः । यस्मिंल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिता ये च
लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्च हि
सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्व्वमयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वा-
ङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि अन्तश्चैतन्याः ।
अणो हि प्राणेन्द्रियादिसर्व्वमङ्गातः । प्राणस्य प्राणमिति
श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्य-

दीप्तुपलभमानवब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततस्ततोऽपरोक्षत्वेति
सटा करेदित्यर्थः । सर्व्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नञ्च सात्त्विककार्यत्वात्प-
रिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव सात्त्विकमात्मभूतमिति
युक्त्यनुसन्धानमाह । मद्भूतमिति ॥ १ ॥ घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि
यदीप्तिमत्त्वे वैचित्र्यं तदनुपपत्त्यापि तत्कारणं सम्भाषणीयमित्याह । किञ्च
यदर्चिमदिति ॥ अर्चिमपयादादित्यादिपटिन्द्रिययातृत्वं प्राप्तं निषेधति ।
यदगुभ्य इति ॥ परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाशङ्कनीयमित्याह ।
चशब्दादिति ॥ सूक्ष्मत्वात्तर्हि अन्याधारं स्यादिति नाशङ्कनीयमित्याह ।
यस्मिंल्लोका इति प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धनाज्जडप्रवृत्ति-

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा नि-
शितं सन्धीयत । आयस्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो

भवितव्यमतोऽष्टतमविनाशि तद्देहव्यं मनसा ताडयितव्यम् ।
तस्मिन्मनःसमाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सौम्य
विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्व्यमित्युच्यते । धनुरिष्टासनं गृहीत्वौपनिषद-
मुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं सहस्रं तदस्त्रञ्च धनुस्त-
स्मिन् शरम् । किं विशिष्टमित्याह । उपासा निशितं कन्त-
ताभिधानेन तदुक्तं संस्कृतमित्येतत् । सन्धीयत सन्धानं
कुर्यात् । सन्धाय चायस्याकृष्य खेन्द्रियमन्तःकरणं स्ववि-
पश्चाद्विनिवर्त्ता लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनैव
धनुष आयमनमिह सम्भवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्म-
ण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन च साधक्यं तदेव
यथोक्तवज्रणमक्षरं सौम्य विद्धि । ददुक्तं धनुरादि तदु-
च्यते । प्रणव ओङ्कारो धनुः । दधेष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवे-
शकारणं तथामशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोङ्कारः ।

त्वादृशं दिप्रवृत्तिरविद्वेदे च प्रमाणाभावादङ्कं चेतव्यमायमस्तीति
विचारयेदित्याह । तदेतद्वर्त्तयामिति ॥ प्राणतद्विधायनत्वात्प्राणादि-
लक्ष्यस्यात्मा दूष्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मकत्वे चित्तमनान् क्रमसु-
क्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते । कथं वेद्व्यमित्यादिना ॥ प्रणवो ब्रह्मेत्य-
भिधायन उभयसंस्कृतकरणयामस्य प्रणवोऽनर्क्तं यद्वैतन्यातिविष्व-

धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन
वेद्व्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह

प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धे-
नाक्षरे ऽवतिष्ठते । यथा धनुषास्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो
धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जलसू-
र्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसञ्चितया सशङ्क-
द्वेष्टात्मविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विर-
क्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्व्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्त-
द्देधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्षैकात्म्यं
फलं भवति । तथा देहाद्यनामप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरै-
कात्म्यं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् ।
यस्मिन्क्षरपुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं सनापतं
मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाअयमेकम-
द्वितीयं जानय जानीय हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्-
स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनाञ्च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपर-
विद्यारूपां विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाशञ्च

स्फुरति स आत्मेत्यनुसन्धानम् प्रणवे शरसन्धानम् । तस्य चित्प्रतिवि-
म्बसन्धानं लक्ष्यबोधः ॥ उत्तरपञ्चस्य पौनरुक्तं परिहरति । अक्षरस्यैव
दुर्लक्ष्यत्वादिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्यात्मेव ज्ञातव्य इत्येव हेतुमाह । अस्त-

प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा
इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्च-

सर्वं कर्म ससाधनम् । यथाऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानम-
मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षप्राप्तये सेतुः संसारमहोदधेरुत्त-
रणहेतुत्वात् तथा च श्रुत्यन्तरम् । तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ॥ ५ ॥ किञ्च ।
अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः
सम्प्रविष्टा यत्र यस्मिन् हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो
नाम तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत
आत्मा तन्मन्ये चरते चरति वर्तते । पश्यन् शृण्वन्
मन्वानो विजानन् बद्धधानिकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययै-
र्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनविधायित्वा-
ददन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमा-
त्मानमोमित्येवमोङ्कारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया
ध्यायथ चिन्तयत । उक्तञ्च । वक्तव्यं शिष्येभ्य आचार्येण
जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्या विविदिषवो निवृत्तकर्माणो

तस्येति धनुषाऽऽयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षणं आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ।
कर्मसङ्क्रियनसङ्गत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगत्य
नतायाः प्रतिबन्धको विघ्नः स माभूदिति शंसनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ
निष्पन्नायां फलप्राप्ते विघ्नशङ्काऽस्तीत्यभिप्रेत्याह । परस्तादिति ॥
मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः । सर्वेश्वरं मनोमयत्वादिशुणविशिष्टब्रह्मणो

रते बहुधा जायमानः ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं
स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविदस्यैष महिमा भुवि दिव्ये

मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विद्यतया ब्रह्मप्राप्तिमाशङ्क्या-
चार्यः । स्वस्ति निर्विशमस्तु वो युष्माकं पराय परकालाय ।
कस्य । अविद्यातमसः परस्तात् । कस्मात् । अविद्यातमसोऽ-
विद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः । योऽसौ तमसः
परस्तात् संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय
इति ॥ ६ ॥

स कस्मिन् वर्तते इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविदो
व्याख्यातस्तं पुनर्विशिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिना
विभूतिः कोऽसौ महिना । यस्येमे द्वावाष्टथिवी शासने
विष्टते तिष्ठतः । सुख्यैर्वन्द्यमसौ यस्य शासनोऽलातचक्रवर्-
जस्य भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्रज्ज्वरं
नातिक्रामन्ति । तथा स्यावरं जङ्गमञ्च यस्य शासने नियतम् ।
तथा चर्त्तवोऽयनेऽब्दास्त यस्य शासनं नातिक्रामन्ति ।
तथा कर्त्तारः कर्माणि फलञ्च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं
नातिवर्त्तते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष

हृदयपङ्कजरीके ध्यानत्रयक्रमसक्तिफलम् । मन्दब्रह्मविदो विधीयत
इति दर्शयितुमाह । योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्येति ॥ जीवन्मुक्तिफलस्याहेतवाकाशार्थावग-
मस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावामनाप्रचयो भिद्यत इति कोऽर्थः ।
किं मुद्घौ विद्यमानाद्यानविद्यादिभेदे ज्ञानफलं किंवा तद्विष्टसौ ।

ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्नात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपम-

सर्वज्ञ एवं महिमा । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्यय-
कृतद्योतने ब्रह्मपुरे मनसि । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नि-
त्याभिधत्ताया ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन् द्योम
तस्मिन् व्योम्नाकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोप-
लभ्यते । न ह्याकाशवत्सुवगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठावान्यथा
सम्भवति । स ह्यात्मा तवस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत
इति । मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता । प्राणश्च
शरीरञ्च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरी-
रान्तरं सूक्ष्मं प्रति प्रतिष्ठितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणाले
प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं
बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे सन्निधाय समवस्थाय हृदयावस्थान-

नाद्यः । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासम्भवात् ॥ न द्वितीयः । ज्ञान-
स्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किञ्च । बुद्धिरव्यनादिः सादिर्वा ।
नाद्यः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविरोधा-
न्नान्यप्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
सादित्वेव बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चेत्तद्वाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न
स्यात् । माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति । शैविकमायावि-
गतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् । किञ्च । बुद्धेरुच्छेदो न
तस्याः फलम् । स्वभावात्फलत्वाद्वात्मनः । तस्य बुद्धिसङ्गाभावेन
तदुच्छेदस्याफलत्वात् किञ्चात्मनो ऽविद्याद्यनश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरु-
द्धप्रक्रमेऽविद्यायाः सन्तरेवर्त्तमाना इति श्रवणादुपसङ्गारे च खनीयया

मृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिः-
द्यन्ते सर्वं संशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि
न्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

मेव ह्यात्मनः स्थितिरन्त्रे तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन
शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानशमदमध्यानवैराग्योद्भू-
तेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपलभन्ते धीरा
विवेकिनः। आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं
यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥ अस्य
परमात्मज्ञानफलमिदमभिधीयते। भिद्यते हृदयग्रन्थि-
विद्या वासनामयः। बुद्ध्याश्रयास्तथा प्रोक्ताः कामा येऽस्य
हृदि श्रिता इति श्रुत्यन्तरात्। हृदयाश्रयोऽसौ नात्माश्रयः।
भिद्यते भेदं विनाशमायाति हृदयग्रन्थिः। छिद्यन्ते सर्वे
ज्ञानविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्। गङ्गासो-
तोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति। अस्य विच्छिन्नसंशयस्य
निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मा-
न्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते

शोचति सुहृन्मान इति अवशाद्बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति
चेदध्यस्यत इति कोऽर्थो निजिष्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा। नाद्याः अन्यधर्म-
स्यान्यत्र निक्षेपासम्भवात्। भ्रान्त्या च केन दृश्यते। न तावदात्मना
तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात्। न बुद्ध्या। बुद्धेरात्मविषयत्वासम्भवेन
तद्गतदर्शनासम्भवात्। भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्र-
सिद्धे बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्वास्य भाष्यस्य सत्यमर्थ-
पश्याम इति चेदुच्यते। चित्तत्वानादिरनिर्वाच्या विद्या चैतन्यमवच्छिद्य

हिरण्यये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥

कर्माणि । न त्वेतज्जन्मान्तरारम्भकानि प्रवृत्तफलत्वात्-
स्मिन् सर्वज्ञेऽसंसारिणि दृष्टे परावरे परञ्च कारणात्मना
अवरञ्च कार्य्यात्मना तस्मिन् परावरे साक्षादहमस्मीति
दृष्टेऽसंसारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य सङ्क्षेपाभिधायका उत्तरे मन्वास्त्रयो-
ऽपि हिरण्यये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे
इवाऽप्ये । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परं सर्वाभ्यन्त-
रत्वात्तस्मिन् विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म
सर्वमहत्त्वात्सर्व्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्या-
त्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्याद्विरजं निष्कलज्ञा-
तस्तच्छुभ्रं शुद्धज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि
तज्ज्योतिरवभासम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्मन्तर्गतब्र-
ह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यद-
न्यानवभास्यमात्रज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मानं शब्दादि-
विषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते

स्वायत्किञ्चैतन्यस्य ब्रह्मादितादात्म्यरूपेण विवर्त्तते । तस्याह ब्रह्मा-
त्मतः साक्षात्कारनिवेर्त्यरूपाङ्गीकारात्तद्विदुस्तौ तदुक्तं हृदयपरम्बिभेदं
श्रुत्योच्यते । भाष्यकारीयञ्च बुद्धान्तरेणाभिधानमहङ्कारविशेषणत्वेना
विद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायत्वमात्माश्रयत्वाभिधानञ्चात्मनो निर्विकार-
त्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

बाधितानुवृत्तस्य प्रकटार्थे प्रदर्शितेति जीवशुक्तिर्न विरुध्यते ।

६ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योति-
स्तस्मात्त एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ६ ॥
कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्
स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति ।
तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वम-
न्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रका-
शनमस्मर्थम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं बद्धना । यदिदं जगद्भाति
तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभा-
त्यनुदीप्यते । यथा जलोत्प्लाकादि अग्निसंयोगादग्निं तत्त-
न्तमनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्या तमेमिदं
सूर्योदिमज्जगद्विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च
विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासा अतस्तस्य ब्रह्मणो
भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भाम-
नमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्श-
नाद्भारूपाणाञ्चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥ यत्त-
ज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचा-

भातीति शिञ्जलाध्याहारेण व्याख्यातं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति । यत एवमिति

ब्रह्मैवेदमव्युत्तं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्त-
रेण । अधश्चोर्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं
॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥
२ ॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-

रम्भणं विकारो नामधेयमात्रमव्युत्तमितरादित्येतमर्थं
विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन रत्नेण
पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवेत्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मै-
वाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा
दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वञ्च सर्वतोऽप्यदपि
कार्याकारणेन प्रवृत्तं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं
वज्रता ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् ।
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामादो रज्जाविव सर्पप्रत्ययः ।
ब्रह्मैवेकं परमार्थसत्यमिति वेदागुशासनम् ॥ ११ ॥ इति
द्वितीयमुण्डकभाष्यम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते ।

तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह । यत्तज्ज्योतिषं
व्योतिरिति ॥ न ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं
ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानवाविति
वदन्त्यप्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥
इति द्वितीयमुण्डकभाष्यटीका ॥ २ ॥

प्राधायेनेत्यर्थेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ
द्विवचनस्याकारण्येनान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादी-

पस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तानन्द-

यदधिगमे हृदयग्रन्थादेः संसारकारणस्यापि निरवि-
नाशः स्यात् । दर्शनोपायश्च योगो धनुरादुपादानकन्य-
नयोक्तः । अथेदानीं तत्त्वकारीणि सत्यादिमाधनानि
वक्तव्यानीति तदर्धमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्द्धार-
णश्च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात् । तमपि
तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते ।
हा हौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामा-
न्याद्वा सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सच्चैव सर्वदा युक्तौ सख्याया
सख्यायौ समानख्यातौ समानाभिव्यक्तिकारणौ एवम्भूतौ
सन्तौ समानमविशेषमुपलब्धधिष्ठानतया एकं वृक्षं वृक्ष-
निबोद्धेदजसामान्यात् शरीरं वृक्षं परिपस्वजाते परिप-
क्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं चि-
त्तवृक्षः । जडं पृथ्वीवाक्शाख्योऽव्यक्तोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेतिसंज्ञः ।
सर्वप्राणिभूतफलाश्रयस्तं परिप्यक्तवन्तौ सुपर्णाविवैक-
व्याजामकर्तृवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परि-
प्यक्तप्रोक्तस्य एकः क्षेतज्ञो लिङ्गोपाधिर्निर्गामिनः पिप्पलं

श्वरस्य स्वभावत्वेन नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनं पतनसंचितम् ।
नियत्यनियामकभावेन मनं ययोक्तौ शोभनपतनौ । पक्षिसामान्याद्वेति
वृक्षादवस्थादिव्यवसादित्यर्थः । जडं सुवृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानम-
स्मिन्नूर्जसूत्रोपाध्यात्मैः प्राणादयः शाखा इवास्मैत्यवाक्शाखा । स्वाय-
स्थानं निश्चलपरा भवशक्तमित्यन्वयः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपा-
दानमवशिष्टपञ्चाग्रमवशतीति तथोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याका-

न्योऽनिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने दृष्टे पुरुषो
निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा

कर्मेनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वादनेकविचित्तवेद-
नास्वादुरूपं स्वादन्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । अन-
श्वन्त्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः
सत्त्वोपाधिरीश्वरो नास्माति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भौ-
व्यभोक्तोर्नित्यसाक्षित्ववत्तामात्रेण । स त्वनश्वन्त्योऽभि-
चाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रेण हि तस्य प्रेरयि-
त्वं राजवत् ॥ १ ॥ तत्रैवं सति समाने दृष्टे यथोक्ते
शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादि-
गुरुभाराक्रान्तोऽलावुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निक्षेपेन
देहात्मभावभाषन्नोऽयमेवाह अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः
सूनो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययो नास्त्यन्यो
ऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते विद्युज्यते च सस्त्वन्नि-
बाधवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो लभ-
विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभाषो
ऽनीशा तथा शोचति सन्तप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैः-

सकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिर्यस्यात्मनः स जीवस्तथोक्तः स
चेष्टारश्च तावित्थः । सत्त्वो मायास्यमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञाना-
त्मकस्यात्मनश्चराधेरिति ह्युक्तम् । आवरणं विज्ञेयश्च द्वयमविद्यायाः
कार्यम् । तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणं शोचतीति विज्ञेयस्तदुभय-
हेतुरनिर्व्याजमज्ञानं मोहः । तेन विप्रष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करो-

प्रश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति व्रीतशोकः ॥

२ ॥ यदा प्रश्यः प्रश्यति रुक्मदर्शं कर्त्तारमीशं

रविवेकितया चिन्तामापन्नानः स एवं प्रेततिर्यङ्गनु-
 ष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावनापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु
 शुद्धधर्मसञ्चितनिमित्तो न केनचित्परमकारुणिकेन दर्शित-
 योगमार्गे अहिमानत्प्रह्लादस्य सर्वत्यागशमदसादिस-
 म्यन्तः समाहितरभा सन् जुष्टं शेवितमनेकैर्दोगिमार्गैः
 कर्मभिश्च यदा यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं
 वृक्षोपाधितक्षणाद्विलक्षणमीशमसमारिणमगनाद्यापिपा-
 साशोकमोहजराद्यवातीतमीशं सर्वस्य जः यमदल-
 क्ष्मात्मा सर्वस्य ममः सर्वभूतस्यो नेतरोऽविद्वन्निर्त-
 पाधिपरिच्छिन्नो मायाभेति विभूतिं महिमाः जग-
 द्रूपरस्यैव मम परमेश्वरस्येति दद्वैवदृष्टा तदा शोको
 भवति सर्वस्याच्छोकभागरादिप्रमुच्यते क्लेशक्षयो भवती-
 त्त्वर्थः ॥ २ ॥ अन्त्यापि सन्तु दममेवार्थमात्रं सविस्तरम् ।
 यदा यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः
 पश्यति पश्यति पूर्ववद्रुक्मदर्शं स्वयं ज्योतिस्त्वभावं रुक्म-

संख्यादिभिर्विवेकितया तदात्म्यापन्नतद्वैद्यः । आजवममपरतं जीवभाव-
 निरुद्धभाव क्लृप्ताया लघुभावं कर्म पायुप्रेरिततया जवीभावं जेयुमा-
 पन्नं पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः । आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव
 क्रिय स्वात्मोत्तरति । क्रियायानिति महत्प्रे कः प्रतीयते अथमुक्तं
 वृक्षवर्गहिमवर्णयोरेव्यतरोऽन्तरिभ्यत इति । इत्थं *यस्यमाक्षपाठे

पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्

स्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्त्तारं सर्वस्य जगत ईशं
पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्म-
योनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं न यदा चैव पश्यति तदा न
विद्वान् पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी समूले विधूय
निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं
निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं हैतविषयाणि सामा-
न्यतो वाच्ये प्राणोऽयमन्नगमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रति-
पद्यते ॥ ३ ॥

किञ्च योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः
सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तैः । इत्यभूतलक्षणा तृतीया ।
सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।
एवं सर्वभूतस्यं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति वि-
जानन् विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रे न न भवते न भवतीत्ये-
तत् । किम् । अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान् वदितुं शी-
लमस्येत्यवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विदा-
न्नातिवादी भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्रैव नान्यदस्तीति दृष्टं

द्वयोरथवत्त्वमासीत् समासपाठे त्वन्यतरे मतुवतिरिच्यते विशेष्यते
यास्तृक्रियानिर्गतिनाभादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एकदेशिभ्याख्या ब्रह्माव्य निराचये । केचिदित्यादिना ॥ अनेन वचनेन

विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्म-

तदा किञ्चसावतीत्यवदेत् । यस्य त्वपरमपरमन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्यवदति । अयन्तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चात्मक्रीड आत्मन्येव क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मतिरात्मन्येव च रतीरमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडावाङ्मसाभनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा वाङ्मविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति वज्रब्रीहिमतुर्बर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि वाङ्मक्रिया आत्मरतिश्च भवितुं शक्नुतः । कश्चिद्वाङ्मक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति वाङ्मक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमः प्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः सम्भवति । तस्मादसत्प्रलपितमेतत् । अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । अन्या वाचो विमुच्चय सन्ध्यासयोगादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान् यो ज्ञानध्यानादिक्रियानसम्भिन्नार्थमर्थ्यादः सन्ध्यामी । य एवंलक्षणो नातिवादात्म-

रतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥
 सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो

क्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां
 सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥ अधुना सत्यादीनि भिक्षोः
 सम्यग्ज्ञानसङ्कारिणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्ति-
 प्रधानानि । सत्येनावृतत्यागेन ऋषावदनत्यागेन लभ्यः
 प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया । मनस-
 चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्रं परमं तप इति स्मरणात् । तद्वानुकूल-
 मात्मदर्शनाभिमुखीभावात् परमं साधनं तपो नेतरञ्चा-
 न्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः । सर्वत्र सम्य-
 ग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण
 नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र
 नित्यशब्दोऽन्यदीपकन्यायेनानुपक्तव्यः । वक्ष्यति च । न येषु
 जिह्ममृतं न माया चेति । कोऽसावात्मा य एतैः साधुभि-
 र्लभ्यत इत्युच्यते । अतः शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीका-
 काशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धोऽयमात्मानं

सम्यग्ज्ञानसङ्कारिणीत्यत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफला-
 वसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविदग्रातिवृत्तौ
 सङ्कर्तृप्रेक्षासम्भावात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनाञ्च परिपक्व-
 विदग्राभावात् समुच्चय इत्यत्र एव । नैतावता भास्कराभिषतसिद्धिः ।
 परिपक्वविदग्रासङ्कर्तृप्रेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्माऽसंज्ञे-

हि शुभो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥
 सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो
 देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र
 तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः सन्व्यासिनः क्षीण-
 दोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्या-
 दिसाधनैः सन्व्याभिभिर्भीयान् इत्यर्थः । न कादाचित्कैः
 सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥
 सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः ।
 न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानात्रितयोः सम्भवो
 जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोकेऽसत्यवाननृतवा-
 दाभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् ।
 किञ्च । शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनानिगद्यत्वम् । तस्मात्
 सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो
 विशीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन यथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्ते
 ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाद्याच्छङ्कारदम्भादृत-
 वर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्नं यस्मिन्
 तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य सत्यं निधाय परमं
 प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयते प्रवर्त्तते । तत्र च

पञ्चवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां शक्तिवश्याच्चेति ॥ ५ ॥
 कुहकं परवचनमनरन्यथा गृहीत्वा वहिरन्यथा प्रकाशनम् ।
 माया शब्दं विभवानुसारेणा प्रदानम् । अहङ्कारो मिथ्याभि-
 मानः । दम्भो धर्माध्वजित्यम् । अनृतमथवा दृष्टभाषणम् । एतैर्दो-

बृहच्च तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-

येन यथा क्रमन्ति सत्येन पितत इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः।
किन्तु किन्त्वर्थकं तदित्युच्यते ॥ ६ ॥

बृहच्च तन्महच्च तत्प्रकटं ब्रह्म सत्यादिसाधनेन सर्वतो
व्याप्तत्वात्। दिव्यं स्वयम्भमनिन्द्रियगोचरं अत एव न
चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम्। सूक्ष्मादाकाशा-
देरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारण-
त्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेणाभाति दीयते।
किञ्च दूराद्विप्रकटदेशात्सुदूरे विप्रकटतरे देशे वर्तनेऽवि-
दुषामत्यन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म। इह देहेऽन्तिके समीपे च।
विदुषामात्मत्वात् सर्वान्तरत्वाच्चाकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः। इह
पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावच्छेद-
योगिभिरलक्ष्यमागमम्। क। गुहायां बुद्धिलक्षणागमम्। तत्र हि
निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः। तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते

वैवर्जिता इत्यर्थः। सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह।
किन्तु किन्त्वर्थकं तदिति ॥ ६ ॥

ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते।
ध्ययमानो ज्ञानप्रसादं लभ्यते। ज्ञानप्रसादेनात्मानं पश्यतीति क्रमो
दृष्टव्यः संशयादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वाद्ज्ञान-
क्रियायाः प्रमितिसाधनत्वासिद्धेरित्यर्थः। बौद्धादेश्चिदादौ चेतनत्व-
भ्रमदर्शनाच्चित्तं तस्मिन् स्वसंसर्गिणि च चैतन्याभिव्यञ्जकत्वे
समावृत एव योग्यम्। ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिप्रसङ्गाव-
नाच्चेतसा चैवत्वमुच्यत इति सम्भावनार्थमाह। प्राणैः सहैन्द्रि-

त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा
गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा
वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते
निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा

तत्स्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥ पुनरप्यसाधारणेऽप्यसाधारणं
तदुपलब्धिसाधनमुच्यते ॥ यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचि-
दप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरि-
न्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
वैदिकेनाग्निहोवादि कर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते ।
किं पुनस्तस्य ग्रहणसाधनमित्याह । ज्ञानप्रसादेनात्माव-
बोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविष-
यरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमग्न्युद्धं सन्नावबोधयति नित्यं
सन्निहितमप्यात्मत्वं मलावनद्धमिवाददर्शम् । विलुलितमिव
मलिलम् । तद्यदिन्द्रियविषयसंसर्गजनितरागादिभिरकाल-
व्यापनयनादादर्शमलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमव-
तिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन विशुद्धान्तःकरणो
योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्तस्मात्तमात्मानं पश्यते पश्यति
उपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्या-
दिसाधनतानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमान-
श्चिन्तयन्त्रयमात्मानमेव पश्यतीति ॥ ८ ॥ एषोऽणुः

दैवचित्तमिति ॥ अतः चैतन्येन सर्वस्य तर्हि वित्ते किमिति ब्रह्म
सत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह । यस्मिन् वित्त इति ॥ अगुणयि-

चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संवि-
वेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे
विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥ यं यं लोकं मनसा
संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।
तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञः

सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः। कासौ।
यस्मिञ्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन
सविवेश सम्यक्प्रविष्टस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय
इत्यर्थः। कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह। प्राणैः
सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन
क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना। सर्वं हि प्रजानामन्तः-
करणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके। यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमल-
विद्युक्ते शुद्धे विभवत्येष य उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना
विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ य एवमुक्त-
लक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव
सर्वावाप्तिरलक्षणं फलमाह। यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं
मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मत्स्यमन्यस्मै वा भवेदिति
विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविनिर्मलान्तःकरणः कामयते
यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं लोकं जयते प्राप्नोति
तांश्च कामान् सङ्कल्पितान् भोगान्। तस्माद्विदुषः सत्य-

दाफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते। यं यमिति परमार्थ-

ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्र-
मेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान् यः काम-

सङ्कल्पत्वादाब्रह्ममात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चये-
त्पूजयेत् पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो
विभूतिमिच्छुः । ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥ इति तृती-
यमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

यस्मात्स वेदे जानात्यसावेतद्व्योक्ततत्त्वं परमं ब्रह्म
प्रकटं धाम सर्वकामानामाश्रयमासदं यत्र यस्मिन्
ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं दत्तं स्वेन
ज्योतिषा भाति शुभं शुद्धम् । तमध्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये
ह्यकामा विभूतिवर्णावर्जिता सुमुक्तवः सन्त उपासते
परमिव देवं ते शुक्रं वृषीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादान-
कारणमतिवर्तन्ते ऽतिगच्छन्ति धीरा बुद्धिमन्तो न पुन-
र्योनिं प्रसर्पन्ति । न पुनः क्व रतिं करोतीति श्रुतेः ।
अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ सुमुक्तोः कामत्याग

तत्त्वज्ञानादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति तृतीयमुण्डके
प्रथमखण्डभाष्यश्रीका ॥ १ ॥

विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्रकाशः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणया-
ऽऽत्मकामस्यात्मबुद्धयेव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता

यते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रदि-
लीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन

एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति । कामान् यो दृष्टादृष्टे-
ष्टविषयान् कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थ-
यते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषये-
च्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्ति-
निमित्तकामाः कर्म्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु
तेषु विषयेषु तैरिव कामैर्विष्टितो जायते । यस्तु परमार्थ-
तत्त्वविज्ञानात् पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि समन्तत-
आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्या-
लक्षणादपररूपादधनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा
विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्सिद्धैव तिष्ठत्येव शरीरे । सर्वे
धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविनीयन्ति विलयमुपयन्ति नश्य-
न्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभि-
प्रायः ॥ २ ॥ यद्येवं सर्वलाभात्परमात्मलाभस्तज्ज्ञाभाय

भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा न जायन्त
इति ॥ ज्ञातानां ज्ञानं विनापि ज्ञेयसम्भवादित्यर्थः । न ब्रह्मना मृतेनेति
उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वर्णनेनेति कथं व्याख्यानं
यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । परमात्मा-
च्छात्मेदानुसन्धानं वर्णनम् । तेन वर्णनेनेप आत्मा लभ्यो भवति ।
बहिर्मुखेन तु शतशोऽपि श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः पर-

लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष दृणुते
तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वायलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु

प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमु-
च्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो
नाऽसौ वेद शास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न
मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा
श्रवणेनेत्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमा-
त्मानमेष विद्वान् दृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वर्ष्मणेनैष पर-
मात्मा लभ्यः नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्धस्वभा-
वत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष
आत्माऽविद्यासञ्चक्षां स्वां परां तनूं स्वात्मतत्त्वस्वरूपां
विदृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटाद्विद्यायां भव्या-
माविर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मादन्यथागेनात्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ।
आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बला-

मत्माऽस्मीत्यनुसन्धानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव अवधारित-
सम्पादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं दृणुते तेन परमात्माना
सुसुक्ष्मरूपव्यवस्थितेन वर्ष्मणेनाभेदानुसन्धानलक्षणेन प्रार्थनेन तत्त्वा-
लभ्यः परमात्मैव सुसुक्ष्मरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसन्धानेनैव लभ्यो न
वर्ष्मणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्यमिति मिथ्याज्ञानानभिभास्यतल्लक्षणो विशेषः । अकिङ्गा-

विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥
संप्राप्यै नष्टधयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः
प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-

प्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि सन्ध्यासंहितानि । य-
स्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवी-
र्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपञ्चादिविषयसङ्ग-
मित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाप्यस्त्रिङ्गास्त्रिङ्गरहितात् ।
तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं सन्ध्यासहस्रसन्ध्यासंहितात् ज्ञानान्त्र-
लभ्य इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसन्ध्यासञ्ज्ञानैर्यतते
तत्परः सन् प्रयतते । यस्तु विद्वान् विवेकी आत्मवित् तस्य
विदुषः आत्मा एष विशते सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥
कथं ब्रह्म विशत इत्युच्यते । सम्प्राप्य समवगम्यैनमात्मा-
नष्टधयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न वाह्येन तृप्ति-
साधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्म-
स्वरूपेणैव निष्यन्दात्मानः सन्तः । वीतरागा विगतरागा-
दिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवम्भूताः सर्वगं
सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरि-
च्छिन्नेनैकदेशेन । किन्तुर्हि ब्रह्मैवावयमात्मत्वेन प्रतिपद्य
धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्व-
भावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्न-

दिति कथम् । इन्द्रजनकगर्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात् । सत्यं
सन्ध्यासो नाम सन्ध्यायागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्यैवा-

त्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः सव्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

षटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहाति । एवं ब्रह्म-
विदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥ किञ्च वेदान्तजनितवि-
ज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयः सोऽर्थः
सुनिश्चितो तेषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च
सव्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात् केवलब्रह्म-
निष्ठा स्वरूपाद्योगाद्यतयो यद्वशीनाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं
तेषां सव्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म ते वेप । संसारिणां
ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य सुसुक्ष्मां संसाराव-
साने देहपरित्यागकालः परान्ताकालस्तस्मिन् परान्तकाले
साधकानां ब्रह्मयाद्रह्यैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेक-
वदुद्दिश्यते प्राप्यते च । अतो ब्रह्मचरं ब्रह्मलोकैष्विति सा-
गीर्थ्यः । परावृत्ताः परमवृत्तममरणधर्मकं ब्रह्मभूतं
तेषां ते परावृत्ता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परावृत्ताः
सन्त, परिवृच्यन्ति परिसमन्तात्प्रदीपस्त्रिर्वासादृष्टाकाश-
वच्च विद्येतिमुपयन्ति परिवृच्यन्ति परिसमन्तान्मुच्यन्ते
सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । शकुनीनामिवाकाशे
जले वागिचरस्य च । पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां

ऽऽनरः सव्यासो ब्राह्मन्तु लिङ्गमविवक्षितम् ॥ न लिङ्गं धर्मकार-
णमिति स्मरणात् । नैष्कर्म्यशक्त्यन्तु विवक्षितं प्रदीपस्य वर्तितताव-
च्छेदध्वंसे यथा तेजः स माव्यतापत्तिस्तद्वदित्याह । प्रदीपनिर्वाणवदिति ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परान्मृताः परिमु-
च्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति-
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे

गतिः । अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णव इति श्रुतिस्मृतिभ्यां
देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नका-
धनमाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्तवान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् ।
यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्थान्मूर्त्तद्रव्यवदाद्यन्तवद-
न्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकञ्च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म
भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिञ्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं
युक्ता ॥ ६ ॥

अपिचाविद्यादिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति
ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् । किञ्च मोक्षकाले या
देहान्मकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वाः प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठा-
ङ्गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति
द्वितीयावज्जवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशमङ्गका आ अन्यप्रश्न-

पदं पादव्यासः । प्रतिविम्बं न दृश्येताभावादेवेत्यर्थः ॥ अध्वस्विति
संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति समाप्रिकामा
अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो वक्तव्य इत्यङ्ग । देश-
परिच्छिन्ना हि त्वदिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानाञ्च
महाभूतेषु लयो दर्शितः । अन्यप्रश्नेति ब्राह्मणपन्थे षष्ठप्रश्ने प्राण-

ऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्द-
मानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपादिसुक्तः परात्परं पुरुषमु-

परिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः
सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि
च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफला-
नामुपभोगेनैव क्षीणत्वाद्विज्ञानमयश्चात्माऽविद्याकृतबुद्ध्या-
द्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्माणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव
विज्ञानमयेनात्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । ते
एते कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मोपाध्यपनयनेन सति परे
ऽव्यये ऽनन्ते अक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभये
ऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽवाक्ष्येऽहये शिवे शान्ते सर्वे एकी-
भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनयद्व-
सूर्यादिप्रतिबिम्बास्तुर्ये घटाद्यपनयनाकाशे घटाद्याकाशः
॥ ७ ॥ किञ्च यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः
समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नु-
वन्ति नाम च रूपञ्च नामरूपे विहाय हित्वा तथा
ऽविद्याकृतनामरूपादिसुक्तः सन् परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं

अद्याद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । साऽयामयमहाभूतांशावदब्धे जीवा-
विद्यामयभूतसृज्यः प्रातिस्विकैरदृष्टसङ्कतैः प्रातिस्विकाः प्राणदय

पैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो
विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तं

दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥ ननु
अेयस्थनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन
वादे वादिना च विघ्नतो ब्रह्मविदप्यन्यां मृतो गच्छति न
ब्रह्मैव । न विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्या-
प्रतिबन्धमात्रे हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्म-
भूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कश्चिद्ब्रह्मैव लोके तत्परमं ब्रह्म
वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्याङ्गतिं गच्छति । देवैरपि
अस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा
ह्येषां प्रभवति । तस्माद्ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । किञ्च
नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किञ्च तरति शोक-
मनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं सन्तापं जीवन्मेवातिक्रान्तो
भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रन्थिभ्यो
विमुक्तः सखमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रन्थिरि-
त्यादि ॥ ९ ॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविध्युपदर्शनेनोप-

धारयन्ते । ते च कर्माणि प्रदेवैः सूर्यादिभिरधिष्ठियन्ते । कर्मणो
भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्निकं स्वाविद्या-
कार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव सम्प्रदात इत्याह । यानि चेत्वादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः । स्वयं जुह्वते
एकर्षिं श्रद्धयन्तस्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्षम् ॥१०॥ तदेतत् स-
त्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्षव्रतोऽधीते ।

संहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासम्प्रदानविधानमृचा मन्वेणा-
भ्युक्तमभिप्रकाशितं । क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानदुक्ताः ।
श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन् ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म
बुभुक्षुवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति
श्रद्धयन्तः श्रद्धधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पाद-
भूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्नि-
धारणतक्षणम् । यथाऽऽथर्वणानां वेदे व्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु
यैश्च तच्चीर्षं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च वदेत ॥ १० ॥
तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं श्रौत-
काय विधिवदुपसन्नाय शृण्वते उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव
श्रेयोऽर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादि-
त्यर्थः । नैतद्गम्यरूपमचीर्षव्रतोऽचरितव्रतो नाप्यधीते ।
नयवति चीर्षव्रतस्य हि विद्याफलाय संस्कृता भवतीति ॥
समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण
सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परमश्रेष्ठिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षा-

एतद्गन्तव्यद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानां भिति मूलतपराभ्यां दैत
अन्त्यादवगम्यते यन्महारेण विद्यायाः प्रगतत्वसम्प्रवाद्य सर्वत्र ब्रह्मविद्या-

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॥

इष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो
भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यन्तादरार्थं मुण्डकसमाप्त-
र्थञ्च ॥ ११ ॥ इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
परिव्राजकस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतावार्थवर्णमुण्डको-
पनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

सम्प्रदानमिति सूचयन्नाह । एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचितं मुण्डकभा-
ष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरिः ॐ ॥

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूकोपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐ नमः परमात्मने ॥ प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचर-
निकरव्यापिभिर्ध्याय लोकान् भुक्त्वा भोगान् स्थविष्ठान्
पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान् । पीत्वा सर्वान्

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूकोपनिषद्भाष्यटीका ॥

॥ ॐ ॥ परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिप्रसूते ॥ १ ॥

विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णानामभ्यते नमः ॥ १ ॥

शुद्धानन्दपदाम्भोजहृदमहत्तत्तास्यदम् ।

नमस्कृत्ते पुरस्कृत्ते तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥ २ ॥

सगौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते ।

तदणेतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तिः ॥ ३ ॥

पूर्वं यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे ।

तथापि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्नते ॥ ४ ॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नामाण्डूको-
पनिषदष्टाविष्करणपरानपि लोकानाचार्यप्रणीतान् व्याचिख्या सुभे-
गजन् भाष्यकारस्यिकीर्षितस्य भाष्यस्याविवर्णपरिसमाप्तिः । सद्ये
परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तद्व्यस्यारूपं सङ्गलाचरणं । यदाचार-
प्रमाणकं सुखतः समाचरन्नुद्योदप्रेक्षितमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति ।
प्रज्ञानेत्यादिना ॥ तत्र विधिसुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्श-
यति । यत्परम्बुद्धतत्त्वतोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूच-
यतो ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यङ्गसूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः ।
यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्देवान्प्रसिद्धं यब्रह्म तद्वतोऽस्मीति
सम्बन्धेन सङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव
जननमरणकारणाभावादस्यतमजमित्युक्तम् । जननमरणप्रबन्धस्य संसा-
रत्वात्तद्विषयेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह
प्रयोजनमिति द्योतितम् । यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्प्रमाणकं
तर्हि कथमवस्थान्तर्यामिनिष्ठा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोक्तार्यता चेत्तर-

विशेषान् स्वपिति मधुरभुङ्मायया भोजयन् नो मादा-

अयने भोज्यं च विषयजातं पृथगुपलभ्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य
ब्रह्मण्येव जीवा जगदोत्तरश्चेति सर्वं काल्पनिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ।
प्रज्ञानेति ॥ प्रकटं जगदिविक्रियाविरहितं कूटस्थं ज्ञानं ज्ञप्ति-
रूपं वस्तु प्रज्ञानं तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्यांशवो रश्मयो
जीवाश्चिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकल्पा निरूप्यमाणा विम्बकल्पा
ब्रह्मणो भेदेनासन्नस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेषशरीर-
व्यापिभिः ॥ तदेवाह । स्थिरेति ॥ स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः ।
तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्नुं शीलमेवामिति तथा तैरिति यावत् । लोका
लोक्यमाना विषयास्तान् व्याप्येति विषयसम्बन्धोक्तिस्तत्फलं कथयति । भो-
गाः सुखदुःखादिमात्माकारास्तेषां स्थविष्टत्वं स्थूलतमत्वं देवतानुगृहीतवा-
ह्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान् भुङ्क्ता स्वपितीति
सम्बन्धः ॥ एतेन जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् ॥ तत्रैव स्वप्नकल्पनां
दर्शयति । पुनरपीति ॥ जाग्रद्वेतुधर्माधर्माद्यनन्तर्यं पुनःशब्दार्थः ।
स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे च सतीत्यपि नोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि
स्थूला विषयाश्च सन्ति किन्तु धिषणाशब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो
विषया भासन्ते ताननुभूय स्वपित्यर्थः ॥ तेषां प्रापकमुपन्यस्यति ।
काम जन्यानि ॥ कामग्रहणं कर्माविद्यारूपलक्षणार्थम् ॥ अवस्थाद्वय-
कल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्ति कल्पनां दर्शयति । पीत्वेति ॥
सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्
पीत्वा स्वात्मन्युत्ताते प्रविलास्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥
तत्रानन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । मधुरभुङ्गिति । अवस्थात्रयस्य
मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मात् सम्बन्धितामिवापाद्या-
स्मान् भोजयन्न च वृत्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयं तद्वन्नो जीवा
मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह ।
माययेति ॥ तत्रैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्श-
यति । तुरीयमिति ॥ चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीय-

सङ्ख्यातुरीयं परमसूतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥
 यो विश्वात्मा विधिजविषयान् प्राश्य भोगान् स्थविष्ठान् ।
 पश्चाच्चान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।

त्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्यानन्तर्यमङ्गापेक्षया
 तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह । मायेति ॥ मायावित्वेन निरुद्धत्वमा-
 शङ्क्योक्तम् । परममिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्त्वस्वभ्योऽपि स्वरूपद्वारा
 न तत्त्वस्वभ्योऽस्तीति कुतो निरुद्धतेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिसूत्रेण वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य
 त्वमर्थप्रत्यगात्मभावत्वसूत्रम् । अभिधेयफलोक्त्या सम्बन्धाधिकारिणौ
 च सूचितौ । सम्प्रति निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य
 त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थसंसारिव्रह्मभावत्वं प्रत्याययति । यो
 विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्वातः सर्वनाम्ना परासृष्टतः ।
 तस्मिन्नाग्निरितमारोपितस्तदाहरति । विश्वात्मेति ॥ विश्वं पञ्चीकृत-
 पञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्देराजं शरीरम् । तस्मिन्नाग्निरित-
 चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः ॥ तस्यार्थक्रियासुपन्यस्यति । विधिजेति ॥
 विधीयत इति विधिधर्म्मो न जानुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तो विधिरध-
 र्म्मास्तथा धर्म्माधर्म्माभ्यामविद्याकालप्रसूताभ्यां विषयाः आदयो
 जन्यन्ते । तान् भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुगृहीतवाह्ये-
 न्द्रियद्वारकबुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान् प्राश्य शाब्दानुभूय स्थि-
 तोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तत्रैव स्वप्नावस्थामध्यस्यति । पश्चाच्चेति ॥ जाग्र-
 द्भूतकर्मजन्यानन्तरं स्वप्नहेतुकर्म्मोद्भवे च मति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्या-
 नस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान् बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वादविद्याकामकर्म-
 प्रेरितात्मोद्यमतिप्रभावादेव प्रसूतानन्तःकरणात्मनो वासनामयानादि-
 त्वादित्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयोक्तान-
 नुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सूक्ष्मं प्रपञ्चं देहाद्यगर्भ-
 शरीरं स्वप्नस्थानञ्चाभिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः ॥ तत्रैव सुषुप्तक-
 ल्पनां दर्शयति । सर्वानिति ॥ स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयावच्छिन्नात्
 प्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयमञ्चारप्रयुक्त-

सर्वानितान् पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा हित्वा
सर्वान् विशेषान् विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ २ ॥

अमोद्भवानन्तरं तस्यापि परिजिहीर्षयां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा
स्वात्मन्युत्ताते कारणात्मनि स्थापयित्वोपसंहृत्याव्याकृतप्रधानः सन्
प्राप्नोति भवतीत्यर्थः ॥ तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थानवयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञ
न बहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाणज्ञानसमारूढस्य सर्वान-
यनर्थविशेषान् कार्यकारणरूपान् प्रमाणज्ञानप्रभावादेव हित्वा
निरुपाधिकपरिपूर्णपरिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं
कथयति । हित्वेति ॥ प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रणामस्य प्रत्यूहप्रवाहप्र-
शमनात्मकं प्रयोजनं स्थानवयवकल्पनातीतं परवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते
द्वितीयेन । पात्विति ॥ नोऽस्मान् व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यव-
स्थितान् पुरुषार्थपरिपन्थिभूतकारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराक-
तः शेषकल्पनो नित्यविक्रमिस्तत्त्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्भेदज्ञानप्रदानेन
च परिपूर्यतादित्यर्थः ॥ केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो अन्यस्य वेदा-
न्तकदेशमस्त्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथमश्लोकेन
स्मृतम् । द्वितीयेन माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाद्यप्रकरणेन प्रण-
वमात्राणामात्मपादानाञ्चेकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म स्मृतमिति म-
न्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसाङ्गत्वमाशङ्कनीयम् ।
गोथालक्षणेन तत्र सुसम्पादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वादश्लोकं
मूलश्लोकान्भूतमभ्युपगच्छन्तो द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति ।
तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाद्येऽपि श्लोके भाष्यज्ञतो व्याख्यानप्रणयन
प्रसङ्गात् । ओमित्येतदन्तरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे
पुनरादेन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नम-
नक्रिया प्रकरणपारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपर
देवताभक्तेरपि विद्वत्प्राप्तावनिरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिष्यायै
ज्ञापनार्थमवस्थावयातोतान्नित्यमिद्विज्ञानमर्त्तैराचार्यान्मोक्षौपयिक-
ज्ञानप्राप्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन सुसुक्ष्मा
प्रार्थयति इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ॥ २ ॥

श्रीगोडपादीयकारिकामहिताथर्ववेदीयमाण्डूके, प-

निषदारम्भः ।

॥ हरिः ॐ ॥ ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ॥ वेदान्ताथं सारमङ्गलभूतमिदं प्रकरणवतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिख्यासुना सङ्क्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनवत्त्वाधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बन्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्यामनो हैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः प्रयोजनम् । हैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तद्व्ययमः

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तद्विद्वद्भूमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति । ओमित्येतदिति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणवतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते । व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् । नादयः । शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिवद्भमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च भोजलक्षणैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः । प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याह । वेदान्तेति ॥ शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णयगुरूपसदनपदार्थद्वयतदेक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जीवपरैक्यं तस्य सम्यग्गृहः सङ्ग्रहः संशयविपर्ययादिप्रतिबन्धव्युदासिन तदुपायोपदेशो यस्मिन् प्रक-

पद्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ।

स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्यारम्भः क्रियते । यत्र हि द्वैतमिव भवति । यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्त्वान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्त्वेन कं पश्येत्केन कं तद्विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदोङ्कारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्तुःपादभूतम् । यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्तिः रज्ज्वाभिव सर्पादिर्विकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय प्रकरणं तृतीयम् । अद्वैतस्य तथात्व-

रणे तत्तथेति यावत् । तथा च । शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्र प्रतिपादनसङ्क्षेपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चावस्यस्यैव त्वदित्यर्थः ॥ प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ॥ प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्राङ्गे देन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्या शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थाप्राप्तत्वाच्चास्ति वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनरुक्तेरित्याह । यान्येवेति ॥ ओतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाख्येव सम्बन्धादीनि अन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन् प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्वाच्यकतापि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्वाच्यकतो विषयादुपगम्यासौ एषा स्यादित्याशङ्क्याह । तथापीति ॥ प्रकरणकर्तृवक्तव्यान्यपि तद्वाच्यकता तानि सङ्क्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां सम्मतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे तेजनाश्रयांशङ्कावकाशादित्यर्थः ॥ भाष्यकता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे

प्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि
तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव नि-
राकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् । कथं पुनरोद्धारनिर्णय आत्म-
तत्त्वप्रतिपक्षुपायत्वं प्रतिपद्यत इत्युच्यते ॥ ॐमित्येतत् ।
एतदालम्बनम् । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदो-
द्धारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनैकतरमन्येति । ओमित्या-
त्मानं युञ्जीत ओमिति ब्रह्म ओद्धार एवेदं सर्वमित्यादि
श्रुतिभ्यः । रज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्पदोद्भव आत्मा
परमार्थतः सन् प्राणादिविकल्पस्यास्पदो यथा तथा सर्वा-
ऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओद्धार एव ।
न चात्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ॐकारविकारश-

सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्भौतलक्षणप्रयोजनवत्त्वं प्रति जानीते । तत्रेति ॥
प्रयोजनवच्छास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् ।
भौतलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येति न शास्त्रप्रकरणयोरित्यु-
क्तं । साधनेति ॥ सत्यं भौतस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानम् । तस्य जनकं
शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन भौतफलवद्भवति शास्त्रादीन्यर्थः ।
तथापि ब्रह्मणा विषयेण सम्बन्धो वेदान्तानामेवेत्यने तत्कथमभिधेयत्व-
सम्बन्धः शास्त्रादीनां शङ्क्यब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञान-
जननद्वारा विषयसम्बन्धमिद्विरित्यु-
क्तं । अभिधेयत्वम् । उक्तं ज्ञानं
व्यवहितप्रयोजनादिशास्त्रादेरुपसंहरति । पारम्पर्येणेति ॥ तत्र सम्बन्धो
ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदोदुक्तः । शास्त्रादिना
जन्यमित्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ॥ यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं
तदालम्बनम् । किं पुनरिति ॥ साध्यत्वं स्वर्गवदन्तित्वे नित्यत्वे साधन-
नर्धानत्वाच्च तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । भौतस्यात्मस्वरूपत्वा-
दन्तित्वं नापि साधनानर्थक्यम् ॥ स्वरूपभूतभौतप्रतिबन्धनिवर्तकत्वे ना-

आभिधानाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधान-
व्यतिरेकेण नास्ति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं तद-
स्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दीर्घाभिः सर्वं सितम् । सर्वं हीटं
नामनीत्यादियुतिभ्यः । अत आह ओमित्येतदक्षरमिदं
सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्य-
तिरेकात् । अभिधानस्य चोङ्काराव्यतिरेकात् ओङ्कारएवेदं
सर्वम् । परञ्च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गस्यत-
इत्योङ्कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमि-
त्येतस्योपव्याख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपत्तुः प्रपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया
विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्य-
शेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तदप्यो-

नर्धवत्त्वादित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना
रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि
मती रोगप्रतिवद्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्
प्रतिबन्धभूतरोगापगमे सत्यभिबुध्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रति-
बन्धप्रध्वंसार्थत्वात् । नचानित्यत्वं स्वच्छतायाः शङ्कोत । तस्यास्तद-
माध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । रोगान्तस्थेवेति ॥ यथोदितदृष्टान्तानु-
रोधादात्मनः स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि
स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारादिद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी
सुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्यो-
त्थाद्वैतविद्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता
निरस्तसमस्तानर्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता
परिपूर्णो वस्तुस्वभावाच्चातिरिच्यते । तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनं तस्य
च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च साधनवैयर्थ्यं

यच्चान्यत्तिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

ङ्कार एवोक्तन्यायतः । यच्चान्यत्तिकालातीतं कार्याधि-
गम्य कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योङ्कार एव । अभि-
धानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः
॥ १ ॥ अभित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधा-

प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ ननु
हेतस्याङ्काराद्यात्मनो वस्तुत्वाद्दस्तुनश्च विद्यानपोह्यत्वाद्भित्त्यनैमित्तिक-
कर्मायत्तत्वाच्चित्तत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राह । हेतुति ॥
आत्माऽविदग्राह्यतस्य हेतस्यात्मविदग्राह्य कारणनिवृत्त्यानिवृत्तेरात्मविदग्रा-
भिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते । न च द्वैतस्याविदग्राह्यतस्य विदग्राह्यतस्य
प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी श्रुतिसुदाहरति । यत्र
हीति ॥ इवशब्दाभ्यामविदग्राह्यतायां प्रतिभातद्वैतस्यतत्प्रतिभानस्य
चाभासत्वेन विदग्राह्यत्वमुच्यते । आत्मैवाभूदिति विदुषो विदग्राह्यतायां
कलङ्करणादिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विदग्राह्यता सर्वस्य
हेतस्यात्ममात्रत्ववचनाद्विदग्राह्यमित्तकार्यकारणात्मकहेतुर्नास्तीति-
वेत्यभिज्ञयते । तथा च विदग्राह्यो हेतुर्निवृत्तिनिर्देशात्तस्याविदग्राह्यत्वमव-
दयेत्यते । आदिशब्दोच्चेह नानेत्यभिधाननिवृत्त्याभावाप्रतियोगित्वं
हेतस्याभिदधत् वाक्यं वाचारम्भणवाक्यञ्च गृहीतम् । अस्यार्थस्येति हेतु-
गताविदग्राह्यत्वस्येत्यर्थः । विषयप्रयोजनादग्राह्यत्वोपन्यासमुखेन यस्या-
रम्भे स्थिते सति आदौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसङ्कीर्णं प्रमेयं प्रति-
पत्तिरसौकार्यार्थं सूचयितव्यमित्याह । तत्र तावदिति ॥ ओङ्कारप्रकरण-
स्यासङ्कीर्णं प्रमेयं सङ्गृह्णाति । ओङ्कारेति ॥ तस्मिन्स्याय प्रकरणमारब्ध-
मित्युक्तम् । तन्निर्णये प्रामाण्याभावात्तस्य चानुपयोगित्वात् । आत्मप्रति-
पत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्यागमेत्यादिविशेषणद्वयम् । तदुपदेश-
प्रधानं माण्डूक्योपनिषदाख्यानरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो नि-
र्णयः सेत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिशेषस्य सतोऽपि गुणत्वाद-

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतु-
ष्पात् ॥ २ ॥

न्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधाना-
भिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिप्रत्यर्थः । इतरथा ह्यभिधानं तत्रा-
भिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का
स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च । प्रयोजनमभिधानाभिधेय-

प्रधानत्वात् । न चायमोङ्कारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वमनारो-
पितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलत्वात् । अतश्चाद्यं
प्रकरणमोङ्कारनिर्णयाद्यावान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यवस्यति-
त्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः ॥ वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेषं
दर्शयति यस्येति ॥ आरोपितनिषेधे सत्त्वानारोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकी-
त्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाग्निवेति ॥ हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तर्भाव्यादियुक्तिवशा-
दित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषस्तुपन्यस्यति । तथाऽद्वैतस्यार्थाति ॥
तस्यापि हेतवस्तत्त्वस्यानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्कते । तस्यां सत्त्वानौ-
पाधिकभेदाद्यवस्थायाः सुखत्वादव्यभिचारादियुक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं
प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः ॥ अज्ञातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं
कथयति । अद्वैतस्येति ॥ तस्य तथात्वमवाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपत्तत्वं प-
ञ्चान्तराणामित्यत्र हेतुमाह । अवैदिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमा-
ह । अतथार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे
हेतुमाह । कन्योन्येति ॥ पञ्चान्तरप्रतिषेधसुखेनाद्वैतमेव दृढयितुमन्यप्रकर-
णमित्यर्थः । ओङ्कारनिर्णयद्वारेणात्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्युक्तं
म् । तद्विर्णयस्य तद्वैतहेतुत्वायोगात् । न खल्वर्थान्तरज्ञानं कथान्तरज्ञाने व्या-
प्तिमन्तराणोपयुज्यते । न चात्र धूमाग्नौरेव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चात्म-
कार्यत्वमोङ्कारस्य युक्तम् । आकाशदेरविशेषात् । तस्य च सत्त्वात्त्वेना-
त्मवत्तत्कार्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सन् प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमावि-

योरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयन् तद्विलक्षणं ब्रह्म
प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति । पादा मात्वा मात्वाश्च
पादा इति । तदाह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्त-

मिति । कथमिति ॥ न वयमनुमानावष्टम्भादोङ्कारनिर्णयमात्रमिति पन्थु-
पायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्तिभावो दोषभावहेतुः । किन्तु श्रुतिप्राप्ताभ्या-
न्निर्णयस्तद्वाहीहेतुरिति परिहरति । उच्यते इति ॥ तत्र मृत्युना नचि-
कैतसं प्रति ओमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् ॥
समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्मयं स्फुरति तदोङ्कारसमीप्यादेव शाखा-
चन्द्रन्यायेनोङ्कारशब्देन लक्ष्यते । तेन लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतु-
रिति विवक्षित्वा श्रुतिसुदाहरति । ओमित्येतदिति ॥ प्रतिभायां विष्णु-
न द्विवदोङ्कारो ब्रह्मबुद्धोपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्तुः प्रपायो भवतीत्यभिप्रेत्य
वाक्यान्तरं पठति । एतदालम्बनमिति ॥ किञ्चायमोङ्कारो यदा परापर-
ब्रह्मदृष्ट्या उपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः
श्रुतिं दर्शयति । एतदेति ॥ किञ्च । समाधिनिष्ठो यदोमित्युच्चार्यात्मान-
मनुसन्धत्ते तदा स्थूलमकारमकारे सूक्ष्मे तच्च कारणे मकारे तमपि कार्य-
कारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसङ्गृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य
वत्प्रतिपत्तुः प्रपायतेति विधानरेणाह । ओमित्यात्मानमिति ॥ किञ्च योऽयं
स्याणुः स पुमानिति वददेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति वाधायां सामानाधि-
करण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्मज्ञाने
हेतुत्वमित्याह । ओमिति ब्रह्मेति ॥ किञ्च । सर्वास्मदत्वादोङ्कारस्य
ब्रह्मणस्य तथात्वादेकलक्षणत्वादित्येवोङ्कारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रति-
पत्तिरेवेत्याह । ओङ्कार एवेति ॥ ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तर-
मङ्गुलार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्तुः प्रपायत्वमोङ्कारस्य प्रति-
पादितमिति शेषः । ननु स्वानुगतप्रतिभासं सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादि-
विकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्मदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्ति अननुग-
मादिति तत्राह । रज्ज्वादिरिवेति ॥ यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादि-
रधिष्ठानविशेषः सपर्यो रजतमित्यादिविकल्पस्यास्मदोऽभ्युपगत-

मोक्षारमात्ममिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्र-
त्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति

स्तथात्माद्वयत्वान्निष्ठ्यात्वे हेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावे वक्ष्यमाणस्यास्य
प्राणादिविकल्पस्यास्पदोऽध्ययगम्यते । यद्येष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्म-
विकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोद्धारमात्मात्मकस्तदास्पदो
गम्यते । न च जगत्तोद्धारस्याननुगमः । योद्धारोऽस्य सर्वा वाक् सन्तृणो-
तीति श्रुतेः । अतो युक्तमोद्धारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्जजातस्या-
न्मास्पदत्वादोद्धारमास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदत्वमिति नेत्याह ।
स चेति ॥ व्यात्मवाचकत्वेऽपि नास्योद्धारस्यात्मात्मत्वत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्र-
त्वमिति व्याप्तिभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादि-
त्याशङ्काह । उँकारेति ॥ तस्य विकारः सर्वो वाग्निशेषः । अकारो वै
सर्वो वागिति श्रुतेः । योद्धारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः
प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं
प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोद्धारविकारभूतमोद्धारान्तिरेकेण न सम्भवती-
त्योद्धारमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वा-
भिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेः ।
एकत्वे विषयविषयित्वायोगाच्चिर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभाग
न्यूनं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह । वाचा-
रम्भणमिति ॥ कार्यस्य सर्वस्यैव गिन्यात्वेऽपि कथमोद्धारनिर्णयस्य ब्रह्म-
प्रतिपत्तुपायत्वमिद्विरित्याशङ्काह । तदस्येति ॥ तदिदं विकारज तमस्य
ब्रह्मणःसर्वान्व वाचा सामान्यरूपया तन्वा प्रसारितरज्जुतुल्यः सितं
बहुं व्याप्तिमिति सम्बन्धः ॥ शब्दसामान्योन्मार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थ-
विशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्काह । नामभिरिति ॥ शब्दविशेषैर्दानं
भिर्दानस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्ययस्य तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति ॥ इदं हि सर्वं सामान्यविशे-
षात्मकमर्थजातं सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते

योरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयन् तद्विलक्षणं ब्रह्म
प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति । पादा माता माताश्च
पादा इति । तदाह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्त-

पति । कथमिति ॥ न वयमनुमानावष्टम्भादोङ्कारनिर्णयमात्रप्रतिपत्त्यु-
पायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्तिभावो दोषमावहेत् । किन्तु श्रुतिप्रामाण्या-
च्च निर्णयस्तद्धेतुरिति परिहरति । उच्यते इति ॥ तत्र सृष्ट्युना नचि-
कृतसं प्रति ओमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् ॥
समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्यं स्फुरति तदोङ्कारसामीप्यादेव शाखा-
चन्द्रन्यायेनोङ्कारशब्देन लक्ष्यते । तेन लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतु-
रिति विवक्षित्वा श्रुतिसुदाहरति । ओमित्येतदिति ॥ प्रतिभायां विष्णु-
बद्धिवदोङ्कारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्तुप्रपायो भवतीत्यभिप्रेत्य
वाक्यान्तरं पठति । एतदालम्बनमिति ॥ किञ्चायमोङ्कारो यदा परापर-
ब्रह्मदृष्ट्या उपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः
श्रुतिं दर्शयति । एतदेति ॥ किञ्च । समाधिनिष्ठो यदोमित्युच्चार्यात्मान-
मनुसन्धत्ते तदा स्थूलमकारसुकारे सूक्ष्मे तच्च कारणे मकारे तस्मिन् कार्य-
कारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसङ्गत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य
वत्प्रतिपत्तुप्रपायतेति विधानरेशाह । ओमित्यात्मानमिति ॥ किञ्च बोध्यं
स्याणुः स पुमानिति वक्ष्येतेतदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति वाधायां समानाधि-
करणत्वेन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्मज्ञाने
हेतुत्वमित्याह । ओमिति ब्रह्मेति ॥ किञ्च । सर्वास्मदत्वादोङ्कारस्य
ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादित्येवोङ्कारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रति-
पत्तिरेवेत्याह । ओङ्कारं एवेति ॥ ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तर-
सङ्गृह्यार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्तुप्रपायत्वमोङ्कारस्य प्रति-
पादितमिति शेषः । ननु स्वानुगतप्रतिभासे सम्भावे विदात्मनि प्राणादि-
विकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्मदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्ति अननुग-
मादिति तत्राह । रज्ज्वादिरिवेति ॥ यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादि-
रधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्यास्मदोऽभ्युपगत-

मोक्षारमात्ममिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्र-
त्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति

स्तथात्माद्वयत्वान्निश्चयत्वे हेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावे वक्ष्यमाणस्यास्य
प्राणादिविकल्पस्यास्यदोऽभ्युपगम्यते । यद्येष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्म-
विकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोद्धारमात्मात्मकस्तदास्यदो
गम्यते । न च जगत्तोद्धारस्याननुगमः । ओङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणो-
तीति श्रुतेः । अतो युक्तमोद्धारस्य सर्वास्यदत्वमित्यर्थः ॥ नन्वर्णजातस्या-
त्मास्यदत्वादोद्धारस्यास्यदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्यदद्वयमिति नेत्याह ।
स चेति ॥ आत्मवाचकत्वेऽपि नास्योद्धारस्यात्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्र-
त्वमिति व्याप्तिभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादि-
न्याशङ्काह । ॐ कारेति ॥ तस्य विकारः सर्वो वाग्दिशेषः । अकारो वै
सर्वा वागिति श्रुतेः । ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः
प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं
प्राणादिशब्दविशेषात्तत्कमोद्धारविकारभूतमोद्धारान्तिरेकेण न सम्भवती-
त्योद्धारमात्रं सर्वमिति निश्चायते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वा-
भिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेः ।
एकत्वे विषयविषयित्वायोगाच्चिद्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभाग
मून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह । वाचा-
रम्भणमिति ॥ कार्यस्य सर्वस्यैव गिन्यात्वेऽपि कथमोद्धारनिर्णयस्य ब्रह्म-
प्रतिपत्तुपावत्वमिद्विरित्याशङ्काह । तदस्येति ॥ तदिदं विकारज तमस्य
ब्रह्मणःसम्बन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्वा प्रसारितरक्तुतुल्यः सितं
बहुं व्याप्तिमिति सम्बन्धः ॥ शब्दसामान्योपार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थ-
विशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्काह । नामभिरिति ॥ शब्दविशेषैर्दानं
भिर्दानस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्ययस्य तद्वत्त्वा-
दित्यर्थः ॥ उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति ॥ इदं हि सर्वं सामान्यविशे-
षात्मकमर्थजातं सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते

चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दि-
शति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः पराप

तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तबुद्धिवोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वम् ।
वाग्जातञ्च सर्वमोङ्कारानुविहत्त्वादोङ्कारमात्रम् । स चोङ्कार उपासने-
नात्माधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तदुपार्थमुच्यते श्रुति-
सङ्ग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ॥ अर्थमुप-
पाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति । अत आहति ॥ श्रुतिं व्याचष्टे ।
यदिदमिति ॥ तदिदं सर्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः ॥ अभिधानस्या-
भिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतुमाह । तस्येति ॥
तथापि पृष्ठगभिधानभेदः स्यास्यति नेत्याह । अभिधानस्येति ॥ वाचं
वाचकञ्च सर्वमोङ्कारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्यास्यती-
त्याशङ्क्याह । परञ्चेति ॥ यद्वि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा
किञ्चिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमो-
रभिधेयञ्च स्वाभिधानाव्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वाच्च
ब्रह्मापि वाचकाभिधानं तन्मात्रमेव भविष्यति । यत् तु कार्यकारणातीते
विन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्तते तत्र नास्त्योङ्कारमन्त्रत्वमोङ्का-
रेण लक्षणया तदवगमाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ तस्येत्यादिश्रुतिः । अर्थं व्याक-
रोति । तस्येति ॥ भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे । कालेति ॥
वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोङ्कारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः ॥ कालवयातो
तमोङ्कारातिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह ।
कार्याधिगम्यमिति ॥ अव्याकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं तच्च कालेन परि-
च्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वात्कार्यस्य कारणान्त्याङ्गाविनो न प्राग्-
भावि कारणपरिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते । सूत्रमादिपदेन गृह्यते तदपि न
कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संवत्सरोऽभवत्त इति पुरा ततः संवत्सर
असिति सूत्रात्कालोत्पत्तिश्च्युतेः । तदपि सर्वमोङ्कारमात्रं वाच्यस्य वाचक
व्यतिरेकन्यायादित्यर्थः । अभिधानाभिधेययोरेकात्म्येव सति काल्यतत्वेन
तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र उक्तानु-

रत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौरिवेति त्रयाणां
विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति

वाटपूर्वकं उत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह । अभिधानेत्यादिना ॥ १ ॥
वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्वसिद्धे व्यतिहारनिर्देशो दृश्येत्याशङ्काह ।
इतरथेति ॥ वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुक्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्य-
पयोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्कोत तद्विदित्यर्थं व्यतिहार-
वचनमर्थवदित्यर्थः ॥ परस्परामेदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रति-
पत्तिरस्तु सापि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्काह । एक-
त्वेति ॥ अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन
द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्दोषोतीति योजना ॥
अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा चेति ॥
उक्तं वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति । तदाहेति ॥
सर्वं कार्यं कारणञ्चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः श्रुत्यपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्तयति ।
तस्मैति यद्ब्रह्म अस्या सञ्ज्ञात्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्त्रं किन्त्वय-
मात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः । व्यभि-
नयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारस्तेन
हस्तायं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः ॥ सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमव-
तार्यं व्याकरोति । ओङ्कारेति ॥ सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं
प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः
सत्त्वत्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कल्पते तत्र दृष्टान्तमाह । कार्षापण-
वदिति ॥ देश विशेषे कार्षापणशब्दः षोडशपणानां सज्जता । तत्र यथा
व्यवहारमाचुर्याय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा गौश्चतु-
ष्पादवचने न तथा चतुष्पादादेर्दृश्यते निष्कलश्रुतिव्याकोपादित्याह ।
न गौरिवेति ॥ विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्प-
त्तिरस्तदा विश्वादिषु तृथ्येषुपि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः ।
यदि तु पादशब्दः सञ्ज्ञैव कर्मव्युत्पत्तिरस्तदा साधनासिद्धिरि-
त्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति । त्रयाणामित्यादिना ।

जागरितस्थानो वह्निःप्रज्ञः सम्राज्ञ एकोन-

करणसाधनः पादशब्दसूरीयस्य । पद्यत इति कर्मसाधनः
पादशब्दः ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह । जागरितं स्थानमस्येति जाग-
रितस्थानः । वह्निःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य
स वह्निःप्रज्ञो वह्निर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्य-
र्थः । तथा सम्राज्ञान्यस्य तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्ध्वैव सुतेजाश्चतुर्विधरूपः प्राणः पृथग्वात्मा मन्देहो
वज्रलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्निहोत्रकल्पनाशे-
षत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सम्राज्ञानि यस्य

करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ।
आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते ॥ २ ॥

पादचतुष्टयन्त दूरोत्थारितमिति शङ्कते । कथमिति । परमार्थत-
श्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्य-
भिप्रेत्याद्यं पादं व्युत्पादयति । आहोत्यादिना ॥ स्थानमस्येत्यभिमतस्य
विषयीभूतमित्यर्थः ॥ प्रज्ञायास्तावदान्तरत्यप्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्या-
शङ्क्य व्याचष्टे । वह्निरिति ॥ चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये
विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतो
ऽभावादित्याशङ्क्याह । वह्निर्विषये चेति ॥ न स्वरूपभूता प्रज्ञा वस्तुतो
बाह्यविषयेष्यते बुद्धिदृष्टिरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया भवति । न च
सापि वस्तुतस्तद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य
काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रातिभासिकमित्यर्थः ॥ पूर्व्येण विशेषणेन
विशेषणान्तरं समुच्चिनोति । तथेति ॥ सम्राज्ञत्वं श्रुत्यवदम्भेन विश्वस्य

विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥३॥

स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्म्म-
न्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिर-
हङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वारा-
णीत्यर्थः । स एवविंशष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दा-
दीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । विश्वेषां
नराणामनेकधा नयनाद्विश्वानरः । यद्वा विश्वशामो

विशदयति । तस्येत्यादिना ॥ प्रकृतस्य सच्चिद्विहृतप्रसिद्धस्यैवात्मनस्तेलोक्या-
त्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्वगुणविंशष्टो द्यूलोको
भूतेति द्यूलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेत-
पीतादिगुणात्मकः सूर्यश्चन्द्रश्चिवक्ष्यते । पृथङ्नानाविधं वर्त्मसञ्चरण
मात्मा स्वभावोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति
सम्बन्धः । ब्रह्मलो वस्तीर्णगुणवानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमो भागो
रथिरसं तद्देतुसूदकं वस्तिरस्य मूलस्य नं पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्व-
नरस्य गदौ तद्यद्भक्तं प्रथमभागच्छेत्तद्भोमोयमित्यग्निहोत्रकल्पना श्रुता ।
तस्याः शेषत्वे नाहवनीयोऽग्निरस्य सुखत्वेनोक्त इति योजना ॥ उक्तं
सप्राङ्गत्वमुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ विशेषणानरं समुच्चिनोति । तथेति ॥
बुद्ध्यानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्म्मार्थानीन्द्रियाणि
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भव-
न्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापानव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उर-
लब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्म्मोपलक्षणार्थम् । द्वारत्वं करणत्वम् ।
तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम् ।
कर्म्मोन्द्रियाणान्त वदनादौ कर्म्मणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरुत्त-
यत्वादारम्भर्थेण करणत्वम् । तेषु सत्त्वेव ज्ञानकर्म्मणोरुत्पत्तेः । अक्षु-
चानुत्पत्तेः । मनोबुद्धेश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहङ्कारस्यापि
प्राणादिवदेव करणत्वं नान्वयम् । चित्तस्यैव चैतन्याभासोदये करणत्व-

नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डा-
त्मानन्यत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधि-
गमस्य प्राथम्यमस्य । कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्म-
नोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्द्धाद्यङ्गत्वमिति ।
नैव दोषः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनात्मना
चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च सति सर्वप्रदेशोपशमे

हृत्तमिति विवेक्तव्यम् ॥ पूर्वोक्तं विशेषणं विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूल-
भुगिति विशेषणान्नरं तद्विभजते । स एवंविशिष्ट इति ॥ शब्दादिविषयाणां
स्थूलत्वं दिगादिदेवतासुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणत्वम् ॥ इदानीं
वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं विशदयति । विश्वेषामिति ॥ कर्मणि
पठ्यते । विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः निपातात्पूर्वपदस्य दीर्घता ।
विश्वाच्चरानुभोक्तृत्वेन व्यवस्थितान् प्रत्यनेकधा कर्माधर्माकर्मानुसारं
सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानरशब्दितो भवतीत्यर्थः ।
अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः स्वार्थेऽनु वदितो
राक्षसवयसवदित्याह । विश्वेति ॥ कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति शब्दोक्तं
जायतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेरित्याशङ्काह । सर्वेति ॥
सर्वपिण्डात्मा समष्टिरूपो विराडुच्यते तेनात्मना विश्वेषामनन्यत्वा-
द्यथोक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः । विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं
कार्यस्य तु पञ्चाङ्गावित्युचितमित्याशङ्काह । एतदिति ॥ प्रविलापनापे-
क्षया प्राथम्यं न सृष्ट्यपेक्षेत्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं
सम्राजत्वमाक्षिपति । कथमिति ॥ ब्रह्मणि प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शाङ्कते
तद्विरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति
चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रमे द्युलोकादीनां मूर्द्धाद्यङ्गत्वसिद्ध्यर्थं यदुक्तं तदयुक्तं
प्रक्रमविरोधादित्यर्थः ॥ अध्यात्माधिदैवयोर्भेदाभावाच्च प्रक्रमविरोधोऽ-
स्तीति परिहरति । नैव दोष इति ॥ तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति । अध्यात्म

द्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चात्मैको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि
चात्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिश्रुत्यर्थ उपसंहृतस्यैव
स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साङ्ख्या-
दिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो
विशेषो न स्यात् । साङ्ख्यादिदर्शनेनाविशेषात् । इध्यते च

कस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्च-
महाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनात्मना विराजा प्रथमपादत्वम् । तस्यैव
सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्विती-
यपादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्याव्याक-
तात्मना तृतीयपादत्वम् । तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय
सर्वकल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपाद-
त्वम् । तदेवमध्यात्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य
वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादात्मना प्रविलापनात् तुरी-
यनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः । यदैवं तुरीये पर्यवसानं
जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिभासि-
कद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माऽहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः
सिद्ध्यतीति फलितमाह । एवञ्चेति ॥ उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे सङ्गृ-
हीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् ।
एको देवः सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्षेनाव-
स्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि
तस्मिन्नेवात्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्वत्वमात्मनो भूता
न्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविरहितत्वं सिद्ध्यति । ततश्च ।
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सम्प्रत्यक्षात्मयाजी वै
स्वः । रज्यमधिगच्छतीति ऋतिरनुमृहीता भवतीत्याह । सर्वभूतस्थ-
श्चेति ॥ न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनीयम् । यद्वैकिञ्चन
मनुरवदत्तज्ञेयमिति श्रुतेरित्यभिमतं दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं
स्त्वयति । यस्त्विति ॥ यो हि पादत्रयं प्राशुक्तया प्रक्रियया प्रविलाप्य

सर्वोपनिषदां सर्वात्मिक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेवास्या-
ध्यात्मिकस्य पिण्डाग्रनो द्युत्तोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मना-
धिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । मूर्द्धा ते व्यपति-
ष्यदित्यादिलिङ्गदर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिर-
ण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तञ्चैतन्मधुब्राह्मणे । यश्चाय-

- हरीये नित्ये विष्णुप्रभावे सदानन्दैकताने परिपूर्णं प्रतिष्ठां प्रति-
पद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जानातः सर्वेषां भूतानामधिष्ठाना-
• न्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति । तेषु सर्वे-
ष्व्वात्मनं सत्तास्फूर्त्तिप्रटमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितु-
मिच्छतीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे मूर्द्धाङ्गते सति
स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्मधिदैवयोरभेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागु-
क्तपरिपक्षा तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह । अन्येति ॥ साङ्ख्यादिप-
क्षस्यापि प्रामाणिकत्वसंशय इति देहं परिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनो
दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति ॥ व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरी-
रमात्मभेदः सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । तथा चेति ॥ साङ्ख्यादीनां द्वैतविषयं
दर्शनमिदं तेन त्वदीयदर्शनेत्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति
श्रुतिस्मृतौ विशेषस्तत्त्वक्रे न सिद्ध्यति । श्रुतिविरोधो भेदवदे प्रसज्यत ।
व्यवस्थया त्वोपाधिकभेदमधिकृत्य सुत्या भविष्यतीत्यर्थः । ननु भेदवदेऽपि
नाहं तत्त्वमिति विरुद्धते । ध्य नार्थमद्रं प्रप्तेति वदहेतं तत्त्वमित्युपदे-
शमिद्वैरित्याशङ्काह । इत्यने चेति ॥ उपक्रमोपसंहारैकहृष्यादिना
सर्वासां सुपनिषदां सर्वेषु देहेष्व्वात्मकेष्वप्रतिपादनपरत्वाभिमित्यतो न
ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेषु शक्यम् । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः ।
अध्यात्मधिदैवयोरैकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने सिद्धे कल्याण्यत्मिकस्य
व्यष्टात्मनोविश्वस्य लौकिक्यत्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं
गृहीत्वा यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति ॥ अत-
इति ॥ अध्यात्मधिदैवयोरैक्ये हेत्यन्तरमाह । मूर्द्धाङ्गते ॥ दिवाऽऽदित्या-
दिकं वैश्वानरावययं वैश्वनरबुद्ध्या ध्यायतो जिज्ञासया पुनरप्य-

मस्यां दृष्ट्यां तेजोमयोऽस्तमयः पुरुषो यदायमध्या-
त्ममित्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशे-
षत्वात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्व्वद्वैतोपशमे चाद्वै-
तमिति ॥ ६ ॥

गुणपक्षमुपगतस्य मूर्द्धा ते व्यवतिष्ठद्वान्नां नागमिष्य इत्यन्वो ऽभविष्यो
यन्नामित्यादिसंस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनवधित्वया दृश्यते ।
न च दुलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्द्धादिपरिपत-
नमुचितम् । यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र
विवक्षितं भवतीत्यर्थः ॥ ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते ।
तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्य्यवसानं भाष्य-
कतोच्यते तत्राह । विराजेति ॥ यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं प्रद-
र्शितं तस्मिन् हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्तर्गतामिष्यन्त्याव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन
सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं
विवक्षितमित्यद्वैतपर्य्यवसानमिद्विरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेक-
त्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्मणेऽपि दर्शितमित्याह । उक्तञ्चेति ॥ अधि-
दैवमध्यात्मञ्चैकरूपं निर्द्देश्य कृत्वा प्रतिपर्यायमयमेव स इत्यभेदवचना-
देकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वा-
त्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तम् । प्राज्ञाव्या-
कृतयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राह । सुषुप्तेति ॥ प्राज्ञो हि सर्व्व-
विशेषसपरुद्धृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते प्रलयदशायामव्याकृतज्ञ निःशे-
षविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं पुरो-
धाय तयोरेकत्वमिद्विरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तन्यायेन
प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह । एवञ्चेति ॥
तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धञ्चसमावेण न स्फुरति किन्तु वाक्यादेवाचार्योपदि-
ष्टादिति वक्तुञ्च शब्दः ॥ १ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानो जाग्रत्प्रज्ञानेक-
साधना वह्निर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती
तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते । तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित
इव पटो वाह्यसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्म्मभिः प्रेक्ष्यमाणां
जाग्रदवभासते । तथा चोक्तम् । अस्य लोकस्य सर्वावतो

द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे । स्वप्नेत्यादिना ॥ स्थानं पूर्ववत् ।
द्रष्टुमभाभिमानस्य विषयभूतमिति यावत् ॥ स्वप्नपदार्थं निरूपयितुं
तत्कारणं निरूपयति । जाग्रदित्यादिना ॥ तस्याः स्वप्नादधोऽधोऽधि
विशेषणमह । अनेकेति ॥ अनेकानि विविधानि करणानि साधनानि
अस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारकमपि वैषम्यं दर्शयति । वह्निरिति ॥
वाह्यस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविवर्त्तकत्वेन वस्तुतोऽभावाच्च तद्विषय-
त्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किन्तु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिति ।
न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्या अनवस्थानात्तेन साक्षिदेवा मिति
विवक्षित्वह । अवभासमानेति ॥ द्वैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽस्य हेतुं
सूचयति । मनःस्पन्दनेति ॥ यथोक्ता प्रज्ञा स्थानरूपां वासनं स्वसमाना-
धारासत्पादयतीत्याह । तथाभूतमिति ॥ जाग्रदवभासनावासितं मनो
जागरितवदवभासते स्वप्नद्रष्टुरित्येष्टुरित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः
स्वप्ने विषयत्वादतिरिक्तविषयाभावादित्याह । तथा संस्कृतमिति ॥ जाग्र-
दवभासनावासितं मनो जागरितवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह । चित्रित
इति ॥ यथा पटश्चित्रितश्चित्रवद्भाति तथा मनो जागरितसंस्कृतं
तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः ॥ स्वप्नस्य जागरितवद्भातीत्यर्थः सूचयति ।
वाह्येति । यथोक्तं मनसो जागरितवद्वेकधा प्रतिभाते कारणान्तर-
माह । अवद्वेति ॥ यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र
वृद्धद्वारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । तथा चेति ॥ अस्य लोकस्येति जाग-

मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

मातामपादयेति । तथा परे देवे मनस्येकीभवतीति प्रस्तुत्यावैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यायव्यं । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तस्थत्वान्ननसस्तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा दस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयग्रन्थायां प्रज्ञायां केवलप्रकाश- स्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य सवि-

रितोक्तिस्तस्य विशेषणं सव्यावर्दति । सव्या साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सव्यवान् सव्यवानेव सव्यावान् तस्य माता लेशो वासना तामपादया- पच्छिद्य गृहीत्या स्वपिति वासनः प्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः ॥ यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तं दशयति । तथेति ॥ परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारणकरणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोज्योतिरिति ज्योतिः शब्दात्तन्निष्प्रेकीभ- वति । स्वप्ने दृष्टा त प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात् स्वप्ने स्वप्रकाशो दृष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामत्वलक्षणां साक्षात्क- रोति । तथा च मनसो विषयत्वान्न तत्वात्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्वस्य बाह्येन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तस्थत्वा- विशेषादनप्रज्ञत्वविशेषणं न व्यावर्त्तकमिति तत्राह । इन्द्रियेति ॥ उपपा- दितं तावद्विश्वस्य बहिःप्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्या नीन्द्रिया- गदपेक्ष्य मनसोऽन्तस्थत्वात्तदपरिणामत्वाच्च स्वप्नप्रज्ञायास्तद्धानन्तःप्रज्ञो युज्यते । किञ्च मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः ॥ स्वप्नाभिमानिनस्तेजोविकारत्वाभावा- त्कुतस्तैजसत्वमित्याशङ्काह । विषयेति ॥ स्य लो विषयो यस्यां वासनामयां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थिता- यामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नदृष्टा तैजसो विवक्षितः । तेजःशब्देन यथोक्तवासनानामयाः प्रज्ञाया निर्द्देशः दित्यर्थः । ननु विश्वतैजसयोरवशिष्टं

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन

वयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला
वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समा-
नमन्यत् । द्वितीयः पादसौजसः ॥ ४ ॥

दर्शनादर्शनवृत्तयोः स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं
यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथवा त्विष्यपि स्थानेषु तत्त्वा-
प्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्व्याभ्यां सुषुप्तं विभ-
जते । यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तो न कञ्चन कामं
कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । न हि सुषुप्ते पूर्व्ययो-
रिवान्यथा ग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कञ्चन विद्यते ।

प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्राज्ञया भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् । भैवम् ।
तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्प्रविषयत्वाद्द्विष्यस्य भोज्या
प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासन-
रूपेति विविक्तो भोगः सिद्ध्यतीत्याह । विश्वस्येति ॥ सप्तः प्राज्ञैकोऽवयविति-
सुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन् व्याख्यायमानश्चतुर्तो
न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति ॥ दर्शनस्य
स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्वस्तीति जागरितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूल-
विषयदर्शनादन्यदर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्तिरत्वास्तीत्यदर्शन-
वृत्तिः स्वप्नस्थयोः सुषुप्तप्रवदेव स्वापस्य तत्त्वापहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त
इत्युक्ते तयोऽपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थम् । यत्र सुप्त
इत्यादिवाक्ये न कञ्चनेत्यादिविशेषणम् । तच्च स्थानद्वयं व्यवच्छेद्य
सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषणं
स्थानद्वयव्यवच्छेदसम्भवद्विशेषणान्तरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह । अथ-

स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः

तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रवि-
भक्तं मनःस्यन्दितं हैतजातम् । तथारूपापरित्यागेनाविवे-
कापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः सप्रपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते ।
अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्यन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूता-
नीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञाघन उच्यते । यथा
रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्व्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञाघन
एव । एवमज्ञानं जात्यन्तरमज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः ।

प्रतिबोधः स्थापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वाज्जाग्रदवस्थायां विभज्य
सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः ॥ एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेद-
कत्वसम्भवादनं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य विशेषण-
योर्विकल्पो व्यवच्छेदकत्वान्नानर्थक्यमिति मत्वाह । न हीति ॥
यत्वेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति । तदेतदिति ॥ अन्यथा ग्रहणशून्यत्वं
कामसंस्पर्शविरहितत्वञ्च विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीय-
स्वकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह । स्थानद्वयेति ॥ जागरितं स्वप्नश्चेति
स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्वैतं स्थूलं सूक्ष्मञ्च तत्सर्व्वं मनःस्यन्दि-
तमात्ममिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव
तस्यात्यागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्व्वविस्तारसहितं
कारणात्मकं भवति । यथाह नैशेन तमसा ग्रस्तं तमस्तेनैव व्यवह्रियते
तथेदमपि कार्य्यजातं कारणभावमापन्नं कारणमित्येव व्यवह्रियते ।
तस्याश्चावस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणभाग्भवतीत्यर्थः । तथापि
कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशे-
षणसम्भवादित्याशङ्क्याह अत एवेति ॥ सर्व्वस्य कार्य्यप्रपञ्चस्य समन-
स्तास्य सुषुप्ते कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायास्तु-
प्रज्ञानानामेकमूर्त्तित्वं न वास्तवं पुनर्यथा पूर्व्वं विभागयोग्यत्वादिति
मत्वोक्तम् । इवेति । सुषुप्तावस्थायाः कारणात्मकत्वाज्जाग्रदवस्था-
प्रज्ञा-

प्रज्ञाघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः

मनसो विषयविषय्याकारस्य नानायासदुःखाभावादानन्द-
मय आनन्दप्रायो नानन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् ।
यथा लोके निरायारुस्थितः सुख्यानन्दभुगुच्यते । अत्य-
न्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् ।
एषोऽस्य परम आनन्द इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोध-
चेतःप्रतिहारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं
मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्य-

नानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेनोक्तमनुवदति । संयमिति ॥
उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भावयति । यथेत्यादिना ॥ एवकारस्य
नायोगव्यवच्छित्तिरित्यर्थः । किन्तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह ।
एवशब्दादिति ॥ प्राज्ञस्थानन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेष-
णमित्याशङ्क्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राप्त्यर्थत्वं मयटो
नृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति । मनस इति ॥ मयटः स्वभावे
त्वादानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेनोदिना ॥
न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शङ्क्य तस्य कार-
णोपहितत्वादप्यथासक्तत्वात्पुनरुक्त्यानायोगात्तस्मादानन्दप्राप्त्यर्थमेवास्व-
स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ आनन्दभुगिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे ।
यथेति ॥ तथा सुषुप्तेऽपीति शेषः ॥ दार्ष्टान्तिकं विदुषोति । अत्यन्तेति ॥
इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सुषुप्तेः पुरुषस्य
तस्मात्प्रवक्ष्यायां स्वरूपभूतानतिशयानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाणमाह ।
एषोऽस्तेति ॥ प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे । स्वप्ना-
दीति स्वप्नो जागरितश्चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रतिहारभूतत्वं
द्वारभावेन स्थितत्वम् । न हि स्वप्ने जागरितस्य वा सुषुप्तेर्द्वारमन्तरेण
सम्भवोऽस्ति तयोक्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानो प्राज्ञः स्थानद्वय-

प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष

ज्ञातृत्वं सर्वं विषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः। सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते। अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः। इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥ एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्य शिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव। प्राणवन्धनं हि सोऽस्य मन इति श्रुतेः।

कारणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः। अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रतिक्रमाक्रमाभ्यां यदागमनं तदप्रति चैतन्यमेव द्वारम्। न हि तद्व्यतिरेकेण कापि चेष्टा सिद्धतीत्यभिप्रेत्य पञ्चान्तरमाह। बोधेत्यादिना॥ भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्विन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः॥ तदेव प्राज्ञपदं व्युत्पादयति। भूतेति॥ सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह। सुषुप्तोऽपीति॥ यद्यपि सुषुप्तस्तस्यावस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथापि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञातृत्वलक्षणा गतिस्तथा प्रकर्षेण सर्वमासमन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दाच्चो भवतीत्यर्थः॥ तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिद्धतीत्याशङ्क्याह। अथवेति॥ असाधारणमिति विशेषणद्व्योतितमर्थं स्फुटयति। इतरयोरिति॥ आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यासुपसंहरति। सोऽयमिति॥ ५॥ प्राज्ञसाधिदैविकेनान्तर्यामिणा सङ्गाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति। एष हीति॥ स्वप्नपावस्थान्तुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यम्। अन्यथा स्नातन्त्यानुपपत्तेः। नैयायिकादयस्तु तादृश्यमोक्षरस्यातिष्ठन्ते तदयुक्तं यन्मुरसामञ्जसादिति न्यायविरोधादित्याह। नैतस्यादिति॥ श्रुतिविरोधादपि न तस्य तादृश्यमास्येयमित्याह।

सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ
हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषो
ऽन्तर्याम्यन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव
यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य यत एव
प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेव एव ॥ ६ ॥

प्राणिति ॥ प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म सदास्थं प्राणशब्दितं तद्वत्त्वं बध्य-
तेऽस्मिन् पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः । न हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण
पर्यवसानमस्ति । मनस्तदुपहितं जीवचैतन्यमत्र प्राणशब्दस्याध्यात्मि-
कार्षस्य परस्मिन् प्रयोगान्मनः शब्दितस्य च जीवस्य तस्मिन् पर्यवसा-
नाभिधानादस्तुतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः ॥ प्रज्ञस्यैव विशेषे
षणान्तरं साधयति अयमेवेति ॥ नन्ववधारणं भोषपद्यते । अ-
शरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्वं ज्ञत्यप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि, सर्वेति ।
अन्यथाभित्वं विशेषणान्तरं दिशदयति । अन्तरिति ॥ अन्यस्य कस्य-
चिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभावादवधारणसक्तं विशेषणत्वं
हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राक्तस्य सर्वजगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह ।
अत एवेति ॥ यथोक्तं स्वप्नजागरितस्यानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः । सभेदम-
ध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसङ्घटितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वाभि-
यमेऽपि प्राचीनानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिस्य प्रति-
ष्ठादृष्टान्तानुपरोधादिति न्यायाद्विमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्व-
मित्येवं नियमताङ्कद्वयतो विशेषणान्तरमित्याह । यत इति ॥
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अथेत्यस्मिन्नित्यर्थः । न चेतौ भूता-
नामेकत्वोपादानादते सञ्जावितावित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ गौडपादाचार्यकृतैतदुपनिषदार्थाविवरणरूप-
श्लोकावतारणम् ॥

॥ अत्रैते श्लोकाः ॥

वह्निःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्त तैजसः ।
धनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । वह्निःप्रज्ञ इति । पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसन्धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वञ्च सिद्ध-

आचार्यैर्भाष्येऽप्युपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारण-
मन्वेत्यादिना कृतं तदन्वेत्यनूद्य भाष्यकारो व्याकरोति । एतस्मिन्निति ॥
विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे
पूर्वादाहूतां श्रुतिं सूचयितुं हि शब्दः ॥ स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदज्जीव-
भेदमाशङ्क्य स्वरूपेणैव स्वनक्षोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदा-
दवान्तरभेदोक्तिरित्याह एक एवेति ॥ पदार्थानामेव पूर्वोक्त-
मेवोक्तत्वाच्चात्यर्थं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह । पर्यायेणेति ॥
यद्यात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभि-
चरितुमर्हति व्यभिवरति चात्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमेण तस्य
त्रिस्थानत्वादतस्त्वद्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः सुप्रः सोऽहं जाग-
र्मीत्यनुसन्धानादकत्वं वक्ष्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्यः षटादावेकत्व
मिष्यते । धर्माधर्मारागद्वेषादिमलस्यावस्थाधर्मात्तदतिरेक शुद्धत्वमपि
मिष्यति ॥ सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मात्तदतिरेकविशेषसङ्ग-
रसङ्गत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः ॥ युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति । महान-
त्वादिनि । महान् नादेयेन स्रोतसा प्रकम्पगतिरतिबलीयांस्तिमिरभे कृते

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनसप्रान्तश्च तैजसः ।

मित्यभिप्रायः । महामत्सरादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥ १ ॥ जाग-
रितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थो
ऽयं श्लोकः । दक्षिणाक्षीति ॥ दक्षिणामुख्येव मुखं तस्मिन्
प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते । इन्धे ह वै नामैष
योऽयं दक्षणेक्षन् पुरुष इति श्रुतेः । इन्धो दीप्तिगुणो
वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टा
एकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्तज्ञो दक्षिणेऽक्षिण्यक्षो-
र्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी न स्वतो भेदानभ्युपग-
मात् । एको देवः सर्वं भूतेषु गूढ इति श्रुतेः । क्षेत्तज्ञश्चापि
सां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अविभक्तश्च भूतेषु विभक्त-
मिव च स्थितमिति स्मृतेः । सर्वेषु करणेष्वविशेषेषुपि
दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेषेण नर्देशो

नद्याः सञ्चरन् क्रमसञ्चरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदोष-
गुणवत्त्वम् । न चासौ कविदपि सज्जने । न च श्वेनो वा सुपर्णो वा
नभसि परिपतन् कविदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण
स्थानत्वमे सञ्चरन्नुक्तलक्षणोपयुक्तोऽङ्गोक्तुर्मित्यर्थः ॥ १ ॥ विश्व-
तैजसप्रान्तानां स्थानत्वयं क्रमेण सञ्चरतः सात्त्विकमेव वस्तुतो भव-
तीत्यत्र क्षेत्तज्ञं विवक्ष्णाह । दक्षिणेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं
सङ्गृह्णाति । जागरितेति ॥ न चैकस्यावस्थायामेकास्त्रमेव देहे
भिन्नत्वं सात्त्विकनक्तहादिभिरपिष्यते जाग्रदवस्थायामिति तु देहे
व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः
सर्वगतस्य तदभिमानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं सम्भ-

आकाशे च हृदि प्राज्ञास्त्रिधा देहे व्यवस्थितः

॥ २ ॥

विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगता रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन् मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसाऽपि विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापाराभावात् । दर्शनस्मरण एव हि मनःस्यन्दिते तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानम् । प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त इति श्रुतः । तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्यत्वात् । लिङ्गमनः । मनोमयोऽयं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदाग्रकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि प्राणाभि-

वति ॥ तेन तस्याभेदावस्थयापेक्षितमेव देहे व्याणा अनुभवति तेषां भिद्यो भेदो नास्तीति सिद्धातीत्यर्थः । सुखं द्वारमुपलब्धस्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य । कथमिदमुपलब्धौ विशेषयतनमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह । प्राधान्येनेति ॥ अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः ॥ उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति । इत्थ इति ॥ बृहदारण्यकश्रुतेरुदाहृतायास्तात्पर्यार्थमाह । इत्थ इत्यादिना ॥ वैराजस्यात्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि द्रष्टुं शक्नुमस्य किमायातमित्याशङ्काह । चक्षुषि चेति ॥ अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्यध्यात्मिको सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमेकत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ हिरण्यगर्भेः सूक्ष्मप्रज्ञाभिमानो सूक्ष्मसङ्कलान्तर्गतः सूक्ष्ममपि देहे

माने सति व्याकृतैव प्राणस्य तथापि पिण्डपरिच्छिन्न-
विशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः
सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छि-
न्नाभिमानिनां प्राणो व्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्य-
विशेषापत्ताव्याकृतता समाना प्रसववीजात्मकत्वञ्च तद-

लिङ्गात्मा चक्षुर्गौलकानुगतेन्द्रियानुपाहृकः संसारिणोऽर्थान्तरम् ।
विराडात्मापि स्थूलप्रपञ्चाभिमानो सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहचक्षु-
र्गौलकद्वयानुपाहृकस्ततोऽर्थान्तरमेव । जेतुञ्चस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे
चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्यकरण-
स्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन
व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ काल्पनिको जीवभेदो वास्तवो
वेति विकल्पप्रादुर्भावात् द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना ॥ एको हि
हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समावृतस्तिष्ठति
अवणाद्वस्तुतो भेदो नास्त्युक्तं हेतुं साधयति । एक इति ॥ सर्वेषु
क्षेत्रेषु व्यवस्थितक्षेत्रज्ञं मामीदृशं विद्मति भगवतो वचनाच्च ता-
कभेदासिद्धिरित्याह । जेतुञ्चञ्चेति ॥ सर्वेषु भूतेषु जेतुञ्चक्षेत्रात्म-
तर्हि प्रति भूतं भेदप्रत्यक्षः प्रज्ञाह । अविभक्तञ्चेति ॥ तत्त्वतो विभागेऽपि
देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः । ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषाच्च
दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते । यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि
प्राधान्यसक्तं तथापि नार्थो दक्षिणविशेषणनेति तत्राह । सर्वेष्विति ॥
स्यलनुभवाभ्यां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेशभेदे विश्वो-
ऽनुभूयते तथापि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं
व्याचष्टे । दक्षिणेति ॥ यथा स्वप्नजागरितवासनारूपेणाभिव्यक्तमर्थजातं
द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सच्चि-
दानन्द इति पुनर्निर्भीक्ष्णताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्-
बुद्धवासनात्मना मनस्यन्तराभिव्यक्तं स्मरन् विश्वसीजसी भवति । तथा च

ध्यक्षैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षा-
णाश्च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञान-
घन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्नेतस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राण-
शब्दत्वमव्याकृतस्य । प्राणवन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः ।

तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः ॥ स्वप्नजागरितयोर्विलक्षणत्वात्तद्द्रष्टु-
विश्वतैजसयोरपि वैलक्षण्यसुचितमित्याशङ्काह । यथेति ॥ जागरिते
यथार्थजातं द्रष्टा पश्यति तथैव स्वप्नेऽपि तदुपलम्भात् ततो न योर्वैल-
क्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितं यपादस्य व्याख्यासुपसंहरति । अत इति ॥
स्थानद्वये द्रष्टुर्भेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः ॥ तृतीयं
पाद व्याकुर्वन् जायत्येव सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति ॥ यो विश्व-
स्तैजसत्वसुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयाव-
च्छिन्नाकाशे स्थितः सन् प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि
तस्य रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य प्राज्ञादर्या-
न्तरत्वम् । अतश्च स एकीभूतो विषयविषयाकाररहितः । यतो घनप्रज्ञो
विशेषविज्ञानविरहो रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चय-
न्ननोव्यापाराभावादिति हेतुसङ्गा व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना ॥ अवि-
शेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानं जागरिते सुषुप्तिमिति शेषः ॥ यदुक्त-
मव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह । प्राणो
हीति ॥ यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन् प्राणात्मनि संवृक्के
संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वसुक्तम् । अधिदैवञ्च यो वायुः
सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायोऽसुक्तम् ।
अध्यात्माविदेश्योश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वे-
नाव्याकृतत्वस्य संग्रहविद्ययां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते
प्राणस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । पूर्वमेव विश्वविराजोरेकस्या-
न्तरश्च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्त-
मभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति । तैजस इति ॥ तत्र हेतुमाह । मनःस्य

ननु तत्र सदेव सोऽस्येति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसवं बीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव

त्वादिति ॥ हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनोरेकत्वात्तद्वयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः । किञ्च हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमान्नो निष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह । लिङ्गमिति ॥ किञ्च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तच्चिदस्तेजसो हिरण्यगर्भा भवितुमर्हतीत्याह । मनोमय इति ॥ प्राणस्य प्रायुक्तमव्याकृतत्वमालिपति । नन्विति ॥ सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरिति स्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किञ्च तस्यावस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः । अतोऽपि प्राणस्याव्याकृतत्वं युक्तमित्याह । तदात्मकानीति ॥ उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वयोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति । कथमिति । एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ अव्याकृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टृत्वात् । न हि सौषुप्तद्रष्टा तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वाभावाच्च प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथापि सुषुप्तावस्थायां पिच्छेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो योऽयं ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तच्छिन्नु भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तद्रष्टा तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमान-

प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च । यदि निर्वीजरूपं
विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादित्यवक्ष्यत् । न सत्तन्वा-

निरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं क दृष्टमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ परिच्छिन्ना-
भिमानिनं प्राणलयो मरणं तत्वाभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्या-
मव्याकृतो यथेष्ट्यते तथैव प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेना-
विशेषापत्तिः सुषुप्तिः । तत्वाव्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविधिना ।
ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च
यथाधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबीजम् । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त-
न्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं
जागरितस्वप्नयोर्भवति बीजम् । तथा च कार्यं प्रतिप्रसवरूपत्वमविशिष्ट-
सुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य प्रसिद्धिरित्याह ।
प्रमवेति ॥ समानमित्यनुकर्षार्थश्चकारः । उपाधिस्वभावलोचनया सुषुप्ता-
व्याकृतयोरभेदमभिधायोपहितस्वभावलोचनयापि तयोरभेदमाह । तद-
ध्यक्षेति ॥ अव्याकृतावस्यः सुषुप्तावप्युक्तं तयोरुपहितस्वभावयोराध्यात्मि-
काधिदैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिदातुः । अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्धतीत्यर्थः ।
सुषुप्ताव्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तच्छिन्नव्याकृते सुषुप्ते प्रागुक्ते विशेषणं
युक्तमित्याह । परिच्छिन्नेति । यद्यपि विशेषानभिधायिमात्रेणैकोभूत-
त्वादिति विशेषणमुपपादितं तथापि परिच्छिन्नाभिमानिनमुपाधिप्रधा-
नानां तत्र तत्वाध्यक्षाणाञ्चोपहितानामव्याकृतेर्मेकत्वम् । अतोऽपि प्रागुक्त-
विशेषणोपपत्तिरित्यर्थः । किञ्चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतु-
सङ्गावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राप्ते प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह ।
पूर्वोक्तमिति ॥ यन्मृगतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते ।
प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वादव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधा-
दिति शङ्कते । कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृत-
विषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति । प्राणबन्धनमिति ॥ प्रकरणस्य
ब्रह्मविषयत्वब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगात्प्राव्याकृतविषयत्वं
तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रकरणस्य ब्रह्मविषय-

सदुच्यत इति स्मृतेः । निर्वीजतयैव चेत् सति लीनानां सम्प-
न्नानां सुषुप्तप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । सुक्ता-
नाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदाह्य-

त्वेऽपि ब्रह्मणः सल्लक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव
प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥
सङ्गहवाक्यं प्रपञ्चयति । यद्यपीति ॥ तत्रैति प्राणवन्धनवाक्यं परा-
स्मर्यते । जीवशब्दः सर्गस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययो-
रपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्भवेमित्याह । यद-
होति ॥ न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति
श्रुतेरेव निर्द्धार्यते किन्तु श्रुतेरपीत्याह । न मदिति ॥ किञ्च कार्यजातं
प्रति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वे नैवास्मिन् प्रकरण ब्रह्म विवक्षितं
चेत्तर्हि सता सास्ये तदा सम्पन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्-
ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य शुद्धत्वे सुषुप्तादौ तत्र लीनानामेकी भवतां
जीवानां पुनरुत्थानं नापपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव
ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह । निर्वीजतयेति ॥ सुषुप्तादौ शुद्धे ब्रह्मणि
सम्पन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षत्वानुपपत्तिदोषमाह । सुक्तानाञ्चेति ॥ न
तेषां पुनरुत्थानं हेतुभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रसीनानाञ्च न तर्हि पुन-
रुत्थानं हेतुभावस्य तुल्यत्वादित्याह । बीजाभावेति ॥ नन्वनाद्यनिर्वाच्यम-
ज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्म्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणमग्रहणम् । मिथ्या-
ज्ञानतत्त्वस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राह । ज्ञानेति ॥ यज्ञोऽहमित्य-
ज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसङ्क्षि-
प्तभावादनुपलब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तितत्त्व स्कारबोधाभावे तत्र कार्यत्वादपा-
दानतत्प्रेक्षणादात्मनश्चेतनस्यातत्रेतुत्यासदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः ।
किञ्च देवदत्तप्रमा नम्रहप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमा-

वीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सवीजत्वाभ्युपगमने-
नैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः ।
अत एवाक्षरात्परतः परः । सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । यतो
वाचो निवर्त्तन्ते । नेति नेतीत्यादिना वीजवत्त्वापनयनेन
व्यपदेशः । तामवीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरी-
यत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति ।
वीजावस्थापि न किञ्चिदवेदिषमित्युक्तितस्य प्रत्ययदर्श-

त्वादुक्तदत्तप्रभावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वम् । क्षणिकत्वेन
भ्रान्तेस्तदनिवर्त्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने कचिदनुवृत्तिदर्श-
नाच्च चाग्रहणस्य तद्विवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तद्विवृत्तित्वात् । यतो ज्ञान-
दाह्यं संसारवीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायास्थेयम् ।
अन्यथा तदानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां
विवर्त्तित्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राक-
रणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याकृतविषय-
त्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो
विवक्ष्यते अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते
तदेतदाह । अत एवेति ॥ अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यपि कथा परम् । तस्मा-
त्परोऽयं परमात्मा । स हि कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टो वर्त्तते । बाह्यं
कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति । ताभ्यां सह तत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्त्त-
मानश्चिदाहुः । तथा च स विज्ञातुस्तज्जन्मादिसमस्तविक्रियानून्यत्वेन
कूटस्थः श्रुतिस्मृत्याव्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशादाचः
सर्वा मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्त्तन्ते । तब्रह्मानन्दरूपं विज्ञाच्च
बिभर्ति नेति नेतीति वीक्षया सर्वमारोपितमपाक्रियते । आदिशब्दे-
नास्मृतादिवाक्यं गृह्यते । वीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते
चेद्बीजत्वं शबलस्यैवेति सिद्धतीत्यर्थः । आचार्येणानुक्तत्वाच्च कारणाति-
रिक्तं शुद्धं ब्रह्मासीत्याशङ्क्य अन्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्यशेषाभ्यामभि-

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्त-
 भुक् । आनन्दभुक्त्या प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबो-
 धत ॥ ३ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तन्तु
 तैजसम् । आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तप्तिं निबो-
 धत ॥ ४ ॥ विषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च

नादेहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥२॥

उक्तार्थो भोक्तो ॥ ३ ॥ ४ ॥ विषु धामसु जाग्रदादिषु
 स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यश्च विश्व-
 तैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसन्धा-
 नात् द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्य-
 त्याह । तामिति ॥ उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभ-
 वाभः त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह । वीजेति ॥२॥

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषा-
 मेव त्रिधा भोगं निगमयति । विश्वो ह्येति ॥ ३ ॥ भोगप्रयुक्तं तप्ति-
 मधुना त्रिधा विभजते । स्थूलमिति ॥ उदाहृतस्त्रोक्तयोर्व्याख्यानापेक्षां
 वारयति । उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥ प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्पणव्यपारिधान-
 स्यावान्तरफलमाह । त्रिविधमिति ॥ पृथ्वीं व्याचष्टे । जाग्रदादिविधिति ॥
 भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदादुच्येयम् ॥ भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह ।
 सोऽहमिति ॥ योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्नोति । यश्च स्वप्नद्राक्षं
 सोऽहमिदानीं जागर्भीत्येकत्वं प्रतिसम्बोध्यते । न च तत्र बाधकमस्ति ।
 तदुक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः । किञ्चाज्ञानं तत्कार्यञ्च प्रति प्राज्ञादिषु
 द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वात् । द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमि-
 त्याह । द्रष्टृत्वमिति ॥ द्वितीयाहं विभजते । यो वेदैति ॥ कथमेतावता
 भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राह । भोक्तृस्येति ॥ यद्यपि भोक्तुरेकस्त्वेव
 भोग्यं भोग्यमित्यवगतं तथापि कथं सर्वं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवाञ्छ

प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु सभुञ्जानो न
लिप्यते ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

भोक्तृतया ज्ञेयकथा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य
सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन
हीयते वर्द्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि
तद्वत् ॥ ५ ॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरू-
पेण सर्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः ।
वक्ष्यति च । बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायत
इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्यस्य

भवतीत्याशङ्काह । न हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति ॥
स्वविषयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा न हीयते वर्द्धते वाग्निरिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र
सत्कार्यमसत्कार्यं प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्द्धारयितु-
मारभते । प्रभव इति ॥ तत्त्वान्तरभेदमाह । सर्वमिति ॥ पुरुषो हि
सर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति । अत एव
पुरुषे कारणशक्तिं प्राणरदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्यप्रधानचेतसचेत-
तत्त्वस्यानुबदवस्थितान् प्रतिबिम्बकल्पान् जीवानाभासभूतानुत्पादयति ।
एवञ्चेतनाचेतनात्मकमेषं जगदसङ्कीर्णं सम्पादयतीत्यर्थः । ननु कतां
भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवति अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्थं
व्याचष्टे । सतामिति ॥ स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमानानामेव विद्याकृतं
मायामयमातोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संसारी भवतीत्यर्थः । असृज्य-

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशुन् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

ग्रहणद्वाराभावादनन्वप्रसङ्गः । इदञ्च रज्जुसर्पादीना-
मविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वस्त्वनहि
निरास्यदा रज्जुसर्पसृगदृष्टिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते के-
नचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः
सन्नेवासीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक् प्राणबीजात्मनैव
सत्त्वमिति । अतः श्रुतिरपि वक्ति ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमग्र आसी-
दिति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशुनंशव इव रवेश्चिदा-
त्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलाकेशमाः प्राज्ञतैजसवि-
ध्वभेदेन देवतिर्यग्गादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽंशवो
ये तान् पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्फुलिङ्ग-

ननिरसनमन्त्रेण कथं सज्जन्त निर्द्धारयितुं शक्यमित्याशङ्काह ।
वक्ष्यतीति ॥ जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारः अथा-
सिद्धे मिथ्यात्वे कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्याशङ्काह ।
यटीति ॥ कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणाः स्वारस्येन व्यवहार्यत्वा-
भावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावात्सत्त्वमेव सिद्धेत् । कार्येण
हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्यवगम्यते । तच्चेदमङ्गवेन्न
तस्य कारणेन सम्बन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकार-
णयोरुभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्याशङ्काह । दृष्टञ्चेति ॥ अविद्यया-
ऽनाद्यनिर्वाचाया कृताश्च ते सायाबीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव माये-
त्यङ्गोकारात्तेषु रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण
सत्त्वं दृष्टमिति योजना । विमतं सदुपादानं कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदि-
त्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वं शङ्कित्वा परिहरति । न हीति ॥
विवर्कितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥ प्राणशब्दितं

विभूतिं प्रसवन्त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

वत्सलक्षणान् जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान् सर्वभा-
वान् प्राणवीजात्मा जनयति यथोक्तीनाभिः । यथाग्नेर्विस्फु-
तिङ्गा इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥ विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरि-
ति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टा-
वादर इत्यर्थः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादि-
श्रुतेः । न हि मायाविनः सूत्रमाकाशे निक्षिप्यते न तदायु-
धमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डयिष्यन्तं पतितं

बीजमज्ञातं ब्रह्म सङ्गजगणं तदात्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं
जगत्प्राणुन्मत्तेवीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मव्यवहारयोग्यतया
जनयतीत्युपसंहरति । इत्यत इति ॥ चतुर्थपादप्रतीकमादाय व्याकरोति ।
चेतांऽप्यूनित्यादिना ॥ रवेरंशवो यथा वृत्तान्ते तथा पुरुषस्य स्वयं चैत-
न्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासाश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यन्ते । तन्
पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्पुरुषतत्त्वतो
भेदाभावं विवक्षित्वा विशनष्टि । जलार्केति ॥ भेदधीस्तु तेषामुपा-
धिभेदादिन्याह । प्राप्तेति ॥ पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं
कथयति । विषयेति ॥ यथाग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते
तथा चिदात्मना समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वान् ।
न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवाना-
मुत्पादकाङ्गिदात्मनस्ततो भिन्नत्वम् । जलपात्रप्रतिबिम्बितार्थादित्या-
दीनां बिम्बभूतात्तत्तत्त्वतो भेदाभावात्तान् विश्वादीन् पुरुषसिद्धप्रधानो
जनयतीत्यर्थः ॥ विषयभावेन व्यवस्थितान् पनर्भाषान् प्राणो जनय-
तीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति । इतरानिति ॥ ६ ॥ चेतनाचेतना-
त्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति ।
विभूतिप्रसवमिति ॥ ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यं ख्यापनं

स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

पुनरुक्तञ्च पश्यतां तत्कृतमायादिसतत्त्वचिन्तायामा-
दरो भविष्यति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः
मुमुक्षुस्वप्नादिविकासस्तदारूढमायाविसमश्च तत्स्यप्राज्ञतै
जसादिः सूत्रतदारूढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव
भूमिष्ठो मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा
तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवादरो मुमु-
क्षुणामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर इति । अतः
सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरू-
पेति । स्वप्नस्वरूपा चेति ॥ ७ ॥

सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह । स्वप्नेति ॥ कतः
सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न स्यात्तत्वाह । न त्विति ॥
सृष्टेरपि वस्तुत्वादसृष्टिचिन्तकानामपि तत्वादरो भविष्यति न शङ्काह ।
इन्द्र इति ॥ मायामयो सृष्टिरादरविषया न भवतीत्यत्र सृष्टान्तमाह ।
न जीति ॥ मायादीत्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते ॥ दृष्टान्तनिविष्टमर्थं
दृष्टान्तिके योजयति । तथैवेति ॥ तर्हि परमार्थचिन्तकानां कदादर
इत्याशङ्क्य सृष्टान्तसुत्तरमाह । सूत्रेत्यादिना ॥ मायाच्छब्दस्य दृश्य-
मानत्वे हेतुः । तुरीयाख्यं जाग्रदप्रमुमुक्षुष्यो विवर्तजस्रं संख्य-
वृत्तिरिक्तं तदसृष्टमिति शेषः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि स्वप्नद्वारा
फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनिष्ठानामित्याह । नेति ॥
परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विषे-
षचिन्तेत्युक्तोऽर्थे द्वितीयाहं भवधारयति । इत्यत इति ॥ जाग्रद्वता-
नमर्थानामेव स्वप्ने प्रथमात्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च सत्यादिलक्षणायाः
सद्व्यवहारीकानादनयोर्विगत्ययोः सिद्धान्त इत्यस्यमुद्रयेम् ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ नि-
श्चिताः । कालात्यसूतिं भूतानां मन्यन्ते काल-
चिन्तकाः ॥ ८ ॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडा-

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वान्मृष्टिघटादिः सङ्कल्प-
नामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित्
॥ ८ ॥ भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते ।
अन्ययोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति । इच्छा-
मात्रमिति ॥ ज्योतिर्विदं कल्पनाप्रकारमाह । कालादिति ॥ परमेश्वर-
स्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति ॥ यथा लोके कालादेः
सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्यं सृष्टिरिष्टा । नामरूपाभ्यामनरेव कार्यं
सङ्कल्प्य वह्निस्त्रिर्माणाभ्युपगमात् । तथा भगवतः सृष्टिः सङ्कल्पना-
मात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषाञ्चिदेष्वरवादिनामित्यर्थः ॥ ८ ॥
यथा तथा वा अस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पादयमाह ।
भोगार्थमिति ॥ सिद्धान्तमाह । देवस्येति ॥ कः स्वभावो नामेत्युक्ते
नैसर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्तस्येत्याह । अयमिति ॥ पूर्वपक्षाणा-
मपवादं सूचयति । अस्येति ॥ देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति
स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्माता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाश्रित्य
चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति यं ज्ञम् । ईश्वरस्येश्वरत्व-
ख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा वा
सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् ।
कालादेव जगतः सृष्टिर्नैश्वरात् । ईश्वरस्तूदासीनः । तत्र विक-
ल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतञ्च विकल्पादयम् ॥
तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तर-
माह । सर्वेषामिति ॥ नो स्वत्वाप्रकाशस्य परस्यात्मनो मायां विना
विभूतिख्यापनमुपयुज्यते । न च, स्वप्नमायाभ्यां सांख्यमन्तरेण स्वप्न-

र्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तका-
मस्य का स्पृहा ॥ ६ ॥

॥ उपनिषद् ॥

नान्तः प्रज्ञं न वहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न

स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का
स्पृहेति ॥ ६ ॥

न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्या-
भामत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् । चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य
इत्याह । नान्तः प्रज्ञमित्यादि । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
शून्यत्वात्तस्य शब्दानामाधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च
तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तन्न । मिथ्याविक-
ल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतमर्पपुरुषस्य गट-
शिंकादिविकल्पाः शुक्तिकारज्जस्याणुपरादिव्यतिरेकेणा-
वस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् । एवं तर्हि प्राणादिविक-

मायासृष्टिरेष्टं शक्यतेऽवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च पर-
मानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा सङ्गच्छते । न हि तस्य स्वतो
ऽविक्रियस्येच्छादिभाक्तां युक्तम् । न च मायामन्त्रेण भोगक्रोडे तस्योप-
पद्येते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदुक्तं कालात्रसूतिं भूतानामिति तत्राह । न हीति ॥ अधिष्ठान-
भूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभामत्वं तथा परस्य
स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभामत्वम् । आत्मन आकाशः सम्भूत इति
युतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । पादत्वये
व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातमुत्तरपञ्च-
प्रवृत्तिरित्याह । चतुर्थ इति ॥ ननु पादत्वविधिसुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि

प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टव्यवहाय्य-

ल्यास्पदत्वान्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्या-
ख्यत्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्या-
सत्त्वाच्छ्रुतिकाष्ठिव रजतादेः । न हि सदमतोः सम्बन्धः ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविष-
यत्वं स्वरूपेण गवादिवत् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् ।
नापि गणवत्त्वं नीलादिवत् । अतो नाभिधानेन निर्देशम-
र्हति । शशविपाणादिसमत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि न । आत्मत्वा-
वगमे तुरीयस्यानात्मतृणाव्यावृत्तिहेतुत्वात् श्रुतिकाव-
गम इव रजततृणायाः । न हि तुरीयस्यात्मत्वावगमे
सत्यविद्यातृणादिदोषाणां सम्भवोऽस्ति । न च तुरीय-

व्याख्यायतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राह । सर्वेति॥ सर्वान्णि
शब्दप्रवृत्तौ निमित्तानि षष्ठीगुणादीनि तैः शून्यत्वान्तुरीयस्य वाच्यत्वा-
योगान्निषेधद्वारैव तन्निर्देशः सम्भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वाभावं द्योत-
यितुं निर्दिदिक्ततोक्तम् । यदि चतुर्थं विधिमुखेन न निर्दिष्टुं शक्यं
तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् ॥ तथाविधं
नास्तार्थवदिति शङ्कते । शून्यमेवेति ॥ न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं
युक्तम् । विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् । तथाविधरजतादिवदित्यनु-
मानान्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह । तच्चेति ॥ घटानां साधयति । न
हीति ॥ रजतादीनां सदनुविद्बुद्धिबोध्यत्वादवस्थास्पदत्वयोगात् ।
तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्थास्पदत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।
यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमधिष्ठानत्वाद्घटादिव-
दिति प्रक्रमभङ्गः स्यादिति चोदयति । एवं तर्हीति ॥ किं प्रातिभासिक-
मधिष्ठानत्वं हेतुरुक्तम् । किंवा तात्त्विकम् । नाद्यः । तस्य तात्त्विकवाच्य-

मयाह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्यय-

स्यान्नत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदान्तादर्थेनोप-
क्षयात् । तत्त्वमसि । अयमात्मा ब्रह्म । तत्सत्यम् । स आत्मा
यस्मात्तादपरोक्षाद्ब्रह्म । स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । आत्मैवेदं
सर्वमित्यादिना सोऽयमात्मा परमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः
तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पाद-
तयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं पर-
मार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानतय-
निराकरणेनाह । नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं
प्रतिज्ञाय पादतयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे
सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न सर्पादि

त्वामः प्रकृत्वात् । अतस्तत्त्वे तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुद्धो न । न द्वितीयः
गुण्यदिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववत् तुरीयेऽपि कल्पितप्राणैरवस्तुत्वा-
त्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वयोगादिति दूषयति । न प्राणा-
दीति ॥ किञ्च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं
वक्तव्यम् । तच्च षष्ठो वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प-
प्रथमं प्रत्याह । न हीति ॥ तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वत्तस्य तुरीयस्य च
वस्तुभूतसम्बन्धसिद्धेर्विषयाभावे कुतः षष्ठित्वर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति ।
नापीति ॥ त्रिशट् रूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मा ना तट-
विषयत्वात् नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः ॥ न तृतीयः । गवा-
दाविव द्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति
मत्याह । गवादिरदिति ॥ न चतुर्थः । पाचकादविकाक्रिये तुरीयेर्विक्रि-
यावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापि क्रियावत्त्व-
मिति ॥ न षष्ठमः । उत्पन्नादौ नीलादिशब्दवस्त्रिगुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य

सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

विकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् । त्यवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषिततत्वात् । तत्त्वमसीति वत् । यदि हि त्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्पमाना स्यान्त्ययेऽपि आत्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्पते यदा तदान्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न सृज्यम् । रज्जुसर्पविधेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य येषां पुनस्तमोऽपनयव्य-

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापीति ॥ तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्ध्वाधितमिति फलितमाह । अत इति ॥ यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टं जात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलवत्त्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलब्धादिति शङ्कते । शशविषाणादीति ॥ यथा श्रुतिरयमित्यवगमे रजतादिविषयदृष्ट्या व्यावर्त्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया दृष्ट्या व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वोपाह्वानिवर्त्तकत्वादनर्थकत्वात्तद्वद्वा न युक्तेति परिहरति । नेत्यादिना ॥ तुरीयस्यात्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुदृष्ट्यादिदोषनिवृत्तिवृत्तयः फलश्रुतं विद्वदुभवेन साधयति । न ह्येति ॥ ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं नात्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्वैतभावादिति तत्वाह । न चेति ॥ सर्वोपनिषदाभिस्तुक्त-

तिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां हेद्यावयव-
सम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि छिदिद्व्याप्रियत
इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं
प्रमाणमनुपादित्सिततमसो निवृत्तिफलावसानं छिदिरिव
हेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभाव-
फलावसानात्तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाण-
फलम् । न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेकक-
रणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तः-

मेवोटाहरणलेशेन दर्शयति । तत्त्वमसीति ॥ निषेधमुखेनैव तुरीयस्य
प्रतिपादनं न विधिसुखेनेत्युपपाद्य वृत्तःतुवाटपृथक्सुत्तरग्रन्थमवतार-
यति । सोऽयमित्यादिना ॥ बीजाङ्कुरस्यानीयं मिथो हेतुमद्भावेन व्यव-
स्थितमित्यर्थः । अवीजात्प्रकं कार्यकारणविनिष्पृक्तमिति यावत् ॥ तत्र
हेतुं सूचयति । परमार्थेति ॥ तस्य विधिसुखेन निर्देशानुपपत्तिं
प्रायुक्तमभिप्रेत्याह । सर्पादीति ॥ किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रति-
पाद्यते किं वा तस्य स्थानत्ववैलक्षण्यं विवक्ष्यते । प्रथमे प्र-
तिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्यनिषेधानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्यते ।
अनुक्त्यं वोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति भन्वानः शङ्कते । नन्यति ॥ न तावत्तुरीयं
विधिसुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । तस्मिन् प्रकाशाद्यनुदयात् ।
तथापि समारोपितविज्ञादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तद-
निषेधे तस्य यथावदप्रयत्नात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति ।
न सर्पादीति ॥ तुरीयस्य पादत्वविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः
स्थानत्वविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्त्रेण सिद्धतीति
तुरीयग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिसुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीति-
वाक्येन स्थानत्वमात्मत्वस्वरूपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया
बोध्यते । तथा च निषेधशस्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीय-
ब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह । तत्त्वमसीति ॥ ननु स्थानत्व-

प्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः ।
 अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमादत्वादिभेदनि-
 वृत्तेः । तथा च वक्ष्यति । ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य
 द्वैतनिवृत्तिलक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अव-
 स्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेध-
 विज्ञानप्रमाणव्यापारसमकाल एवात्मन्यध्यारोपितान्तः-
 प्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजस-
 प्रतिषेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतः-

विशिष्टस्यात्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरीयस्य विशि-
 ष्टादिलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्वाह । यदि हीति ॥ प्रातिभासिकवैलक्ष-
 ण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरान्यन्तिकवैलक्षण्यभावाद्वा तात्त्विकं तुरीयस्य
 विशिष्टादन्यत्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथः संस्पर्शविरहिणोरुपायोपे-
 यभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्वस्य च तत्प्रति-
 पत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः ॥ शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः
 स्यादिति चेन्नेत्याह । शास्त्रेति ॥ तद्विशिष्टरूपमनद्य विशेषणांशापोहेन
 वस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चात्यन्तिके तदानर्थक्याच्च शास्त्रात्तत्प्रति-
 पत्तिरित्यर्थः ॥ भा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूयादिति चेत्तत्वाह । श्रूयते ॥
 विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विज्ञादेर्विशिष्टस्य प्रत्यु-
 दयस्तत्त्वादन्वस्य चाप्रतिपन्नत्वाच्चैरात्मग्राहीरेवापद्येतेत्यर्थः । भेदपक्षश्चेदुक्त-
 दोषवशाच्च सम्भवति तर्हि भा भूदभेदपक्षोऽपि कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं
 फलं पर्यनुयुज्यते किंवा प्रमाणान्तरमथ वा साधनान्तरमिति विकल्पग्राह्यं
 दूषयति । रज्जुरिवेति ॥ यथा रज्जुरविज्ञानभूता सर्पाधारादिभि-
 र्विकल्पयते तथैव एवात्मा स्थानत्रयेऽपि यदान्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्पमानो
 यज्जुधा भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं
 यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिस्मान् कालमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं

प्रज्ञमिति जाग्रत्सुप्रयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञा-
नघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । बीजाभावाविवेक-
रूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयज्ञातृत्वप्रतिषेधः ।
नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीना-
मात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्व
गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचारात्
रज्ज्वादाविव । रज्ज्वादाविव सर्पाधारादिविकल्पितभेदव-
त्सर्वताव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते व्यभिचरतीति

फलं सिद्धमिति न फलपर्यनुयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य सृष्ट-
परोक्षज्ञानहेतोरसृष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणान्तर-
मेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह । तुरीयेति ॥ तस्य हि साक्षात्कारं न शब्दाति-
रिक्तप्रमाणमन्वेष्टव्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमाणहेतुत्वात् । विषयस्य
तुरीयस्यासृष्टापरोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसङ्गानाख्य
साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रतिक्षिपति । साधनान्तरं चेति ॥ प्रसङ्गा-
नस्थाप्रमाणत्वाच्च प्रमादूपं प्रति हेतुतेति भावः । यथा रक्तं रयं सर्पौ
नेति विवेकधीमसृद्यसाक्षात्कारं यादृशायामेव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिलेफ-
मिद्वे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न स्मृतं
कृत्वात् तथेहापीत्याह । रज्ज्विति ॥ विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं
नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्काह । येषामिति ॥ स्वविषयाज्ञानापनयनाय
प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वविषये भावरूपमतिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रिया-
त्वाविशेषाच्छ्रुतिरपि हेतुसंयोगापनयनातिरिक्तमतिशयमादध्यात् । न च
संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे सम्प्रतिपत्तिरस्ति । प्राकट्यस्य च प्रका-
शत्वे ज्ञानवद्भार्यानिवृत्त्यमप्रकाशत्वे स्यात् । तेनार्थेन विना नाऽर्थोऽस्तीति
भावः ॥ व्यज्ञाननिवर्त्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणा-
भावाद्द्विषयसंबन्धेन न स्यादित्याशङ्काह । यदेति ॥ षटो हि तमसा समा-

चेन्न । स्तूषुप्रस्थानुभूयमानत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्वि-
परिलोपो विद्यत इति च श्रुतेः अत एवादृष्टम् । यस्माद-
दृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अप्राक्त्यं कस्मैन्द्रियैरलक्षणमलिङ्गमि-
त्येतदनुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेशं
शब्दैः । एकाग्रप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वकोऽयमा-

वृत्तो व्यवहारयोग्यस्तिष्ठति तस्य तमसो निष्कृष्य व्यवहारयोग्यत्वापादने
प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्त्तते । तच्चानुपादित्वात्तस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो
निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमाधिकं प्रमाणफलं न
भवति । यथा छिदिदिक्रिया केदस्य तरोरवयवयोर्मिथःसंयोगनिरसने प्रवृत्ता
सती तयोरेव केदवावयवयोर्द्वैधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि
छिदिदिव्याप्रियते तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निवृत्तौति । घटस्फुरणं
त्वार्थिकम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमादव्यापारस्यास्थिरत्वादि-
त्यर्थः । किञ्च घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तस्य संविदो मानफलत्वेऽपि
नात्मन्यजडे संविदेकताने मनस्यारोपितधर्म्मनिवर्त्तकत्वमन्तरेण संवि-
ज्जनकत्वव्यापारः सम्भवतीत्याह । न चेति ॥ तुरीयात्मनि संवेदनजनन-
व्यापारो न प्रमाणस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादारोपितनिवृत्ति-
व्यतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
अन्तः प्रज्ञत्वादीति ॥ आश्रयाभावेनाश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य
व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा चेति ॥ किञ्च
ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्त्यारब्धिलक्षणातिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्यात्
धारयति । न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैत-
निवृत्तिव्यतिरेकेण नात्मनि व्यापारोऽस्तौत्याह । ज्ञानस्येति ॥ ननु ज्ञानं
द्वैतनिवर्त्तकमपि न स्वात्मानं निवर्त्तयति । निवर्त्य निवर्त्तकभावस्यैकत्व
विरोधात् । अतो यावन्निवर्त्तकं स्थास्यति तत्राह । अत्रस्थाने चेति ॥
निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्त रानन्तरमपि निवर्त्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने
च तस्य तस्य निवर्त्तकान्तरव्यपेक्षत्वादादस्यापि विज्ञानस्य निवर्त्तकत्वा-

हेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम् । अथैक आ-
त्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत् तुरी-
यमेकात्मप्रत्ययसारम् । आत्मैवेवोपासीत इति श्रुतेः ।
अन्तःप्रज्ञत्वादि स्थानिधर्म्मप्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशम-
मिति जाग्रदादिस्थानधर्म्माभाव उच्यते । अत एव शान्त-

सिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्विनवर्त्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां
बहुलमुपलम्भादित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च
हेतुनिषेधेनैवोपन्यायात्ज्ञानान्तरे विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारो-
पितातद्भर्म्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥
प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य व्यापारो जन्मैव । तेन समान-
कालेनैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह । बीजभावेति ॥ सुषुप्तं
हि स्वप्नजागरिते प्रतिबीजभावस्तस्याशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्देशेन
विज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं साधारणमविभक्तं सुषुप्तिमिति तत्रातिषेधो
नेत्यादिना सम्भवतीत्यर्थः । युक्तं सर्वादीनां रज्ज्वादी भ्रान्तिप्रतिपक्षानां
प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि तु प्रमाणेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न
प्रतिषेधो यज्यते मानविरोधादिति शङ्कते । कथमिति ॥ प्राधान्यक-
त्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्त्वत्वमिति परिक्ररति । उच्यते
इति ॥ विभक्तमसत्त्वं व्यभिचारित्वात्कस्मत्तिपक्षवदित्याह । तस्मादपेक्षेति ॥
तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेक्युदाहरणम् । अन्तः प्रज्ञत्वा-
दीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्वाधारादीति । विभक्तं सत्यमव्यभि-
चारित्वाद्रज्ज्वादिवदित्याह । सर्वत्रेति ॥ तस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनादि-
शान्तत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते ।
सुषुप्तं इति ॥ न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरणव्याप्तया
साधकस्फुरणस्यावश्यकत्वादित्याह । न सुषुप्तस्येति ॥ सुषुप्ते साधकस्फुरण-
स्य सत्त्वं प्रमाणमाह । न हीति निषेधशस्त्रालोचनया निर्वि-
शेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमाह । अत-
एवेति ॥ दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थ क्रियाराहित्यमिति विशेष

मन्त्रिक्रियं शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं
मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा
स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता
यथा चञ्चुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः । आत्माऽदृष्टो

स्थानरमाह । यस्मादिति ॥ अदृष्टमित्यनेनापाह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं
परिहरति । कर्मेन्द्रियैरिति ॥ अलक्षणमित्युक्तम् । सत्त्वं ज्ञानमन-
न्तमित्यादिलक्षणोपलब्धादित्याशङ्काह । अलिङ्गमिति ॥ को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासाविरुद्धमेतदित्याशङ्काह । अननु-
मेयमिति ॥ प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तरमाह । अत
एवेति । मनोजिषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वम् । शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्ति-
पूर्वकत्वादित्याह । अत एवेति ॥ तर्हि यद्योक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमा-
णाभावादित्याशङ्काह । एकात्मैति ॥ परोक्षार्थविषयतया विशेषणं
व्याख्यायापरोक्षार्थतया व्याकरोति । अथ वेति ॥ अपरोक्षात्मप्रत्यय-
स्यात्मानं प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति ॥ आत्मैत्येवेति ॥
यद्वाप्रोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः । स च वाङ्म-
नस तीतः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्षेण गृहीत्वा
तन्निष्कृष्टनीत्यात्मनोऽवस्थावयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षान्वद-
ष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः ॥ विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभे-
दमाह । अन्तरिति ॥ स्थानिधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तःश-
ब्देन परावृत्त्यते । शान्तं रागद्वेषादिरहितम् । अविक्रियं कूटस्थमि-
त्यर्थः । शिवं परिगुह्यं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् ॥ यस्माद्वैता-
भावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह । यत इति । अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे ।
भेदेति ॥ सङ्ख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्काह । प्रतीयमा-
नेति ॥ चतुर्थं तुरीययोर्व्याख्यानव्याख्येयत्वेनापौनरुक्त्यं तस्योक्तवि-
शेषणत्वेऽपि मम क्रियायातमित्याशङ्काह । स विज्ञेय इति ॥ तदेव
व्याचष्टे । प्रतीयमानेति ॥ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिणोपो विद्यते अवि-
नाशित्वः दित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्शयति । न हि द्रष्टुरिति ॥

गौडपादोयोपनिषदाविष्करणम् ॥

निवृत्तेः सर्वदुःखानामौशनः प्रभुरव्ययः। अद्वै-
तः सर्वभावानां देवस्तुर्य्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

द्रष्टा। न हि द्रष्टृर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिभिरुक्तो
यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ प्राप्ततैजसविश्वलक्षणानां सर्व-
दुःखानां निवृत्तेरौशनस्तुरीय आत्मा। ईशान इत्यस्य
पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति। दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भव-
तीत्यर्थः। तद्विज्ञाननिमित्तत्वादुःखनिवृत्तेः। अव्ययो न
व्येति स्वरूपान्न व्यभिचरतीति यावत्। एतत्कुतः। दम्भा-

व्याकृत्यव्यवहार्ये क्रतोर्विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या-
ज्ञेयत्वाख्यावगतिस्तवेदानीमपि विज्ञेयत्वमित्याह। भूतेति ॥ विद्या-
वस्थायामेव किमिति ज्ञातज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राह। ज्ञात
इति ॥ ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनोतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नान्तःप्राप्तत्वादिति श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपान् श्लोकामवतार-
यति। अत्रैति ॥ विविधं स्थानत्रयमस्याद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो
विभूयते। न हि तुरीयातिरेकेण स्थानत्रयमात्मनं धारयति।
एवं दुःखानामध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्भेदनां तदाधारणामिति
यावत्। ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्जानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य।
ईशान इति ॥ तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वाद्
कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्य। तद्विज्ञानेति ॥ संस्पृष्टरूपेण
व्ययोऽस्मीत्याशङ्क्य विनिर्दिष्टः स्वरूप इति ॥ तत्र प्रत्यर्प्य कमहितीयत्वं
चेतुमह। एतत्कुत इति ॥ अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति
शेषः। विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वादिद्विरित्याशङ्क्य।

कार्यकारणवद्द्वौ ताविद्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः
कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥
नात्मानं नापरांश्चैव न सत्यं नापि चाऽ

दद्वैतः सर्वभावानां रज्जुर्मर्पवन्मृगत्वात्स एष देवो द्यात-
नान्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्यापी स्मृतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथा-
त्मावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं
करीतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीज-
फलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बह्वौ सङ्गृहीतावि-
द्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बह्वः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्र-
मेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ
तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न मिद्व्यतो न विद्येते न सम्भ-
वत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं पुनः कारणवद्वत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्र-
सर्वभावानामिति । अवस्थान्वयतातस्य तुरीयस्योक्तवज्रवत्त्वं विद्व-
दनुभवसिद्धमिति सूचयति । स्मृत इति ॥ १० ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्द्धार-
यति । कार्यमिति ॥ श्लोकस्य तत्पर्यमाह । विश्वादीनामिति ॥
विश्वतैजसोरुभयवद्वत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रवद्वत्त्वं विशेषः ॥
अथेदं निरूपणं कुलोपदुष्यते तत्राह । तुर्येति ॥ प्राज्ञस्य कारणमात्र-
वद्वत्त्वं साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति ॥ त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते
पक्षे तुरीये किमाय तमिदं प्राज्ञाह । तत्र इति ॥ तत्रास्तिष्टन्नविद्य-
मन्त्रं विदेकतामेतयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह सम्भवत इति ॥ ११ ॥

प्राज्ञस्य कारणवद्वत्वं साधयति । नात्मानमिति ॥ तुरीयस्य

नृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्

इष्टान्यथाग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं वाच्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसा अन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति । सर्वं च तदृक्चेति सर्वदृक्त्वान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनं अन्यथा प्रकाशनं वा सम्भवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्रयोः सर्वभूतावस्थः सर्व-

कार्यकारणायामसंस्तुत्यं स्पष्टयति । तुर्यमिति ॥ श्लोकव्याचक्ष्यं मायङ्गमाह । कथमिति ॥ वाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः स्पष्टयते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ विषयणमनात्मानमिति यावत् । अन्तर्मित्यस्य व्यख्यानमविद्याबीजप्रसूतमिति द्वैतं द्वितीयमसत्यमर्थः ॥ वैधर्म्योदाहरणम् । यथेति ॥ प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह । ततश्चेति ॥ यथोक्ते तमसि कार्यलक्षणमुमानं सूचयति । अन्यथेति । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति । यस्मादित्यादिना ॥ सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृश्यमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति परिपूर्वद्विदेकतानं तुरीयं परास्मृष्यते । अत एवेति कारणभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसम्भवं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति ॥ यत् तुरीयस्य सदा दृग्गत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह । न हि द्रष्टुरिति ॥ चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति । अथ

सदा ॥ १२ ॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यसुभयोः प्राज्ञ-
तुर्ययोः । वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्येन
विद्यते ॥ १३ ॥

वस्तुदृग्भासस्तुरीय एवेति सर्वदृक् सदा । नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टृ इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥ निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृ-
त्तार्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबहुत्वं
प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ता शङ्का निवर्त्तयते । यस्मा-
द्वीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रति-
बोधप्रसवस्य वीजम् । सा वीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः
सदा दृक्स्वभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये
न विद्यते । अतो न कारणबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

वेति ॥ तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति । नान्यदिति ॥ १२ ॥ अनुमानप्रयुक्तां
तुरीयेऽपि कारणबहुत्वाशङ्कां परिहरति ॥ द्वैतस्येति ॥ श्लोकस्य
तात्पर्यं स्पष्टीकृति । निमित्तान्तरेति ॥ विमतं कारणबहुत्वं द्वैताग्रह-
णत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव स्फोरयति । कथ-
मिति ॥ अनुमानलताशङ्कानिवर्त्तकत्वेन श्लोकमवतारयति । प्राप्तेति ॥
प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं कारणबहुत्वे
प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह । यस्या-
दिति ॥ किञ्च तुरीयस्य विशुद्धविज्ञातृत्वप्रसाधनप्रमाणबाधात् । काला-
न्तरापदिष्टो हेतुरित्याह । सदेति ॥ न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्या-
प्तिस्तुरीयस्योत्तरभाविप्रकार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति म-
त्वाह । तत्त्वेति ॥ दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह । अतो
नेति ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्वस्वप्ननिद्रया । न
निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यो पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तच्चा-
प्रतिबोधलक्षणं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ
विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु
स्वप्नवर्जितः केवलयैव निद्रया युत इति कारणबद्ध
इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो
विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध
इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कार्यकारणबद्धौ तावित्यादित्त्रोक्तोक्तमर्थमनुभावावष्टम्भेन प्र-
वृत्तिः । स्वप्नेति ॥ ननु तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं न तु विश्वस्य प्रबुद्ध
मानस्य तद्योगो यज्जने प्रबुध्यमानत्वव्याघातात् । कथमविशेषेण विश्वतैजसौ
स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र स्वप्नग्रन्थार्थमाह । स्वप्न इति ॥ यथा रज्ज्वां सर्पो
गृह्णामणोऽन्यथा गृह्णते तथ ऽऽत्मनि देहादिग्रहणमन्यथाऽग्रहणम् ।
आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतिमुक्तिमिद्वत्वात्तेन स्वप्नशब्देनान्य-
थाग्रहणेन संसृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्रा-
णस्यैव निद्रायुक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्यशङ्काह । निद्रेति ॥
उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैजसयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति । ताभ्या-
मिति ॥ तयोरन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यमुपेत्य प्रागपि सूचि-
तमित्याह । अत इति ॥ द्वितीयं पादं विभजते । प्राज्ञस्त्विति ॥
द्वितीयार्थं व्याचष्टे । नोभयमिति ॥ तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्थने हेतुमाह ।
विरुद्धत्वादिति ॥ अज्ञानतत्कार्ययोर्नित्यविशेषिरूपे तुरीये विरुद्धत्वाद-
नुपलब्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । सवितरीवेति ॥ तुरीये वस्तुनो नाविद्यात-
त्कार्ययोः सकृतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्याह । अतो
नेति ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजान-
तः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमद्भुते
॥ १४ ॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजाग-
रितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्यतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति ।
निद्रातत्त्वमजानतस्तिष्ठष्ववस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तु-
ल्यत्वाद्विश्रुतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणात् प्राधा-
न्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये
तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः ।
अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणा-
विपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह । अन्यथेति ॥ निद्रा तर्हि
कदेति सन्दिहानं प्रत्याह । निद्रेति ॥ तुरीयप्रतिपत्तिसमयं सङ्गिरते ।
विपर्यास इति ॥ श्लोकव्यावर्त्यामाकाङ्क्षां दर्शयति । कदेति ॥ कदा
स्वप्ननिद्रो भवति कदा निद्रानिद्रः स्यादित्यपि दूष्यम् ॥ प्रश्नत्रयस्यो-
त्तरं श्लोकेन दर्शयति । उच्यत इति ॥ तत्र कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं
परिहरति । स्वप्नेति ॥ अवस्थाद्वये स्वप्नद्रष्टुरित्यर्थः । द्वितीयं प्रश्नं
समाधत्ते । निद्रेति ॥ विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्या-
शङ्क्याह । स्वप्ननिद्रयोरिति ॥ विश्रुतैजसावेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयः ।
ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथ-
यति । अन्यथेति ॥ द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति । ततोऽपि
त्विति ॥ द्वितीयाङ्गगताम्यजराणि व्याकरोति । अत इति ॥ द्विवचनस्योप-
पन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्द्धारितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

क्षीणे तुरीये पदमश्रुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तदा-
पश्यन् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोध-
रूपेण बीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकाल-
प्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोऽयं
नप्ता क्षेत्वं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽह-
मनेन वर्द्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि
पश्यन् सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन
गुरुणा नास्त्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किन्तु तत्त्वमसीति प्रति-
बुध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन् वाच्या-
माभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सवाच्या-
भ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादि-
कारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोबीजं निद्रा विद्यत इत्य-

प्रतिबिधत्ते । तदेति ॥ तत्त्वप्रबोधादिपर्यासकयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्यहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह । अना-
दीति ॥ प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि । अजमिति ॥ [जीवशब्दवाच्य-
मर्थं निर्दिशति । योऽयमिति परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः ।
तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्युक्त्या कार्यकरणबहुत्यादित्याह । स इति ॥
परमात्मोभयलक्षणेन स्थापेन सुतेजा भवतीत्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्व-
मेव प्रकटयति । तत्त्वोत्थादिना ॥ मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बुध्यते ॥
सुषुप्तेव व्यनक्ति । ममेत्यादिना ॥ स्वापपरिगृहीतस्यैव प्रतिबो-
धनावकाशो भवतीत्याह । यदेति ॥ यदा सुषुप्तादा बुध्यते

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः ।

निद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वा
दन्यथा ग्रहणस्य, यस्माच्चानिद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं
तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथम-
द्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत
रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्यते विद्यमान-
श्चेन्निवर्त्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या
इति शेषः ॥ प्रतिबोधकं विशिनष्टि । वेदान्तार्थेति ॥ कथं प्रतिबोधनं
तदाह । नामीति ॥ अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यथोक्तविशेषणेन
गुरुणा प्रतिबुध्यमानः पिप्लस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो
भवतीत्युक्तम् ॥ तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशद-
यति । कथमित्यादिना ॥ अस्मिन्निति सप्रसङ्गाद्बोधात्मात्मरूपं परानुश्रूयते ।
बाह्यं कार्यमान्तरं कारणं तज्ज्ञोभयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भाववि-
कारस्य नावावकाशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ अवतारितं विशेषणं सप्रमाण
योजयति ॥ सवाह्येति ॥ अजत्वादेवानिद्रं कार्यभावे कारणस्य प्रमा-
णाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाह । यस्मादिति ॥ अनिद्रत्वं हेतुं
कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति । अत एवेति ॥ अप्रहणान्यथाग्रहणस-
म्बन्धवैधुर्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह । यस्माच्चेति ॥ तत्त्वमेवंल-
क्षणमस्तु आत्मनः किमायातमित्याशङ्काह । तुरीयमिति । तदा
विशिष्टेनाचार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः ॥ १६ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादि-
त्याशङ्काह । प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तदद्विती-
यत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकोभाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति । प्रपञ्चेति ॥
तर्हि पूर्वप्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं सेहमर्हतीति

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः । नैव
माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शितां चतुर्वन्धापगमे
विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं
द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्तस्मान्न कश्चित्प्र-
पञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

पूर्ववाद्येव ब्रवीति । अनिरुक्त इति ॥ सिद्धान्ती लोकेनोत्तरमाह ।
उच्यते इति ॥ किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किंवा
वस्तुत्वमिति विकल्पाद्ये द्वैतानुपपत्तिमङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥
अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह ।
रज्ज्वमिति ॥ यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रप-
ञ्चोऽपि कल्पितत्वाच्च वस्तुतो विद्यते । तथाच तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमि-
त्यर्थः ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । विद्यमानश्चेति । यद्यात्मनि
कारणाधीनः सन्, प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्य नित्यत्वनिमित्तमात्र-
विवृत्तिरवश्यम्भाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणमसंगततः
सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यन्तिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशङ्क्यते न
च कारणाधीनः सन् प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वे नावस्तुत्व इत्यर्थः ॥
प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाहरणाभ्यामुपपत्त्यति-
शङ्कादिना ॥ सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्यः कल्पितो नाद्यं सर्पो
रज्जुत्वेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बाधितस्य काल-
त्रयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया चेन्द्रजालगजवाच्या मायाविना प्रदर्शिता
पार्श्वस्थानां मायादृशेनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे
सति समुत्पन्नस्य गदर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना
भवितुमुत्सृजते ॥ यथेदमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं माया-
मात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वे शून्यवादः स्वादि-
त्याशङ्काह । रज्जुवदिति ॥ प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विक-
पक्षे अविरुद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्त्तेत कल्पितो यदि केन-
चित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते
॥ १८ ॥

ननु शास्त्रा शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्हृत्त
इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्त्तेत यदि केनचित्कल्पितः
स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्युर्मर्षवत्तथाऽयं शिष्या-
दिभेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत
उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्युपदेशकार्ये

प्रकारान्तरेणाहैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति ॥
यदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया
विकल्पितस्तथाप्यसौ बाधितो निवर्त्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोड्मु-
मर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तो यतः ।
शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्हृत्ते न किञ्चिदपि
द्वैतमस्तीत्यहं तमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति ॥
तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः ।
तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ धूमाभास-
स्याव्याप्तिप्रसङ्गात् हेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिवि-
म्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ शिष्यः शास्त्रा
शास्त्रमित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निर्हृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वा-
ज्ञानवाध्यत्वादद्वैताविरोधीत्यर्थः ॥ शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टा-
न्नेन स्पष्टयति । यथेति ॥ मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेष्वेते
यथा च सर्पधारादिर्विकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो
वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राक्क-
ल्पितः सन्नज्ञानकतो मित्येत्यर्थः ॥ किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्पप्रते-
तत्वात् । उपदेशेति ॥ उपदेशसिद्धिस्तु यद्योक्तविभागवचनमित्युक्तमुपपन्नं

॥ उपनिषद् ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा
मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति
॥ ८ ॥

तु ज्ञाने निर्वृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्य-
मानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । ओङ्कारः ।
सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रा-
मधिकृत्य वर्त्तत इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादास्त
ओङ्कारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार
इति ॥ ८ ॥

हरति अत इति ॥ उपदेशात्प्रागिव तस्माद्दूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्त्ततामि-
त्याशङ्क्य विरोधमद्वावान्मैवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानासुप्तमानाश्चाधिकारिणामध्यारोपा-
पवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वग्रहणासम-
र्थानामधमाधिकारिणामात्मध्यानविधानायारोपदृष्टमेवावष्टभ्य व्याचष्टे ।
अभिधेवेत्यादिना ॥ अध्यक्षरमित्येतद्वाक्यं करोति । अक्षरमिति ॥
अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । किं
पुनरिच्छादिना ॥ तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति । सोऽयमिति ॥ आत्मा
हि पादशो विभज्यते मात्रामधिकृत्य पुनरोङ्कारो व्यवर्त्तयते तत्कथं
पादशो विभज्यमानस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति । कथमिति ॥ पादानां
मात्राणाञ्चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वनरोऽकारः प्रथमा मा-
त्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च
भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो
यः स ओङ्कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामा-
न्येनेत्याह । आप्तेरादिमत्त्वाप्तिरकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता ।
अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् ।
तस्य ह वै तस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वैव सुतेज इत्यादि-
श्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वस्यावोचाम । आदिरस्य
विद्युत इत्यादिमद्यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वान-
रस्यास्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः
फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमश्च

पादानां मात्राणाञ्च मध्ये विश्वस्थविशेषस्याकारविशेषत्वं निग-
मयति । तत्रेति विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्त्वारोपयितुं शक्यमन्यत्र
सत्येव तस्मिन्नारोपसन्दर्शनात्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं सादृश्यमिति
पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति । आहृति ॥
व्याप्तिप्रमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति । अकारेणेति ॥ अध्यात्मधि-
दैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्य-
वष्टम्भेन स्पष्टयति । तथेति ॥ किञ्च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्व-
मारोप्यं न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह । अभिधानेति ॥
सामान्यान्तरमाह । आदिरिति ॥ तदेव स्फुरयति । यथैवेति ॥ अकारो
मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्व
पुनरादिमत्वम् । तेजसप्राज्ञावपेक्षाद्यस्यानेवर्त्तमानत्वादित्यर्थः ॥ उक्तस्य
सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति । तच्चादिति ॥ किमर्घमित्यं शाखा-

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मानोत्कर्षादुभयत्वाद्भोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च

भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारस्योकारो द्वितीया मात्वा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्कर्ष इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वा अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्क सामान्याद्विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । विज्ञानसन्ततिं वर्द्धयतीत्यर्थः समान

न्याहारः तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह । तदेकत्वेति ॥ ६ ॥

सादृश्याविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति । स्वप्नेत्यादिना ॥ यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्यं वक्तव्यं तदभावे तदोपायोगादिति पृच्छति । केनेति ॥ सामान्योपन्यसपूर्व्यकमेकत्वारोपं साधयति । आहति ॥ अकारस्य सखेवागव्यापकत्वे नोत्कर्षत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्य दुकारस्योत्कर्षो वर्द्धयते तत्राह । अकारादिति ॥ अकारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिव कारणासमर्थमुपोद्हनयति । यथा अकारादुकारोत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वास्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः ॥ सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह । तथेति ॥ उकारस्तैजसयोर् प्रत्येकमुभयायं एकत्वस्थोभयव्याघातादित्याह । व्याकरोति । अकारेति ॥ मध्यस्थत्वादुकारस्तैजसयोर्दुभयभाक्क सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह । कत इति ॥ यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति ।

भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद
॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-
त्युच्यते मितपक्षस्यैव यत्तु पक्षाणामप्यप्रहेष्यो भवति । अब्र-
ह्मविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया
मात्रा । केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र । मितेर्भि-
तिर्मानं मीयेत इव हि विश्वतैजसी प्राज्ञेन प्रत्योत्पत्तयोः
प्रवेशनिर्गमाभ्याम् । प्रसेनेष यवाः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।
अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः । ओङ्कारोच्चारणेऽन्येऽक्षरे

विद्वदिति ॥ ज्ञानसन्तरेत्कर्तृर्नाम कुतश्चित्स्थानभेदावेदनं तस्यैष्टत्वाभावे
कथं फलवत्त्वमित्याशङ्क्य व्यावष्टे । विज्ञानेति ॥ पक्षद्वयतुल्यत्वमेव
प्रकटयति । अप्रदेष्टु इति ॥ सादृश्यभेदेन फलभेदमावेष्टु द्विविधसादृश्य-
प्रयुक्तैकत्वविज्ञानफलमाह । अब्रह्मविदिति ॥ १० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायैकत्वसुषुप्तस्थितिं सुषुप्तेति ॥ पूर्ववदे-
कत्वप्रयोजकमत्रापि मन्त्रपूर्वकसुषुप्तस्येति । केनेत्यादिना ॥ मानमेव
विवृणोति ॥ मीयेत इति ॥ आमित्योङ्कारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे
सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्माच्च निर्गच्छन्नाविरोधक-
भेदे तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ एकीभावमेव
स्फोरयति । ओङ्कारेति ॥ मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह ।
तत्रेति उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह । अतो वेति ॥ सामान्यद्वयह-
रेण प्राप्तमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविबलितं फलवत्त्वादित्याह । विद्व-
दिति ॥ अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि ।
जगद्व्याप्यमिति ॥ तद्याथात्म्यमिति ॥ तद्याथात्म्याख्यातत्वं प्रलयभवनमनिष्ट-

रपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च
भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

॥ गौडपादौयहोकाः ॥

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुक्तम् ।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १६ ॥

एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले
प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फ-
लमाह । मिनोति ह वेदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानाती-
त्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ॥ अत्रा-
वान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । विश्वस्यात्वमकारमा-
त्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदादित्यसामान्यमुक्तन्यायेनोक्तम्-
ङ्गुतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्रविवक्षायामित्यस्य व्याख्यान-
मात्रासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा सम्प्र-

त्याच्च फलमित्याशङ्क्याह ॥ जगदिति ॥ तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनाद-
पासनाभेदनाशङ्काङ्गेषु फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याह । अत्रेति ॥
पादानां मात्राणाञ्च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलकथनं सर्वान् पादान्मात्राश्च
सर्वान् स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदोङ्काराख्यमज्ञा-
तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकशुभासनाभितरस्यातदङ्गत्वाच्चेपा-
क्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पादानां मात्राणाञ्च यदेकत्वं समिभित्तं श्रुत्योपपन्नं तत्र
श्रुत्यर्थविवर्षणमानु पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति । अत्रेति ॥
प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्च भेदारोपार्णसक्तं सामान्यद्वयं वि-
शदयति विश्वस्येति ॥ उक्तन्यायेनादिरक्षोत्वादाविति शेषः ।

तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥
 मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।
 मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥
 त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।
 सम्पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैष महासुनिः ॥२२॥

तिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्त्तते
 चण्डात् ॥ १९ ॥ तैजसस्योत्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षाया-
 मुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः । उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति ।
 पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कटे सामान्य इत्यर्थः ॥
 २१ ॥ यथोक्तस्यानवये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्येवमेवैतदिति
 निश्चितो यः सम्पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविज्ञोके भवति ॥ २२ ॥
 पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह । अत्रेति ॥ अनुवृत्तिदोषकं
 दर्शयति । चण्डादिति ॥ १९ ॥ द्वितीयपादस्य द्वित यमावायाश्चैकत्वारोप-
 प्रयेजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति । तैजरुस्येति ॥ स्फुटमिति क्रियाविशे-
 षणम् । तथाविधमित्यस्यार्थं स्फुटमित्याह । स्फुटमेवेति ॥ उक्तविज्ञान
 इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तस्य व्याख्यानं सर्वमित्युच्यते
 तत्पूर्ववद्दृष्टव्यमित्युच्यते । पूर्ववदिति ॥ २० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमावायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं
 विशदयति । मकारेति ॥ अकारार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह ।
 मकारत्व इति ॥ २१ ॥ विश्वादीनामकारादीनाञ्च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं
 तद्विज्ञानं स्तौति । त्रिविधं ॥ यथोक्तस्यानवयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्ति-
 स्तेति । त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणाञ्चेति शेषः ॥ उक्तं सामान्यमाप्ति-
 उत्कर्षो मितिरित्यादिना ॥ महासुनिरित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मविदिति ॥ २२ ॥

अकारो नयते विश्वसुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः॥२३॥

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां सात्वाभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोद्धारं प्रतिपद्य यो ध्यायीत तमकारो नयते विश्वं प्रापयति अकारालम्बनोद्धारं विद्वान् वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोक्तारस्तैजसम् । मकारश्चापि पुनः प्राज्ञश्च- शब्दान्नयत इत्यनुवर्त्तते । क्षीणे तु मकारे वीजभावक्षया- दमात्रे ओद्धारे गतिर्न विद्यते कचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति । अकार इति ॥ यत्नं तु पादानां सात्वाणाञ्च विभागो नास्ति तस्मिन्लोद्धारे तुरीया- त्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तृप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह । नामात्र इति ॥ ओद्धारध्यायिनमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्ते ध्यानसम्बन्धे सिद्ध्यत् । अकारस्य चाध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याह । अकारेति ॥ तदालम्बनं तत्प्रधानमिति यावत् । अकारो नमोद्धारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्तिर्भवतीत्याह । तथेति ॥ यश्च मकारप्रधानमोद्धारं ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह । मकारश्चेति ॥ क्रियापदानुष्ठान- रभयत्वं विवक्षिता ॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे । क्षीणे त्विति ॥ स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वं त्वेतत्त्रितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चैतन्नित- यसुकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्चेत्येतत् त्रितयं मकारमात्रं तत्प्रापि पूर्व्यं पूर्व्यसुत्तरोत्तरभावमापाद्यते । तदेवं सर्वमोद्धारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावत् कालमोमिति रूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं ब्रह्मैवासाध्योपदेशसमुत्पत्त्यस्यगुणज्ञानेन पूर्व्योक्तसर्वविभागनिमित्ता- ज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षीणे ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न कचि- इति रूपपद्यते परिच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

॥ उपनिषद् ॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो
ऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्च-
तुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मन-
सयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः
संवृत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्र-
स्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिक-
मात्मानं य एवं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं
बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीय-

प्रत्यक्षैतदन्यमोङ्कारसंनिधानं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्तेन तादात्म्य-
ओङ्कारो निरुच्यते । तस्य परेण ब्रह्मण्यैक्यममात्रादिश्रुत्या विवक्ष्यते
नामवतार्थं व्याकरोति । अमात्र इत्यादिना ॥ केवलत्वमहितीयत्वम् ।
विशेषणान्तरमुपपादयति । अभिधानेति ॥ अभिधानं वागभिधेयं
मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्भूलाज्ञानक्षयेण क्षीणत्वा-
दिति हेत्वर्थः ॥ अव्यवहार्यश्चेदात्मा नास्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविना-
शवधित्वेनात्मनोऽविशेषाच्चैवमित्याह । प्रपञ्चेति ॥ तस्य च सर्वानयो-
भावोपलब्धतस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति । शिव इति ॥ तस्यैव
सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याह । अद्वैत इति ॥ ओङ्कार-
स्तुरीयः सच्चात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति । एवमिति ॥ यथोक्तं विज्ञानं
पादानां मात्राणाञ्चैकत्वम् । न च पादा मात्राश्चतुरीयात्मन्योङ्कारे सन्ति ।
पूर्वपूर्वविभागद्योत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंलक्षण-
स्तद्वता प्रयुक्तः सङ्कोङ्कारो मात्राः पादाश्च स्वस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्यात्मनो
नेदमसदृशमनस्तदूपो भवतीत्यर्थः ॥ उक्तेक्यज्ञानस्यफलमाह । संविशतीति ॥

य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यो-
पनिषन्मूलमन्त्राः समाभिज्ञताः ॥ ॐ तत्सत्
हरिः ॐ ॥

स्यावीजत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो
बुद्धिसंस्कारात् पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मन्द-
मध्यमधियान्तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां
रुन्ध्यासिनां मात्राणां पादानाञ्च क्लृप्तसामान्यविदां यथा
बहुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आतम्बनीभवति ।
तथा च वक्ष्यति । आश्रमास्त्रिविधा होना इत्यादि ॥ १२ ॥
इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ॥ ॐ ॥

सुषुप्ते ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवत् सुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्काह ।
परमार्थेति ॥ सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य मत्वादुपपद्यते । इह
तु बीजभूतमज्ञानं तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तृतीयं
प्रविष्टो विद्वानिति नःसौ पुनरुत्थानमर्हति । कारणमन्तरेण तदयोगा-
दित्यर्थः ॥ तृतीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारण-
विनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगानैवमित्याह । तृतीयस्येति ॥ सुक्तस्यापि
पूर्वसंस्कारात् पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । न हीति ॥ पूर्व-
वदित्वविवेकावस्थायाभिबेत्त्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेकविज्ञान-
वतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारादीन्मत्तु बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्न ह्युते ।
उक्तमाधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परिरुद्धब्रह्मात्मैक्यविदः सपुनरावृत्ति-
लक्षणसुक्तं फलम् । इदानीं मन्दानां मध्यमानाञ्च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या
फलप्राप्तिरित्याशङ्काह । मन्देति ॥ तेषामपि क्रमसुक्तरविरुद्धेत्यर्थः ॥
तत्रैव वाक्यशेषानुक्तस्य कथयति । तथा चेति ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्यमूल-
मन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ॥ ॐ ॥

॥ गौड़पादोयश्लोकाः ॥

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्वा न संशयः ।
ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥
युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

पूर्ववद्वैते श्लोका भवन्ति । यथोक्तैः सामान्यैः पादा
एव मात्वा मात्वाश्च पादोऽस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादि-
त्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्यमदृष्टार्थं वा न किञ्चि-
त्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ युञ्जीत समा-
दधात् यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनो

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरे
ऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्ते ऽर्थे एवं सम्भवन्तीत्याह । पूर्ववदिति ॥ ओङ्कारस्य
पादशो विद्या कीदृशीत्यशङ्काह । पादा इति ॥ पादानां मात्वा-
णञ्चाद्येन्येकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो
भवति कृतार्थेति दर्शयति । ओङ्कारमिति । तस्मात्पादानां मात्वाणा-
ञ्चाद्येन्येकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृतोङ्कारसुभयविभागशून्यं
ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्यह । ओङ्कारमिति ॥ उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह ।
एवमिति ॥ २४ ॥ प्रणवानुसन्धानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्वज्ञता-
पवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् । इदानीं तदनभिन्नस्य परोपदे-
शमात्मशरणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति । युञ्जीतेति ॥ ननु मनसः समा-
धानब्रह्मणि कर्तव्यं किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते तत्राह । प्रणव
इति ॥ सम्प्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे निश्चे
इति ॥ समाधानविषयमाह । यथेति ॥ तुरीयरूपं यथोच्यते तत्र

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते कचित् ॥ २५ ॥
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
 अपूर्वोऽनन्तरो वाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं
 विद्यते कचिद्विद्वान्ब विभेति कुतश्चेति श्रुतेः ॥ २५ ॥
 परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः चीनेषु मातापादेषु
 पर एवात्रा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्य-
 पूर्वं । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्यनन्तरः ।
 तथा वाह्यमन्यत्र विद्यत इत्यवाह्यः । अपरं कार्यमस्य न
 विद्यत इत्यनपरः । स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनव-
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥

हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तदेव साधयति । न हीति ॥ तत्र तैत्तिरीयकश्रु-
 त्वाऽऽनुकूल्यमाह । विद्वानिति ॥ २५ ॥ कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां
 मध्यमानाञ्चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याह । प्रणवे हीति ॥
 उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति
 तत्राह । पूर्वं इति ॥ परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारि-
 णोर्ध्येयतासुपगच्छतीति पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । परेति ॥ उत्तमाधिकारि-
 णस्तु सर्वविशेषान्मन्त्रमेकरसं प्रत्यगभूतं यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञा-
 नाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्द्धं विभजते । परमार्थत इत्यादिना ॥ उक्तेऽर्थे
 प्रमाणं सूचयति । सवाह्येति ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमान्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥२७॥

प्रणवं होश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मा-
याहस्तिरज्जुसर्पश्चगढाणि कास्वप्रादिवदुत्पद्यमानस्य विय-
दादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं
मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्रुत
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये

यदेङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्व-
मित्यादिविशेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति ॥ यथोक्तविशेषणं
प्रणवं प्रत्यक्षं प्रतिपद्य कृतकत्वो भवतीत्याह । एवं हीति ॥ पूर्वार्द्धं
व्याकरोति । आदीति ॥ सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्तिस्थितिप्रलया षड्यो-
क्तप्रणवाधीना भवन्ति । अतस्तस्मिन् विविधं युक्तमित्यर्थः ॥ तत्र
परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्त्तवादं द्योतयितुमुदाहरति । मायेति ॥
अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्म-
त्वप्राप्त्याविकृतस्यैव स्वमायाशक्तिवशाज्जगद्वैतत्वमित्यत्र दृष्टान्त-
माह । यथेति यथा ॥ मायावी स्वगतविकारमन्तरेण मायाहृतस्यादेरि-
न्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारवि-
रहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रणवभूतो व्यवहार-
दशायां स्वाविद्याया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थाव-
स्थायां पूर्वोक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः द्वितीयार्द्धं विभजते । एवं हीति ।
पूर्वोक्तविशेषणसम्बन्धमिति यावत् । ज्ञानस्य मुक्तिहेतोः सहायान्त-
रापेक्षा नास्तीति सूचयति । तत्क्षणादेवेति ॥ तदात्मभावमित्यत्र
तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥ ब्रह्मबुद्ध्या
मणवमिति ध्यायतो हृदयाख्यं देशमुपदिशति । प्रणवमिति ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कार-
मात्रानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति ।
शोकनिमित्तानुपपत्तेः । तरति शोकमात्मविदितिश्रुतिभ्यः
॥ २८ ॥ अमात्रसुरीय ओङ्कारो मीयतेऽनयेति माता-
परिच्छिन्तिः सा अनन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्व-
मस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः ।
ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स परमार्थत-

परमार्थदर्शिनस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकशोकाभावं तत्र
को मोहः कः शोक इत्यादिश्रुतिसिद्धीमुपवदति । सर्वव्यापिनमिति ॥
हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति श्रुतिप्रवृ-
त्तेति ॥ बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्प-
त्तिर्विवक्ष्यते ॥ विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतु-
माह । शोकेति ॥ तस्य हि निमित्तमात्राज्ञानम् । तस्यात्मसाक्षात्कारतो
निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह । तरतीति ॥ आदिशब्देन
भिद्यते हृदयपन्थिरित्यादिश्रुतिर्मह्यते ॥ २८ ॥ ओङ्कारं तुरीयभा-
वमापन्नो यः प्रतिपन्नस्तं स्वीति ॥ अमात्र इति ॥ यथोक्तप्रणवप्रतिपत्ति-
विक्रान्तस्तु जननमरणमात्रभागो न पुरुषार्थभाग्भवतीति विद्यारहितं
निन्दति । नेतर इति । यावद्विभागस्य साक्षात् विभागस्य चाभावादे-
ङ्कारसुरीयः सद्यः साक्षो भवतीत्याह । अमात्र इति ॥ ननु कथमनन्ता-
परिच्छिन्तिरोङ्कारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छिन्तिरेवास्ती-
त्याशङ्काह ॥ नैतावत्त्वमिति ॥ अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावात्प्रतिबन्धेन

इति माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरायां गौड-
पादीयकारिकायां प्रथममागमप्रकरणम् ॥ ॐ
तत्सत् ॥

त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य शङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौ-
डपादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममाग-
मप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ ॥ तत्सत् ॥

परमानन्दत्वतश्चिन्ताविर्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वेति ॥ यथा व्याख्यातः
मुख्योर्ध्वेनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहित-
स्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपलक्षितसंसारभाक्तेन पुरुषार्थसिद्धिः ।
संभवम् । शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थसिद्धेरित्यभिप्रेत्याह ।
नेतर इति ॥ तदेव प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्धानस्य
पुरुषार्थपरिममाप्तिर्नेतरेषां वहिष्मृष्टानामिति स्थितम् ॥ २६ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपादपूज्यशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदविष्करणपरगौडपादीयकारि-
काभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ ॐ ॥ तत्सत् ॥ १ ॥

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं द्वि- तीयं प्रकरणम् ॥

हरिः ॐ ॥

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

ॐ ॥ ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीय-
मित्यादिश्रुतिभ्यः । आगममात्रं तत्तत्तोषपक्ष्यापि द्वैतस्य
वैतथ्यं शक्यते स्वधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते ।
वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यं असत्यत्वमि-
त्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां
पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति मनी-
षिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्था-

ॐ ॥ आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्रत्यनीषिणः द्वैतस्य
मिथ्यात्वमथादुक्तं दृढानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपन्नं
सुशक्यमिति दर्शयितुं प्रकरणान्तरभवतारयत्वाद्गौडान्तसिद्ध्यर्थं तस्मिन्
वृद्धसम्पत्तिमाह । वैतथ्यमिति ॥ न केवलमाप्रोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं
किन्तु युक्तितोऽपीत्याह । अन्तःस्थानादिति ॥ पूर्वोत्तरप्रकरणयोः
सम्बन्धमिध्यर्थं पूर्वप्रकरणे वृत्तं सङ्क्षिप्यानुवदति । ज्ञात इति ॥ आदि-
शब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्मह्यं ह्यते । तर्हि द्वैतमिथ्या-
त्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । आगमेति ॥
यद्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममात्रं आगमप्राधान्येनानुगतं
न युक्तिः सिद्धम् । तस्मिन्नागमतोऽवगते युक्तिप्राधान्येनापि त-
न्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमा-
णानुपपत्तिरुक्तत्वात्तदवगतामुपाह्वयप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचा-

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

नात् । अन्तःशरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्यादयो न वहिः शरीरात् । तस्मात्ते वितथा भावितुमर्हन्ति । ननु अपवरकाद्यन्तरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्काह । संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्यादीनां भावोऽस्ति । नहि देहे पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥

रामान्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वादुक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम् ॥ सम्प्रति लोकाक्षराणि योजयति । वितथस्येत्यादिना ॥ बाह्या घटादयः । सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः ॥ शरीरान्तरवस्थानं स्वाप्नानां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमाणयति । तत्र हीति ॥ तेषामन्तरुपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति । नन्वित्यादिना ॥ हेत्वन्तरशङ्कां वारयति । अन्तरिति ॥ यद्यपि देहः सङ्कुचिते देशे स्वाप्ना भावा भवन्ति तथापि कथं तेषां सृष्टावमित्यत आह । न हीति ॥ अन्तरित्युक्तं स्फुटयति । संवृत इति ॥ तमेव सङ्कुचितं देशविशेषं आन्तरं स्फोरयति । देहान्तर्नाडीष्विति ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्फुटयति । न हीति ॥ यदा देहेऽपि पर्वतादयो न सम्भाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीषु अतिरूक्षासु तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स्वाप्ना भावाः सत्या न भवन्ति उचित-
देहशून्यत्वाद्भजतभुजङ्गादिवदिति भावः ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।

स्वप्नदृष्ट्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतद-
सिद्धम् । यस्मात्प्राच्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते
इत्येतदाशङ्क्याह । न देहादहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्
पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते
मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते । नच तद्देश-
प्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो दीर्घत्वाच्च
कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति । किञ्च प्रतिबुद्धश्च
वै सर्वः स्वप्नदृक् स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते । यदि च

देहादहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वप्नानाम्भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्त-
रवृत्ते नाडीप्रदेशे दर्शनसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । अदीर्घ-
त्वाच्चेति ॥ वह्निः स्वप्नोपलम्बिपक्षे दोषान्तरमाह । प्रतिबुध्यते ॥
व्यावर्त्यामाशङ्कामनुवदति । स्वप्नेति । तेषां देहान्तःसङ्कुचिं नाडीदेशे
स्थितिदर्शनाभिध्यात्वमित्यतदपि असम्प्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह ।
यस्मादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्ताभासत्वभिव्यञ्जने
द्योत्यते । एतच्छब्देन चोद्यं परानुश्रूयते । स्वप्नदृष्टा गत्वा स्वप्नाच्च
पश्यतीत्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ इवशब्दस्तु पूर्ववत् । तथापि
कथं वह्निः स्वप्नोपलम्भो न भवतीति निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह । नचेति ॥
रूपं सत्त्वं न भवति उचितकालविकलत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य
फलितमाह । अत इति ॥ इतश्च न देहादहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह ।
किञ्चेति ॥ सर्वोऽपि स्वप्नदृष्टा देशान्तरे स्वप्नान् पश्यन्नकस्मादेव प्रति-
बुद्धो न तत्रास्ति किन्तु शयनदेशे वर्त्तते तथापि गत्वा स्वप्नदर्शने कानुप-
पन्निरित्याशङ्क्याह । यदि चेति ॥ अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्न-
मिध्यात्वमुचितकालान्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति । रात्राविति ॥ यद्यपि

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्त्वस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥
अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

स्वप्ने देशान्तरं गच्छेन् यस्मिन् देशे स्वप्नान् पश्येत् तत्रैव
प्रतिबुध्येत । नचैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनि इव भावान्
पश्यति बद्धभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तैर्गृह्येत ।
न च गृह्यते । गृहीतश्चेत् त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति
ब्रूयुः । नचैतदस्ति । तस्माच्च देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥२॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतो अभावश्चैव
रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तिः
श्रुतौ न तत्र रथा इत्यत्र तेनान्तःस्थानसंघटतत्वादिहेतुना
प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिषप्र-

रात्रौ निद्रासुपगतस्तथापि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति । सुप्तः सङ्ग-
तचक्रुरादिकरणोऽपि पश्यति । शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि
सहायविहीनः सुप्तस्तथापि बद्धभिः सहायः स्वप्नानुपलभते । तस्मादुचि-
तस्य कालस्य करणस्य सहकारिण्यभावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्निष्ठत्वं
सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिष्यात्वे हेत्वन्तरमाह । यैश्चेति ॥ सहदर्शभि-
रगृह्यमाणत्वं स्वप्नदृष्टुरसम्भूतिपक्षमित्याशङ्क्याह । गृहीतश्चेदिति ॥
पुरुषान्तरसंवादादर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति वक्तु-
मशक्यत्वादनन्तरं स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तस्मिन्निष्ठत्वं सिद्धमि-
त्युपसंहरति । तस्माच्चेति ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिष्यात्वे हेत्वन्तरमाह । अभावश्चेति ॥ न तत्र
रथा न रथयोगा न पञ्चानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिष-
मात्रनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यभावद्योत-
कन्यायपुरःसरं श्रूयते । व्यतस्तेन न्यायन प्राप्तपेव स्वप्नदृश्यभावानामस्ति

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥३॥
अन्तस्थानात् भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

तिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥ जाग्र-
दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञादृश्यत्वादिति हेतुः
स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां

मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च
स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः ॥ हेत्वन्तरपरत्वं
लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति । यत इति ॥
ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावादर्थज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुंशुशब्दः ।
नूयते न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः ॥ न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे ।
युक्तित इति ॥ योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः ॥ तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्य-
परया श्रुत्या क्रियते तत्राह तेनेति ॥ अन्तरोरमध्यस्थानं नाडी-
लक्षणम् । तत्रातिस्त्रस्त्ये संवृतत्वेन सङ्कुचितत्वेनावस्थानं पर्वतादीनामप-
लभ्यते । ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना । प्राशुक्तेन
हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्यापि
प्रकाशितमित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागा-
दिज्योतिषां च विद्यमानत्वादासनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादा-
त्तत्रैतन्ननिवृत्तनो व्यवहारो न निर्द्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्य-
भावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्ष्यत्वादात्तत्रैतन्नस्य तन्नि-
मित्तत्वनिर्णयात्तत्रात्मनः स्वयं ज्योतिर्हं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या
श्रुतिः । तथा तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादित-
मपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपदं स्वप्नमिथ्यात्व-
मिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनु-
मानमाह । अन्तःस्थानादिति ॥ भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानमारब्धयति ।
जाग्रदिति ॥ तृतीयेन पादेन पञ्चम्यत्वं व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाज्जर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमवशिष्टमिति
हेतुपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निग-
मनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन स्वप्नप्रदृश्यानां भावानां
जाग्रदृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वञ्चावशिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥
प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्न-
जागरितस्थानयोरेकत्वमाह । विवेकिन इति । पूर्व-
प्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

यथेति ; द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं
निगमनं स्तुतमित्याह । तस्मादिति ॥ सर्वद्वैतवैतथ्यवादिनां केन विशे-
षेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात् संवृतत्वेन भिद्यत
इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह । अन्तःस्थानादिति ॥ स्वप्नप्रदृश्यानामन्तःस्थानं
संवृतत्वञ्च न तथा जाग्रदृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैषम्यं
स्फुटम् । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् ।
जागरितस्य पुनरुचितदेशादिसद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः ।
तर्हि सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्काह । दृश्यत्व-
मिति ॥ ४ ॥ स्वप्नप्रजागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते
स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह । स्वप्नेति ॥ उभयैक-
त्वं विद्वद्भिमतमित्यत्र हेतुमाह । भेदानामिति ॥ भेदा भिद्य-
माना भावाकोषाभवस्यादयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमवशिष्टम् । तेन
दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेक-
रूपत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव
फलं साधनस्थानद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकवोजनया दर्श-
यति । प्रसिद्धे नैवति ॥ ५ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रदृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभा-
वात् यदादावन्ते च नास्ति वस्तु सृगलक्षिकादि तन्म-
ध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जाग्रदृश्या भेदाः ।
आद्यन्तयोरभावाद्वितथैरेव सृगलक्षिकादिभिः सदृश-
त्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्म-
विद्भिः ॥ ६ ॥ स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृश्यानामप्यसत्त्व-
मिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्माज्जाग्रदृश्या अन्नपानपाहना-
दयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तः । गमनागमनादिका-
र्यञ्च सप्रयोजना दृष्टाः नतु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति तन्मा-
त्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तत्र

जाग्रदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्वानुमानान्तरमाह आदा-
विति ॥ यदि जाग्रदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धसुप्तादिभिः समत्या-
न्विष्टाः कथं तर्हि तेषां घटः सन् पटः सन्नित्यवृथात्वेन प्रतीतिरित्या-
यञ्च ॥ वितथैरिति ॥ प्रकृते जाग्रन्निष्ठत्वे हेतुत्वरपरत्वं लोकस्योप-
न्यस्यति । इतश्चेति ॥ विमतं मिथ्या आदिमत्त्वादनवत्त्वात् स्वप्नादिव-
दित्यर्थः ॥ उक्तानुमानजडिह्ने व्याप्तिं कथयति । यदादाविति ॥ यदा-
दिमदन्तवच्च तन्निष्ठ्या यथा सृगलक्षिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य
प्रकथनोपन्यासेन प्रतिषेधोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति तथेति ॥
अनुमानस्य घटादिषु सत्त्वसाधकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सङ्गन्धर्वनगर-
मिति वक्तव्यापत्तिकसत्त्वविषयत्वान्नैवमित्याह । तथापीति ॥ ६ ॥
स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वञ्च भवति किन्तु फलपर्यन्तत्वाभावा-
ज्जागरितस्य फलपर्यन्तत्वाच्च मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । स प्रयोजन-

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मा-
दाद्यन्ततत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

कस्माद्यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा
स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा चाहमो
विनिवर्त्तितहृद् सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्त्तमहोरात्रो-
षितमभुक्त्वन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा
चाहमोत्यतस्तथा । तस्माज्जाग्रदृष्ट्यानां स्वप्नेऽपि विप्रति-
पत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृष्ट्यवदना-
शङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति
मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

तेति ॥ फलपर्यन्तताराहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ जाग्रदृष्ट्याभावा बह्व्या गृह्यन्ते । लोकस्य व्यावर्त्त्यागु-
पाध्याशङ्कामुत्थापयति । स्वप्नेति ॥ जाग्रदृष्ट्यानामिव स्वप्नदृष्ट्यानामपि
तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरसम्भवत्वमित्याशङ्क्याह । नत्विति ॥
अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ हेतोः
सोपाधिकत्वं दूषयति । तत्रेति ॥ साधनव्याप्तिरादिदोषादते नोपाधिनि-
रसनं सुशक्यमित्याशङ्क्याह । कस्मादिति ॥ फलपर्यन्तताविरहिणोपाधेः
साधनव्याप्तिमाह । यस्मादित्यादिना ॥ तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति ।
जागरिते हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेत्यादिना ॥ उपाधेः
साधनव्याप्तिं निगमयति । तस्मादिति ॥ हेतोः सोपाधिकत्वाभावे
फलितमाह । अत इति ॥ हेतुद्वयमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथास्वर्गनिवासिनाम् ।

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्वाज्जाग्रद्वेदानामसत्त्वमिति य-
दुक्तं तदसत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथं नहि
जाग्रदृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृष्टान्तो किन्तर्हि अपूर्वं स्वप्ने
पश्यति चतुर्हन्तगजमाकूटमष्टभुजमाश्रानं मन्यते । अन्य-
दप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नाम्नेनासतासममिति
सदेवतो दृष्टान्तोऽसिद्धस्तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमि-
त्ययुक्तम् । तत्र स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्तु स्वतः सिद्धम् ।
किन्तर्हि अपूर्वं स्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि
स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां
सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नद्रष्टोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतः
सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकाशनपूर्वान् स्वचित्त-

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिकरति । अपूर्वमिति ॥
यथा स्वर्गनिवसनशीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादधर्मस्तथा
यदिदमपूर्वंस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टु-
रेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव दृष्टत्वं
तत्राह । तानयमिति ॥ यथैवेह व्यवहारभूमौ सुशिक्षितो देशान्तर-
प्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान् पदार्थान् बोधते तथाऽयं
स्वप्नगतान् पदार्थान् यथोक्तप्रकारान् प्रतिपद्यते । ततश्च
स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्वज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्या-
माशङ्कामुपगम्यति । स्वप्नेति ॥ समत्वमादानवत्त्वादि । अतुमानसि-
द्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति । कस्मादिति ॥
व्याप्तिभूमिं दूषयन् व्याप्तिभक्तं दोषमाह । दृष्टान्तस्येति ॥ असिद्धत्वं
मत्पूर्वकं विषययति । कथमित्यादिना ॥ अपूर्वं दर्शनमेव विवक्ष्यति ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यदैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥
 स्वप्नदृष्टावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्वसत् ।
 वहिश्चेतो गृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

विकल्पानयं स्थानो स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यदै-
 वेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गज्ञेन मार्गेण देशान्तरं
 गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानि-
 धर्माणां रज्जुसर्पश्चगट्पिण्कादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृ-
 ष्ट्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वं अतो न स्वप्नदृ-
 ष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥ अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्न-
 दृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयन्नाह ।
 स्वप्नदृष्टावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्कल्पितम-

चतुर्हन्तिमिति ॥ अन्यदपि विनेतृत्वाद्वदन्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे
 प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह । तस्मादिति ॥ दृष्टान्तासिद्धिं
 दूषयन्ननुमानं साधयति । तच्चेति ॥ तत्किं स्वभावतः सिद्धं परतो
 वा । नाद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह । न तदिति ॥ द्वितीये तन्निष्ठा-
 त्वमित्यभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति किन्तर्हीति ॥ तद्व-
 तान्यक्षराणि व्याकरोति । स्थानिन इति ॥ अपूर्वं स्वप्नदर्शनस्य
 स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति । यथेत्यादिना ॥ अपूर्वं दर्शनं
 स्वप्नदृष्टधर्मोऽपि चैतन्यवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्भवेमि-
 त्याह । न स्वत इति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । [तानिस्त्वादिति ॥
 अपूर्वाणां स्वप्नदृष्टानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह ।
 तस्मादिति ॥ स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति । अतो नेति ॥
 अपूर्वस्थानपूर्वस्य वा स्वप्नदृष्टधर्मत्वेन तदविद्याविसृष्टत्वादृष्टान्ते
 साध्यसम्पत्तिपक्षे सार्थैव जाग्रद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जाग्र-
 दृष्टानां मिथ्यात्वं तेभ्य सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन

आग्रहत्तावपित्वन्तश्चेतसा कल्पितन्वसत् ।
वहिश्चेतो गृहीतं सदुक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

सत् । सङ्कल्पानन्तरसमकालमेवादृशनात्तत्रैव स्वप्ने वहि-
श्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येव-
मसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोर-
प्यन्तर्बहिश्चेतः कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥ ६ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतः कल्पितत्वाविशेषा-
दिति व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥ चोदकस्याह । स्वप्नजाग्रत्स्था-
नयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्बहिश्चेतः कल्पितान्
बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क आलम्ब

समाधत्ते । स्वप्नप्रज्ञाविति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । अपूर्वत्वेति ॥
स्वप्नप्रज्ञानस्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकल्पत्वशङ्कां परिहृत्येति
यावत् । स्वप्नस्थाने सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । असत्त्वं परमा-
द्यन्तर्बहिश्चेतस्येति मिथ्यात्वम् । तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासः । रोधात्कुतो
मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह । उभयोरिति ॥ ६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । जाग्रदिति ॥ युक्तत्वे हेतुमाह । अन्तरिति ॥
श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह ।
व्याख्यातमिति ॥ १० ॥ सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्या
विशेषमाशङ्कते । उभयोरिति ॥ कर्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्या विरोधोऽ-
स्तीत्याह । को वा इति ॥ विकल्पको निर्मातेति यावत् । श्लोकस्य
चोदकप्रत्ययं प्रतिजानीते । चोदक इति ॥ अक्षरयोजनया प्रथमार्था-
पत्तिविरोधं स्फोरयति । स्वप्नेति ॥ चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तर्बहिश्चेत-
स्युच्यते । को वै तेषामिति ॥ कर्ता हि पूर्वानुवृत्तं स्मृत्वा तज्जा-
नोयान् निर्भिमीतेऽनुवृत्त्यनुभवाप्रयोजनेष्वेव कर्त्तृत्वोपो विवक्षितः ।

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।
 क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः
 ॥ ११ ॥ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेहः स्वमा-

इत्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥ स्वयं
 स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं
 भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च
 तान् बुध्यते भेदान् तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नाऽन्यो-

रुथा च कर्तादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्ञ्जरित्वर्थः ॥
 योऽध्यात्मं प्रमाता यथाधिदेवं कर्त्तेश्चरस्तावभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारा-
 जमात्वादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्त्ता वा
 लेष्यते तर्हि नैरात्ममिष्टमेवापद्यते । न च तद्वद्दुः शक्यते आत्मनि
 करणस्य दुष्करत्वाद्भिराकर्तृरेवात्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ कर्त्तृकार्या-
 दिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ करणान्तरं व्यव-
 च्छिनन्ति । आत्मेति ॥ कर्म्मन्तरं व्यावर्त्तयति । आत्मानमिति ।
 कर्त्तृन्तरं निवारयति । आत्मेति ॥ तस्य द्योतकान्तरापेक्षां
 प्रतिनिरति । देव इति ॥ विवर्त्तवादं द्योतयति । स्वमाययेति ॥
 सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्त्तृत्वादिव्यवहा-
 रस्य सिद्धितीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह ।
 स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवाहितोवे प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदनिवन्धना
 मर्का व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह । इति वेदान्तेति ॥ यथा घटस्तदा
 कलाऽऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठातास्तीत्याह ।
 स्वयमिति ॥ यथा तत्र मृदाख्यमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथा-
 न्यदुपादानमस्तीत्याह । स्वमात्मानमिति ॥ तत्र च घटं कुर्वतो
 भूभागो भवत्वाधारस्तथेहाधारोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति ॥ परिणास-
 वादं व्यावर्त्त्य विवर्त्तवादं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह ।

यथा । स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनि-
श्चयः ॥ १२ ॥

विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थि-

ऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । नच निरास्यदे एष ज्ञानस्मृती
वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति
नाना करोत्यपरान् लौकिकान् भावान् पदार्थान् शब्दा-
दीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितानव्याकृतान्वि-

रज्ज्वादाविति ॥ मायाद्वारेण चिदात्मनो जगन्निर्मातृत्वसुद्धा तस्यैव
बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह । स्वयमेव चेति ॥ न च प्रमा-
तृत्वस्य तात्त्विकं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्द्धारणादित्याह ।
तद्वदिति ॥ कर्त्तादिभेदस्य प्रमात्वादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नेह
नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति । इत्येवमिति ॥ स एवेत्येवकारार्थमाह ।
नान्योऽस्तीति ॥ यो जगत्स्रष्टा यस्य प्रमाता ततोऽन्यच्च ऽस्य
श्रुतेऽशाश्रयो नास्ति । चेतनभेदेभानष्टाभावादनुभवस्मृत्योश्चैव ऽयस्य
प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षा विषयापेक्षा वा
नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधान्नैवमित्याह । न चेति ॥ १२ ॥

प्रकृतायां कल्पनायां विवर्जितं क्रमसुपन्यस्यति । विकरोतीति ॥
नियतांश्चेति चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिपित्तितं
क्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति । कः सङ्कल्पयन्निति ॥ श्लोकाक्षरयोजनया
बुभुक्षितं क्रमं प्रत्याययति । उच्यत इत्यादिना ॥ अन्यांश्चेति शास्त्री-
यानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितानभिव्यक्तनाम-
रूपत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह । अव्याकृतानिति ॥ स कल्पनाकालान्
विद्युदादीन् स्थिरानित्यर्थः । वह्निश्चितो वह्निर्मुखान् बाह्यान्
व्यवहारयोग्यान् पदार्थान् कल्पयति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यावर्त्तवदि-

तान् । नियतांश्च वहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः
॥ १३ ॥ चित्तकाला हि येऽन्तस्तद्वयकालाश्च ये

यतांश्च पृथ्वादीन् अनियतांश्च कल्पनाकालान् वहि-
श्चित्तः सन् । तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादि लक्षणानित्येवं
कल्पयति । प्रभुरीश्वर आत्मैत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वप्नवच्चि-
त्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्कते । यस्माच्चित्तपरि-
कल्पितैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेदैर्बैलक्षण्यां वाह्या-
नामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वमिति सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्त-

मनोरथादिलक्षणात्म्यवस्थितान् भावान् व्यवहारयोग्यान् कल्पयित्वा
पुनर्व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथालोके
कुशालो वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारयोग्या-
व्यक्तिं ब्रूया वाऽऽविर्भाव्य पश्चात्तामेव वह्निर्नामरूपाभ्यां सम्पादयति ।
तथैवायमादिकर्त्तापि मायालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामक्षररूपेण
स्थितान् प्रत्यव्यपदार्थान् प्रथमं सिद्धलिताकारेणान्निर्विभाव्य पञ्च इहिः
सर्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण सम्पादयतीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति
॥१३॥ कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन् काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्वान् नाञ्च
कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपत्ते तेषां
मिथ्यात्वमित्याशङ्काह । चित्तेति ॥ ये कल्पना कालभाविनो भावा
मनस्यन्तर्बर्त्तन्ते । ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वोपरकालभाविने
वह्निरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव पवि-
तुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषवस्तुना कल्पितत्वप्रयुक्तः
कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कं दर्शयति । स्वप्नव-
दिति ॥ यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्येते । तथा जागरितेऽपि
दृष्टं सर्वं चित्तसन्दिग्धं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतन्नाद्यापि निन्दारि-

वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहे-
तुकः ॥ १४ ॥

काला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याः नान्यश्चित्तकालव्य-
तिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः ।
कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदका-
ला अन्योन्यपरिच्छेद्याः । यथा गोदोहनमास्ते यावदास्ते
तावद्भां दोग्धि यावद्भां दोग्धि तावदास्ते । तावानयमे-
तावान् स इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वाच्यानां भेदानां
ते द्वयकाला अन्तश्चित्तकाला वाच्याश्च द्वयकालाः क-

नमित्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ व्यात्माविद्याविवर्त्तेन चित्तं न
तावदन्तर्विनिर्माता मनोरथरूपमनस्सन्तर्धत्तमाना बह्वी रज्जुसर्पा-
दयश्च ते चित्ते नैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न
प्रतीयन्ते । तैः सहैवैलक्षण्यं मनसो वह्निर्जाग्रदृष्टमानानां भेदाना-
मन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानगो-
त्वमिति यस्मादुपलभ्यन्ते तस्मादयुक्तं जागरितस्थं स्वप्रवक्षिष्यात्वमित्यर्थः ॥
ल्लोकाक्षरैरुत्तरमाह । मानेति ॥ येन समस्यन्तर्गते रथरूपभावास्ते
चित्तकाला भवन्तावचित्तकालत्वे विशदयति । चित्तेत्यादिना ॥
वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । कल्पनेति ॥ द्वितीयपादमवतार्य
व्याकरोति । द्वयेति ॥ ये मनसो वह्निरुपलभ्यन्ते भेदकालाः कालस्य भेदो
भेदकालः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः । ततश्चान्येन पूर्व्येणान्येन
चापरेण परिच्छेद्याभिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः ॥
प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणं निष्ठतया स्फुटयति ॥ यथेति ॥ आगो-
दोहनं गोदोहनपर्यन्तमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभि-
शेदाहरणीया यावता कालेनावच्छिन्नो वर्त्तते तावता कालेनावच्छिन्नो

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये वहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे न बाह्यो कालद्वयत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १४ ॥

यद्यप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा वहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषः ।

गोदोहनं निर्वर्त्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति । यावदिति ॥ यावता कालेमायं घटोऽर्चक्रियां निर्वर्त्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सत्तेषु तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावानिति ॥ परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्वर्त्तयति निर्दोषो त्येतावता कालेनावच्छिन्नः ॥ संवृतीत्युदाहरणमाह । एतावानिति ॥ उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च खेन परिच्छेद्यत्वं जाग्रदृष्ट्यानां भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य चऽपरिच्छेदकत्वम् तथा ते सर्वे भावा वहिर्दृश्यमानाद्वयकालेन कालद्वयेन पूर्णच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे । अन्तरिति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । अनेनेत्यादिना ॥ बाह्यो जाग्रदृष्ट्येषु बाह्यपदार्थेषु व्यवस्थितो कालद्वयत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वद्वयो विशेषोऽन्यहेतुको न भवति ॥ कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अत्रापि हीति ॥ यद्यपि सर्वं जाग्रद्वेदजातं कल्पितं तथापि तत्र यद्योक्तो विशेषः स्फुटः सिद्ध्यति । स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपन्नेनाविशेषेण मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । अव्यक्ता इति ॥ ये मनस्सन्तर्भावरूपत्वादस्फुटा ये च मनसो वहिरूपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःसन्दर्भभावत्वेन कल्पिता मिथ्यैवान-

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्विन्द्रियान्तरे ॥१५॥
जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।

नासौ भेदानामस्तित्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् ।
किन्तुर्हीन्द्रियान्तरकृत एवान्तः कल्पिता एव । जाग्रद्भावा
अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥ बाह्याध्यात्मि-

र्वहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वात् स्फुटत्वविशेषो न मिथ्यात्वमि-
थ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः ॥ श्लोकस्या-
क्षराणि व्याकरोति । यद्यपीत्यादिना ॥ मनस्सन्तर्जनोरथरूपायां
भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वं तत्र हेतुमाह । मन इति ॥ चक्षुरादिपाञ्चत्वे न
मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषाममिथ्यात्वकृतमिति शङ्कां
वारयति । नासाविति ॥ सर्व्वसम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्ववि-
शेषप्रतिभानात्नासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं
प्रभवतीत्याह । स्वप्ने ऽपीति ॥ अयं विशेषस्तर्हि केन सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य
चतुर्थपादार्थमाह । किं तर्हीति ॥ मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावानां वासना-
मात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । बहिर्भावानां चक्षुरादिबहिरिन्द्रियस-
म्बन्धात् युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि तद्व्यती-
त्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि सम्भवात्प्रायुक्त-
मनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति । अन्त इति ॥ १५ ॥ भवतु सर्व्वस्य
कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्व्वकल्पना केन हारेणेत्याशङ्क्याह । जीवमिति ॥
आत्मा हि सर्व्वं स्वमायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं
कल्पयति । तत इति ॥ तत्तद्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः
स्वयमेव जीवमापद्यते । तद्वारेण पुनर्नानाविधान् भावान् निर्भिभीते ।
ज्ञानकृतिवैषम्यात्तत्कल्पेषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यं
प्रश्नसुत्वापर्यति । बाह्येति । पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः
सुखदुःखं ज्ञानं रागद्वेषेवमादयस्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्त-
जनैमित्तिकताऽस्ति । बाह्यान्निमित्तोक्त्याध्यात्मिका भवन्ति । तानपि

वाच्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः॥१६

कामां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्प-
नायाः किं मूलमिति उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकमहं
करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं लक्षणम् । अनेनैवं लक्षण एव
शुद्धे आत्मनिरञ्जामिव संप्रकल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन
क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्मानाविधान् भावान्
वाच्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतु-
रित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायाम-
धिष्ठतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथा-
विद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति ।

निमित्तीकृत्येतरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया
च कल्पनायां मूलं वक्तव्यम् । निष्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।
श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति । उच्यत इति ॥ हेतुफलात्मकमि-
त्युक्तमेव व्यनक्ति । अहमिति ॥ हेतुफलभावविकलं परिशुद्धात्कर्म
जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति । अनेनैवमिति ॥ आरोपस्याधिष्ठानापेक्षास्ती-
त्यत्र दृष्टान्तमाह । रञ्जामिवेति ॥ द्वितीयतृतीयपादौ विभज्यते ।
तत इति ॥ तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तृजीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः ।
यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथापि तस्य कल्पनाविशेषो
विशेषहेतुव्यतिरेकेण न सम्भवतीति शङ्कते । तत्रेति ॥ चतुर्थपादेनोत्तर-
माह । उच्यत इति ॥ कल्पितो विशिष्टरूपेणेति शेषः । अधिष्ठतः
स्वामित्वेन सम्बन्धेन सम्बद्ध इत्यर्थः । इति शब्दः श्लोकाक्षरपरयोजना-
समाप्तिद्योतनार्थः ॥ प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति । अत इत्यादिना ॥
सत्त्वद्रूपानाद्युपयोगे तद्वत्त्वादि भवति । असति न भवतीत्यन्यव्यतिरेक-
रूपाख्यायात् भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानसत्यद्यते । ततस्तुत्या-

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलसृ-
तिस्ततस्तद्विज्ञानतदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि ।
तेभ्यस्तत्सृतिस्तत्सृतेषु पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्सृ-
तिस्तत्सृतेषु पुनस्तज्ज्ञानानीत्येवं वाच्यानाध्यात्मिकांश्चे-
तरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीव-
कल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा
लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता एवमेवेति रज्जु-

दिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽपरेद्यरुक्त्वोरुभवोरपि
हेतुफलयोः सृतिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनासमानजातीये कर्त्तव्य-
ताविज्ञानम् । ततश्चाभिलषिततत्प्रादिफलार्थत्वे पाकादिक्रियातत्का-
रकतत्त्वलादितत्फलान्निमित्तत्वादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति ।
ततो हेत्वादिसृतिः । ततस्तदनुष्ठानम् । ततश्च फलमित्यनेन क्रमेण
मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृतां कल्पनामुपसंहरति ।
एवमिति ॥ १६ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति ॥
श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्त्तयति । तत्रेति ॥ पूर्वश्लोकः सप्र-
त्यर्थः । जीवकल्पनाया निवृत्त्यायोगात् अनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्
तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः । सवस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीव-
कल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूतापि कल्पना नावकल्पत इत्याशङ्कते ।
संवेति ॥ उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराख्यवतार्थं व्याचष्टे । दृष्टान्ते-
नेति ॥ सप्रसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधा-
रितत्वमेव स्फोरयति । एवमेवेति ॥ रज्जुरेवेयमित्यनेन

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

मन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वानेकधा
विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि
पूर्वमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पो
भविष्यत् । स यथा स्वरूपाङ्गुल्यादिषु एष दृष्टान्तस्त-
द्धेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया खेन विमृष्टवि-
ज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वात्जीवप्राणायामनन्तभाव
भेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः
॥ १७ ॥

प्रकारेणेत्यर्थः ॥ सर्पादिकल्पनयामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्य-
सति । स्वरूपेति ॥ उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति । मन्देति ॥
पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकद्वारा
विवृणोति । यदि हीति ॥ देवदत्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु
सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्त्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण
निश्चितेनासौ शुक्तस्तथा च रज्जुज्ञानदेव भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टा-
न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिसन्दधानश्चतुर्थपादार्थमाह । एष इति ॥ हेतु-
फलादित्यादिशब्देन कर्त्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादि गृह्यते । विलक्षणत्व-
मेव स्फुटयति । खेनेति ॥ अनारोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेर्विशुद्धत्वं
जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वञ्चेत्यर्थः । तन्मात्रत्व-
मयुक्तं सामान्यविशेषाभावादित्याशङ्काह । सचेति ॥ न च तत्त्वान्यदस्ति
सुखमिति मत्वा विशिनष्टि । अद्वयेति ॥ सच्चिदानन्दाहयात्मा विद्या
विलसितं हैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति । इत्येष इति ॥ अर्हैतश्चतुर्थस्ता-
वन्नोपलभ्यन्ते यत्र हि हैतमिव भवतीत्याद्याश्च हैततत्प्रतिभासमान-
योक्तृप्राप्त्यभावेदयन्यः श्रुतयः श्रूयन्ते ॥ तेनार्हंतं तच्च हैतमविद्यावि-
जम्बितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्त्तते ।
रज्ज्वुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

रज्ज्वुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्ज्वुरेवेति
चाद्वैतं यथा तथा नेति नेतीति सर्वसंसारधर्मशून्यप्र-
तिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूच्यालोककृतात्मविनिश्चयः ।
आत्मैवेदं सर्वं अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽवाह्यः सवाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय एवाह्वय इति ॥ १८ ॥

अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यख्यमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकसु
खेन दर्शयति । निश्चितायामिति ॥ रज्ज्वुरेवेति रज्ज्वां निश्चिताया
तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्थसर्पादिविकल्पः सर्वथा निवर्त्तते रज्जुमात्र-
ज्ञावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा सम्पद्यते तदा सर्वस्यात्म-
विद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवात्मतत्त्वं परिशिष्यते ।
तस्मादात्माऽविद्याविवृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तभागः ॥ अथ ।
रज्जुरिति ॥ तद्वदित्यादि व्याकरोति । तथेति । सर्पस्यापि संसारा-
त्मनो धर्मस्यात्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं
विज्ञानमेव सूच्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः
शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः । आत्मविनिश्चयमेव
विशिनष्टि । आत्मैवेति ॥ सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः पूर्णत्वं तस्योच्यते ।
पञ्चभाविना कारणेन संशयेऽन्योऽपूयः पञ्चाङ्गाविना कार्येण सम्ब-
न्धविधुरोऽनपरमनन्तरं किञ्चिदप्यनन्तरं सिद्धेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्षमवा-
ह्यत्वं कार्यकारणस्य दृष्टभूयकत्वेनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह ।
मवाह्येति ॥ विशेषणत्वं कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम् ॥ जगत्तादिसम्बन्धा-
भावे कारणमविद्यासम्बन्धराहित्यं दर्शयति । अत्रय ईरितुं ॥ न खल्वविद्या
तत्र कारणत्वेन सम्बन्धमनुभवति । तस्य पूर्णत्वं तत्रैरणानपेक्षत्वादित्याह ।

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पतः ।

मायैषा तस्य देवस्य यथा सम्मोहितः स्वयम् ॥१६॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भा-
वैरेतैः संसारलक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । शुशु
मायैषा तस्यात्मनो देवस्य । यथा मायां विना विहित-
मायागगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तृभिराकीर्ण-
मिव करोति तथेयमपि देवस्य माया यथाऽयं स्वयमपि
मोहितो भवति । सम माया दुरत्ययेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

एक इति ॥ द्वैताद्वैतव्यावृत्त्यर्थमवधारणं न विद्यायाः । निराश्रयत्वोप-
पत्तेः । आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात् । तत्रैव सा प्रविशतीति चेत् सत्यम् ।
अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्त्वं प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन् प्रवेष्टुं
प्रभवतीत्याह । अद्वय इति ॥ १८ ॥ आत्मनो द्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावै-
स्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते । प्राणादिभि-
रिति ॥ सिद्धान्तो स्वाभिसन्धिसुद्धाटयद्वुत्तरमाह । मायेति ॥ चोद्यभागं
विभजते । यदीति ॥ उत्तरार्द्धमुत्तारत्वेन व्याकरोति । उच्यत इति ॥
मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ तामेव मायां कार्यद्वारा
स्फोरयति । यथेति ॥ यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथा
ऽयमात्मा स्वयमेव मायासम्बन्धामोहितो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव
मायाधिगतिरित्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगवतापि सूचितमित्याह ॥
समेति ॥ १६ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।
 गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥
 पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः ।
 लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्थि-

के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्पान्ते स यथेत्यपेक्षयां प्राणादिविकल्पनामुदाहरति । प्राण इति ॥ प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्येश्वरो वा स जगतो हेतुरिति प्राणविदो हिरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रम् । स्वतन्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थमानत्वायोगात्तदस्येश्वरवादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति । भूतानीति चेति ॥ पृथिव्यग्नेजोवायवस्तत्त्वानि तानि च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रम् । न हि भूतानि स्वतः सिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्यस्य सत्त्विकत्वयोगाद्बुद्धिगतौष्णस्य बुद्धिविषयत्वाददर्शनात् । अतो भूतानि जगत्कारणीति कल्पनैवेत्यर्थः । सूक्ष्मरजस्तमांसि त्वयो गुणाः सास्येनावस्थिता जगतो महदादिलक्षणस्य कारणमिति साङ्ख्याः । तदपि कल्पनामात्रम् । सास्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलयाभावप्रसङ्गात् । वैषम्यभङ्गनस्य च निहेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतुकत्वे हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षयामनवस्थानादित्याह । गुणा इतीति ॥ कल्पनान्तरमाह । तत्त्वानीति चेति ॥ २० ॥ आत्मविद्या शिवेति सङ्क्षेपतत्त्वाणि तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकारा इति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्वित्वव्याघातादित्यर्थः । एकस्यात्मनो विश्वादयः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् । निरंशस्य त्म-

वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
भोक्तेति च भोक्तृविदोभोज्यमिति च तद्विदः ॥२२

त्यन्ताः । अन्ये च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता
नोऽयभेदानुपपत्तेरित्याह । पादा इतीति ॥ वात्स्यायनप्रभृतोनां कल्पनां
कथयति । विषया इतीति ॥ शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमाना-
स्तत्त्वमिति विभ्रममात्रम् ॥ विषयस्य विषयाणाञ्च दूरमत्त्वमनन्तरम् ।
उपभुक्तं विधं हन्ति विषयाः स्मरणादपीति ॥ विषयानुसन्धानस्य
निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ भूर्भुवः स्वरिति
त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् ।
स्थानभेदेन त्वत्वे तदानन्त्यस्य दुरुत्तरत्वात्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह । लोका इतीति ॥ अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्तत्फलदातारो नेश्व-
रस्तथेति देवताकाण्डोयाः । तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रत्यक्षम-
मेव फलदात्वत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणो-
पकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिदर्शनात्
तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति ॥ २१ ॥ अग्रे-
दादयो वेदा सत्त्वारस्तानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् ।
न हि वेदा लौकिकवर्ण्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां
वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमशोच्चारणोपलब्धोऽन्यतरगतो वर्णेष्व-
रोच्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवा-
च्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह । वेदा इति ॥ ज्योतिहोमादयो
यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि
भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्यख्यास्याधो द्रव्यं देवता त्याग इत्यलैकैककि-
न्यत्तविज्ञानाभावात्सुदायस्य चावस्तुत्वादित्याह । यज्ञा इति चेति ॥
भोक्तृवात्मा न कर्तेति साङ्ख्यः । तत्र भागो यदि विक्रिया स्वीक्रियते
तर्हि कथं नानित्यत्वादिसङ्गः स्वभावत्वे यदा स्यादिति विषयसन्निधौ
भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह । भोक्तेति चेति रूपकारास्तु भोक्तृत्वं वस्त्विति
प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदेवान्यथात्वदर्शनादैक-

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
 मूर्त्त इति मूर्त्तविदो अमूर्त्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥
 काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
 वादा इति वादविदो भवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

भेदा रज्ज्वाभिव सर्पादयः तच्छून्ये आत्मनात्मस्वरूपा

रूप्यासम्भवादित्याह । भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥ आत्मासूक्ष्मोऽणुपरि-
 माणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीरव्यापिष्वेदनानुस-
 भवानासिद्धेरित्याह । सूक्ष्म इतीति ॥ स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मैति
 लोकायतभेदः । तच्च न । मृतसुषुप्तयोरपि सङ्घाताविशेषाच्चैतन्यप्रस-
 ज्ञात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सङ्घातस्य चावस्तुवादित्याह ।
 स्थूल इति चेति ॥ मूर्त्तस्त्विन्द्रियादिधारी महेश्वरशुक्रादिधारी वा
 परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादिशरीर-
 वत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वाज्जीवाविग्रहकल्पनश्च । विग्रहाभावे
 जीवाभावादयुक्तमित्याह । मूर्त्त इति ॥ अमूर्त्तः सर्वकारण्यूनः निःस्व-
 भावः परमार्थ इति न्यूनवादिनः । तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो
 निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह । अमूर्त्त इति चेति ॥ २३ ॥ कालः
 परमार्थ इति ज्ञेयत्वविदः । तच्च न । कालैक्ये रुद्धतादिव्यव-
 हारायोगत् । तद्वानात्मेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः ।
 उदयकाल इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च
 क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथाकालानवच्छिन्नत्वेन
 क्रियानित्यत्वापातादित्याह । काल इतीति ॥ स्वरोदयविदस्तु दिशः
 परमार्थ इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तद्विदामपि पराजयदर्शनादि-
 त्याह । दिश इति चेति ॥ धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वाटा वस्तुभूता
 भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रम् । तास्मादिस्वभावं स्थिते नष्टे
 च कनकादिस्वभावसम्भवात् । मन्त्रवादेऽपि कालदर्शने भवति । अका-

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मा च तद्विदः ॥ २५ ॥
पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।
एकत्रिंशकः इत्याहु रनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥

निश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः ।

तदपि स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपगमः श्रामोहमात्रमित्याह । वादा इतीति ॥
भवानानि चतुर्दश वस्तूनीति भुवनकोषविदः । तदपि कल्पनामात्रम् ।
तेषामदृष्टत्वात् । न च तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्श-
नादित्याह । भुवनानीति ॥ २४ ॥ मन एवात्मेति लोकायतभेदः । तदपि
भ्रान्तिमात्रम् । तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः । अस्वातन्त्र्ये च घट-
वदनात्कृत्वात्करणत्वाच्च दोषवदात्कृत्वायोगादित्याह । मन इति ॥ बुद्धि-
रेवात्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्पुष्पे व्यभिचाराहे-
त्यस्य च घटवदतिरिक्त्वेत्यादित्याह । बुद्धिरिति ॥ चित्तमेव बाह्या-
कारमून्यं विज्ञानम् । तदेवात्मेत्यपरे । तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषा-
त्तत्त्वं भ्रान्तित्वमित्याह । चित्तमिति ॥ धर्माधर्मा विधिनिषेधचोद-
नागम्यो परमार्थाविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकाला-
दिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्तिं दर्शनादित्याह । धर्मेति ॥ २५ ॥

प्रधानमूलप्रकृतिः । मूढदृक्कारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविरुतयः ।
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति
षोडश विकाराः । पुरुषस्तु दृशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चो
वर्त्तन्ति साङ्ख्याः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्याव-
र्त्तकत्वे दैव्यात् व्यावर्त्तकत्वे च व्यावर्त्यं प्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरि-
त्याह । पञ्चविंशक इति ॥ पातङ्गलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंश-
तिपदार्था इति विवक्षयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्नर्भावाद-
धिकत्वात्पुनपत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह । षड्विंश
इति चेति ॥ पातङ्गलास्तु रगाविद्यानियतिकालकलामायाधिकास्त

लोकान् लोकविदः प्राञ्जराश्रमा इति तद्विदः
स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥
सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

प्राणादिज्ञोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फलगुप्रयोजन-

एवैकविंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तच्च । क्लेशत्वेऽपि रागाविद्ययो-
रवान्तरभेदवदस्यदादेरपि तद्विज्ञत्वेन सङ्ख्यातिरेकात् तस्य रागोपलक्षि-
तत्वेन तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन च शून्यतापातादविद्यामाययोश्चैक-
त्वदवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्त्यैः सङ्ख्यातिरेकतादवस्थम्
कालकलासु च तत्प्रसिद्धेरित्याह । एकविंशक इति ॥ अनन्तः पदा-
र्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् । तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् ।
विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह । अनन्त इतीति ॥ २६ ॥ लोकानुर-
ञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचि-
त्वं चानुरञ्जनस्थेश्वरेणापि कर्तुंमशक्यत्वादित्याह । लोकानिति ॥
दक्षप्रभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेषस्याश्रमश-
ब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गाज्जातेश्च दुर्विवेचनत्वात्तन्मूलकस्याश्रमस्य
दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्यैव देहसमवायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे-
चात्मनि तदसमवायादित्याह । आश्रमा इतीति ॥ वैयाकरणास्तु स्त्रीपुं-
नपुं रुकं शब्दजातं तत्त्वमिति वक्ष्यन्ति । तदप्ययुक्तम् । ख्यादेः शब्द-
स्वभावत्वे सर्व्यादीनां विलिङ्गत्वयोगादेकस्यानेकस्वभावत्वसम्भवादौ
पाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति ॥
हे ब्रह्मणी वेदितव्येपरं चापरश्चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे
कचिदपि ब्रह्मत्वायोगात् वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । परावर-
मिति ॥ २७ ॥ सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः ।
तदपि कल्पनामात्रम् । सतोऽसत्तत्त्वोत्पाद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति
मत्वाह । सृष्टिरित्यादिना ॥ यथोक्तकल्पनाधिष्ठानं सूचयति । सर्व्वे चेति ॥
उदाहृतानुदाहृतान् कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते ते सर्व्वेऽपि प्रक-

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वं दा॥२८
यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

त्वाद्वक्तो न कृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

किं वञ्चना प्राणादीनामन्यतममुक्तममुक्तं वाऽन्यं यं भावं
पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्वमिति
स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति वा तच्च
दृष्टारं सभावोऽवति यो दर्शितो भावो स भूत्वा रक्षति ।

तात्त्विकेव कल्पनावस्थायां कल्पान्ते नात्मनः कल्पितत्वम् । सर्वस्य कल्पित-
त्वेनाधिष्ठानत्वाद्योगादित्यत्रे ॥ प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह । प्राण-
इति ॥ तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्त-
भिन्नेत्येताह । तत्कार्येति ॥ अन्तिमपदार्थं स्फुटयति । अन्य-
इति ॥ कुलधर्माग्रामधर्मा देशधर्माश्चेत्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते ।
तेषामात्मनि तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति रज्ज्वात्मिति ॥
आत्मनोऽधिष्ठानयोग्यतार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह । तच्छून्य इति ॥ किमिति
समुदायार्थः लोकानामुच्यते । लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु
किं न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रत्येकमिति ॥ २८ ॥

लौकिकानां परीक्षकाणाञ्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यानन्तत्वा-
दशेषतस्तेषामिहाहर्तमशक्यत्वं दृष्ट्वा सङ्क्षेपमात्रमाचष्टे । यं भावं
मिति ॥ पादत्रयं विभजते । किं वञ्चनेत्यादिना ॥ तमेव भावं विशिनष्टि ।
यो दर्शित इति ॥ स कथं दृष्टारं रक्षतीत्यपेक्षायामाह । असाविति
कायकपुरुषतादात्म्यापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रकटयति । स्वेनेति ॥
साक्षादसंस्कारणरूपत्वेन तत्रैव निराभापाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमुपा-
सत्य निवारयतीत्यर्थः चतुर्थपादं व्याचष्टे । तस्मिन्निति ॥ एतेनान्यत्वं

तज्ज्ञावति स भूत्वासौ तद्गृहः समुपैति तम् ॥२८॥

स्वेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन् गृहस्तद्गृहस्तदभि-
निवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतारमुपैति । तस्या-
त्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतैः प्राणादिभिरा-
त्मनोऽष्टयग्भृतैरष्टयग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव सर्पादि-
विकल्पनारूपैः षष्ठ्यगेवेति लक्षितोऽप्यलक्षितो मूढैरित्यर्थः ।
विवेकिनान्तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नात्मव्यति-
रेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । इदं सर्वं पदमा-
त्मेति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जु सर्पवदात्मनि
कल्पितानामात्मानञ्च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन

प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तस्तर्हि प्राणादीनामात्मवत्त्वं प्रामित्याशङ्क्य
कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वाच्चैवमित्याह ॥ एतैरिति ॥ २८ ॥
उक्तज्ञानस्तुत्वर्थमाह । एवमिति ॥ पूर्वार्द्धं व्याकरोति एतैरिति ॥
कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्त्वास्फुरणयोरभावात्तद्वैशात्मनि
भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तदन्येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याह ॥
विवेकिनान्विति ॥ प्राणादीनामात्मातिरेकेणासत्त्वे प्रमाणमाह ।
इदमिति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति । एवमिति ॥ तत्त्वेनात्मवेदनोपायं
सूचयति । तत्त्वेनेति ॥ स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृष्ट्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्य-
त्वादिहेतुरत्र युक्तिरित्युच्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेद किङ्करो न
भवति किन्तु स यं वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो
वेदार्थव्याख्यानमभिनयति । इदमिति ॥ ज्ञानकाण्डं साक्षाद्वैतवस्तु-
परम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधनद्वारा परम्परया तस्मिन्
पर्यवसितम् । सर्वे वेदा यत्पदमात्मनोति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो
वेदार्थविषयमुक्तं व्यनक्ति । न ह्येति ॥ तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगा-

एतैरेषोऽप्यग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभागतः कल्प-
येत् कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्यमदोऽन्यपरमिति ।
न चानध्यात्मविद्देवान् ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न चानात्मवि-
त्कश्चिद्विद्याफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥
यदेतद्वै तस्याः सत्त्वमुक्तं युक्तितस्तद्देवान्प्रमाणावग-
तमित्याह । स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असदस्वात्मिके
ऽसत्यौ सदस्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च
प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवहाराकीर्णमिव
गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम् ।

तत्स्वरूपमतश्चाध्यात्मविदेव याथात्म्येन तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे
स्मृतिमुदाहरति । न हीति क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञान
मग्निहोत्रादिक्रियायाश्च शुद्धिद्वारा तस्मिन् पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन् प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां
प्रमाणानुपाहकत्वादानाभासत्वमवसेयमित्याह । स्वप्नेति ॥ श्लोकस्य
तात्पर्यार्थमाह । यदेतद्वैतस्येति ॥ असत्त्वे सत्त्ववत् प्रतिभानं कथमित्या-
शङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नेति । प्रसारितानि तत्र तत्र
प्रकटतां प्रापितानि । पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु हृष्टेषु
ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुञ्जनपदार्थैतेषां
व्यवहारास्तैराकीर्णमिति योजना ॥ दृष्टान्तव्यसनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न समुच्चूर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथाविश्वमिदं द्वैतं सम-
स्तमसदृष्टं केत्याह । वेदान्तेषु । नेह नानास्ति किञ्चन ।
इन्द्रो मायाभिः । आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्मैवेदमग्र आ-
सीत् द्वितीयाद्वै भयं भवति । नतु तद्द्वितीयमस्ति । यत्
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिषु विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुद-
र्शिभिरेभिः परिहृतैरित्यर्थः । तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबुद्बुद-
सन्निभम् । नागप्रायं सुखाद्धीनं नागोत्तरमभावगमिति
हि व्यासस्मृतेः ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं
श्लोकः यदा तितथं द्वैतमात्मैवैकः परमार्थतः सन् तदेदं
निष्पन्नं भवति । सर्वोऽयं लौकिको वेदिकश्च व्यवहारो
ऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधः । निरोधनं नि-

यथा चेति ॥ गन्धर्वनगराकारं चकारार्थः । नेह नानास्ति किञ्चनेति
वेदान्तः । द्वैतस्य वस्तुतोऽरुत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति । तम इति । तमसि
मन्दाभ्यकारे राज्यामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्भ्रान्त्या भाति तन्निभं
तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तज्ज्ञातीव चञ्चलमालक्षितं नाशप्रयं वत्त-
मानकालेऽपि तद्योग्यतारुच्यत् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपल-
भ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशयस्तम् । नाशादूर्ध्वमरुच्यमेवापग-
च्छति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्रमाणयु-
क्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधनेनाद्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थितं निर्वृति-
रितमर्थं तं सङ्गृह्णाति । नेत्यादिना ॥ श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । प्रकर-
णेति ॥ कोऽसौ प्रकरणार्थस्तस्य सङ्गृहे किं सिद्ध्यति तदाह ।
यदेति ॥ व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्त-

रोधः प्रत्यय उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः
 साधनान्मोक्षस्य मुमुक्षुर्भोचनार्थी मुक्तो विमुक्तबन्धः ।
 उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्बद्धादयो न सन्तीत्येषा परमा-
 र्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्यास्या-
 सत्त्वात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति । यद्ब्रह्म नानेव पश्यति ।
 आग्नेवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् । एकमेवाद्वितीयमिदं सर्वम् ।
 यदयमात्रेत्यादिना श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो
 क्षुत्पत्तिः प्रत्ययो वा स्यान्नासतः शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमु-
 त्पद्यते लीयते वा । अद्वयस्योत्पत्तिप्रलयवच्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

दाहः । तदेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । उत्पत्तीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रअप्रति-
 वचनाभ्यां प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्ट-
 यति । यत्र हीति ॥ द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य
 किं द्वैतस्य तौ किंवाऽद्वैतस्येति आद्यं विकल्पं दूषयति । सतो हीति ॥
 द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥ व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्ति-
 प्रलयावित्याशङ्काह । यत्त्विति ॥ विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्
 कल्पितत्वाद्भ्रुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वा-
 सुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा दयोर्वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । न हीति
 रज्जुः पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । न
 चेति ॥ बहिरूपलब्धिविरोधादित्यर्थः ॥ तृतीयं निरस्यति । न चेति ॥
 उभयतो मनोरज्जुलक्षणेन रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ हयाधार-
 त्वोपलब्धादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्वैतस्य मानसत्वाविशेषाच्च तत्त्वतो जन्म-
 विनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दाष्टान्तिकमाह । तथेति ॥ द्वैतस्य
 न कुतश्चिन्तात्त्विकौ जन्मविनाशाविति शेषः । मानसत्वासिद्धिमाशङ्काह ।
 न हीति ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पनाभावाविति निगम-
 यति । अत इति ॥ न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम् ।

यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादिलक्षणाः कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वाविशेषाद्वैतस्य । न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधाद्यभावः परमार्थतेति । यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा च सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावात् शून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य

भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापाराद्वैते तदव्यापारादभावबोधने व्याप्तस्य भावबोधने व्यापारविरोधाद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्नोति शङ्कते । यद्येवमिति ॥ अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्यशङ्काह । तथा चेति ॥ अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कृतं शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्यशङ्काह । इतस्तेति ॥ नात्र प्रामाणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादेरज्जुरधिष्ठानम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति । तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्योङ्कारप्रकरणे परिहृतमेतन्नोद्यं कथं सद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह । नेत्यादिना ॥ तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तसम्यतिपक्ष्या चोदयति । आहृति ॥ स्वमतसम्मतस्यैव दृष्टान्तेत्यनियमात् । प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवात् । भ्रमबाधे परिशिष्यमाणस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वात् द्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरणं तद्वैतन्यस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वाच्च शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ अद्वैतमसदप्रामाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते । रज्ज्वति ॥ रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकं आत्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वाद्ययमेन भ्रमा-

चाभावात् न रज्जुसर्पादिविकल्पनाया निरासदत्वानुप-
पत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत् कथमुज्जीवसीत्याह । रज्जुरपि
सर्वविकल्पस्यासदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः ।
न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोप-
पत्तेः । रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एकान्तेनावि-
कल्पितत्वादविकल्पितरज्ज्वंशवत्प्राक्सर्पाभावाविज्ञानात् ।
विकल्पयितुश्च प्राक्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेव
सत्त्वानुपपत्तिः । कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य
हैतविज्ञाननिवर्त्तकत्वम् । नैष दोषः । रज्ज्वा सर्पादिवदा-

विषयत्वाच्चासत्त्वमित्युत्तरमाह । नैकान्तेनेति ॥ अप्रामाणिकत्वहेतो-
रनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह । अविकल्पितेति ॥ नाऽयं सर्पो रज्जु-
रेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपुरोवर्त्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामा-
णिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामा-
णिकत्वाभावेऽपि सन्नेवात्मा भविष्यतीत्यर्थः ॥ आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्व-
न्तरमाह । विकल्पयितुश्चेति ॥ आत्मनो ह्यैतन्माधिष्ठानत्वेन सम्भा-
वितत्वाद्बाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वं अस्योत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च
प्रमाणविषयत्वेऽपि नास्ति शूक्ष्मेत्युक्तम् ॥ इदानीं प्रमिते धर्म्मिणि
प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र हैताभावप्रमापकं शास्त्रमयुक्तमिति
शङ्कते । कथमिति ॥ प्रतिपक्षे धर्म्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य
विशेषणवैफल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण
स्फुरणाङ्गीकरणात् तस्मिन् प्रतिपक्षे हैतस्य प्रतिषेधः सम्भवतीति
परिहरति । नैष दोष इति ॥ अत्राविषयस्यात्मनोऽध्यासानुगततया
स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति । कथमिति ॥ स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्बि-
कल्पकस्फुरणोऽपि सविकल्पकव्यवहारे समारोपितसंस्पृष्टाकारेण
अत्राविषयत्वमविरुद्धमित्याह । सुखरूपमित्यादिना ॥ उक्तन्यायेनात्मप्र-

तन्नि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् कथं सुख्यहं दुःखी मूढो
जातो मृतो जीर्णो देहवान् पश्यामि ध्येयताव्यक्तः कर्त्ता
फलही संयुक्तो वियुक्तः जीर्णो वृद्धोऽहं ममैतदित्येवमादयः
सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्राव्याभि-
चारात् यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशे-
ध्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यत्वं शास्त्रेण । अकृत-
कर्त्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम् । यतोऽविद्याध्या-
रोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेरात्मनः स्वरूपेणानव-
स्थानं स्वरूपावस्थानञ्च श्रेय इति । सुखित्वादिनिवर्त्तकं
शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्यूलादि-
वाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वादपि सुखित्वादिभेदेषु नानु-

तीतेः सिद्धत्वात्प्रतिपक्षे तस्मिन् द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरतेति फलित-
माह । यदा चेति ॥ न केवलमारोपितविशेषणैर्विशेष्यस्यात्मनः स्वरूप-
स्फुरणस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्त्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रमाण्य-
प्रसङ्गाच्चैवमित्याह । अकृतेति ॥ स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि
शास्त्रस्य फलाभावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याह । अविद्येति ॥ प्रति-
षेधशास्त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः ॥ निःशेष-
दुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्या-
शङ्क्याह । स्वरूपेति ॥ इति प्रसिद्धं सोलशास्त्रेऽप्यति शेषः ॥ द्वैत-
निवर्त्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । आत्मनीति ॥
असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्स्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्या
अमविषयशुक्तीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमा-
हात्मप्रादुर्भावा न प्रतिभाति तच्चऽचिन्त्यशस्त्रविद्याप्रभावादात्मनि स्फुर-
त्यपि सुखित्वाद्याध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेण स्फुरणमविरुद्धमित्याह ।
आत्मेति ॥ विषये भ्रमानुपपत्तिरित्याह । यदीति ॥ उक्तमर्थं कथय

भावैरसङ्गिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

एतत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तस्यान्वाधारोपितसुखित्वादिलक्षणो विशेषः । यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता तस्मिन्निर्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः । यच्चसुखित्वादिशास्त्रमात्मनसात्मसुखित्वादिविशेषनिवृत्तार्थमेवेति सिद्धम् । सिद्धन्तु निवर्त्तकत्वादित्प्रागमविदां सूत्रम् ॥ ३२ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह । यथा रज्ज्वाससङ्गिः सर्पधारादिभिरद्वयेन रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा-

निगमयति । तस्मिन्निति ॥ असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति । यत्त्विति ॥ अस्थूलमशोकानारमितादि वक्तव्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते ॥ उक्तेऽर्थे द्विविधाचार्यसम्प्रतिमाह । सिद्धं त्विति । अङ्गणपटानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्नज्वरदसंस्पृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्त्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थेति तदयुक्तम् । सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नानारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्याशङ्काह । भावैरिति ॥ भावा व्यावृत्ता विशेषास्तो च व्यभिचारित्वादसन्नो रज्जुसर्पवदद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनावयवव्यावृत्तानुगतपूर्वसत्ताचिदेकतानः सूत्रात्मैव सूदैर्मीह माहात्म्यात् कल्प्यते । न वस्तुतः सामान्यविशेषभादोऽस्ति । परस्परान्यत्वादित्यर्थः । विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तादात्म्येन कल्पितत्वात् तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह । भावा इति । अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः ।

भावा अथद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते । एवं प्राणा-
दिभिरनन्तरसद्भिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न ह्यप्रच-
लिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । न
चात्मनः प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न
परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसद्भिरेव
प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्व-
विकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । सदैकस्वभा-
वोऽपि संस्ते च प्राणादिभावा अद्वयेनैव सताऽऽत्मना विक-

सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्वे वस्तुनः सिद्धे निरो-
धादेर्दुःसाधनत्वसुचितमिति फलितमाह । तस्मादिति ॥ श्लोकात्पर्य-
दर्शयति । पूर्व्वेति ॥ निरोधादिष्वर्ध्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तु वस्तु-
भूतमिति पूर्व्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषेणाश्रित्य
निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्कते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्-
प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ तत्र पूर्व्वार्द्धगतान्यक्षराणि ह-
न्तेन व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणा-
नारोपितत्वाद्ज्जुद्रव्यस्य व्यावहारिकसत्त्वत्वसुज्ञेयम् । अविद्यमानैरय-
मात्मा कल्प्यते न परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणा-
दीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःसन्दि-
मातृत्वप्रतीतेर्दृष्टात्वं स्पष्टप्रवदित्याह । न हीति ॥ आत्मपरिणाम-
त्वान्ननश्चलनमनस्येतेषां प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्य-
शङ्क्याह । न चेति ॥ न हि विभोरात्मनो नभोवज्जलनं वास्तव-
मवकल्पते । न च तदभावनिरवयवस्य परिणामसम्भावनेत्यर्थः ।
प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासम्भवे फलितमाह । प्रचलितस्येति ॥
प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भावमाना भावा

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

ल्पिताः । न हि निरासदा काचित्कल्पनोपलभ्यते अतः स-
र्वकल्पनासदत्वात्स्वेनाग्ननाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पना-
वस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पा-
दिवत्तासादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता अभया अतः
सैव शिवा ॥ ३३ ॥ कुतश्चाद्वयता शिवा नानाभूतं पृथक् ।

न परमार्थतः सन्नो भवितुमुक्तं हन्ते । दृश्यत्वजडत्वादिना स्वभाव-
व्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं
दर्शयन् पूर्वार्थाच्चराणां व्याख्यानमुपसंहरति । अत इति ॥ अद्वयस्य
परमार्थत्वात् तदात्मना कथमात्मकल्पितः स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पि-
तस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह । परमार्थसत्त्वेति ॥ अविद्याव-
शादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह । सदेति ॥ प्राणादीनामसत्त्वे
सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह । ते चेति ॥
कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवक-
ल्प्यते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥
सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवे-
धाभावात्तदनुवेधानु सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादिभावानां
वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः ॥ चतुर्थ
पादार्थमाह । अत इति ॥ स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचाराङ्गी-
कारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायामेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्प-
नामात्मस्याशिवत्वान्वयवमित्याह । कल्पनेति ॥ त्वासादीत्यादिशब्देन
वृषशोकादयो गृह्यन्ते ॥ यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति ।
अद्वयतेति ॥ ३३ ॥ किञ्च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति
स्वतन्त्रेण चेति विवेकव्यम् । नाद्य इत्याह । नात्मभावेनेति ॥ इदं हि
नानाभूतं द्वैतं नात्मतादात्म्येन सिद्धुमर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभा-
वयोक्तादात्म्यायोगात् । भेदादिशून्यत्मादात्म्ये च द्वैतस्य

न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४

मन्यस्यान्वस्माद्यत्तदृष्टं तत्ताश्चिदं भवेत् । न ह्यत्राद्वये
परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्म-
भावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमानं नानावस्त्वन्तरभूतं
भवति । यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन
नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणा-
द्यात्मनेदं विद्यते । कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव ।

नानात्वासिद्धे रित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । न स्वेनेति ॥ स्वेन सत्ता-
प्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणस्यातन्त्येणापि नेदं द्वैतं सिद्धं पारयति ।
तथा स्वातन्त्र्ये सत्यात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किञ्च
किमिदं द्वैतमन्योऽन्यं पृथक् पृथग्वेति विवेक्तव्यं नाद्य इत्याह । न
पृथगिति ॥ नहि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथगेव सिद्ध्यति । पृथक्कस्य
चर्मप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योऽन्याययत्वाद्धर्मत्वस्वरूपत्वयोर्द्वि-
व्यचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूतं सिद्ध्यति ।
षट्पदादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्यवहारलोपापातादिति । न पृथ-
गिति ॥ अतो वास्तवाकारेण सर्वथा निरूप्यमाणसहमेव द्वैतमिति फलि-
तमाह । इति तच्चेति ॥ यदुक्तमद्वयतां शिवेति तत्त्वं हेतुनरो-
पन्यास परत्वं लोकास्य दर्शयति । कुतश्चेति ॥ तदेव स्फुटयति ।
नानाभूतत्वादिना ॥ नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्कमिति ।
तस्य भवकारणत्वं प्रकटयति । अन्यस्येति ॥ तत्त्वं व्याघ्रचोरादाविति
यावत् । तद्व्यकारणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह । न हीति ॥
अधस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणं असदेव भवतीत्याह । इदं-
माह । यथेति ॥ प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया संसारोपितः सर्पो
यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिद्ध्यति । तथा जगदपीदं
जगदात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिद्ध्यदित्यर्थः ॥ एवं प्रथमपादं

वौतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु । यथाऽध्वान्महिषः
पृथग्विद्युत एव । अतोऽसत्त्वान्नापृथग्विद्युतेऽन्योन्यं परेण वा
किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः ।
अतोऽशिवहेतुत्वाभावादहयतैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादि-
सर्वदोषैः सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगै-
रवगतवेदार्थतत्त्वज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्पशून्योऽय-
मात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः । प्रपञ्चोपशमः
प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन् स

व्याख्याय द्वितीयपदं व्याचष्टे । नापीति ॥ कदाचिदपीति कल्पनाव-
स्थायां प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः ॥ न पृथगित्यस्यार्थमाह । तथेति ॥ पृथक्त्वस्यान्यो-
न्याश्रयत्वेन दुर्वचनत्वाद्द्वैधर्मोदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्त्वमधि-
लब्धाविरुद्धम् ॥ नापृथगित्यादि व्याकरोति । अत इति ॥ द्वैतस्य
प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वत्वात्तदन्त्योन्यं वा परेणात्मना वा सङ्गापृथग्भूत्वा
सेदुमर्हति । अतो दुर्निरूपत्वाद् किञ्चित् द्वैतं नामास्तीति ब्रह्म-
विदां मतमित्यर्थः ॥ ८८ं हि द्वैतं भयहेतुस्तदस्पृष्टं पुनरद्वैतमभयमेवेत्यु-
पसंहरति । अत इति ॥ ३४ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतः सर्वेषां न प्रतीतिगोचरत्वमाचरतीत्याश-
ङ्गाह । विगतेति ॥ रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न
सर्वेषामित्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । तदेतदिति ॥ स्तुतिश्च तदुपाय-
प्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः । आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे
दोषाः सङ्गृह्यन्ते ॥ रागादिविमोक्तो यदा कदाचिदनधिकारिणमपि-
सम्भवत्यतो विधिनष्टि । सर्वदेति ॥ सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं
हेतुं प्रपञ्चयति । मुनिभिरिति ॥ विवेके च पदशक्तेर्वाक्यतात्पर्यस्य च

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः॥३५॥
तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।

आत्मा प्रपञ्चोपशम अत एवाद्वयः । विगतद्वेषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः सन्ध्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिकलुषितचेतोभिः स्वपक्षपातदर्शनैस्तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ यस्मात्सर्वानर्थप्रशमनरूपत्वादद्वयं शिवं अभयं अत एवं विदित्वाऽद्वैते स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं सा-

परिज्ञानं कारणमित्याह । वेदेति ॥ एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसम्पन्नसत्त्वा तद्विषयं निरूपयति । निर्विकल्प इति ॥ आत्मनः स्वाक्षुषत्वशङ्कां वारयति । उपलब्ध इति ॥ हिशब्दद्वयत्वार्थमाह । वेदान्तेति ॥ सर्वविकल्पत्वशून्यत्वमात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमविशेषणमात्मनोऽभावत्वं वक्तुमीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतुमङ्गलं पुनरुक्तिं विशेषणयोर्व्यासेधति । अतएवेति ॥ सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति ॥ विगतेति ॥ अनधिकारिणो दर्शयन् वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञानानामपि तदन्तर्भावं सूचयति । नान्यैरिति ॥ ३५ ॥ मिथ्याज्ञानप्रचयसंस्काराद्देदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदार्ढ्यं सिद्ध्यतीत्याह । तस्मादिति ॥ शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्नतिं कुर्वतो लोकावुत्तने विधिनियममाह । अद्वैतमिति ॥ तस्मादित्यस्यार्थमाह । यस्मादिति ॥ एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतावगतिदार्ढ्यार्थं स्मृतिसन्नतिं कर्त्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति । अद्वैत इति ॥ अद्वैतमित्याद्युत्तरार्द्धं विभजते । तच्चेति ॥ जडसादृश्यस्य कथं लोकाचरणमवबुद्धिपूर्वकारित्वादित्याह ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

ज्ञादपरोक्षादजमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतो जडव-
ल्लोकमाचरेत् । अप्रत्यक्षपायन्नात्मानमहमेवंविध इत्यभि-
प्रायः ॥ ३६ ॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिनमस्का-
रादिसर्वकर्मवर्जितस्यक्तसर्ववाञ्छैषणः प्रतिपन्नपारमहंस्य-
पारिवाज्य इत्यभिप्रायः । एतं वै तमात्मानं विदित्वे-
त्यादिश्रुतेः । तदुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा
इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् ।
अचलमात्मतत्त्वम् । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनि-

मर्शलोकेति ॥ लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं
कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूय तात्पर्यमाह । जडवदिति ॥ ३६ ॥

एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिर्न प्रख्यापयन् जडव-
देव विहान् लोकमाचरेदिति योजना । ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्व-
कप्रणामस्य आह्लादिक्रियायाश्च कर्त्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विदुषो जड-
वदाचरणमिति तत्वाह । निस्तुतिरिति ॥ तथापि जीवतां कापि
स्यातव्यत्वादान्नयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्या-
शङ्काह । चलेति ॥ चलञ्चाचलञ्च चलाचले ते निकेतो यस्यान्नयः स तथेति
यावत् । तथापि कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया
प्रवृत्तिप्रौढ्याच्च विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्काह । यतिरिति ॥ आकाङ्क्षा-
पूर्वकं पूर्वाङ्गीक्षराणि व्याचष्टे । कथेत्यादिना ॥ वस्तुनिष्ठाभिमानवत-
स्तत्तत्कर्मसु वर्त्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्याशङ्काह । त्यक्तेति ॥

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥३७॥

मित्तमाकाशवदचलं स्वरूपमाश्रितत्त्वमात्मनो निकेतनमा-
श्रयमात्मस्थितिं विष्णुत्याहमिति मन्यते यदा तदा चलो
देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान्
न पुनर्वाच्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यह-
च्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७॥
वाच्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकञ्च देहादिलक्षणं रज्जु-
सर्पादिवत् स्वप्नमायादिवच्चासत् । वाचारम्भणं विकारो

पारमहंस्यं पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमपामाणिकत्वादिति चेत् सैवं
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह । एवमिति ॥ विदित्वेत्यापातिकं वेदनं व्युत्था-
नहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन् वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता
दुद्भिर्येषामिति तथा । तदेव परं वस्त्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां
ते तथोच्यन्ते ॥ तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्येषान्ते
तथेत्याह । तद्विष्ठा इति ॥ तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमार्थं परा
गतिर्येषान्ते तथेत्याह । तत्परायणा इति ॥ आदिशब्देन सर्वकर्मणि
मनसेत्यादिवाक्यं गृह्यते ॥ कदा पुनश्चनो देहो विदुषो निकेतो
भवति तत्राह । यदेति ॥ अविवाञ्छिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं
निमित्तीकृत्यात्मस्थितिं उक्तविशेषणवर्ती विष्णुत्याहङ्कारममका
रपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावस्त्व-
चलमात्मस्वरूपमेवास्म्य निकेतनम् । चलं पुनः शरीरमुपदर्शितवि-
स्मरणद्वारेणेति निगमयति । सोऽयमिति ॥ अविदुषो विशे-
षार्थं व्यावर्त्यं कीर्त्तयति । न पुनरिति ॥ चतुर्थपादार्थमाह ।
स चेति ॥ ३७ ॥ अहमेव परम्यद्वा न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति
स्मृतिसन्नतिकरणमपि न कालविशेषनियतं किन्तु नैरन्तर्येण
कर्त्तव्यमित्याह । तच्चमिति ॥ अध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

नामधेयमित्यादिश्रुतेः । आत्मा च सवाह्याभ्यन्तरो
ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न आकाशवत्सर्व-
गतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्त्वत्वं स
आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः । इत्येवं तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वीभूतस्त-
दारामो न बाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमा-
त्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनुचलितमात्मानं मन्यमा-
नस्तत्त्वाञ्जनितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्यु-
तोऽहमात्मतत्त्वाददानीमिति । समाहिते तु मनसि
कदाचित्तत्त्वभूतं प्रमन्त्रात्मानं मन्यते इदानीमस्मि तत्त्वी-
भूत इति । न तथात्मविद्भवेत् । आत्मन एकरूपत्वात्
स्वरूपप्रच्यवनासम्भवाच्च । सदैवं ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो भवेत्

तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहादहिरिव स्थितं पृथिव्यादि च
कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमेवेत्यनुभूय स्वयमपि दृष्ट्वा परमार्थवस्तु-
स्वभावमापन्नस्तत्त्वैवासक्तचेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव
तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः स्यादित्यर्थः ॥ पृथिव्यादेर्दे-
हादेच प्रत्येकं परमार्थत्वसम्भवे कथमद्वैतनिष्ठा सिद्धेदित्याशङ्का
व्याचष्टे । बाह्यमित्यादिना ॥ किन्तुभयोस्तत्त्वं तदाह । रज्जुसर्पव-
दिति ॥ उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति ॥
द्रष्टुरात्मनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वात्तुल्यं वाचारम्भणत्वमित्याशङ्काह ।
आत्मा चेति ॥ भवतु परस्यात्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथापि
द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्काह । तत्कृत्यमिति ॥ विशेषणानि
तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तानि अपुनरुक्तानि ॥ द्वितीयाह ॥ व्याचष्टे ।
इत्येवमिति ॥ आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्का बाह्यविषयसक्तिं त्यक्त्वा प्रत्य-

तत्त्वभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

त्वात् सदाऽप्रच्युतात्मदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः । शुनि चैव
श्रवणके च । समं सर्वेषु भूतेषु इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥ इति
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीये आगमशास्त्रभाष्ये
द्वितीयप्रकरणं वैतथ्याख्यं समाप्तम् ॥ २ ॥

मात्मन्येव * परितृप्तत्वादित्याह । न बाह्येति ॥ तत्त्वादप्रच्युतो भव-
तीत्येतत् व्यतिरेकसुखेन व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ अतत्त्वदर्शीति
श्लेष्टः । आत्मविदोनाव्यवस्थितमात्मदर्शतमित्यत्र हेतुमाह । आत्मन
इति ॥ सति स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्रतिषेधो युक्तो न
भवतीत्याशङ्क्याह । सदेति ॥ वस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति ।
शुनि चेति ॥ समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव परिणता नान्ये
तथेत्यर्थः । स्वरूपप्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति । सममिति ॥ तत्र हि विन-
यस्त्वविनयश्चान्तरमिति स्वरूपात्प्रच्यवनसुक्तम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीशुद्धान-
न्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयकारिकाभा-
ष्यटीकायां द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् ॥२॥

* भवेदित्येतदिति पाठान्तरम् ।

ॐ । उपासनाश्रितो धर्मी जाते ब्रह्मणि वर्त्तते ।

ॐकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेति-
प्रतिज्ञामात्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र
द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृ-
ष्टान्तैर्हृद्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः ।
अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापी-
त्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्य-
द्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदज्ञातं सर्वं
वितथं केवलश्चात्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीतप्रक-
रणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधन-

तर्कावष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परममायाद्वैतं पारमार्थिकमपि
तर्कतः सम्भावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारम्भरूपास्योपासकभेदद्वयं ताव-
दपवदति । उपासनेति ॥ देहस्य धारणाद्धर्मी जीवो भूतबद्धताकारेण
ज्ञाते ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन वर्त्तते । स प्रागुत्पत्तेरजः सर्वमित्येवं
कालार्वाक्कृत्स्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाश्रित-
स्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्त्येव शरीरपातादूर्ध्वमित्येवम् । यतो मिथ्याज्ञान-
वानवतिष्ठते तेनासौ रूपणोऽल्पको ब्रह्मविद्धिः स्मृतश्चिन्तिव इत्यर्थः ॥
प्रकरणान्तरमवतारयन् पृथगनुद्वर्तति । ओङ्कारेति ॥ तस्य हि निर्णये
प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञामा-
त्रेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं सङ्क्षिप्यानुवदति ।
ज्ञात इति ॥ तत्रैवाद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञामा-
त्रेण द्वैतभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण
च प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तोत्तरार्थः ॥ तृतीयं प्रक-
रणमाकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति । अद्वैतमिति ॥ नैषा तर्केण क्षतिराप-
नयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं शक्यमित्याक्षिपति । तत्कथमिति ॥

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

त्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा
जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्द्ध्वं
प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहञ्च । यदात्मकोऽहं
प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान उपा-
सनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः ।
साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मावत् तेनासौ कारणेन कृपणो दीनो-
ऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभिरित्यभिप्रायः ।
यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतर्काप्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सहकारितया सम्भा वना-
हेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाह ।
अद्वैतेति ॥ यदि तर्केणाद्वैतं सम्भावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमि-
न्युपासकनिन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राह । उपास्येति ॥ उक्तवचनमात्र-
विरोधित्वादुपासकस्य तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । ५ तर्हि
तत्राजत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राह । प्रागिति ॥ प्रागव-
स्थायां सर्वमिदमजमहञ्च तथेत्युपासके यतो मन्यतेऽतश्च प्रागवस्थ-
ब्रह्माविषया भविष्यत्यजत्वश्रुतिरित्यर्थः । कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मा-
त्ममिदं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याह । यदात्मक इति ॥
इदानीमुत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्त्तमानोऽहं
प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रति-
पद्ये । तत्कृत्यायादिति सम्बन्धः । तलवकाराणां शाखायामुपास्यस्य
ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा युक्तेत्याह । यद्वाचेति ॥ अनभ्युदि-
तमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाशयते उपास्यते वाचा विषयीकृष्यन्ती-
त्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥ भेददर्शनमुपास-

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गतम् ।

सवाच्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया
दीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्त्ते
तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः
रूपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमरूपणभावमजं
ब्रह्म । तद्वि कार्पण्यास्यदं यत्नान्योऽन्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्य-
न्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्तं सदाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयमित्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सवाच्याभ्यन्तरमज-
मकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्प्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्य-
निवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति अविद्य-
माना जातिरस्य । समताङ्गतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् ।
अवयववैषम्याभावात् । यद्वि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं
जायत इत्युच्यते । इदन्तु निरवयवत्वात्समताङ्गतमिति

कमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा सम्प्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां करोति । अत इति ॥
जातिर्जन्म तद्रहितमजाति ॥ तत्र हेतुमाह । समतामिति ॥ जन्मराहित्यं
साधयति । यथेति ॥ अतःशब्दार्थमाह । सवाच्याति । प्रतिज्ञाभागं
विभजते । अरूपणेति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । तद्वीति ॥
दर्शनादिविशेषव्यञ्जहारगोचरीभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नाशि
चोच्यते । तदेव रूपणत्वान्मन्मनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाण-
माह । वाचारम्भणमिति ॥ कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं
प्रकटयति । तद्विपरीतमिति ॥ प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयपादं
व्याचष्टे । तदजातीत्यादिना ॥ सर्वज्ञात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमि-
त्यत्र हेतुं प्रकृति । कस्मादिति ॥ निर्विशेषत्वे हेतुमाह । अवयवेति ॥
हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेकमुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति । यज्ञीत्यादिना ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः ॥२॥
आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः सम-
न्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्प-
वदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायते सर्व
तोऽजमेवं ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तस्मिद्धर्धं
हेतुं दृष्टान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि यस्मादा-
काशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः
क्षेत्रक्षैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित उक्तः । स
एवाकाशममः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्यथोदित

समन्त इति पूर्वत्वसङ्कीर्तनम् ॥ द्वितीयाहं व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥
यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या जायते मत्तेन
भासमानमपि यथा येन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा ऽऽ सर्वतो
देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्वं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति
सम्बन्धः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृशित्वपेक्षाया-
माह । आत्मा हीति ॥ जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याह ।
जीवैरिति ॥ यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्मः स्वगततात्त्विकभेदवाच्य
भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा च सङ्काशो घटाकाशा-
कारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो
भवतीत्यर्थः । कथं सङ्घातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह । घटादिव-
दिति । यथा नृदः सकाशादृष्टादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथि-
व्यादिसङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्ति-

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निर्दर्शनम् ॥ ३ ॥

उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मा-
दात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशादृष्टा-
काशोत्पत्तिसमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्मादेवा-
काशादृष्टादयः सङ्घाता दधोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानी-
यात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मिकाश्च
कार्यकारणलक्षणा रज्ज्वुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत
उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैर्दृष्ट इति । यदा मन्दबुद्धि-
प्रतिपिपादयिपया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां
तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निर्दर्शनं दृष्टान्तो यथो-
दिताकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

रिष्टा तदा तस्यासुप्ततौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह । जाताविति ॥ श्लोकस्य
वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । जातीत्यादिना ॥ प्रथमपादस्यान्तरा-
माह । आत्मेत्यादिना ॥ विमतस्त्वगततात्त्विकभेदमून्यः सूक्ष्मत्वाद्भिरव-
यवत्वादिभुत्वादाकाशवत् । न च परमाण्यादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः ।
तस्यैवासम्मतत्वात् । क्वचिदपि तात्त्विकभेदसम्प्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः ॥ जीवै-
रित्यादिना व्याचष्टे । जीवैरिति ॥ जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः ।
जेतन्न चापि मां विद्मतीतिस्मृतेरित्यर्थः । उदितशब्दस्येदुक्तार्थस्तर्हि पर-
मात्मानः सङ्घातरूपेणोक्तत्वे सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत्याशङ्क्याह । अथ-
वेति ॥ तर्हि नात्मश्रुतेरिति न्यायविरोधः, स्यादित्याशङ्क्याह । जीवा-
त्मानमिति ॥ तृतीयपादं व्याचष्टे । तस्मादेवेति ॥ उक्तेऽर्थे वाक्य-
मवतारयति । अत इति ॥ आकाशस्यावकाशप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ
कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यम् । जातावित्यादेरर्थमाह ।
यदेति ॥ ३ ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा च घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वद्देहादिमङ्गानां तुत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहात्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहाध्यात्मैकत्वे एकस्मिन् जननमरणसुखादिम-
त्यात्मनि सर्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलमाङ्गव्यञ्ज-
स्यादिति य आहुर्देहैतिनस्तान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन्
घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशाद-
यस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

अद्वैतस्य जीववृष्टिस्थितिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीववृष्ट्यस्य
विरोधमाशङ्क्य परिहरति । घटादिस्थितिः ॥ औपाधिकौ जीवानामुत्-
पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिश्चत्वा विरोधाभाववदद्वैतस्य
प्रलयश्चत्वापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकान्तरव्याख्यानं प्रकटयति । यदे-
त्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यथैकस्मिन् स्थितिः ॥ उक्तदृष्टान्तद्वारादेकस्मिन् जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे
जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न युज्यन्ते औपाधिकभेदादित्याह । तद्वदिति ॥
श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्क्यं दर्शयति । सर्वदेहेति ॥ एकात्म्ये कर्त्तव्य-
कस्मिन् कर्त्तारः सर्वे भोक्तारि चैकस्मिन् भोक्तारः सर्वे भवेयुस्त्वव्यव-
स्थान्तरमाह । क्रियेति ॥ व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन् प्रत्यु-
त्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान् प्रतीतिः ॥ किमिदमैकात्म्ये साङ्ख्यं

न सर्वे समयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥५॥

नन्वेक एवात्मा । वादम् । ननु न श्रुतं त्वया आकाश-
वत्सर्वसङ्घातेष्वेक एवात्मेति । यदि एक एवात्मा तर्हि
सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं साङ्ख्यचोद्यं सम्भवति ।
न हि साङ्ख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति बुद्धिस-
मवायाभ्युपगमात् सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूप-
स्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधा-
नस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थ-
स्यात्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो
वार्थः पुरुषेषु भेदेन समवैति ततः प्रधानस्य पारार्थ्य-

किमेकस्मिन् जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वच्चं स्यादि-
त्युच्यते किंवा सर्वोपाधिष्ठात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्व-
स्यादित्यापाद्यते तत्राद्यं प्रत्याह । तद्वदिति ॥ आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य
स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते । नन्विति ॥
सर्वत्वात्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । वादमिति ॥ तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथ-
मङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । ननु नेति ॥ यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि
तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्य चैकस्य प्राप्तिमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति
चोदयति । यद्येक एवेति ॥ आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदाद्
व्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं साङ्ख्यस्य चोद्यं किंवा वैशेषिकादे-
रिति विवक्ष्याद्यं प्रत्याह । न चेदमिति ॥ किञ्चैकात्म्यं दूषयता
साङ्ख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते तन्मानाभावा-
दित्याह । न चेति प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गञ्च कस्यचिदादधत्पुरुष-
शेषमिष्यते । तच्च पुरुषभेदाभावेनोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेद-
सिद्धतीति शङ्कते । भेदेति ॥ अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह । नेत्या-

भात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च
सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्वि-
शेषाच्च चेतनमात्रा आत्मनोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषस-
त्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेद-
प्रयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां प्रधानस्य पारार्थ्यं
हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्या-
नाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं वध्यते सु-
च्यते च प्रधानम् । परञ्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधान-
प्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुष-
भेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छा-

दिना ॥ सङ्क्षिप्तमेवोक्तं विवृणोति । यदि ह्येति ॥ प्रधानस्य पारार्थ्य-
सामर्थ्यादेव पुरुषे कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापविज्ञानप्रसङ्गान्नैव-
मित्याह । निर्विशेषा इति ॥ किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणम-
येकते । न तस्मिन् भेदमपि काङ्क्षते । कतोऽन्यथाप्युपपत्तिरित्याह ।
अत इति ॥ अन्तर्भरणव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं
व्यधिकरणत्वादिति मत्वाह । न चेति ॥ न केवलं प्रमाणम् । न पुरुष-
भेदकल्पना किन्तु प्रयोजनान्न्या चेत्वाह । परेति ॥ ननु न पुरुषसत्ता-
मात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किन्त्येवमपि धितमिति सञ्च-
रादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याह ।
परचेति ॥ वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमङ्गैतं द्वितीयमुत्थापयति । ये त्विति ॥
बुद्धिसुषुप्तदुःस्वप्नाद्वैषम्यप्रत्यक्षधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च
प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थिता समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या
प्रतिदेहमात्रभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः
किंवा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयः । नादयः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्या-
पिनामाश्रयसंबुक्ते सर्व्वकिञ्चनपर्यायेण ज्ञाततादिव्यवहारजनकत्वप्रस-
ङ्गादित्याह । तदप्यसदिति ॥ द्वितीयेत्येकदेशः सत्त्वोऽसत्त्वो वा । प्रथमे

दय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतुनां
 संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । आत्मनःसंयोगाच्च
 स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्-
 पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनाना-
 मात्मनां मनश्चादिभिः सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्यादुरूपा-
 दयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया भिन्नाः सन्ति ।
 परेषां यदि ह्यत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात् स्युरिच्छादयश्चा-
 त्मनस्तथासति द्रव्येण तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । असुत-

घटादिवदात्मनः सत्यैकदेशत्वात् कार्यत्वादप्रसङ्गः । द्वितोये कल्पतैकदे-
 शानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वं आत्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिद्धतीत्याह ।
 स्मृतीति ॥ स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यास्तेषां ग्रहणमितरेषामुप-
 लक्ष्यार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्तसिद्धिरिति शेषः ।
 किञ्चात्मनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च
 सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते । ग्रहण-
 कारणसंयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिसम्भवादित्याह । आत्मेति ॥ किञ्चात्मनसोः
 संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्ये-
 रन् । असमवायिकारणस्य तुल्यत्वात् । न च समुत्पत्तिबुद्धिसंस्कारा-
 यौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः । तेषां तदुद्बोधस्य चात्मनि विप्रतिपन्नत्वे न
 स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावासम्भवादित्यभिप्रेत्याह । युगपदेति ॥ किञ्च समान-
 जातीयानां स्पर्शादिमताच्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः । यथा मङ्गानां
 मेषाणां रज्जुघटादीनाञ्च तदुभयाभावाद्वात्मनां मनश्चादिभिः सम्बन्धा-
 सिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्गुणादिगुणोत्पत्तिः सिद्धतीत्याह । न
 चेति ॥ गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि द्रव्येण
 सम्बन्धवदात्मनो मनश्चादिभिः सम्बन्धः सिद्धति चेद्वेत्याह । न चेति ॥
 स्वतन्त्रं सत्त्वात् द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन गुणादयो
 वेदान्तमते विद्यन्ते । युक्तः पटः खण्डो गौरित्यादिसामानाधिकरण्य-

सिद्धानां समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धत इति चेत् ।
 न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वा-
 न्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मना युतसिद्धत्वे चेच्छादी-
 नामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्म-
 नोऽनिर्मुक्तप्रसङ्गात् । समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति
 द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यम् । यथा द्रव्यगुणयोः समवायो
 नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत् । तथा समवा-
 यसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्य-

दशेनात् । द्रव्यमेव तु कल्पनया तत्तदाकारेण भातीत्यभ्युपगमात् अतो
 इदानीन्तस्मृतपत्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षे दोषमाह । यदि हीति । गुण-
 दयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विन्ध्ययोरिव यदि सूर्यादि चात्मनः सका-
 शादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणादीनां द्रव्येण तद्वदेव सम्ब-
 न्धानुपपत्तेः । इच्छादीनाञ्चात्मना तदयोगात्पारतन्त्र्यसिद्धिरित्यर्थः ।
 अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते । अयु-
 तेति ॥ किमिदमयुतसिद्धत्वमपृथक्कालत्वं किं वा पृथग्देशत्वमपृथक्-
 स्वभावत्वमाहोस्वित्त्वयोगविभागयोग्यत्वम् । नाद्यः । विकल्पासङ्-
 गत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृथक्कालत्वं किं वात्मापेक्षया इच्छादीनामिति
 विकल्प्याद्यं दूषयति । नेत्यादिना ॥ यद्यात्मना सहऽपृथक्कालत्वमिच्छा-
 दीनां तदात्मनोऽनादित्वात्तद्वतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापततीत्याह ।
 आत्मनेति ॥ प्रसङ्गस्थेष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । स चेति ॥ न चापृथग्दे-
 शत्वमयुतसिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामायुतसिद्धिभावप्रस-
 ङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिज्ञायात् ।
 न च संयोगविभागयोग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदेवस्य हस्तादीनां
 चायुतसिद्धिभावापातादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादन्यत्वे
 तावन्मात्रत्वेन तत्सम्बन्धत्वव्याघातात्ततोऽन्धत्वेन सम्बन्धान्तरमस्ति
 न वेति विकल्प्याद्योऽस्यादनवस्थेति मत्वाह । समवायस्येति ॥

नष्टयत्नो च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्या-
नुपपत्तिः इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे चात्मनो नित्यत्व-
प्रसङ्गः । देहफलादिवत्मावयवत्वं विक्रियावत्त्वञ्च देहादि-
वदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाशस्याऽविद्याधारो-
पितरजोधूममलत्वादिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याधारोपि-
पितबुद्धाद्युपाधिकृतमुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादयो
व्यवहारिका न विरुध्यन्ते । सर्व्ववादिभिरविद्याकृतव्यव-

द्वितीयं शङ्कते । समवाय इति ॥ न वाच्यं सम्बन्धान्तरमिति शेषः ।
समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वात् ।
भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात् पृथक्प्रथानुपपत्तिरिति दूषयति । तथा
चेति ॥ संयोगस्यापि समवायसाध्यं चकारेण सूच्यते । समवायस्य
समवायिभिर्गुणादीनाञ्च द्रव्येष्वत्यन्तभेदे हिमवित्त्वयोरिव सम्बन्धानु-
पपत्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारमिद्विगित्याह । अत्यन्तेति ॥ किञ्चे-
च्छादयो नात्मगुणाः उपजनापायवत्त्वाद्द्रुपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानि-
त्यगुणवाचित्वत्वाद्यतिरेकेण देहादिर्वादित्याह । इच्छादीति ॥ न
केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गरेव दोषः कित्त्वन्त्यदपि
दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह । सावयवत्वमिति ॥ यद्यात्मनो
नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्धाभावाद्भोगो न स्यादतो बन्ध-
मोक्तव्यवस्थानुपपत्त्या प्रति देहं सुखदुःखादिर्विशिष्टात्मभेदमिद्विगित्या-
शङ्कते । यथा त्विति ॥ अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोगाद्वा-
वहारिकवन्धाद्यस्य पगमासिद्धिगित्याशङ्कते । सर्व्ववादिभिरिति ॥
अविद्याकृतमनुष्यत्वाधारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्व्ववादिभिरि-
ध्यन्तं तत्कृता च व्यवस्था स्थीयते । तस्मादध्याकमपि तथैव सर्व्वमविरु-
द्धमित्यर्थः । परमार्थं च मोक्षे केनपि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते ।
तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तत्त्वार्थकपारमार्थिकभेदा-
न्वयपगमो दृषेत्याह । परमार्थेति ॥ कल्पितभेदोऽपि पूर्व्वोक्तसर्व्वव्यव-

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

हाराभ्युपगमात् परमार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना दृष्टैव तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन् घटकरकाप्रवरकाद्याकाशानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा कार्यमुदकाहरणधारणशयनादिसमाख्याश्च घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्नाश्च दृश्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशरूपादिभेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्य-

स्यः सौख्येयात् पारमार्थिकात्मभेदकल्पनाप्रमाणप्रयोजनशून्येऽप्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्कानैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषयति । रूपेति ॥ ज्ञेयव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । कथमिति ॥ यथात्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवात्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वात् । भिन्नकार्यकरत्वाद्भिन्नरूपत्वाद्घटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षितत्वात् ॥ ज्ञोकालराणि व्युत्पादयति उच्यत इत्यादिना ॥ शयनादिशमाख्याश्च भिद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदो गृह्यते चकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामकृतेष्वेतेष्वपि विपक्षत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्वमित्याशङ्काह । सर्वो-

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥७॥

न्तरेण परोपाधिकृतं द्वारं यथैतत् । तद्वद्देहोपाधिभेद-
कृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणात्कृतो
बुद्धिभिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपका-
र्यादिभेदव्यवहार इति नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाका-
शस्य घटाकाशो न विकारः । यथा भुवर्णस्य रुचकादि-
र्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमादिर्नाप्यवयवः । यथा च वृक्षस्य
शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशः । विकारावयवौ
यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाश-
स्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्त-

ऽयमिति ॥ उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विभजते । न चेति ॥ परोपाधिभेदे न
घटकरकादिर्मुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यथैतदित्या-
दिना ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति । नेत्यादिना ॥
घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य
तात्त्विकत्वाच्च विपक्षतेति श्लोकस्य व्यवर्त्यं चोद्यस्तथापयति । नन्वेति ॥
आकाशस्य निर्विकारत्वं निरवयवत्वञ्च लोकसिद्धं स्वीत्वा परिहरति
नैतदस्तीति ॥ तत्र वैधर्म्येरेतादृशरणद्वयमाह । यथेति ॥ घटाकाशादिरा-
काशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह ।
यथा वृक्षस्येति ॥ उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह । न तथेति ॥ घटा-
काशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्तीत्युक्तम् ॥ दृष्टान्त-
नानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तराद्धिं व्याकरोति ॥ यथेत्यादिना ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

दृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतव्य-
वहारो ऋषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्या-
दिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणा-
दिव्यवहारः तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो
न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह ।
यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं
घनरजोधूनादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवत् तद्या-
द्यात्मविवेकिनाम् । तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता
प्रत्यक् क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेक

च नैकान्तिकत्वे नानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह । अत इति ॥ ७ ॥

जीवो ब्रह्मणो नांगो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं
जीवशब्दितमित्युक्तं तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिम-
लवत्त्वाटनेकत्वादेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति
मलत्वमित्याह । यथेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यस्मादिति ॥ घटाकाशो
मटाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया
बुद्धिस्तत्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदोनामभेदश्चेति व्यवहारो नभिम-
द्योपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननम-
रणमुत्पत्त्यादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थियते तस्मात्तन्नावि-
द्याविद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागादिमलत्वं न यस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं
दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नाहो दृष्टान्तमाहेति योजना ॥ दृष्टान्त-

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ६ ॥

रहितानां नात्मविवेकवताम् । न ह्यूपरदेशसृष्टत्वाख्यधारो-
पितोदकफेनतरङ्गादिमान् । तथा नात्मा अबुधारोपितक्ले-
शादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति घटाकाशजन्मनाशगमना-
गमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्व्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे-
नाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥ दार्ष्टान्तिकभाग-
तानामक्षराणामर्थमाह । तथेति ॥ यो हि प्रत्यागात्मा विज्ञाता
सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति सम्बन्धः ॥ अबुद्धानामित्येतद्याचष्टे ॥
प्रत्यागात्मेति ॥ अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्रत्यागात्मनो मलवत्त्वे मल-
प्रयुक्तं फलं तव वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ ८ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अध-
र्मेवशाच्च नरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्माभ्यां भोगेन क्षये पुनरागत्य

योनिविशेषे सम्भवति । तव यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलोकाय
प्रतिष्ठते ॥ एवमिहलोकपरलोकसञ्चरणव्यवहारविरुद्धमद्वैतमिति तत्राह ।

मरण इति ॥ लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति ॥ आत्मनि सर्वो व्यव-
हारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य
गत्यादेर्वस्तुतोऽसम्भवादविद्याकृतस्तस्मिन् गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

सङ्घाताः स्वप्रवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसङ्घाताः स्वप्रवत्सर्वे देहा-
दिवन्मायाविकृतदेहादिवन्मायाविसर्जिता आत्मनो
मायाविद्या तया प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्ती-
त्यर्थः । यद्यार्थिक्यमधिकभावास्तिथ्यग्देहाद्यपेक्षाया देवा-
दिकार्यकरणसङ्घातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैया-
मुपपत्तिरसम्भवः सङ्घावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति
हि यस्मात्तन्मादाविद्याकृता एव परमार्थतः सन्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

ननु सङ्घातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्रयुक्तभेदस्यापि तथा-
त्वाद्वैतानुपपत्तितादवस्थमिति चेत्तत्राह । सङ्घाता इति ॥ देवादिदे-
हानां पूज्यतमत्वे नाधिक्याभ्युपगमाच्चामत्यत्वमिद्विनिर्माणशङ्का देहभेदेऽपि
चिदाधिक्ये स्रष्टृश्या कल्पितेऽपि विवेकश्या सर्वदेहा पञ्चभूतात्म-
कत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति सङ्घातेऽपि सत्यत्वे काचि-
दुपपत्तिरित्याह । आधिक्य इति ॥ पूर्व्याङ्गकाराणि योजयति ॥ घटा-
दीति ॥ मणिमन्त्रादिरूपां मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्त्तयति ।
अविद्येति ॥ विमता देहा न सत्या देहत्वात्सम्यग्प्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥
ब्रह्मादिदेहानामुक्तृदृष्ट्यादाविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे ।
यदीत्यादिना ॥ १० ॥

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ११॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्वयस्यास्यात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणक-
त्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्वयपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्तरमयः प्राण-
मयः इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्त-
रस्यापेक्षया वह्निर्भावात्पूर्वस्य व्याख्याता विसृष्टमाख्याता-
स्तैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषद्वल्यां तेषां कोशानामात्मा येना-
त्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स हि
सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसावित्याह । पर
एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः । यस्या-
दात्मनः स्वप्नामायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोश-
लक्षणाः सङ्घाता आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्मा
ऽस्माभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशितः । आत्मा ह्याकाश-

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टम्भे नोपपादितम् । इदानीन्त-
नैव तैत्तिरीयश्रुतेस्तान्तर्यमाह । रसादयो हीति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य-
माह । उत्पत्त्यादीति ॥ अन्तरार्थं कथयति । रसादय इति ॥ आदि-
शब्देन मनोमयविज्ञानमयानन्दमया गृह्यन्ते । खङ्गादेर्यथा कोशा-
स्तदपेक्षया वह्निर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते ॥ तत्र हेतुमाह ।
उत्तरोत्तरस्येति ॥ पूर्वपूर्वस्याक्षमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्षया
वह्निर्भावात् ब्रह्म सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्ष्यानन्दमयस्यापि वह्निर्भावा
विशेषाद्विशिष्टं पञ्चानामपि कोशत्वमित्यर्थः ॥ अवशिष्टान्यक्षराणि
व्याचष्टे । व्याख्याता इत्यादिना ॥ तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति ।
स हीति ॥ विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्त्तयति । कोऽसा-

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

वदित्यादिज्ञोक्तैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्पुरुषबुद्धि-
प्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किञ्चाधिदैवमध्यात्मञ्च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः
पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्वमिति
द्वयोर्द्वयोरद्वैतज्ञयात् परं ब्रह्म प्रकाशितम् । केत्याह । ब्रह्म-
विद्यात्वं मध्वमृतं अमृतत्वं मोदनहेतुत्वादिज्ञायते यस्मि-

वित्यादिना ॥ प्रकरणविच्छेदनार्थं प्रकरणमनुसन्धत्ते । यस्मादिति ॥
प्रकृतस्य परस्यात्मनः श्रौतत्वे फलितमाह । नेत्यादिना ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं प्राणयज्ञं प्रमाताऽहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहमिति पञ्चानां
विशिष्टानां ददेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चेतन्यं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयो-
रैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यसङ्गा तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्य-
माह । द्वयोरिति ॥ मधुब्राह्मणे ब्रह्मणु पथ्येषु अधिदैवाध्यात्मविभ-
क्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितम् । अ-
किन्तु बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥
पृथिव्यामिति ॥ न केवलमैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेरेव तात्पर्यं किन्तु बृह-
दारण्यकश्रुतेरपीत्याह । किञ्चेति ॥ अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मञ्च
शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मयश्चेतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः
पूर्वः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवात्मा । तेन
स विज्ञाता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति
रुम्बन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासम्भवात् द्वयोर्द्वयोरिति कथमु-
च्यते तत्राह । अद्वैतज्ञयादिति ॥ द्वैतज्ञपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् ।
द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्ममित्यर्थः । मधुज्ञाने मध्वेव प्रकाशितं
न ब्रह्म इत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पादयति । केत्यादिना ॥ शब्दस्य

एथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥१२॥
जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह ॥
एथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो
लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्युक्तिः श्रुतितश्च निर्द्धारितं जीवस्य परस्य चात्म-
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते सूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च ।
यच्च सर्व्य प्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवद्विष्कृतैः कुता-
र्त्तिकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते । न तु तद्वितीय-
मस्ति । द्वितीयादौ भयं भवति । उदरमन्तरं कुरुते ।

कचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं
पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति
गम्यते । तथा च बहिरन्तर्गतेष्वेवाकाशमनुमानप्रामाण्यदधिगतम् ॥
तथाधिदैवमध्यात्मञ्च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे । किमे-
वेत्यादिना ॥ १२ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह । जीवात्मनोरिति ॥ अभे-
देन ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः । इत् प्रश-
स्यते तद्विधेयमित्योदिन्यायात् । एकत्वदर्शनं फलवादीपपत्त्युपलम्भादे-
कत्वं प्रशस्तत्वाद्विरचितमिति भावः । यच्चानेकत्वं सर्व्यप्राणिसाधारणं
तद्विन्द्यमानं दृश्यते । यन्नियते तन्नपिध्यत इति न्यायान्नातात्वं
शास्त्रार्थो न भवतीत्याह । नानात्वमिति ॥ तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्व-
निन्दनञ्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्युगुमे सति युक्तमिति फलितमाह ।
तदेवं हीति ॥ श्लोकात्तराणि व्याचष्टे । यदिति ॥ अन्यत्वाभावशङ्कां
व्यावक्त्य करसत्वं दर्शयति ॥ अभेदेनेति ॥ तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्-
पदमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणाभेदेदनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यास-

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥१३॥

अथ तस्य भयं भवति । इदं सर्वम् । यद्यभात्मा । सत्योः
स सत्यमाप्नोतीत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्धिः । यच्चैतत्त-
देवं हि समञ्जसं ऋज्वबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यास्तु
तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्टयस्ता अमृज्वो निरूप्यमाणा
न घटानां प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

पराशरादिभिश्च वेदाद्ये व्याचक्षणेरेकत्वं स्तूयते ॥ वासुदेवः सर्वमिति
स महात्मा सुदुर्लभः । अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नाम्यत्ततः कारण-
कार्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह । व्यासादिभिश्चेति ॥ द्वितीयाहं
विभजते । यच्चैति ॥ नञ्निन्द्यत इति यच्छब्देनोपक्रमाद्दृष्टव्यम् । अविद्या-
मोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः । किन्ते न न कृतं पापं चौरैणात्माप-
हारिणेत्यादिवाक्यै व्यासादयोऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह । अन्यै-
श्चेति ॥ एवमनेकत्वदर्शनस्य निन्दितत्वे न निषिद्धत्वाच्चापेक्षितं शास्त्रीय-
मित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह । यच्चैतदिति ॥ विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दन-
ञ्चेत्यर्थः । एवं हीति ॥ द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यमस्यत्व-
मित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । भेददृष्टितामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शन-
निन्दनस्य कृतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह । यास्त्विति ॥ या वेदवाह्याः
ऋतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः
अमृता इति अनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्ज-
सत्वमित्याह । निरूप्यमाणा इति ॥ वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानु-
सारिण्यां भेदश्च परस्परान्यतादिदोषदूषितो न प्रतीयते । तेन भेद-
वादानामुत्प्रेक्षामूलानामसमञ्जसतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक् यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

ननु श्रुत्यापि जीवपरमात्मनोः पृथक् यत्प्रागुत्पत्ते-
रुत्पत्त्यर्थोपनिषदाकोभ्यः । पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे ।
अनेकशः कामभेदत इदं कामोऽदः काम इति । परञ्च
सदाधारपृथिवीद्यामित्यादिमन्त्रवर्णैः तत्र कथं कर्मज्ञा-
नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते ॥ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते । यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः ।
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तदैक्षत ।
तत्तेजोऽहजतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषदाकोभ्यः प्राक् पृथक्
कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तन्न परमार्थं किन्तर्हि गौणम् ।

भेदवादानासम्भवे क्षामात्ममूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।
जीवात्मेति ॥ उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यक् ज्ञानं तदर्थोपनिषदः प्रष्टव्य-
पेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरयोर्नानात्वसक्तं तदोदनं पच-
तीति भविष्यत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वादनत्ववत् गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं
श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः ॥ श्लोकवाच्यार्थ-
मः शङ्कामाह । नन्विति ॥ न केवलमस्माभिरुत्पत्तिमिदं किन्तु श्रुत्यापि
दर्शितमित्यपरोऽर्थः । भेदवत्याः श्रुतेस्तात्पर्यालिङ्गमभ्यासं सूचयति ।
अनेकश इति ॥ कर्मकाण्डे तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्य भेदसिद्धावपि
कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्त्वानुक्तत्वादित्याशङ्काह ॥ पर-
श्चेति ॥ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्य इति मन्त्रे प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्व-
नाम्ना परानुद्दिश्यते । स इमां पृथिवीं द्यामपि धृतवान् । अन्यथा गुरुत्वा-
त्तयोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते
मन्त्रवर्णैः । परञ्च प्रकीर्तित इति सम्बन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डे-

भविष्यद्दृत्ता गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते॥१४॥

महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भवि-
ष्यद्दृत्ता तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्य-
भेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविद्यावत् प्राणिभेददृ-
ष्टानुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सूतृपत्ति-
प्रत्ययादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपादयि-
षितम् । तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदे-
त्यादिभिः । अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपाद-
यिषितं भविष्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य लोके
भेददृष्टानुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा तदे-
अतः तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्ये-

नापवाध्य ज्ञानकारणद्वयस्यैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्का बाध्य-
बाधकभावनिर्द्धारणे कारणानवधारणान्नैवमित्याह । तत्रेति ॥ श्लोका-
न्तरमाह । अदित्यादिना ॥ पृथक्तस्य गौणत्वे प्रागुक्तमे-
वमाह । महाकाशेति ॥ तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह । यथेति ॥
मुख्यत्वं हीत्यादिना व्याचष्टे । न ह्येति ॥ भेदस्य पूर्वत्वादभावात्
वाक्यानां तत्परत्वं तत्परातत्परयोश्च तत् परं वक्ष्यं वक्ष्यदिति
न्यायादसंख्येयवाच्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः ॥ अद्वैतवाक्यानामपि
अप्रमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्कापूर्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चेत्याह । इह
चेति ॥ अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमेवाद्वैतमित्यमिति प्रागवस्थायां
प्रतीतिद्वितीयं श्रुतम् । तद्वेदं सृष्टा । तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुते-
रनुपविष्टो जीवोऽभिलष्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मता सम्भवतोत्पन्नस्यापि
श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते । सृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैतं तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्य-
नन्तरमेव वक्ष्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यान्तदर्थस्यैव तात्त्विकते-
त्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किन्तु नवकृत्योऽभ्या-

सृष्टोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

कचं प्रकीर्तितम् । तदेव च तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्ये-
कत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः
पृथक्त्वं यत्र कचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम् । यथौदन
पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्-
पत्तेरूर्द्ध्वं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् ।
अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत एवायं
दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः सङ्घाताः घटाकाशोत्-
पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिर्भेदादिरिति । इत एवोत्-

सादपीत्याह । तत्त्वमिति ॥ भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रति-
भातीत्याह ॥ अन्योऽसाविति ॥ आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधानि
च वचनान्तराणि च गृह्यन्ते । एकत्वमेव प्रतिप्रपादयिषितमिति पूर्वेण
सम्बन्धः ॥ एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्ये सिद्धे तृतीयपादावष्टम्भेन फलितमाह ।
अत इति ॥ श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह । अथ ब्रह्मा-
दिना ॥ १४ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्ति-
रित्याशङ्काह । सृष्टोहेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य
व्यावर्त्यं श्रौद्यमुत्थापयति । नन्विति ॥ तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावाच्चिरव-
काशज्ञोद्यमिति परिहरति । मैवमिति ॥ परिहृतत्वाच्च नेदश्रौद्यं
सावकाशमित्याह । पूर्वमपीति ॥ यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशा-
दुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गमाकष्याद्वाप्य सृष्ट्या सृष्ट्यादिश्रुतेः
स्वार्थपरत्वं परिहृतं वर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्कते । इत
एवेति ॥ उत्पत्त्यादिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु
तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपादनेच्छया पुनरुपन्यासः सिद्धतीत्युत्तर-

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥१५॥

पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकथ्ये ह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपार-
म्यर्थप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः । सृष्टोहविष्णुलिङ्गादिदृ-
ष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता अन्यथा च स
सर्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्मा-
कम् । यथाप्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेधाद्याख्यायिका
कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् ।
न । शाखाभेदेष्वन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि
वादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वं शाखास्व-
श्रौष्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रौष्यत् । अयमेव तु तस्मान्न

माह । इह पुनरिति ॥ पाटल्यगतान्यकाराणि योजयति । सृष्टित्वा-
दिना ॥ यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किन्तु तात्पर्यगम्य-
स्यैव श्रुत्यर्थेनेत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ वागादीनां प्राणानामह
अयानिति मिथः सङ्घर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नामै श्रुत्यर्थो
भवति । वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरिति न स्वार्थे
तात्पर्यवतीत्यर्थः ॥ उदाहरणान्तरं सूचयति । वागादीति ॥ देवासुर-
संग्रामे देवास्तदसुरानभिभवितुमुपचक्रन्ति । वागादींश्चोद्गाहत्वेन
वज्रिरे । तांश्च वागादीन् कल्याणसङ्गजेन पाप्मना असुरा विविधु-
रित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुतार्था । वागादीनां वागभावेनोद्गाना-
सामर्थ्यात् । किन्त्वसुरधर्मितत्वात्प्राणोत्क्रान्तौ देहपातप्रसिद्धेऽपि प्राणः
श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा कल्पिता ।
तथैव प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्यभावात्तत्कार्यस्य तद्वृत्ति-
रेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यहैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन सृष्ट्यादिप्रक्रिया कल्पि-
तेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागादीनामिति मुख्यार्थत्वं संवाद-
दादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते । तदपीति ॥ संवाद-

तादृश्यं संवादश्रुतीनाम् । तथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येत-
व्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनाञ्च प्रतिसर्गमन्यथात्व-
मिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यति-
रेकेण । न ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं
कल्पयितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कल-
होत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादि-

विसंवादयोरसतोः अतेश्चैव प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधा-
पेक्षमेवार्थवादप्रामाण्यम् । इह तु परस्परव्यावृत्तिदर्शनाच्चप्रामाण्य-
मिति परिहरति । न शाखाभेदेष्विति ॥ प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्य-
प्राणातिरिक्ता वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन
विष्टणोति । यदि हीति ॥ कचिद्विदमानानां प्राणानां स्वयमेव निश्चि-
तमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठतर-
मिव तिष्ठति सर्व्वीः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते । कचिच्च
स्वातन्त्र्येण । यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्या-
लोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । कचित्पुनर्वाक् चक्षुःश्रोत्रमनांशीति मुख्य-
प्राणातिरिक्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते । कचिच्चवाद्योऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रका-
रेण संवादश्रवणमस्तीत्याह । श्रूयते त्विति ॥ प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो
विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्यपसंहरति । तस्मादिति ॥ उक्त-
दृष्टान्तानुरोधादुत्पत्तिवाक्यान्वपि न विवक्षितार्थानि । कचिदाका-
शादिक्रमेण सृष्टिः कचिदग्न्यादिक्रमेण कचित्प्राणादिक्रमेण कचिदक्र-
मेणेत्येवं परस्परपरापहतिदर्शनादित्याह । तथेति ॥ प्रति कल्पं सृष्टि-
भेदस्योपत्तादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्यवस्थया अर्थवत्त्वं स्या-
दिति शङ्कते । कल्पेति ॥ सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्पप्रते । तदेव
नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ तासु प्रयोजनवत्त्वं त्वयापि
स्वीकृतमित्याशङ्गाह । यथोक्तेति ॥ प्रयोजनान्तराभावं प्रकटयति । न
हीति ॥ प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसङ्कीर्त्तनमिति शङ्कते ।
तथात्वेति ॥ तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति अतः । न्यायसांख्यत्कल-

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

श्रुतय आत्मैकत्वबुद्धावतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः ।

अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः पर-
मार्थः सन्नेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थे-
यमुपासनोपदिष्टा । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । य आत्मा
ऽपहतपाप्मा स क्रतुं कुर्वीत । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रु-
तिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु तत्र कार-

कादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् । तच्चानिष्टमिति परिहरति । नेत्या-
दिना ॥ प्राणसंवादश्चूतीनां प्राणवैशिष्ट्याववाधावतारार्थत्वमुपपाद्य
दार्शनिकमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ उत्पत्त्यादिश्चूतीनामुत्पत्त्यादि-
परत्वाभावे फलितञ्चतुर्थपादावष्टम्भेन स्पष्टयति । अत इति ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिवि-
रोधं परिहरति । आश्रमा इति ॥ आश्रमिणो वस्ये न च कश्चिद्ब्रह्मो-
पासका हीनदृष्टयः । कारणब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः । अद्वितीय-
ब्रह्मदर्शनशीलास्तत्तमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां मन्दानां
मध्यमानाञ्च उत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोपदिष्टा । तथा
चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेष्टे वाल्मर्षि-
व्यनीत्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । यदीति ॥ तस्यैव परमार्थतः
रूपे प्रमाणमाह । एकमेवेति ॥ द्वैतप्रतीतिर्मिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोध-
माह । असदिति ॥ अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह । किम-
येति ॥ उपासनोपदेशमेव विशदयति । आत्मेति ॥ तत्र हि निदिध्या-
सितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य
इति ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सशब्देन शमादिमानधिकारी परा-
वश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

यम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्ष्मिन्श्च मार्गगाः ।
 आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्तत्त्रिविधाः । कथम् । हीनमध्य-
 मोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा मध्यमा उत्कृष्टा च दृष्टि-
 दर्शनसामर्थ्यञ्च येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता
 इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमा-
 द्यर्थं कर्माणि च । न चात्मैक एवाहितीय इति निश्चि-
 तोत्तमदृष्ट्यर्थं दयानुना वेदेनानुकम्पया सन्मार्गगाः
 सन्तः कथमिमामुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-
 नसा न मनुते येनाङ्गर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्मि ।

कर्माणि चेति किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः । अद्वैताधिकारिणो-
 ऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति । गृह्णति ॥
 तत्रेत्युपासनोपदेशः कर्मापदेशश्च गृह्यते ॥ तदैव कारणमक्षरयोजनया
 प्रकटयति । आश्रमा इति ॥ आश्रमशब्देनाश्रमिणो गृह्यान्तं वर्ष्मिन्स्तु
 कथं गृह्येरन्नित्याशङ्क्याह । आश्रमेति ॥ शूद्रान् व्यावर्त्य त्वैवर्ष्मि काना-
 मेव ग्रहणार्थं मार्गगा इति विशेषणम् ॥ त्वैवध्यमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-
 यति । कथमित्यादिना । कार्यब्रह्मविषयत्वान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं
 कारणब्रह्मविषयत्वम् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं
 पूर्वार्द्धं व्याख्यायोत्तरार्द्धं व्याकरोति । उपासनेति ॥ कर्मापदेशस्यापि
 तदर्थत्वमाह । कर्माणि चेति ॥ व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति । न चेति ॥
 वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानाञ्च कथमनुपपन्नः सिध्यतीत्या-
 शङ्क्याह । सन्मार्गगा इति ॥ प्राप्नुयुः शब्दोपासनोपदिष्टा । कर्माणि चेति
 पूर्वेषु सम्बन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न भवतीति प्रतिषेधात् मन्दमध्यमदृष्टि-
 विषयसुपासनस्य प्रतिभातीत्याह । यन्नमसिति ॥ अद्वैतदृष्टीनान्तु वर्ष्मि-

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादि-
श्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सस्यग्-
दर्शनं तद्वाह्यत्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतस्तु मिथ्यादर्शनं
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषासदत्वात् कथं सिद्धान्तव्यवस्थासु
स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धादिदृष्टानुसा-
रिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यदेति
तत्र तवाऽनुरक्ताः प्रतिपक्षश्चात्मनः पश्यन्तस्तं द्विपन्त
इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्पर-

अमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वम-
सीति ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरेर्विरोधोऽस्ति-
त्याशङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह । स्वसिद्धान्तेति । लोका-
तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । शास्त्रेति ॥ तद्वाह्यत्वादित्यत्र तत्त्व-
ब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्यते ॥ द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेतुत्वरपरत्व-
मुदत्तारितस्य लोकास्य दर्शयति । इत्यर्थेति ॥ इतः शब्दार्थमेव दर्शयति ।
द्वैतिनामिति ॥ आदिशब्देन भदमानादयो गृह्यताः । स्वीयं स्वीयं
सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कृतो
दोषासदत्वमित्याक्षिपति । कथमिति ॥ लोकाक्षरयोजनया परि-
हरति । स्वसिद्धान्तेत्यादिना ॥ निश्चयमेव स्फोरयति । एवमेवेति ॥
रागासदत्वेऽपि तेषां द्वेषासदत्वं कथमित्याशङ्काह । प्रतिपक्षमिति ॥
उत्तरार्द्धं विभजते । स्वसिद्धान्तेति ॥ यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्ते-
नोपसङ्गृहीतं दर्शनं तद्विद्वारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो
दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते । यथा स्वकीय-

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

सन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं
वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते ।
यथा स्वच्छस्तपादादिभिः । एवं रागद्वेषानासदत्वादात्मै-
कत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं पर-
मार्थो हि यस्माद्वैतं नानात्वमस्याद्वैतस्य भेदस्तस्य कार्य-
मित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उप-

करचरणादिभिराघाते कदाचिदाचरितेऽपि द्वे पो न जायते । परबुद्धि-
भावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शनेस्तेषु द्वे पो
जायते । सर्वानन्यत्वात्परबुद्धिभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्-
दर्शनत्वं प्रतिज्ञातम् । कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्काह !
एवमिति ॥ १७ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयहारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोध-
वाचो युक्तिरित्याशङ्का स्वमतपथोक्षोचनया तावदविरोधमाह । अद्वैत-
मिति ॥ निष्ठ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन वि-
रोधः स्यादित्याशङ्का तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति सत्वाह । तेषामिति ॥
द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् ।
तच्च सम्प्रतिपन्नद्वैतवन्निष्ठत्वेन स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः
शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः ॥ श्लोकप्रतिषेध्यं प्रश्नं करोति । केनेति ॥
श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्ष्णो हेतुमाह । उच्यत इति ॥ द्वैतस्याद्वैत-
कार्यत्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति ॥ श्रुतिप्रामाण्याद्वैतस्याद्वैतकार्य-
त्वावगमात्कार्यस्य च कारणात् भेदेन सत्त्वनिषेधात्सत्यमित्यवधा-
रणाच्चाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्श-

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

पक्षे च । स्वचित्तस्सन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्तु तेषां परमार्थतत्त्वोभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न तु तद्वितीयमस्तीति श्रुतेः । यथामत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं वाहय मां प्रतीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्म चिदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनास्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

नैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपक्षे चेत्येति ॥ तामेवोपपत्तिं सङ्क्षिप्य दर्शयति । स्वचित्तेति ॥ सुषुप्ताद्यवस्थायां स्वकीर्यचित्तस्सन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धम् । ततश्च स्वप्नवज्जाग्रद्वेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपक्षे द्वैतमद्वैतकार्यं न कारणं तत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् कारणातिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥ तेषामित्यादिभागं विभजते । द्वैतिनान्वित्येति ॥ परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोधमशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव सम्प्रतिपक्षवत् मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्यानः सन्माह । यदि चेति ॥ भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतद्वृत्तान्तेनोपपादयति । यथेत्यादिना । कार्यकारणभूतयोर्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह । तत इति ॥ अद्वैतिनां द्वैतिनाञ्च प्रातिस्निकपक्षपर्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति । तेनेति ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्तप्रताममृतं व्रजेत् ॥१६॥

हैतमद्वैतभेद इत्युक्तं द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति
स्यात् कस्यचिदाशङ्केत्यत आह । यत्परमार्थसदद्वैतं मा-
यया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचन्द्रवद्रज्जुः सर्पादिधारा-
दिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । साव-
यवं ह्यवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा बृहटादिभेदैः ।
तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रका-
रेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यमृतम-
जमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्तप्रतां व्रजेत् । यथाऽग्निः शीत-
ताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाण-
विरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न पर-
मार्थतः । तस्मान्न परमार्थसदद्वैतम् ॥ १६ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेत् द्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याश-
ङ्काह । मयेति ॥ विवर्त्तवादानङ्गीकारे दोषमाह । तत्त्वत इति ॥
पूर्वाद्द्वैव्यावर्त्त्यामशङ्कासादर्शयति । द्वैतमिति ॥ तत्र पूर्वाङ्गीकाराण्य-
वतार्थं व्याकरोति । अत आहिति ॥ विमतो भेदो मिथ्याभेदत्वाच्चन्द्रा-
दिभेदवदित्यर्थः ॥ विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् ॥ निरवयवत्वाच्चित्तत्वा-
दजत्वाच्च व्यतिरेकेण नृदादिवदित्याह । नेत्यादिना ॥ निरवयवत्वेऽपि-
वस्तुनः स्फुटनधर्मात्वमाशङ्काह । सावयवं हीति ॥ उक्तमनुमानं निगम-
यति । तस्मादिति । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञ्जनुकर्षणमन्वयार्थं
कार्यत्वधर्मात्वाशङ्कादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः ॥ विपक्षे दोषं वदन् द्विती-
याङ्गं विवृणोति । तत्त्वत इति प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । तच्चैति ॥
विवर्त्तवादमुपसंहरति । अजमिति ॥ स्थिते विवर्त्तवादे फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ १६ ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
 अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्तगतां कथमेष्यति ॥ २० ॥
 न भवत्यमृतं मर्त्तगं न मर्त्तगममृततन्तथा ।
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिशङ्काख्यातारो ब्रह्मवादिनो
 वावदूका अजातस्यैवात्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जाति-
 सुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव
 मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतभावः स्वभावतः
 सन्नात्मा कथं मर्त्तगतामेष्यति न कथञ्चन मर्त्तगत्वस्वभाववै-
 परीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्तगलोकेनापि मर्त्तगममृतं तथा
 ततः प्रकृते स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथ-
 ञ्चिद्भविष्यति । अग्नेरिवौष्णस्य ॥ २१ ॥

स्वपक्षसङ्गा स्वयूध्यपक्षमनुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ॥ अन्-
 यादविभागं विभजते । ये त्विति ॥ स्वभावतः एवाजातस्य स्वभावत एवः-
 मृतस्य चात्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिसुत्पत्तिं ये स्वयूध्याः स्वीकुर्व-
 नीत्यर्थः । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायेन दूषयति । तेषामिति ॥
 अजातो हीत्वादुत्तराग्न्युक्तेऽर्थे योजयति । स चेति ॥ २० ॥

पदार्थान्नं स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति ।
 न भवतीति ॥ तत्पूर्वार्द्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ उत्तरार्द्धं
 हेतुमन्त्येन योजयति । तत इति ॥ यथाग्नेः स्वभावभूतस्येत्वस्यान्यथात्वं
 शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यथापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्र-
 सङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।
 कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां
 गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः सभावः
 स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा स्यैव । कथं तर्हि कृतके-
 नामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्यास्यति निश्च-
 लोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्यास्यति आत्मा जातिवा-
 दिनः सर्वं दाजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतो-
 ऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारणोत्पत्त्यु-
 त्तरकालं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति तत्राह ॥
 स्वभावेनेति ॥ पूर्वार्हं साध्याहारं योजयति । यस्येति ॥ प्रागवस्थायांमपि
 कारणस्यैव कार्याकारेण जन्मयोग्यतया मर्त्यतावगमान्मृपैव प्रतिज्ञा
 स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविल-
 येनामृतस्तस्य वादिनः स कारणस्थो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्ते-
 त्याह कथमित्यादिना ॥ भवतु प्रलयावस्थायांममृततावस्थापरिणामे-
 णामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । कृतकेनेति ॥ कृतकत्वस्य
 यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किञ्चास्यामव-
 स्थायां कार्यमात्रं वस्त्वित्यजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावान्मोक्षेन स्यादि-
 त्याह । आत्मैति ॥ २२ ॥

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते प्रामाण्यम् । वाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽवतारायेत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति सृष्टिश्रुत्यन्तराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अभू-

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति भूतत इति ॥ परिणामवादे विवर्त्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैततुरोधि श्रुतियुक्तिवशाद्विवर्त्तवादस्यैव स्वीकर्त्तव्यतेति भवः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुण्ये प्रमाणयुक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति फलितमाह । निश्चितमिति श्लोकव्यावृत्त्यां शङ्कां दर्शयति । नन्विति ॥ यद्यत्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकरोति । वादमिति ॥ तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्काह । सा त्विति ॥ न मद्भूतपरत्वे न सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्काह । उपाय इति ॥ यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वे न तद्विरोधसमाधी व्यधस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्च युक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्काह । इदानीमिति ॥ मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिपदानामसृजताऽभवादित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्त्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा प्रजाङ्गोत्तराणि व्याकरोति । भूतत इति ॥ मायाह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत् तत्ते जोऽसृजतेति श्रुतिः । सञ्जत्यज्ञाभवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति । तन्न । न च सत्यत्वं विशेषणमवोपलभ्यते । तेन माया-मयां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सम्प्रत्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ अग्निर्माणवस्तु

निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्वति नेतरत् ॥ २३ ॥

ततो मायया वा मायां विनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा-
तुल्या हृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रति-
पत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा हृष्टेरप्रसिद्धत्वान्निष्प्रयोजन-
त्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्याहृष्टिविषयैव सर्वा गौणि मुख्या
च हृष्टिः न परमार्थतः । सवाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति
श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजमसृष्ट-
मिति युक्तियुक्तञ्च । युक्ता च सम्पन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वे-
र्ग्रन्थैः । तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

इत्यत्र साणवक्तेऽग्निशब्दप्रयोगोऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वङ्गि-
प्रतीतिर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या
हृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः ॥ मुख्यहृष्टिर्होकारेऽपि सत्या हृष्टिर्न सिद्ध्यति ॥
यस्मत्पक्षे सत्यायाः हृष्टेः हृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति ।
नेत्यादिना ॥ लौकिकानां मुख्यहृष्टेः सत्यहृष्टित्वेऽपि फलाभावात् तत्र
श्रुतितात्पर्यमित्याह । निष्प्रयोजनत्वाच्चेति ॥ अन्यथा हृष्टेरप्रसिद्धत्व-
मेव साध्यति । अविद्येति ॥ गौणी स्वप्ने रथादिहृष्टिः । मुख्या जागरे
पथादिहृष्टिः सर्वाप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान्न तत्त्व-
दृष्ट्या कापि हृष्टिः सम्भवति ॥ तथा भूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा
वस्तुनोऽन्यथाभावसम्भवात्तदतिरेकेण च हृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्व-
रूपालोचनया वास्तव्याः हृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुतिमनुकूलयति । सवाह्येति ॥
हृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्कोत्तरार्द्धं विभ-
जते । तस्मादिति ॥ निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाहैतमेव
श्रुतितः त्वर्थगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह । तदेवेति ॥ २३ ॥

नेह नानेति चान्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमा-
न्नायो न स्यात् । अस्ति च नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि-
रान्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्था
कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । इन्द्रो मायाभि-
रित्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु
प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्या-
त्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिर-

सृष्टेर्दृष्टावस्थीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं
श्रौतनिश्चयमेव विवृणोति । नेहेति ॥ आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाजराणि
व्याकरोति । कथमित्यादिना ॥ तत्वाद्युपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुन-
रन्याख्यानेन व्याचष्टे । यदि हीति ॥ द्वैतभावश्चेत् प्रतिपिध्यते
कथं तर्हि सृष्टिरूपदिश्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यथा ' एवैश्वर्य-
वृष्ट्यर्थं प्राणसंवादः श्रुतिषु कल्पयते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन
कल्पिता । वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता सृष्टि-
रित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयन् द्वितीयं पादभवतार्थं तात्पर्यमाह । इन्द्र
इति ॥ मायाशब्देन सृष्टेरव्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभि-
धानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते ।
नन्विति ॥ मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु काचित्कं पाठमङ्गीकरोति । सत्य-
मिति ॥ कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राह । इन्द्रियेति ॥ न हि माया-
शब्दता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम् । भूयश्चान्ते विश्वमायानिष्ठत्तिरित्यादौ
निष्ठत्तिश्रवणात् । किन्त्वसाविन्द्रियजन्या तस्यासाविद्यान्वयव्यतिरेकानु-
विधायितया विद्यात्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्ति-
रित्यर्थः । तात्पर्यार्थसङ्गा तत्रैवाक्षरातुगुण्यमाह । मायाभिरिति ॥

अजायमानो वज्रधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

विद्यारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो वज्रधा विजायत
इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु सः । तुशब्दोऽव-
धारणार्थः । माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं वज्रधा जन्म
चैकत्वं सम्भवति । अग्नाविव शैत्यमौष्ण्यञ्च । फलवत्त्वाच्चा-
त्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः
शोकः एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

पुरुषरूपः सङ्गीयत इति सम्बन्धः । मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेतुनरपर-
त्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति ॥ अजायमानस्य वज्रधा
विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिति ॥
अश्रुतस्य कथमेवकारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याह । तुशब्द इति ॥ अव-
धारणरूपमर्थमेवाभिनयति । माययैवेति ॥ कस्मादित्यमवधार्यते । या-
स्तवे जन्मानि का वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याह । न ह्यजेति ॥ आत्मैकत्वज्ञान-
मेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्वं हेतुनर-
माह । फलवत्त्वाच्चेति ॥ तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह । तत्रेति ॥ एकत्व-
माचार्योपदेशमनुपश्यतः साक्षात्कर्तृत्वसाक्षात्कारे सति शोक-
मोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टि-
विवक्षिता किन्तु नित्यत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाच्चेत्याह । मृत्यो-
रिति ॥ २४ ॥

सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

अन्वतमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिपासते इति श्रुतेः सम्भू-
तेरुपास्यत्वापवादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः
सम्भूतायां सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन
सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः । यथाऽन्वतमः
प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य
सम्भूतिविषयस्य विनाशशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधा-
नार्थः सम्भूत्यपवादः । तथापि विनाशाख्यस्य कर्मणः स्वाभा-
विकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य सत्योरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्श-
नकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्रवृत्ति-

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेतुत्वरमाह । सम्भूतेरिति ॥ सत्यगुभूतिरे-
त्यर्थः यस्याः सा सम्भूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च कार्यमध्ये
श्रेयाया निन्दितत्वात् प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेन सम्भवशब्दं कार्य-
मेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमित्यर्थः । तरणप्रतिषेधेन
तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह । को न्येनेमिति ॥ पूर्वार्द्धं
व्याकरोति । इत्थमिति ॥ सम्भूत्युपासनाया मन्त्रार्जनाद्येन निन्दां
विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तरार्द्धेन सम्भूतेरुक्ताया देवताया हेतुत्व-
रुपपाद्यते । ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाङ्मनं सर्वमेव
सम्भवशब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावाच्च कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वं
शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ सम्भूतिर्निन्दा तदवस्तुत्व-
व्यापनार्था न भवति । किन्तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चय-
विधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते । न हीति ॥ अपवादस्य समुच्चयविध्य-
र्थत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्मपवादो विद्या-

कोत्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

रूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वयलक्षणास्य नृत्योरतितरणार्थत्वम् । एवं ह्येषणाद्वयलक्षणादविद्यया नृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पञ्चाङ्गाविनी ब्रह्मविद्याऽनृत्यत्वसाधना एकेन पुरुषेण सम्बध्यमाना अविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादनृत्यत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति सम्भूत्यपवादः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतन्निष्ठत्वात् । अत एव सम्भूतेरपवादात्सम्भूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थसदा-

कर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्याज्ञाविद्याञ्च यस्तद्देहोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः । उक्तञ्चोद्यममुजानाति । सत्यमिति ॥ तर्हि सम्भूत्यपवादस्तदवस्तुत्वस्थापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितफलवत्त्वादवस्तुत्वं सम्भूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति मन्वानः सद्भाह । तथापीति ॥ यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमनृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्येषणाद्वयनृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम् । तथा च सम्भूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । नृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याह । एवं हीति ॥ कामचारकामवादकामभक्षणादिलक्षणाभाविकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादि फलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्याशुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ अविद्यया नृत्युतीर्त्वेति मन्त्रे नृत्युतरणहेतुरविद्येति श्रवणात् । सम्भूत्यानृत्यममनुत इति च सम्भूतेरमृतत्वफलाभिलाषात्कथं समुच्चयफलं नृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ यतो न समुच्चयानुस्यममृतत्वं षट्ते

लैकत्वमपेक्ष्याम्यतात्पर्यः सम्भवः प्रतिपिध्यते । एवं माया-
निर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे
स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेन जनयेत् । न हि रज्ज्वा-
मविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत् कश्चित् ।
तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को न्वित्याक्षेपाप्यत्वात्कारणं
प्रतिपिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृ कारणं न
किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नाऽयं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति
अुतेः ॥ २५ ॥

तस्य । विद्ययाऽऽमृतमश्रुत इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणा
अविद्या विद्यया मृत्युं तीर्त्तव्यमनिर्दिश्यते । अपेक्षितमृत्युकरणहेतुत्व-
सम्भवादित्यर्थः । यद्यपि विद्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि
विद्याश्चाविद्याश्चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि
देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः सम्भवतोऽप्यङ्गाह ।
एवमिति ॥ नान्तरीयकत्वमवश्यम्भावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्पत्ते-
रित्यर्थः ॥ एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह । अत इति ॥ अन्त्या-
र्थत्वं समुच्चयस्याशुद्विनेपहेतुत्वं तच्चेदित् किमित्यप्रवादभवात् । दद्या-
मीति ॥ तथाप्यतस्त्रिषत्वात् परमार्थापूतत्वफलत्वाभावात्तदप्रवादमिहि-
रित्यर्थः । अप्रवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुपभंहरति । अत
एवेति ॥ को न्वेनं जनयेत् पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षाणो द्वितीयाह विभ-
जते । एवं मायेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ।
न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं प्रतिपिध्यत इति सम्बन्धः । प्रश्नार्थं
किंशब्दे दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधमिहिरित्याशङ्काह । को न्विति ॥
अजरार्थसुक्ता द्वितीयाहस्य तात्पर्यमाह । अविद्येति ॥ ततश्चेदुद्भूतो
जीवः कथं तस्य जनयितृ कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्काह । नष्ट-
स्येति ॥ जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रमाणमाह । नायमिति ॥ तस्मा-
दविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति । न बभूवेति ॥ २५ ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निङ्गुते यतः ।

सर्व्वविशेषप्रतिषेधेनाथातोऽदेशो नेति नेतीति प्रतिपादितस्यात्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिप्रपादयिषया यद्यद्याख्यातं तत्सर्व्वं निङ्गुते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिविषयमपलपत्यर्थात् एष नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्यता-

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह । स एष इति ॥ देवा वेत्यादिना व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्व्वमेव त्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीक्षया यतो निषेधेति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रमस्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीक्षातात्पर्य्यमाह । सर्व्वेति ॥ रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तद्विषेधमन्तरेण निर्व्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिप्रसङ्गादादेशो निर्व्विशेषस्यात्मत्वोपदेशस्तावत् प्रस्तूयते । एवं प्रस्तूय नेति नेतीति वीक्षया सर्व्वस्य मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्थारोपितस्य निषेधो दर्शित्वेन चात्मा जिज्ञासितो विधिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रवेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याङ्गुल्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादितस्येति ॥ यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमसूक्ष्मत्वात् दुर्ज्ञातत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषसङ्गावधिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छया यद्यदारोपितं तत्तद्विशेषमपङ्गुत्यावशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः ॥ सर्व्वमित्यादि सप्तोक्त्याः स एष इति व्याचष्टे । ग्राह्यमिति ॥ स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यत् दृश्यं कार्य्यं मनसा वाचाश्च गोचरीभूतं तद्विशेषमर्थादपलपति । सा हि परमार्थतत्त्वदृश्यमिति ब्रुवाणा

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ।

मा भूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निष्कृत इत्यर्थः ।
ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यै-
करूपत्वमिति तस्य सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते
स्वयमेव ॥ २६ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मत-
त्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्या चा-

दृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥
ननु किमिति श्रुतिव्याख्यातं विशेषजातं निष्कृते पदप्रक्षालनन्याया-
पातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याकरोति । उपायस्येति ॥ इदं वा
वेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय ब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायि-
तामप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनाभिमतस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन
याह्यत्वाशङ्का या सा मा भूदित्यग्रेपरार्हित्येनाद्वितीयब्रह्मरूपनिर्द्धार-
णार्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन
वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च सदैकरूपत्वात् कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याश-
ङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे । ततश्चेति समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव
स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिययादारोपितसर्पादेरधिष्ठानातिरेकेणामत्त्वव-
दुपायस्य मूर्त्तादेरुपेधाद्द्वितीयब्रह्मात्मतामेव प्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मणश्च
सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः
स्वयमेवान्धपेक्षाभ्यन्तरेणात्मतत्त्वसुक्तं विशेषणं प्रकाशयि भवति । कल्पि-
तस्य चोपायत्वं प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

यात्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । इदं तन्मायाकल्पितमसदिति
प्रतिपादितम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सतो ज्ञीति ॥ यदात्मतत्त्वं सदा
सदैकरूपं तस्या मायाया जगदाकारेण जन्मयुक्तम् । मायाया दुर्नि-

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

धुनैतदेव पुनर्निर्द्धार्यत इत्याह । तवैतत् स्यात्सदा ग्राह्य-
मेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथा
सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यं एवं जगतो जन्म-
कार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्तमात्मानं जग-
ज्जन्म मायास्यदमेव गमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमाना-
त्कारणात् मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म
युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवात्मनो जन्म
युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पा-
दिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्य-

रूपार्थसमर्थनपट्टं यस्मात्परमार्थतस्त्वेकरूपमनेकरूपतया नोत्पत्तुं
पारयति विरोधादित्यर्थः ॥ विपक्षे दोषमाह । तत्त्वत इति ॥ यस्य वादिनो
सते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्र जायमानत्वप्रति-
ज्ञाया व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थेत्यर्थः । अद्वैतमावेद-
यन्त्या द्वैतनिषेधकं श्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्द्धारि-
तमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति ॥ एवमिति ॥ उक्तमेव वस्तु
युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्द्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह । अधुनेति ॥
पूर्वां शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति । तत्रेति ॥ श्लोकः सप्तम्या
परास्मृत्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्तासदेव शशविपा-
णादिवदेष्टव्यम् । प्रमाणाभावे प्रमेयाभिज्ञे रित्यर्थः । कार्यलिङ्गकानु-
मानवशादात्मतत्त्वस्याकारणत्वेन सत्तन्निर्णययात् ॥ नास्त्वचोद्यमिति
दूषयति । तन्नेति ॥ सङ्गृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति । यथेति ॥
विमतं सदधिष्ठानं कार्यत्वात् स्मृतिपञ्चवादित्यर्थः ॥ उक्तेऽर्थे पूर्वा-
र्द्धाक्षराणि योजयति । यस्मादिति ॥ तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥२८॥

तस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्यात्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरोधात् । ततस्तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नम् । ततश्चानवस्थापाताज्जायमानत्वेन । तस्मादजमेकमेवात्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

असदादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथञ्चन जन्म युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया

शेषः । नासतः इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्यर्थः । न त्विति ॥ तथा भूतस्यान्यथा भूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः । सत इति पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातं सम्मतिं सत इति पञ्चम्यन्तं पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति । अथ वेति ॥ यत् रज्ज्वोः सर्पधाराद्याकारेण मायाकृतं जन्मतर्थावाप्याह्यस्यापि सद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं प्रतिपन्नव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । यस्त्येत्यादिना ॥ मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥ २७ ॥

सत्यव्येकं कार्यमिति न व्याप्तिः । असदादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याशङ्काह । असत इति ॥ तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह । बन्धेति ॥ पूर्वार्द्धं व्याकरोति । असदादिनामिति ॥ असतो निस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह । अदृष्टत्वं दिति ॥ उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ सदादो मायया सम्भवति । असदादस्तु तथापि नेति विशेषं दर्शयति ।

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥२६॥

तत्त्वतो वा जायते तस्मादसद्वादो दूरत एवानुपपन्न
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां
विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन् एवं मनः
परमार्थविज्ञप्तात्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत् ग्राह्याग्राहकरूपेण
द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः । तथा
तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत
इवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तस्मादिति ॥ कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परास्मृश्यते ॥ २८ ॥

सत एव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति । यथेति ॥ सत एव
मायया जन्मेत्युक्तम् ॥ अवस्थातुष्वपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारा-
दिति श्लोकव्यवर्त्यद्वोद्यमुत्पादयति । कथमिति ॥ अधिष्ठानरूपेण
मनोऽपि सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं सृष्टिं
कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे । ग्राह्येति ॥
द्राष्टान्तिकमाह । तथेत्यादिना ॥ मायाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति
द्योतयितुमिवेत्युक्तं मनोब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २६ ॥

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावेतदग्रहम् ॥३२॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

ल्पते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन् काले
तदा तस्मिन् काले । अमनस्ताममनोभावम् । यातिग्राह्या-
भावे । तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२॥

यद्यसदिदं हैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ।
उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितं अत एवाजं ज्ञानं
ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणा भिन्नं प्रचक्षते कथ-
यन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्विज्ञानेर्विपरिणोपो-
विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादियुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणंब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्थं
तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं औष्णस्यैवाग्निवदभिन्नम् । तेनात्मस्वरूपेणा

भावनिर्द्धारणया सङ्कल्पाभावे दृष्टानमाह । दाह्येति ॥ यथाग्नेर्दाह्या-
भावे ज्वलनं न भवति तथा सङ्कल्पग्राभावे सङ्कल्पो निरवकाशः स्यादि-
त्यर्थः ॥ सङ्कल्पग्राभावे किं मनसो भवति तदाह । यदेति ॥ ३२ ॥

मनसश्चेन्नानस्त्वं व्यावर्त्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यङ्ग्यकाभावा-
दित्याशङ्क्याह । अकल्पकमिति ॥ श्लोकव्यावर्त्त्यं शङ्क्यामाह । यदेति ॥
मनोमुख्यस्य हैतस्यासत्त्वे व्यङ्ग्यकाभावाच्चात्रबोधः सम्भवति । मनसैवानु-
द्वष्टव्यमिति श्रुतेः । मनससासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञाने-
नैवात्मनोऽवबोधसम्भवाच्चातिरिक्ते मनस्येकेत्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥
ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति । न हीति ॥ सत्यम्नो तदात्मक-
मौष्ण्यं न परिबुध्यते तथेत्युदाहरति । अग्न्युष्णवदिति ॥ प्रज्ञानं ब्रह्मे-

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

जेनज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अवगच्छति
नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसवन-
त्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मसत्यानुरोधेन सङ्कल्पमकुर्वत् वाङ्मविषयाभावे
निरिन्धनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् ।
एवञ्च मनसो क्षमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृही-
तस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य
धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारविशेषेण

त्यादि श्रुतिसंग्रहार्थमादिपठम् ॥ ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति । तस्य-
वेति ॥ आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाद्गार्थान्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन
स्फुटयति । नित्येति ॥ ३३ ॥

मोक्षमात्रस्य ज्ञानफलं स्वर्गवत् न परोक्षं किन्तु तन्निवृत्त्युक्तम् ॥
अतश्च प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रसङ्गं करोति । निगृ-
हीतस्येति ॥ न तस्य विज्ञेयत्वं सुषुप्ते पसिङ्गत्वादित्याशङ्काह । सुषुप्ते इति ॥
श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं वृत्तं कीर्त्तयति । आत्मेति ॥ तस्य सत्यस्य
प्रागुक्तेनानुरोधेन सम्यक्ज्ञानेन वाङ्मस्य विषयस्य सङ्कल्पस्याभावे निरा-
लम्बनस्य प्रचारासम्भवे च मनः सङ्कल्पमकुर्वत्प्रशान्तं निरुद्धञ्च प्रभव-
तीत्यन्वयः ॥ निर्विषयं मनः शास्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । निरिन्धनेति ॥
निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तो मनःस्यन्दितस्य द्वैतस्याभावसुक्तं स्मार-
यति । एवञ्चेति ॥ एवं वृत्तमनूद्य पादत्वस्यार्थमाह । तस्येति ॥ एवं
विषयाभावेनेति यावत् ॥ आत्मसत्यानुरोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्म-
त्वेन पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् ॥
चतुर्थपादव्यावर्त्तमाशङ्कामाह । नन्वेति ॥ निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्त्वमः ॥३४॥

ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तिस्थस्य
मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशे-
षात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अतोच्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्ते
ऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्र-
वृत्तिबीजवासनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधकृताश्विभु-
ष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्व
क्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्त्वमः । तस्माद्युक्तः
स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

इति सम्बन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे च विशेषाभावादिति
हेत्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे स्मरति यावत् । चतुर्थपादसुत्तरत्वेनाव-
तरयति । अत्रेति ॥ निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तेऽयं प्रचारस्य सुज्ञानत्वान्
न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति ॥ विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं
मोहविशेषणं चित्तभ्रमं व्यावर्त्तयितुं तमोविशेषणं अन्तर्लीनं यस्मा अने-
कानर्थफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन् मनसि तस्येति सुषुप्तस्य
विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव कृताशो-
ऽग्निस्तेन विद्मृष्टान्यविद्यादीन्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य
तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं प्रकर्षेण शान्तं सर्वक्लेशात्मकं रजो यस्येति
तस्यैव विशेषणान्तरम् ॥ स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः ।
यद्योक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसृष्टस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह ।
तस्मादिति ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते हि । यस्मात्पूर्वाभि-
रविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं
बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं
सत् न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते तस्माद्युक्तः प्रचार-
भेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ग्राह्यग्राहकाविद्या
कृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यत-
स्तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् । शान्त-
मभयं ब्रह्म । यद्विद्वान् बिभेति कुतश्चन । तदेव विशेष्यते
जमिज्जनिमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह ।
लीयते हीति ॥ समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति । तदे-
यति ॥ पूर्वोक्तस्य तात्पर्यमाह । प्रचारिति ॥ मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य
चेति वक्तव्यम् । यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अविद्यादी-
न्यादिशब्देनास्मितारागादयो गृह्यन्ते ॥ सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह
कथप्रकारं कथयति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति सम्बन्धः ॥ जादा
रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यत्रे विशिनष्टि । अविशेषेत्यादिना ॥ एव-
माद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तदिति ॥ पूर्वविभाग-
विभजनेन फलितमाह । तस्मादिति ॥ तदेव निर्भयं ब्रह्मैवस्यार्थमाह ।
यदेति ॥ समाहितं मनो ग्राहकमित्यविद्याकृतं यत्कलद्वयं तेन वर्जितं यदा
तदेति सम्बन्धः । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह । इत्यत
इति ॥ तत्र हेतुमतः शब्देन सूचितमाह । द्वैतेति ॥ यदुपशान्तं ब्रह्मा-
मयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति । यद्विद्वानिति ॥ ननु यथोक्तं

अजमनिद्रमस्वप्ननामकमरूपकम् ।

यस्य तद्वद्वा ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समन्ततः
समन्तात्सर्वतो व्योमवन्वैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

जन्मनिमित्ताभावात्सुवाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं
हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्या-
नुबोधेन निरुद्धा । यतोऽजं अत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणा
ऽनादिमाया निद्रा । स्वाप्ताप्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणात्मना अतो
ऽस्वप्नम् । अप्रबोधकृते स्वस्य नामरूपे प्रबोधाच्चान्ते रज्जुसर्प-
वद्दिनष्टे । न नान्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्र-

ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षाया महैतव्यः घातः ।
न चेत् प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तदाह । तदेवेति ॥ तस्य ब्रह्मत्व-
सिद्धये परिच्छिद्यत्वं व्यवच्छिनत्ति । समन्तत इति ॥ ३५ ॥

प्रकृतमेव प्रकारान्तरेण निरूपयति । अजमित्यादिना ॥ न च तस्मि-
न्निरूपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्त्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह । नेति ॥ अजत्व-
मुपपादयति । जन्मेति ॥ किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादज-मुपपादते
तदाह । विद्येति ॥ कुतस्तर्हि तच्चित्त्या अजत्वसिद्धिस्तथाह । सा चेति ॥
निमित्तनिवृत्त्या अजत्वसिद्ध्यैरुक्तमनिद्रत्वम् ॥ निद्राशब्देनाविद्याभिला-
षादित्याह । अत एवेति ॥ विशेषणान्तरं सधयति । अविद्यालक्षणोति ॥
उत्तरविशेषणद्वयं विवृणोति । अप्रबोधेति ॥ ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे
प्रमाणमाह । यत इति ॥ विशेषणान्तरमाह । किञ्चेति ॥ सदाभस-
रूपत्वे हेतुमाह । अयहणेति ॥ जीवे ह्युपाधिस्थेऽहं रूपयहणानु-
दये तिरोभावः कर्त्ताहमित्यन्यथायहणोदये चाविर्भावो भवति तद-
भावाद्भास्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । अतुत्याचार्योपदेशात् पूर्व्वं ब्रह्मण्य-
यहणं तदुपदेशादूर्ध्वं नह्ययहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि यहणायहणे
स्यातामिच्छाशब्दाह ॥ यहणेति ॥ यथा सवित्वमेवया रात्राहनी न स्तः

सकृद्भिभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥ ३६ ॥

कारेणेत्यनामकरूपकञ्च तत् । यतो वाचो निवर्त्तन्त
इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्भिभातं रुदैव विभातं सदा
भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् ।
ग्रहणाग्रहणे हि रात्यङ्गनी तमदाविद्यालक्षणं सदा
ऽप्रभातत्वे कारणं तदभावात् नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं
सकृद्भिभातमिति । अत एव सर्वञ्च तत् ज्ञस्वरूपश्चेति
सर्वं ज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्त्तव्यः ।
यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानादुपचारः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्ब्रह्मणः कथञ्चन न कथञ्चिदपि
कर्त्तव्यसम्भवोऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किन्तु दयास्तमयकल्पनया कल्प्यते तथा ब्रह्मस्वभावलोचनया ग्रहणा-
ग्रहणे न विद्येते किन्तु पाधिद्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदाभा-
रूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातमेधितव्य-
मित्याह । तमश्चेति ॥ अप्रभातत्वं इति छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या
तमःसम्बन्धाभावः । उक्तमेव हेतुकृत्य विशेषणान्तरं विधेयमिति । अत
एवेति ॥ किदुपो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानसक्तम् । ये तु विदुषा
ऽपि समाध्यादि कर्त्तव्यमाचकते तान् प्रत्याह । नेहेति ॥ एवंविधत्व-
निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो
न कर्त्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति । यथेत्यादिना ॥
अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादशायामेव सर्वो व्यवहारो
विद्यादशयाञ्चाविद्याया असत्त्वाच्च कोऽपि व्यवहारः । बाधितानुदृष्ट्या तु
व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह । अभिलष्यतेऽने-
नेति अभिलापो वाक्करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्मा-
द्विगतः । वागदोषलक्षणार्था सर्ववाह्यकरणवर्जित इत्ये-
तत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनेयेति चिन्ता
बुद्धिसस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अप्र-
माणो ह्यमानाः शुभ्र इति श्रुतेः । अक्षरात्परतः परः ।
यस्मात्सर्वविषयवर्जितः अतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः
सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिमित्त-
तत्प्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः ।
अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुलिङ्गत्वेन निर्दिशति ।
सर्वेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अनामेति ॥ अनेति अतपदोपादाने
तर्हि सर्वकरणवर्जितत्वस्यावैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्या-
शङ्क्याह । सर्ववाह्येति ॥ बाह्यकरणसम्बन्धराहित्यवदन्तःकरणसम्ब-
न्धराहित्यं दर्शयति । तथेति ॥ उभयविधकरणसम्बन्धवैधुर्येणात्मनः
शुद्धत्वे प्रमाणमाह । अप्राण इति ॥ कारणसम्बन्धराहित्यमाह । अक्ष-
र इति ॥ तस्य परत्वं कार्यप्रेक्षया दृष्टव्यम् । उक्तं हेतुकृत्य विशेषणा-
न्तरं विशदयति । यस्मादिति ॥ अस्मिन् परात्मज्ञातानि समाधीयते
निलिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया-
प्रकृत्या तस्यावगम्यत्वात् वा समाधित्वमवगन्तव्यम् ॥ अत एवेत्युक्तं स्फुट-
यति । विक्रियेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

यस्माद्वह्नौव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तं अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणं उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तत् द्वयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभावान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः ॥ चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्व्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति । यत्रामनस्त्वं कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवात्ममत्यानुबोधो जातस्तदैवात्मसंस्थं विषयाभावादगुणवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजातिजातिवर्जितम् । समतां गतं परं सास्यमापन्नम्भवति यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्यास्यकार्पण्यमजाति समतां गतमिति । इदं

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैद्विषयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह । ग्रहो नेति ॥ मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह । चिन्तेति ॥ यश्चोक्तो ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह । आत्मेति ॥ प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति । अजातीति ॥ किमिति ॥ लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह । यस्मादिति ॥ उक्तमेवार्थमुपपादयति । यत्र हीति ॥ ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह । विकारेति ॥ तस्य विक्रियाविषयत्वाभावे हेतुं कथयति । निरवयवत्वाच्चेति ॥ विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह । अत इति ॥ द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे । चिन्तेत्यादिना ॥ तृतीयं पादं विभजते । यदैवेति ॥ चतुर्थपादं व्याकरोति । अजातीति ॥ नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुनरिहोष्यते तत्राह । यदादाविति ॥ ननु ग्रहो न तत्रेत्यादौ पूर्व्वत्वं तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वका-

आत्मसंस्थन्तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥
अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

तदुपपत्तितः शास्त्रतद्योक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां
गतमित्येतस्मादात्मसत्यानुबोधात् कार्पण्यविषयमन्यत् । यो
वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपण
इति श्रुतेः । प्राप्यैतत् सर्वः कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवती-
त्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

यद्यपीदमित्यं परमार्थतत्त्वं अस्पर्शयोगो नामाद्यं सर्व-
सम्बन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्ध
उपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शं सर्वयोगिभिर्वै-

र्ष्येत्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्त्यालोपसंहारः सम्भवतीत्या-
शङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह । एतस्मा-
दिति ॥ तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति ।
यो वा इति ॥ तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तदुत्पत्ते स्मृतिमाह ।
प्राप्येति ॥ ३८ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलञ्चेददृष्टं तदर्थं किमिति तर्हि
सर्वैरेव नाद्रियते तत्राह । अस्पर्शेति ॥ परमार्थतत्त्वं कर्म्मनिष्ठानां
बहिर्मुखानां दुर्दर्शेनमित्यत्र हेतुमाह । योगिन इति ॥ यदुक्तं
तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति । यद्यपीति ॥
परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाद्या कूटस्थसिद्धि-
दानन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते तथापि मूढास्तुष्टास्तसिद्धि-
न भवन्तीति शेषः ॥ यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तस्मि-
न्तानीं विशिनष्टि । अस्पर्शेति ॥ तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन
च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः । स एष योगो जीवस्य

योगिनो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३६ ॥
मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधाया-
सलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यति ह्यस्मात्सर्वं मलवर्जि-
तादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति
अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला
अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-
मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्म-
स्वरूपाणामभयं मोक्षाया चाक्षया शान्तिः स्वभावत एव
सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये त्वतो

ब्रह्मभावेन योजनादित्याह । सर्व्वेति ॥ नामेति निपातस्य पर्यायं
गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न लिप्यते कर्मणा
पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं अवशमननादिलक्षणम् ॥ योगिशब्दस्य ज्ञानि-
विषयत्वं व्यावर्त्तयति । वेदान्तेति ॥ कैस्तरहिं यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्य-
त्वमित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ उत्तरार्द्धं विभजते । योगिन इति ॥
कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्य ऽस्माकं नङ्क्ष्यन्तीति मत्वा तत्त्वज्ञाना-
द्विभ्यतीत्यर्थः ॥ अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशात् भयनिमित्तं
पश्यन्तीत्याह । सर्व्वेति ॥ भयदर्शित्वं विशदयति । अभयेति ॥ ३६ ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनं अद्वैतदृष्टिफलञ्च मनोनिरोधसुद्धा
मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधाधीनमात्म दर्शनमुपन्यस्यति । मनस
इति ॥ अभयमित्यशेषभयनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते । सर्व्वयोगिनां
सर्व्वेषां योगिनां कर्मावृत्ताननिष्ठानां बुद्धिबुद्धिमतामित्यर्थः । मनोनिरो-

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाऽप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

अन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्म-
व्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धिं पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोध-
रहितानां मनसो निग्रहायत्तभयं सर्वेषां योगिनाम् ।
किञ्च दुःखक्षयोऽपि । न ह्यात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचलिते
दुःखक्षयोऽस्यविवेकिनाम् । किञ्चात्मप्रबोधोऽपि मनोनि-
ग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयापि मोक्षाख्या शान्तिस्तेषां मनो
निग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

धाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं कथयति । दुःखेति ॥ श्लोकस्य
विषयं परिशिनष्टि । येषामिति ॥ अभयं भयराहित्यं असम्वासात्मक-
मित्यर्थः ॥ उक्तलक्षणा शान्तिर्निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो
विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वात्
न साधनापेक्षेत्याह । नान्यायत्तेति ॥ तत्र वाक्योपक्रममनुकूल्यति
नेत्यादिना ॥ उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तमधिकार-
रेशावतारयति । ये त्विति ॥ योगिनः सुकृतानुष्ठायिनस्तदुष्टानां देव
सन्दागमाभिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रह-
मेत्याशङ्क्यते । तेषामिति ॥ अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् ॥ दुःखनिवृत्तिरपि
मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह । किञ्चेति ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन
स्फोरयति । न हीति ॥ इतश्च मनो निग्रहीतव्यमित्याह । किञ्चेति ॥
अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति आत्मेति ॥ इतश्च मनोनिग्र-
होऽर्थवानित्याह । तथेति ॥ तेषां साधकानां सुसङ्गुणमिति यावत् ॥ ४० ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रे शैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्वेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विच्छिन्नं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषां उदधेः कुशाग्रे शैकविन्दुना
उत्सेकेन शोषणव्यवसायवत् व्यवसायवतामनवसन्नान्तः-
करणानामनिर्व्येदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो
नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् वक्ष्यमाणेनोपा-
येन कामभोगविषयेषु विच्छिन्नं मनो निगृह्णीयात् निरु-
न्ध्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तो
लयस्तस्मिन् लये च सुप्रसन्नं आयासवर्जितमपि इत्येतत्
निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नश्चेत् । कस्मान्निगृह्यत

कथं सुसूक्ष्मां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याह ।
उक्तं इति ॥ दृष्टान्दार्ष्टान्तिकभूतस्त्रोक्तनिविष्टाचराणि व्याचष्टे ।
मनोनिग्रहोऽपीति ॥ तेषां व्यवसायवतां उद्योगभागिनामनुद्देगवता-
मिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीलने तस्य दृश्यते । तस्य च उन्मीलने घटा-
दोषोपलभ्यते । न कदाचिदपि अक्षेत्युद्देगपरिवर्जनात् । प्रागुदीरितानां
मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह । अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

समाधिं कुर्वतस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः । लयविक्षेपसुखरागाः
तैश्चोः मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसा-
धन्यानुपपत्तेरित्याह । उपायेनेति ॥ प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रह-
परिग्रहे श्रवणादिविध्यानैर्कर्ममतिमन्वानः शङ्कते किमिति ॥ पूर्वोक्तो-
पायवतः श्रवणाद्यनुष्ठितो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह ।

दुःखं सर्वमनुसृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।
अजं सर्वमनुसृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयो
ऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवृत्त्यादपि
निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं हेतुं अविद्यावि-
जृम्भितं दुःखमेवेत्यनुसृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो
भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निवर्त्तयेत्
वैराग्यभावनया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतत् शास्त्राचा-
र्योपदेशतोऽनुसृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति ।
अभावात् ॥ ४३ ॥

नेत्युच्यत इति ॥ तृतीयपादं व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ लोचने स्थानद्वयमिति
शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

उपायेन निगृह्णीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपं सुप्रदिशति ।
दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाख्यसुपायान्तरमुपन्यस्यति । अजमिति ॥
अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति । कः स इति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं व्या-
करोति । उच्यत इत्यादिना ॥ वैराग्यभावेन तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानु-
सन्धानेन वैदृग्भावेन । तथा कामभोगात् मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः ।
द्वितीयार्द्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते
लीनं सम्बोधयेन्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् ।
चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु शमयेत्
पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात् सम्बोधितं विषये-
भ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि साध्यापन्नं अन्तरालावस्थं सकषायं
मरागं वीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि
यत्नतः साध्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति सम-

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विज्ञेयाञ्च व्यावर्त्तितं मनो रागप्रति-
बद्धं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्ते न ततो-
ऽपि प्रतिबन्धाद्यावर्त्तनीयमित्याह । लय इति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याक-
रोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः श्रवणाद्यावृत्तिर्विषयेषु क्षयि-
ष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैदृष्ट्या वैराग्यं लयो निद्रा सम्प्रबोधनमेवाभिन-
यति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते तत्राह । चित्त-
मिति ॥ विक्षिप्तं विप्रकृतं शमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति यावत् । पुनरित्यत्र
विवक्षितमर्थमाह । एवमिति ॥ उभयतो व्यावर्त्तितं मनस्तर्हि निर्वि-
शेषब्रह्मरूपतां गतमित्याशङ्क्याह । नापीति ॥ अन्तरालावस्थमनसः
स्वरूपं तृतीयपादावष्टम्भेन स्पष्टयति । सकषायमिति ॥ रागस्य वीजत्वं
पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपन्नव्यम् ॥ यथोक्तं मनो ज्ञात्वा किं
कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ततोऽपीति ॥ अन्तरालावस्था पञ्चम्या परा-
वृत्त्यते । लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । यत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधे-
रिति यावत् । साध्यमसम्प्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः ॥ चतुर्थपादस्यार्थमाह ।
यदा त्विति ॥ समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं

नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

प्राप्तप्रभिमुखी भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विचालयेत् विष-
याभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधित्ततो योगिनो यत् सुखं जायते तन्नास्वा-
दयेत् तत्र न रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गः निस्पृहः
प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिक-
ल्पितं ह्येषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागान्निगृह्णी-
यात् इत्यर्थः । यदा पुनः सुखरागान्निवृत्तं निश्चल-

प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समासञ्चेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्यन्यथाह । सम-
प्राप्तीति ॥ ततो निर्विशेषवस्तुप्राप्त्याऽऽभिमुख्यादनन्तरमित्यर्थः । किं
तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राह । विषयेति ॥ ४४ ॥

समाधित्वायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादिमनो निरोद्धव्य-
मित्याह । नास्वादयेति ॥ तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किन्तु तस्याभवस्थायां
सुखं यदुपलभ्यते तज्ज्ञानविजृम्भितं मित्यर्थेति प्रज्ञया विवेकविज्ञानेन
निस्पृहः सन् भावयेदित्याह । निःसङ्ग इति ॥ किञ्च तत्तत् प्राचीन-
वैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं तदादि स्थावानुसारेण
वर्हिर्निर्गन्तुनिश्चेत्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेरसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात् प्रय-
त्नात् तदात्मन्यैकोक्त्य तन्मात्रमापद्य परिणुद्धपरिपूर्य्यब्रह्मात्मकः
स्वयं तिष्ठेत् इत्याह । निश्चरदिति ॥ प्रथमपादाक्षराणि योजयति ।
समाधित्तत इति ॥ तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः ॥ द्वितीयपादमा-
काङ्क्षाद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ निस्पृहो यथोक्ते सुखे
अतुरागरहितः सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धिरागन्तुकस्य रज्युसर्पवत्
कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तथा भावयेदिति सम्बन्धः ॥ भावनाप्रकारमभि-
नयति । यदित्यादिना ॥ प्रथमाहस्याक्षरार्थसङ्का तात्पर्यार्थे निगम-
यति । ततोऽपीति ॥ उत्तरार्धं विभजते । यथेत्यादिना ॥ पूर्वोक्तसमा-

निश्चलं निश्चरत् चित्तं एकीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥४५॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तया ॥ ४६ ॥

स्वभावं सन्निश्चरद्वहिर्निगच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो निय-
स्योक्तोपायेन आत्मन्येवैकीकुर्यात् प्रयत्नतः । चित्स्वरूप-
सत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथोक्तेन उपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न
लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते अनिङ्गनमचलं निवा-
तप्रदीपकल्पम् । अनाभासं न केनचित्कल्पितेन विषयभावे-
नावभासते इति । यदैवं लक्षणं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म
ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ - - -

अधुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सञ्चित्तं यथोक्तं सुखरागनिवृत्तं तदु-
पायरागनिवृत्तं वा निश्चरत् भवतीति सम्बन्धः । तत्र चित्तं बाह्य-
विषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्त्त्यात्मन्येव परस्मिन्
ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधिवशादेकीकुर्यात् । असंप्रज्ञातसमाधि-
युक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवापादयेदित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । चित्स्वरूपेति ॥४५॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्मात्ममापद्यते तत्राह । यदेति ॥ त्रिविध-
प्रतिबन्धविधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म सम्पदं
भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । यथोक्तेनेत्यादिना ॥ उपायो ज्ञानाभ्या-
सादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो विमुखीकृतं न लीयते न निद्रापारवश्येन
कारणात्मतां गतमित्यर्थः । अचलं रागादिवासनाशुभ्रमित्यर्थः । अचलत्वे
स्पष्टत्वा निवातेति ॥ किन्तु ब्रह्मकारणेत्येवं वक्ष्यं चित्तं यदा सम्पद्यते
तदेति योजना ॥ निष्पन्नं ब्रह्मेत्यत्रैव स्पष्टं भवति । ब्रह्मस्वरूपेणेति ॥४६॥

स्वस्यं शान्तं सनिर्व्याणं अकथ्यं सुखमुत्तमम् ।
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्यं
स्वात्मनि स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्व्याणं
निर्वृतिर्निर्व्याणं कैवल्यं सह निर्व्याणेन वर्त्तते । तच्चाकथ्यं
न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् ।
सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न
जातमित्यजम् । यथा विषयं ज्ञेयानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यति-
रिक्तं सत्स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते
कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

यस्य ज्ञातसमाध्यवस्थायां तेन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते तद्-
ब्रह्म ॥ स्वरूपं विधिनष्टि । स्वस्यमिति ॥ ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति ॥ ज्ञेयः ।
तत्र विदुषां स्वस्यमित्युदाहरति । सर्वज्ञमिति ॥ यथोक्तमिदं स्वस्यं त-
समाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह । सुखमिति ॥
वैषयिकसुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति विशेषणम् ॥ किन्तु ज्ञानेनेत्या-
शङ्काह । आत्मेति ॥ तस्य सत्त्वस्यावगमाचार्यानुरोधिना बोधेन लक्ष्यते
प्राप्यते ब्रह्मेति तथोच्यते ॥ तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह । स्वात्मनीति ॥
सर्वस्य त्वविधस्यानर्थस्योपशमेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरि-
त्याह । सर्वेति ॥ निरतिशयानन्दाऽभिव्यक्तिनिरवशेषानर्थोच्छिन्नि-
सत्त्वेन लक्षणं मोक्षमाचक्षते ॥ तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्काह । सनिर्व्याण-
मिति ॥ तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यमदस्येव स्नातुभवमात्राधिगम्यत्वादवाच्य-
त्वमाह । तच्चेति ॥ यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति ।
सुखमिति ॥ तर्हि सर्वेषामेव तत् भूयादित्याशङ्काह । योगीति ॥
ज्ञानस्याऽजातत्वे वैधर्म्यद्वयान्तमाह । यथेति ॥ ४७ ॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिब्रह्मलौकादिवत्सृष्टरूपासना-
चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वे न न परमार्थसत्येति ।
परमार्थसत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्त्ता भोक्ता
च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-
स्याऽस्यैकस्यात्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव
इत्येतत् । पूर्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं
यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किञ्चिन्न जायते
इति ॥ ४८ ॥

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तद-
प्रमितिरीत्यशङ्काह । न कश्चिदिति ॥ तत्र हेतुमाह । सम्भवोऽस्येति ॥
लोकान्तराणि व्याकर्त्तुं भूमिकां व्याकरोति । सर्वोऽपीति ॥ व्याव-
हारिकसत्यत्वमेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पारमार्थिक-
सत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह । नृदिति ॥ यदुक्तं मनोनिग्रहा-
दीनां परमार्थत्वे द्वैतहानिरिति तत्राह । नेत्यादिना ॥ तेषामपर-
मार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरीत्यपि न व्यवहारिकसत्यानामपि तत्
प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिविम्बवदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यवहारिक-
सत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राह परमार्थेति ॥
तदेव स्पष्टयति । कर्त्तेति ॥ स्वभावतोऽजत्वं हेतुकर्त्तव्यम् । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह । अत इति ॥ हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति । यस्मादिति ॥ उत्तरार्द्धं
व्याचष्टे । पूर्वेष्विति ॥ पूर्वेषु यन्वेष्विति शेषः । इति शब्दो द्वैतप्रक-
रणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

इति गौडपादीयव्याख्यासमूहैतावत् तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीमोक्षब्रह्मसूत्रपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यस्य श्रीयदुभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये
श्रीमद्भागवतविरचयेऽहैतावत्तृतीयप्रकरणभाष्यम् ॥ ३ ॥
ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीयदुभगवतः कृतौ गौडपादशिष्य-
स्य श्रीमद्भागवतविरचितायां गौडपादभाष्यटीकायां तृतीयं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरिः ॐ ॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् यो गगनोपमान् ।

ॐकारनिर्णयद्वारेण आगमनः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य
वाच्यविषयभेदवैतथ्याच्च प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां
साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः अन्ते
तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैना-
शिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्वागद्वेषादिक्लेशास्तदं दर्श-
नमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्तदत्वात् सम्य-
ग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्तुतये । तदिह विस्तरेणान्योन्य-
विरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-
मिद्विरूपसंहरत्तया । आवीतन्यायेनेत्यलातशान्तिरार-
भ्यते तत्तद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नम-

व्याख्यानमध्यमङ्गला गन्याः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादौडा-
रोच्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं
प्रणमति । ज्ञानेति ॥ पूर्वोत्तरप्रकरणसम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणव्ये-
ष्टमर्थं क्रमादनुद्वरति । ॐकारेति ॥ अद्वैत इत्यद्वैतोपलक्षितं
तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनु-
वदति । तस्येति ॥ द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते
वैनाशिका नैरात्मवादिनो रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादा-
नम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुलोपयुज्यते । तत्वाह । क्लेशेति ॥
पातनिकाशेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । तदिहैति ॥
तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आवीतन्यायो व्यतिरेकन्यायः । यथा
यत्कृतकं तदन्तित्यत्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यच्चानित्यं
न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशङ्कानिरासितत्वेन व्याप्ति-
निश्चयार्थमिष्यते । तथा तर्कतः सम्भावितस्यावगमेनावगतस्यापि

ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदाम्बरम् ॥ १ ॥

स्कारार्थोऽयमाद्यलोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेऽप्यते शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाशकल्पमाकाशतुल्यमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किं धर्म्मानात्मनः किंविशिष्टान् गगनोपमान् गगनमुपमा येषान्ते गगनोपमाः तानात्मनो धर्म्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणम् । ज्ञेयैर्धर्म्भैरात्मभिरभिन्नमन्युणापवत्सवित्प्रकाशवच्च ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान् धर्म्मान् यः सम्बुद्धः सम्बुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्दे अभिवादये द्विपदां वरं त्रिपदापतुक्षितानां परुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममित्य-

प्रतिपक्षभूतवान्तरापाकरणप्रपञ्चमन्तरेण पाक्षिकी सत्यज्ञास्याद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्किङ्किरुपसङ्कर्तव्येऽतथास्तदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो वीतः सन् भवतीत्यवीतः । अवीत एवावीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् ॥ प्रकरणस्य तत्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमलोकस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति ॥ तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परानुश्यते ॥ किमित्यद्वैतरूपेणाचार्यो नमस्कृत्यते तत्राह । आचर्य्येति ॥ अभिप्रेतार्थः शस्त्रस्याविघ्नपरिसमाप्तिस्तदर्थे विप्रतिपक्ष्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य जडत्वाधिक्यात् ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनेषदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा दृष्टव्या । बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षितोक्तं ज्ञानस्यैवेति ॥ तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचटे । आचार्यो हि पुरा वदरिकाश्रमे नरनारायणः विहिते नारायणं भगवन्तभिप्रेत्य तपोमह-

अस्य योगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

भिप्रायः । उपदेष्टुं नमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञातभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रति-
पक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अधुनाऽहैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये स्पर्शनं
स्पर्शसम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कादाचिदपि
मोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव वैनामेति । ब्रह्मविदामस्य-
र्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति ।
कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः यथातपः
अयन्तु न तथा किन्तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तथेह भवति
कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयन्तु सुखो हितश्च ।

दत्तव्यत । ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमशु-
रत्वं परमेश्वरे इति भावः ॥ ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिपद्ये प्रमेये
वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राह । उपदेष्टिति ॥ १ ॥

इदानीमहैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तौति । अस्यर्शेति ॥
लोकस्य तात्पर्यमाह । अधुनेति ॥ तस्य च स्तुतिः तत्साधनेषु प्रवृत्तावु-
पयुज्यते । सम्प्रत्यक्षराणि व्याकुर्वन् अस्य योगशब्दं व्याकरोति ।
स्पर्शं नमिति ॥ योगस्याऽन्यसम्बन्धप्रसङ्गाभावात् कथमस्पर्शं त्वमित्याशङ्क्याह
ब्रह्मेति ॥ निपातयोरर्थं कथयति । वै नामेति ॥ सर्वेषां सत्त्वानां देह-
भूतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन
दर्शयति । सचेति ॥ सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति ।
भवतीति ॥ हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह । तथेह भवतीत्यादिना ॥ तस्य
तद्वित्त्वे हेतुमाह । नित्यमिति ॥ तस्यैव विशेषणान्तरमाह । किञ्चेति ॥

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किञ्चाऽविवादः विरुद्धवदनं
विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः ।
कस्मात् यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः
शस्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य
विद्यमानस्यवस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः के-
चिदेव हि साह्या न मय एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्या-
विद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः
प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तोऽन्योऽन्यमिच्छन्ति जे-
तुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कस्मादिति ॥ आत्मप्रकाशत्वात् ब्रह्मस्य ना-
वस्थाविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः ।
यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्रदायागतत्वमाह । य ईदृश इति ॥ तत्र-
मस्कारव्यजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह ।
तद्वमामीति ॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां वि-
वादं तावदुदाहरति । भूतस्येति ॥ एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छ-
न्तीत्याह । विवदन्त इति ॥ प्रश्नपूर्वकं श्लोकाराणि योजयति ।
कथमित्यादिना ॥ एवकारार्थं हेतुमाह । यस्मादिति ॥ प्राज्ञाभिमानिनो
जातिमिच्छन्तीति पूर्वार्थं सम्बन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति ।
विवदन्त इति ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।
 विवदन्तोऽद्या ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥
 ख्याप्यमानामजातिन्तैरनुमोदामहे वयम् ।
 विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं
 ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते
 किञ्चिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदित्येवं वदन् सद्वादीसांख्य-
 पक्षं प्रतिषेधति । सज्जन्म तथा अभूतमविद्यमानमविद्य-
 मानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन् साङ्ख्योऽप्यस-
 द्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो-
 ऽद्या अद्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनीप्रतिषे-
 धन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात् ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे के-
 वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा
 तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं
 परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निर्बोधत हे शिष्याः ॥ ५ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति । भूतमित्यादिना ॥ लोका-
 न्तरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षान्विच्छिपति । तैरिति ॥ तत्वाद्यं पादसवतार्थं
 व्याकरोति । उच्यत इति ॥ द्वितीयपादं विभजते । तथेति ॥ द्वितीयाहं
 विभजते । विवदन् इत्यादिना ॥ सदसदतिरिक्त वस्तुभावादस्तुत उत्प-
 नेरनुपपत्तिरित्याह । अर्थादिति ॥ ४ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्त्यादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशङ्काहं ।
 ख्याप्यमानामिति ॥ प्रतिवादिभिः अहं विवादाभावे प्रकृतसाह । अवि-
 वादमिति ॥ अक्षराणि व्याचष्टे । तैरित्यादिना ॥ अहं तवादिनो द्वैत-

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
 अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥६॥
 न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृन्तथा ।
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विष्यति ॥ ७ ॥
 स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
 कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥८॥

सदसद्वादिनः सर्वे यान्ति पुरस्तात्कृतं भाष्यलोकः ॥ ६

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादपिच्छाणाम-
 न्योन्यविरोधव्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

वादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथा त इति ॥ चतुर्थपादा-
 र्थमाह । अत इति ॥ ५ ॥

जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाऽजातस्यैव पदार्थस्य
 जन्म सद्वादिनोऽसद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वीकृत्यन्तीति परपक्षमनुवर्तते ।
 जातस्येति ॥ तत्र शिष्टाभीष्टदोषं प्रदर्श्याऽभ्यनुजानाति । अजातो ह्येति ॥
 के ते वादिनो यैरेवमिष्यते तत्राह । सदमदिति ॥ अत्र शिष्टेऽपि श्लोका-
 न्तराणि व्याख्यातत्वाच्च पुनर्व्याख्यानसापेक्षाणीत्याह । पुरस्तादिति ॥६॥

परिणामिब्रह्मवादे यदब्रह्मवादिभिर्दूषणसम्पद्यते तदप्यनुज्ञात-
 मेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थितं मर्त्य-
 म्भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं स्वरूपस्थिते
 प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे तस्यैवाभावा-
 द्वाग्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणामवादिनः
 स्वभावेनामृतः सन् परमाकाशो धर्मश्चिदितो भावो मर्त्यतां कार्य-
 भावापत्त्या गच्छति । तस्य कृते केन समुच्चयाऽनुष्ठानेनामृतो जातो
 सक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः स्यात् पारयति । यत्कृतं तदनि-
 त्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावेनेति ॥ पुनर्हक्तिमाशङ्क्य प्रत्यादि-
 शति । उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥६॥

यस्मात्सौकिष्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽन्तावित्याह
सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां
सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः ॥ प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्-
कालयोरपि योगिनां न विपर्येति तथैव सा । तथा
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा । यथाऽग्नादीना-
मुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति
देशान्तरे च तथा सहजा आत्मना सहैव जाता यथा
पक्षादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचि-
दकृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादिल-
क्षणा । अन्यापि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा
प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि
वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्वभावेषु पर-

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथ-
यति । सांसिद्धिकीति ॥ लोकाक्षराणि व्याकूर्चन् प्रकृतेरन्यथात्वाभावे
हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मादजासृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति
किं वक्तव्यमिति योजना । कैश्चित्कन्यायद्योतनार्थोऽपिशब्दः ।
विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रत्यपूर्वकं विभजते । कामावित्यादिना ॥
साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं संसिद्धिः । सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ
सामग्रीसम्पन्नानां या काचित् स्वभावाच्च जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य
पटत्वमित्यादिकेति शेषः ॥ प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थसङ्गा प्रकृतेरन्यथा-

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्चरन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

मार्थवस्तुष्वस्तत्त्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभि-
प्रायः ॥ ६ ॥

किं विषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वा-
दिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह । जरा-
मरणनिर्मुक्ताः । जरणादिसर्वं विक्रियावर्जिता इत्यर्थः ।
के सर्वे धर्माः सर्वे आत्मन इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।
एवं स्वभावाः सन्तो धर्मा जरा मरणमिच्छन्त इवेच्छन्तो
रज्ज्वाभिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्चरन्ते स्वभावतश्चल-
न्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावि-
तत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

त्वाभावे प्रागुक्ते सिद्धान्ते यत्फलति तदिदानीं किं पुनः प्रयत्न कथयति ।
मिथ्येति ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते । जरेति ॥
आत्मानो हि सर्वविक्रियारहिताः स्वभावतोभवन्तीत्यर्थः । तेषा-
मुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह । जरामरणमिति ॥ सर्व-
विक्रियामून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वासनया स्वभा-
वज्ञानिः स्यादित्यर्थः ॥ लोकाक्षराणि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति ।
किंविषयेति ॥ आश्रयविषयो विषयशब्दः ॥ अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयनि-
रूपणमित्याशङ्क्याह । यस्या इति ॥ प्रश्नान्तरं प्रकरोति । कल्पनाया-
मिति ॥ तत्र पञ्चाङ्गमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आहृत्यादिना ॥ उत्तराङ्गं
विभजते । एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥११॥

कथं सज्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह
वैशेषिकः । कारणं महदुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै
कार्यं कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य वादिन
इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि
कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं
प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धञ्चेदं जायतेऽजञ्चेति ।
नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्षं स्फुटितमेकदेशेन
सक्तं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं घटादि एकदेश-
स्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोक इत्यर्थः । विदीर्षञ्च स्यादेक-
देशेनाजं नित्यञ्चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत
इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूष-
णमभ्यनुज्ञातमनुभाषते । कारणमिति ॥ कारणस्य जायमानत्वे का-
हानिरित्याशङ्काह । जायमानमिति ॥ सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्य-
त्वानुपपत्तिरित्याह । भिन्नमिति ॥ लोकस्य तात्पर्यमाह । कथमिति ॥
तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति । कारणमित्यादिना ॥ तदेव स्पष्टयति ।
कारणमेवेति ॥ द्वितीयपादं विभजते । तस्येति ॥ प्रधानादीत्यादिश-
ब्देन तदवयवाः सत्पादयो गृह्यन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहङ्कारादिप्र-
हणम् ॥ तृतीयपादं व्याकरोति । महदादीति ॥ विप्रतिषेधं विशदयति ।
जायत इति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । नित्यञ्चेति ॥ विमतमनित्यं साध्यव-
त्त्वाद् घटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं साधयति । न हीति ॥ साङ्ख्यस्फुटि-
विरुद्धमनुमानमित्याशङ्काह । विदीर्षञ्चेति ॥ ११ ॥

कारणाद्यदनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।

जायमानाद्वैकार्यात् कारणंते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

उक्तसैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह । कारणादजात्कार्यस्य यदनन्यत्वमिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति प्राप्तम् । इदञ्चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजञ्चेति तव । किञ्चान्यत्कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्वै वै कार्यात्कारणमनन्यत्वात् नित्यं ध्रुवञ्च ते कथं भवेत् । नहि कुक्कुट्या एकदेशः पच्यते ए कदेशः प्रसूवाय कल्पते ॥ १२ ॥

किञ्च । कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किंवा कार्याभिन्नं कारणमिति विवक्ष्यताद्यमनुवदति । कारणादिति ॥ अतोऽस्मिन् पक्षे कार्यमजं स्यात् ॥ तथाविधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति । अत इति ॥ द्वितीयमनुवदति । यदीति ॥ जायमानात्कार्यात् कारणमभिन्नं यदीति योजना । न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्याभिन्नत्वात्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति । कारणमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमह । उक्तस्येति ॥ कार्यकारणयोरभेदेवादे विप्रतिषेधो दर्शितः, तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः ॥ पूर्वार्द्धाच्चिरोत्यमर्थमाह । कारणादिति ॥ प्राप्तेरनिष्टपर्यवसायित्वमाह । इदञ्चेति ॥ प्रधानस्याजत्वं जायमानत्वञ्च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् ॥ अन्यदित्युक्तेष्व व्यनक्ति । कार्यमिति ॥ अभेदेऽपि मायावादे नैष दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् ॥ कार्यस्यैव कारणभावत्वाङ्गीकारादिति सत्वाह । तवेति ॥ द्वितीयाहं विभजते । किञ्चान्यदिति ॥ अभेदेवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्काह । न हीति ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नादस्तुनो जायते तस्य वादिनः कार्यम् । दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किञ्चिज्जायत इति सिद्धमभवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाता-जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः* तदप्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । अनवस्थानं स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूदिति परमार्थतो हैता-भावः श्रुत्योक्तस्तमाश्रित्याह । हेतोर्धर्मादेरादिः कारणं

किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजाभिन्नं कार्यं जायते भद्ददीत्यभ्युपगम्यते । तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः तदवदम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् । न चात्रोभयसम्प्रतिपक्षो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह । अजादीति ॥ यद्यजाच्चित्वादस्तुनो जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्याशङ्क्याह । जाताच्चेति । साङ्ख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते । किञ्चान्यदिति ॥ तत्र पूर्वार्द्धाक्षराणि योजयति । अजादिति ॥ दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह । दृष्टान्तेति ॥ परस्य खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्माच्च साङ्ख्यसमयः सम्भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयाह व्याचष्टे । यदा पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

हैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिषेधसुखेन ख्यापितं वस्तुनोऽजन्यत्वमहैतवादिनाऽभ्यनुज्ञातमिदानीं* हैतनिरसनमपि श्रुतं विद्ददनुभवानुसारि चैतेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह । हेतोरिति ॥ हेतु फलात्मकः संसारोऽनादि-

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥ १४॥

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

देहादिसङ्घातः फलं येषां वादिनाम् । तथादिः कारणम्
हेतुर्धर्मादिः । फलस्य च देहादिसङ्घातस्य । एवं हेतुफल-
योरितरकार्यकारणत्वेनादिमत्त्वं ब्रुवद्भिरेवं हेतोः फलस्य
चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि
नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो हेतुफलात्मकता सम्भवति ॥ १४ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्या-
देव फलाच्चेतोर्जन्याभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो
भवति यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥ १५ ॥

रिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते । हेतुफलयोरादि-
मत्त्वस्य कण्ठोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपमवस्तुभूत-
मित्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यत् त्विति ॥ तस्मात्तस्य कार्यकार-
णात्मकस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना ॥ हेतुफलयोरात्मपरि-
णामत्वादादिमत्त्वसुपादानरूपेण चानादित्वमिति शङ्का । आत्मनो निरंशस्य
कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामानुपपत्तेर्भवमित्याह । न हीति ॥ १४ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रूवता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं
विप्रतिषिद्धमित्युपपादितम् । सम्भवति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न
सम्भवतोऽपि । हेतोर्नित्यादिना । हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युप-
गच्छद्भिरेभ्युपगम्यते विरुद्धमिति ॥ एतत् प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथ-
मित्यादिना ॥ ईदृशत्वमेव विवक्षयति । यद्येति ॥ १५ ॥

सम्भवे हेतुफलयोरपितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन् ते हेतुः प्रसिद्धति ।

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्यसे
सम्भवे हेतुफलयोरुत्पत्तौ क्रम ए पितव्यस्त्वयान्वेष्टव्यः ।
हेतुः पूर्वं पश्चात्फलञ्चेति । इतरश्च युगपत्सम्भवे यस्मा-
द्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा युगपत्सम्भ-
वतो सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

कथमसम्बन्ध इत्याह । जन्यात् स्वतोऽलब्धात्मकात्
फलादुत्पद्यमानः सन् शशविषाणादेरिवांसतो न हेतुः

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वात् युक्तं तद्विराकरण-
मित्याशङ्काह । सम्भवे इति ॥ तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावो
हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह । युगपदिति ॥ यथोक्तो
विरोधो हेतुफलभावस्यासम्भवः सन् युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधा-
दिति व्यावर्त्या शङ्कामनुवदति । यथेति ॥ तत्रोत्तरत्वेन श्लोकाक्षराणि
योजयति । सम्भव इति ॥ प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह । इत-
श्चेति ॥ तामेवोपपत्तिं स्फोरयति । युगपदिति ॥ ययोर्युगपत्सम्भव-
स्तयोर्न कार्यकारणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात् क्रमस्या-
वश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तव्याप्तेरनुपाहकं तर्कसम्पन्नस्यति । फलादिति ॥ हेतुफलयो-
र्मियो हेतुफलत्वं ब्रुवतो सते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात् फलादुत्पद्यमानो
हेतुर्न ततो लब्धात्मको भवत्यलब्धात्मकश्चाऽसत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति
अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरित्यर्थः ॥ हेतुफलयोरक्रमवतोर्न कार्य-
कारणभावेन सम्बन्धः सिध्यतीत्येतदाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं साधयति । कथ-

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धश्च हेतुतः ।

कतरन्पूर्वं निष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

सिध्यति जन्म न लभ्यते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सन् शश-
विषाणादिकल्पस्तव कथं फलमुत्पादयिष्यति । नहीतरे-
तरापेक्षसिद्धोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन
सम्बन्धः क्वचिदृष्टः अन्यथा नेत्याभिप्रायः ॥ १७ ॥

असम्बन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यका-
रणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव
तथा कतरन्पूर्वं निष्पन्नं हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः
सिद्धिः स्यात् पूर्वं सिद्धापेक्षया तद्गृहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

मित्यादिना ॥ हेतुस्वरूपाज्जन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं स्वतन्त्रात्मना-
त्मकम् । तत उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न सिध्यति । न च न शशविषाणा-
देरसतः सकाशात्किञ्चिन्नान्मात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मको-
ऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पादयितुस्तुहते ॥ न हि
सद्भाविमते फलमसतः सकाशादुपलभ्यचरमित्यर्थः । तथापि कथं हेतुफल-
योरसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति । अन्यथा नेत्याधाराधेय-
भावादि ॥ कथं न हेतुफलयोर्योगपक्षे सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे
सत्तेत्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्यापेक्षया जन्मजनकत्वं नोपपद्यते
शशविषाणादिवपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतु-
फलभावमाशङ्क्य श्रुतेरसम्भावितार्थे प्रामाण्ययोगादवश्यं पूर्वोपर्य्यं
वक्तव्यमित्याह । यदीति ॥ श्लोकाराणि योजयति । असम्बन्धो-
त्यादिना ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोऽपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१६॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञा-
नम् । तत्त्वाविवेको मूढतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः
क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरितीतरे-
तरानन्तर्यलक्षणस्य कोपो विपर्ययासोऽन्यथाभावः स्यादि-
त्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेर-
जातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्या-
पेक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्परान्वयात् ।
अतश्चेदं पूर्वं निष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति ॥ उत्त-
रावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिस्त्वचं तद्विग्रहस्थानमप्रति-
भाभिधानीयमापततीत्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य नियतपूर्वापरभावा-
त्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत ।
तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह । क्रमेति ॥ अन्योन्यपक्ष-
प्रतिपक्षमुखेन सतोऽसतश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्ते-
रनुपपत्तेरजातिरेवास्मदभिप्रेता वादिभिरदर्शिता भवतीत्यपसंहरति
एवं होति ॥ तत्राद्यं पादं व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ क्रमपक्षे पूर्व-
निष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते ॥ द्वितीयपादं योजयति । अथ वेत्या-
दिना ॥ द्वितीयाहं विवृणोति । एवमिति ॥ १६ ॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं
शब्दमात्रमाश्रित्य क्लृप्तमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा
विषाणवज्रासम्बन्ध इत्यादि । न ह्यस्माभिरसिद्धा हेतोः
फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलाद्देतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तर्हि
बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रो-
च्यते । बीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो ममे-
त्यभिप्रायः । न तु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजा-
ङ्कुरयोरनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवादादिमत्त्वा-
ऽभ्युपगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादिमान्
बीजञ्चापरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादिमत् ।

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावाभ्युपगमा-
न्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । वोजेति ॥ दृष्टान्तस्य सः अक्षयसिद्धेऽपि
साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ श्लोकापोद्यं साध्यसिद्धावयति ।
नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थमन्यम् ॥ शब्दमाश्रित्य क्लृप्तप्रयोगमेवो-
दाहरति । पुत्रादिति ॥ आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः
प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते ॥ कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्येवानभिप्रेत-
मर्थं कथयति । न हीति ॥ तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमशेषदाहरति ।
किन्तर्हीति ॥ दृष्टान्तसम्प्रतिपत्त्या परिहरति । अत्रेति ॥ सायावादि-
मते कचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्प्रतिपत्तेर्ममेत्युक्तम् ।
प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साधयन्नाशङ्कते । नन्विति ॥ किं बीजाङ्कुर-
व्यत्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाङ्कुरमन्नान्ययोरिति विक-
ल्पग्राह्यं दूषयति । न पूर्वस्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥
बीजाङ्कुरवत्त्वमिदं श्लोकोक्तप्रकारेणानादित्वस्याऽन्योन्यकारणत्वस्य चानु-

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

एवं पूर्वपूर्वोऽङ्कुरबीजञ्च पूर्वं पूर्वं मादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाङ्कुरजातस्यादिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलानाम् । अथ बीजाङ्कुरसन्ततेरनादिरुत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण बीजाङ्कुरसन्ततिर्नामैकाभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्सूक्तं हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते इति । तथाचान्यदप्यनुपपत्तैर्न वृत्तमित्यभिप्रायः । न च लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः । हेतुरिति

पपत्तिरिति शेषः ॥ कल्याणरसत्यापयति । अथेति ॥ बीजसन्ततेरङ्कुरसन्ततेऽनानादित्वमन्योन्यकारणत्वञ्चाऽविरुद्धं सिध्यति । बीजजातीयोऽङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयोऽङ्कुरजातीयसुखदुःखमानसुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयान् फलजातीयं फलजातीयञ्च हेतुजातीयमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्शनिके च सन्ततेरेकस्या व्यक्तेर्व्यतिरेकेनासम्भवाच्चैवमिति दूषयति । जेत्यादिना ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तदनुशीलैरिति यावत् ॥ अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् दृष्टान्तदार्शनिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ दृष्टान्तस्यासम्प्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकारणत्वस्य कचिदपि सम्प्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितृर्यथेत्यादि न वृत्तप्रयुक्तमिति फलितमाह । तथा चेति ॥ एवं श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यायोत्तरार्द्धं व्याचष्टे । न चेति ॥ किमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते । प्रकरणसामर्थ्या-

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

याजमानाद्वै वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥ २० ॥

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह । यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकं अवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मो गृह्यते । कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्वा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः सम्बन्धस्यानपेतत्वात् । अस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यहं । प्रकृतो हीति ॥ हेतुफलभावानुपपत्तिसुपपादितसुपसंस्कृत्यमित्यमरः ॥ २० ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्विरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परी-
जकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याह । पूर्वा-
परेति ॥ कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्या कारणस्यापि
तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराशयादजातिरतिव्यक्ता सिद्धतीत्याह । जाय-
मानादिति ॥ तत्र पूर्वार्धं प्रश्नद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना ॥
नियतं पौर्वापर्ये निर्वहिरिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धि-
रित्यर्थः । द्वितीयाहं विभजते । जायमानो हीति ॥ कार्यपक्षे कारणं
ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राह । अवश्यं हीति ॥ कार्यकार-
णयोनियतसम्बन्धवतीरितरेतराशयात् दुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुतो
ज्ञापितेत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन
परास्मर्यते ॥ २१ ॥

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

इतश्च न जायते किञ्चित् । यत् जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सत् असत् सदसदा जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवाऽपरिनिष्पन्नात्स्वरूपात् स्वयमेव जायते यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतः अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात् पटान्तरं तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु स्रष्टो घटो जायते पितुश्च पुत्रः सत्यं अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानां तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तौ उत स्रष्टेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्र-

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विवक्ष्यपूर्वकं साधयति । स्वतो वेत्यादिना ॥ कस्य चिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वनारपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य घटाद्विकल्पयति । यज्जायमानमिति ॥ सर्व्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति । न तस्येति ॥ तत्वाद्यं दूषयति । न तावदिति ॥ स्वयमेव जायमानं कार्य्यं स्वस्मादेव स्वरूपाच्च तावज्जायते स्वयमेव स्वामेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वमिद्वेः । स्वमिद्वेरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । नापीति ॥ न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि घटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तदोग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । तथेति ॥ निरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । यथेति । न हि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकभाव

सदसत्त्वदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

त्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । वाचा-
रम्भणमिति श्रुतेः । सच्चेन्न जायते सत्त्वात् सृष्टिगुणादिवत् ।
यद्यसत्तथापि न जायते न विद्यते असत्त्वादेव शशविषाण-
वत् । अथ सदसत्तथापि जायते विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात् ।
अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्ज्जनिरेव
जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वञ्च
वस्तुनः । ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारण-
क्षणान्तरानवस्थानात् अननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षत्वाच्चासौ शक्यते प्रतिज्ञे प्रसूति शङ्कते । नन्विति ॥ किं प्रत्यक्षानु-
सारिणौ शब्दप्रत्ययाविवेकिनामिष्येते किं वाविवेकिनामिति विकल्पशब्द-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । तावेवेति ॥ सृष्टेवेति परी-
क्षमाणे सतीति सम्बन्धः । तच्च जन्तुशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव ।
वाचारम्भणश्रवणान्नपरमार्थतो यावता विद्यते ॥ तदसत्त्वान्स्व-
नत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना ॥ चतुर्थं शिथिलयति । सच्चे-
दिति ॥ पञ्चमं निराकरोति । यदोति ॥ षष्ठं प्रत्यादिशति । अथेत्यादिना ।
षष्ठां विकल्पानां निरासं फलितं निगमयति । अतो नेति ॥ क्रियाकार-
कफलनानात्वपक्षे व्यजजनानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति ।
येषाम्पुनरिति ॥ बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कृतो न्याय-
वाह्यत्वमित्याशङ्क्याह । इदमिति ॥ इदमा वस्तु पराष्टवम् । इत्यमिति
क्षणिकत्वं विवक्षितम् । एवमवधारणावच्छिन्ने तर्णे वस्त्ववच्छेदकज-
णातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावात् तस्मिन्नुभयः सिध्यतीत्यर्थः ।
न च तस्मिन्नुभूतेऽर्थे भट्टतिरुत्पद्यते । तथा च वस्तुनि प्रत्ययहृदासिद्धौ
व्यवहारासिद्धिरित्याह । ननु भूतस्येति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलञ्चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥२३॥

किञ्च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बला-
द्धेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगतं स्यात् कथं अनादेरादिर-
हितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाद्धेतो-
र्जन्मेष्यते त्वया फलञ्च । आदिरहितादनादेर्हेतोरजात्-
स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते ।
तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युप-
गम्यते । यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह । हेतुर्नेति नानादेः
फलाद्धेतुर्जायते न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्ज-
न्मप्रसङ्गादित्यर्थः । फलमपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाध्यादित्याह ।
फलञ्चेति ॥ नापि स्वभावतो निमित्तमन्तरेण फलेहेतुर्वा जायते । तत्र
हेतुमाह । आदिरिति ॥ कारणराहितस्य जन्मानुपलब्धेरित्यर्थः ॥
वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वन्तरपरत्वं लोकास्य सूचयति । किञ्चेति ॥
हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति । हेत्विति ॥ फलाद्धेतुर्जायते
ततश्च फलमिति भ्युपगमनात् कथमजन्माभ्युपगमतमिति पृच्छति । कथमिति ॥
तत्वाद्यपादान्नयोजनया परिहरति । अनादेरिति ॥ तदेवोपपादयति ।
न हीति ॥ फलं कार्यकारणसङ्घातः । हेतुर्धर्मादिः ॥ फलञ्चापीति भागं
विभजते । फलञ्चेति ॥ अजाज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः ॥
स्वभावत इति पदं योजयति । स्वभावत एवेति ॥ फलितं निगमयति ।
तस्मादिति ॥ च हेतुफलयोर्जन्मयतोरनादित्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् । अभ्यु-
पगमे च जन्मैव तयोरपेक्षितं स्यादित्यर्थः । स्वभाववादनिरकरणं

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

आदिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते । कारणवत् एव ह्यादि-
रभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति ।
प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिसंज्ञाः सनिमित्तत्वम् । नि-
मित्तं करणं विषय इत्येतस्य निमित्तत्वं सर्वविषयत्वं स्वात्म-
व्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे । न हि निर्विषया
प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् ।
अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्यय-
वैचित्र्यद्वयस्य नाशतः नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च
प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् अतः प्रत्य-
यवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तन्त्रं परतन्त्रमित्य-

प्रतिज्ञातमुत्तरार्द्धावष्टम्भेन प्रतिपादयति । यस्मादिति ॥ - २ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम् ।
इदानीं बाह्यार्थवादमुत्थापयति । प्रज्ञप्तेरिति ॥ ज्ञानस्य निर्विषयत्वे
प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति । अन्यथेति ॥ अग्निदाहादिप्रयुक्त-
दुःखोपलब्ध्यानुपपत्तेश्चि वाह्यार्थ इत्याह । सङ्क्षेपेति ॥ परतन्त्रं
परकीयं शास्त्रं तस्यास्तिता तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति दावत् ॥
लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्येति ॥ वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थ-
स्यैव दृढीकरणं पूर्वोक्तपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तदा पुनराक्षेपमुत्थेन
बाह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मरूपभूतां प्रज्ञप्तिं
प्रतिषेधति । शब्दादीति ॥ साकारवादं व्युदस्यति । स्वात्मेति ॥
प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वाच्च स्वातिरिक्तविषयत्वाच्च ॥ न

संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

न्यशास्त्रं तस्य परतन्त्राश्रयस्य वाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्त-
स्याऽस्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्र-
स्वरूपाया नीलपीतादिवाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभा-
वभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति । स्फटिकस्यैव नीलाद्युपाध्याश्र-
यैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राश्र-
यस्य वाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । संक्लेशेन सं-
क्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्याग्निदाहादिनिमित्तं
दुःखं यद्यग्न्यादिवाह्यं दारादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न
स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु अत-
स्तेन मन्यामहे अस्ति वाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे
संक्लेशो युक्तः । अन्यत्वादशनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

हीति ॥ सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम् । तमेव हेतुं द्वितीयपाद-
योजनया विषययति । अन्यथेति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे । न चेति ॥
प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति । अत
इति ॥ ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव वाह्यालम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं
वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राह । न हीति ॥ औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्य-
मित्याशङ्क्य वाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्धैवमित्याह । स्फटिक-
स्येति ॥ तृतीयपादं हेतुनरपरत्वेनावतारयति । इतश्चेति ॥ तस्योप-
लब्धिसपपादयति । उपलभ्यते हीति ॥ तदुपलब्धेऽपि कृता वाह्यार्थ-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य भाभूदिति
चेन्न । स्वातन्त्र्यविरोधादित्याह । उपलभ्यते त्विति ॥ विशिष्टदुःखोप-
लब्ध्यानुपपत्तिसिद्धं फलमाह । अत इति ॥ विज्ञानातिरिक्तवाह्यार्थो-
भावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अन्यत्वादाह-
च्छेदादित्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत् ॥ २४ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

अत्रोच्यते वाढं एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसङ्को-
शोपलब्धियुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं
युक्तिदर्शनं वस्तुतस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि
किन्तु इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञत्वालम्बनाभिमतस्य
तव घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचित्त्याहेतुत्वमिष्य-
तेऽस्माभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादित्येतत् । न
हि घटो यथाभूतमृदूपदर्शने सति तद्यतिरेकेणास्ति ।
यथाऽखान्महिषः पटो वा तन्तु व्यतिरेकेण । तन्तवस्थाशु-

द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादसङ्गावयति ।
मज्ञप्तेरिति ॥ अन्तु का नाम वस्तुव्यतिरित्यङ्गाह । निमित्तस्येति ॥
मतान्तरे प्राप्ते तद्विराकरणमुच्यते । विज्ञानवादिनेति । श्लोकस्य तात्-
पर्यमाह । अत्रेति । तत्र पूर्वार्धं विभजते । वाढमित्यादिना ॥ इति न-
स्तव तर्कप्रधानत्वाच्च प्रतीतिमात्रशरणा युक्तिरिति मत्वाह । स्थिरीभ-
वेति ॥ वस्तुनो बाह्यसार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं
प्र युक्तयुक्तिदर्शनमित्येतच्छब्दार्थं त्वं स्थिरीभवेति योजना । विचारदृष्टि-
मेवावष्टभ्याह वत्ते किं ततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति ॥ ब्रूहीति तत्रोक्त-
रार्धं सिद्धान्तो व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । उच्यते इत्यादिना ॥ घटादेर्वैचित्त्य-
हेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना ॥ परमार्थदर्शनं प्रपञ्च-
यति । न ह्येति ॥ तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति ॥ घटे दर्शितं
अथ पटेऽपि दर्शयति । पटो वेति ॥ तन्तुष्वपि न्यायसाम्यमुदाहरति ।
तन्तव इति । परमार्थदर्शनफलसुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ घटादीनां
स्वकारणव्यतिरेकेणासताच्च प्रत्ययवैचित्त्यहेतुत्वं अतो घटादिप्रत्ययवत्
प्रत्ययान्तरादपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि सन्त्व्यानी-

निमित्तस्थानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

व्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आशब्दप्रत्ययनिरो-
धानैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा भूतदर्श-
नाद्वाह्यार्थस्थानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरि-
त्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्थानिमित्तत्वं
भवेत् । तदभावेऽभानात् । न हि सुषुप्तसमाहितमुक्तानां
भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते ।
न ह्युन्मत्तावगतवस्वमुत्पन्नोरपि तथा भूतं गम्यते । एतेन
द्वयदर्शनं संक्लेशोपलब्धिय प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

त्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्थानिमित्तत्वमिति
व्याख्यातम् । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तरमाह ।
अथ वेति ॥ यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनाच्च तस्य
वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथेवाधिष्ठानज्ञानाभेदया परमार्थतो
दर्शनाद् बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानमप्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्य-
मित्यर्थः । किञ्च । विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्ति-
विषयत्वात् रज्ज्वां सर्पादिवदित्याह । भ्रान्तीति ॥ हेतुं साधयति ।
तदभाव इति ॥ सान्ध्यभावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति ।
न हीति ॥ देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभानध्रौव्यादहेतदर्शनेऽपि
तत्प्रतिभानमप्रत्यूहं प्राप्नोतीत्याशङ्काह । न ह्युक्तमिति । बाह्यार्थ-
समर्थनार्थमुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह । एतेनेति ॥ तत्त्व-
दर्शनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वुपलम्भप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोप-
लब्धिश्च प्रत्युक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । व्यवहार-
दृष्ट्या तु पूर्वभ्रमसमारोपितस्य प्रवदेव संवेदने वैचित्र्यं दुःखं व्यवहा-
राङ्गमित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

चित्तं न संस्पृश्यत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

यस्मान्नास्ति वाच्यं निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृश्यत्यर्थं
वाच्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् ।
अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव वाच्यः शब्दाद्यर्थो
यत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक् चित्तमेव हि
घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेरुक्तवदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न
स्यादित्याशङ्क्याह । चित्तमिति ॥ न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्म-
कत्वप्रसिद्धाभावात् । जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृत-
मिति भावः । चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावेऽपि तटाभासस्पर्शित्वं स्यादित्या-
शङ्क्याह । नार्थेति ॥ तत्र हेतुमाह । अभूत इति ॥ प्रथमपादं व्याचष्टे ।
यस्मादिति ॥ विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात् सम्प्रति-
पन्नवदिति द्वितीयं पादं विभजते । नापीति ॥ न हि दृष्टान्ते तस्यार्था-
भासस्पर्शित्वं तस्यैव तटात्मना भानादित्यर्थः ॥ तृतीयपादं व्याकरोति ।
अभूतो ह्येति ॥ विमतोऽर्थः सन्न भवति अर्थत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनु-
मानाच्च ज्ञानस्यालम्बनमित्यर्थः ॥ विमतोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न
भवति भ्रान्तिविषयत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मारयति । उक्तेति ॥
अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थ-
माह । नापीति ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृश्यध्वसु त्रिषु ।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्यासस्तर्हि अस्मिन् घटादौ घटाद्याभासता
चित्तस्य तथा च सत्यविपर्यासः कश्चिद्वक्तव्य इति ।
अत्रोच्यते । निमित्तं विषयमतीतानागतवर्तमानाध्वसु
विष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि कश्चित्-
संस्पृश्योऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽस्मिन्
घटे घटाभासता विपर्यासः स्यात् न तु तदस्ति कदा-
चिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः
कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्य-
भिप्रायः । अयमेव हि स्वभावचित्तस्य । यदुतास्ति
निमित्तं घटादौ तद्वदवभासनम् ॥ २७ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वमथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चा-
भ्रान्तिप्रतियोगिनीत्यन्यथाख्यातिमतमाशङ्क्याह । निमित्तमिति ॥ काल-
त्वयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थसर्गत्वाभावे तदासनाभावात् तज्जन्या
नान्यथा ख्यातिः सिद्ध्यति । भ्रान्तिस्तु विधानरेणापि भविष्यतीत्याह ।
अनिमित्त इति ॥ श्लोकव्यावर्त्तामाशङ्कां दर्शयति । नन्विति ॥ यदि
घटादिवाह्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्सत्त्वेव तदाभासत्वाज्ज्ञानस्य
विपर्यासः । अतस्मिन्सह ज्ञेयत्वात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृते क्वचिदप्य-
विपर्यासो वक्तव्यः । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वत्वस्यान्यथा ख्यातिवादिभिरिष्ट-
त्वादित्यर्थः । तत् पूर्वार्द्धं योजनया परिहरति । अत्रेति ॥ उक्तमेवार्थ-
मुत्तरार्द्धं योजनार्थं साधयति । यदीति ॥ अभ्रान्तेरभावादसम्भवे भ्रान्तेर-
सति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्जहतीत्याशङ्क्याह । वय-
मेवेति ॥ स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति
निवृत्तः । सविषयाणां भ्रमणां विद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो
बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणा-
नुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमु-
च्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभा-
सता चित्तस्य विज्ञानवादिनाभ्युपगता तदनुमोदितम-
स्माभिरपि भूतदर्शनात् तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमा-
नावभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते
चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये
जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्वादुपपत्त्यग्रन्यत्वा-
नास्त्यादि च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं दृष्टुमशक्यं

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादि-
मिदानीमप्यदति । तस्मादिति ॥ प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते
विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याह । तस्येति ॥ एतत्सङ्कीर्तनपृथक् स्लोकस्य
तात्पर्यमाह । प्रज्ञप्तेरिति ॥ तच्च बाह्यार्थवादिनो बाह्योऽर्थो विज्ञान-
वदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेनाप्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्येवमित्यभ्यनु-
ज्ञातम् ॥ बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि सम्मतत्वादित्याह । बाह्योऽर्थो
इति ॥ बाह्यार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवेति ॥ असत्येव
घटादौ घटाद्याभासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञा-
नवादगिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः ॥ सम्मति विज्ञान-
वाददूषणमवतारयति । तदिदमिति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ भूतदर्शनात् घटादेर्नृणादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञानि-
मात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रतो दर्शनादिति यावत् ॥ द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन
विभजते । यथेति ॥ विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वास्त्रीलोपीता-

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २६ ॥

अनादेरन्तवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

यस्मादजातिः प्रकृतिस्य ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २६ ॥

अयच्चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तिः सिद्धं नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान् कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । वीजाङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्वभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकाल-

संहर्तुमेष श्लोक इत्यर्थः ॥ पूर्वार्द्धं योजयति । अजातमिति ॥ यदि चित्तस्फुरणमजातमभीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटस्यैकस्वाभाव्यात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव मायया जन्मवदिति कल्पग्रन्थे चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयाहं योजयति । अजातरूपाया इति । तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेतुनिरमाह । अनादेरिति ॥ विमतः संसारो नान्तवान् अनादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किञ्च भोक्तोऽनन्तो न भावत्वे सत्यादिमत्त्वाद् घटवदित्याह । अनन्तेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अयच्चेति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं व्याकरोति । अनादेरिति ॥ अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नासीदित्यवच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः ॥ योऽनादिभावः सोऽनन्तवान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह । न ह्येति ॥ वीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन सम्बन्धस्तस्य नैरन्तर्यं सन्नानस्तस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य दृष्टत्वादनैकान्तिकतेति शङ्कते । वीजेति ॥ भावत्वविशेषांशस्य तत्तावत्तन्मात्रं व्यभिचारशङ्केति दूषयति । नैकेति । द्वितीयाहं व्याचष्टे । तथेति ॥ यत्तादिमत्त्वं तत्र नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह ।

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृता ॥३२॥

प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्श-
नात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा
च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव
शशविषाणस्येवादिमत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रस-
ङ्गेन पठितौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

घटादिविति ॥ यथा कृतकोऽपि घटादिष्वसौ नित्यस्तथा बन्धध्वंसो-
ऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते । घटादीति ॥ मोक्षस्याभावत्वे
सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्गेतेति दूषयति ॥ तथा चेति ॥ किञ्च
प्रागसतः सत्ता समवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्याऽसत्त्वे न सिद्धती-
त्याह । असत्त्वादेवेति ॥ ३० ॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति ॥ यदि तूष-
रोदकादि गृह्यते तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव मरी-
च्युदकादिभिः सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वम् । विमता मोक्षादयो न परमार्थसन्तो
भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादिर्वदित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
मोक्षादीनामपि तथात्वप्रथेत्याशङ्क्याह । अवितथा इति ॥ लक्षिता मूढैर-
विचारकैरिति शेषः । ऊषरोदकादीनां ज्ञानपानादिप्रयोजनानप-
लम्भान्मोक्षस्वर्गादीनान्तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोक्षादिवै-
तथ्यमित्याशङ्क्याह । सप्रयोजनतेति ॥ तेषां मोक्षादीनामिति यावत् ।
पुनरुक्तिशङ्कां वारयति । वैतथ्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वे धर्मा वृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।
 संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥
 न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।
 प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमित्यन्ते भूतदर्शनादित्ययमर्थः
 प्रपञ्चते एतैः श्लोकैः ॥ ३३ ॥

जागरिते गत्यागमनकालौ नियतौ देशः प्रमाणतो
 यस्तस्यानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-
 गमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिदं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वा-
 ज्जन्मादिरहितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाह । सर्वेति ॥
 यदि देहान्तर्द्दर्शनान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्वस्य जागरि-
 तस्य दर्शनात् मिथ्यात्वं दुर्वारमित्यर्थः । किञ्च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं
 स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि संवृत्ते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखण्डं करसे भूतानां
 विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्यात् ब्रह्मणोऽनवकाशत्वादित्याह ।
 संवृत इति ॥ अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभाममित्य-
 क्षात्राक्तनानां तात्पर्यमाह । निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । न युक्तमित्यादिना ॥ स्वप्ने देशान्तरगतौ
 नियतकालाभावाच्च गत्वा दर्शनमिदं तथा मरणादूर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण
 गत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किञ्च यद्देशस्य स्वप्ने
 पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देहे नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टम् । यथा यस्मिन्-
 देशे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्मभावं प्रतिपद्यस्तस्मिन्देहे देशे नास्ति
 परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह ।
 प्रतिबुद्धश्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति । जागरित इति ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह सम्मन्त्रा सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।
 गृहीतञ्चापि यत्किञ्चित् प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥
 स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
 यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते ।
 गृहीतञ्च यत्किञ्चित् हिरण्यादि न प्राप्नोति । गतञ्च न
 देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

स्वप्ने च अटन् दृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततो
 अन्यस्य स्वापादेशस्यस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा
 स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरि-

किञ्च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिदं तथा जागरितेऽपि परं
 श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति स ब्रह्मवादिभिः सह समालोच्याविद्या-
 मिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव श्रेयःसाध्यनसमालोचितं प्रतिपद्यते । सर्वस्य
 नित्यसुक्ष्मत्वनिश्चयात् । अतो सुसुक्ष्मत्वं श्रवणादिकर्तव्यता च भ्रान्त्यै-
 वेत्याह । मित्राद्यैरिति ॥ किञ्च स्वप्नवदेव गृहीतमुपदेशादि विहाज्य
 पश्यति तत्साध्यफलभावादित्याह । गृहीतञ्चेति ॥ अथवा लोकदृष्ट्या
 यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्राद्योदकादि तद्विहाज्यैव किञ्चित्करोमिति प्रतिबुद्धो
 अन्यप्रत्ययबाधाच्च स्वसम्बन्धित्वेनाधिगच्छति । तेन तदाभासमात्रमेवे-
 त्याह । मित्राद्यैरित्यादिना ॥ उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि
 योजयति । गृहीतञ्चेति ॥ ३५ ॥

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नद्यादिषु पश्यति स मिथ्या पृथग्-
 भूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते यो न परिव्राजकादि-
 शरीरेण लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थ-
 ब्रह्माख्यशरीरस्थानुभवादित्याह । स्वप्न चेति ॥ किञ्च यथा स्वप्ने
 देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेवित्यभि-

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

तेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जागरितम-
पीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रह-
णाद् ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्न-
स्तद्वेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्वेतुत्वाज्जागरितकार्य-
त्वान्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न अन्येषाम् । यथा स्वप्न
इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन् साधारण-
विद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्य-
मानवस्तुवदवभासनं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्न-
वदेवेत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

त्याह । यथेति ॥ पूर्वार्द्धं गतान्यक्षराणि योजयति । स्वप्ने इति ॥ उत्त-
रार्द्धगतानि व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति ।
स्वप्नेति ॥ ३६ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तथा स्वप्नस्य जागरितकार्य-
त्वाद्वाः स्वप्नदृश तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह ।
ग्रहणादिति ॥ किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं वस्तुनो
नास्ति स्वप्नकारणत्वात् किन्तु तथा भासमानत्वमित्याह । तद्वेतुत्वा-
दिति ॥ जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इत-
श्चेति ॥ इतः शब्दार्थमेव स्फोरयन् पूर्वार्द्धं योजयति । जागरितव-
दिति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति । तद्वेतुत्वादिति ॥ सति प्रमातरि बाध्यत्वं
स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात् परमार्थतः कल्पम् ।
कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् ॥ न हि
सर्वसाधारणं विद्यमानञ्च जागतितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याह
यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्व्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥ ३८ ॥

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

ननु स्वप्नकारणत्वे जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् ।
अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितन्तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्य-
मेवाविवेकिनां स्यात् विवेकिनान्तु न कस्यचित् वस्तुन
उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्मैव सर्व्वमित्यजं
सर्व्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति । यदपि-
मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत् । न
भूताद्विद्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः
शशविषाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि ॥ ३८ ॥

ननु उक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्य्यमिति तत्कथ-
मुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते । शृणु तत्र यथा कार्य्यका-

कार्य्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न भिद्यतात्मविशिष्टमत्यन्त-
वैषम्यादित्याशङ्काह । उत्पादस्येति ॥ यत्तु कार्य्यकारणत्वं सत्यासत्य-
योरेव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तत् दुरुक्तमित्याह । न चेति ॥ श्लोकव्या-
वर्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति ॥ किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति
किंवा विवेकिनामिति विकल्पप्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं
प्रत्याह । विवेकिनान्विति ॥ द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभजते ।
यदपीत्यादिना ॥ सम्भवो नासतोऽस्तीत्येतत् दृष्टान्तेन साधयति । न
हीति ॥ कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्त्वकार्य्यका-
रणत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्काह । असदिति ॥ जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३६॥

रणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असद्विद्यमानं रज्जुसर्प-
वद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्त्वयः
स्वप्ने जागरितवद्ग्राहग्राहकरूपेण विकल्पयन् पश्यति तथा
सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अविकल्पयन् च
शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदा-
चिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्ने हेतुरुच्यते न तु पर-
मार्थसदिति कृत्वा ॥ ३६ ॥

दर्शनात् ॥ जागरितस्य स्वप्नस्य कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जाग-
रितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितस्य कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
असत्स्वप्नेऽपीति ॥ श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्क्यामुत्थापयति । न त्विति ॥ पूर्वा-
परविरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं प्रार्थयते । शृ-
ण्विति ॥ तमेव प्रकारं प्रकटयन्नक्षराणि योजयति । असदिति ॥ तुच्छत्वं
व्यवच्छिनत्ति । रज्ज्विति ॥ दर्शनस्याभासत्वं सूचयति । विकल्पितमिति ॥
यथा जाग्रदृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्ने
जागरितकार्यत्वेन व्यवहियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्श-
नात्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तिमित्याशङ्क्य द्वितीयाङ्गं व्याचष्टे । तथेति ॥
यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपा-
तार्थं कथयति । शब्दादिति ॥ तस्मात्प्रत्ययः स्वप्नस्य जाग्रदस-
नाधीनत्वादिति यावत् ॥ जागरितस्य परमार्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि
तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति
व्यावर्त्य कथयति । न त्विति ॥ ३६ ॥

नास्त्यसङ्घेतुकमसत् सदसङ्घेतुकन्तथा ।

सच्च सङ्घेतुकं नास्ति सङ्घेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्य-
कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसङ्घेतुकमसच्छशविषा-
णादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव स्वपुष्पादेस्तदसङ्घेतुक-
मसन्नाविद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु । असङ्घेतुकं शश-
विषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि-
वस्तुन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न
चान्यः कार्यकारणभावः सम्भवति शक्यो वा कल्पयितुम् ।
अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदि-
त्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्रजागरितयोरुक्तम् । तत्त्वदृष्ट्या
त्वप्रतिषिद्धमेव क्वचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन् वस्तुनो ऽज्ञानाद-
वस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्त्तयति । नास्तीति ॥ अन्यवादिनस्तु
सदेव कार्यं जायते अन्यत्वादिति मन्यन्ते तान् प्रत्याह सदिति ॥
तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुलक्ष्यते । साङ्ग्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्वयोरपि
सत्त्वं सङ्गिरते तान् प्रत्युक्तम् । सङ्घेति ॥ सङ्घेति कारणं मिथ्याप्रपञ्च-
सृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे । सङ्घेतुकमिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्य-
मह । परमार्थतस्त्विति ॥ प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथा कथा च प्रक्रि-
यया प्रतिपादयितुमुचितं अन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्याक्षिपति । कथ-
मिति ॥ अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्ति-
कमधिकृत्य प्रसिद्धिर्विरुद्धेत्यभिसन्वायाद्यं पादं विभजते । नास्तीत्या-
दिना ॥ द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तथेत्यादिना ॥ तृतीयं पादं व्याकरोति ।
तथा सङ्घेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । असदिति ॥ अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण
कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्मैवमित्याह । न
चेति ॥ ४॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत् स्पृशेत् ।
 तथा स्वप्ने विपर्यासाद्वर्मास्तत्रैव पश्यति ॥४१॥
 उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह । विपर्यासादिविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान् भावान् शक्यचिन्तनीयान् रज्जुसर्पादीन् भूतत्ववत्परमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्यासाद्वर्मादीन् पश्यन्निव विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिदेशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्तस्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्माश्चमादिधर्मसमाचाराणाञ्चाभ्यां हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्ववादिनाम्-

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेतुत्वरमाह । विपर्यासादिति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति ॥ अक्षरार्थं कथयति । विपर्यासादित्यादिना ॥ कश्चिदित्यस्य पूर्व्येण क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥ ४१ ॥

तत्रैव ह्युक्ता कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिस्त्वप्रसूतेः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याह ॥ उपलम्भादिति अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारणप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ श्लोकाचाराणि व्याचष्टे यापीत्यादिना ॥ अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिष्टतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदार्ढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याह । तामिति ॥

जातिस्तु देशिता बुद्धै रजाते स्तसतां सदा॥४२॥
अजाते स्तसतान्तेषामुपलम्भादियन्ति ये ।

मस्ति वस्तुभाव इत्येवं वदनशीलानां दृढग्राहवतां अद्वधा-
नानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः तां
गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनान्तु स्वयमेवाजादया-
त्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि
श्रोत्रियाः । स्थूलबुद्धिवादजातेः । अजातिवस्तुनः सदा
तस्य न्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उपायः सोऽवतारायेत्युक्तम् । ये चैवमुपलम्भात् समाचा-
राच्चाऽजाते रजातिवस्तुनस्तसन्तोऽस्ति वस्तुव्यवहारात्मनो
वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषाम-
जातेस्तसतां अद्वधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जातिदोषा

यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतंतदा तदतिरेकेण जगतो
अभावात् ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वा-
पर्येणालोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्था
द्वितीयवस्तुविवेकदार्ढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जातिरूपदिष्टा
न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं
गृहीत्वा जातिरूपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः ॥ चतुर्थं पादार्थ-
माह । ते हीति ॥ ४२ ॥

तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरूपदिष्टेत्यलोपक्रममनुकूलयति ।
उपाय इति ॥ उदरमन्नरङ्गुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः ।
ब्रह्मणि विकारदर्शिनं भयप्राप्तिः श्रूयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि
भेददर्शनाच्चानुमाह्यतेत्याशङ्क्याह । अजातेरिति ॥ न हि कल्याणकल्-
शिदुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्मनिकपतनाभावेऽपि निन्दा-
नुपपत्त्या कश्चिदेव लेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य सस्यगदर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं

जातिदोषा न सेत्सन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति

[॥ ४३ ॥

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥

जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्सन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति ।
विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात् सोऽप्यल्प
एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः
॥ ४३ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्यैव द्वैतं वस्त्विति ।
नोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्यु-
च्यते । उपलभ्यते हि मायाहस्ती हस्तीव हस्तिर्नामिवात्र
समाचरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिस्त्वन्विभिर्धर्मैर्हस्तीति
चोच्यते । असन्नपि यथा तथैवोपलम्भात्समाचारात् द्वैतं
भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ द्वैत
वस्तुसङ्गावे हेतुभवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

गर्भवासादिदोषमभ्यस्तुजानाति । दोषोऽपीति ॥ अन्यथादर्शयन् पाद-
त्रयगतान्यक्षराणि योजयति । ये चेत्यादिना ॥ चतुर्थपादं व्याचष्टे ।
यद्यपीति ॥ कश्चिद्भिन्दानुपपत्तिस्त्विति इति यावत् ॥ ४३ ॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वसुक्तं तद्दूषयति । उपलम्भादिति ॥
लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामनूद्य दूषयति । नन्वित्यादिना ॥ व्यभिचारस्यासि-
द्धिमाशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ उपलम्भसमाचारौ मायामये
हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः । तथा द्वैतेऽपि न तयोरेस्ति वस्तु-
त्वसाधकत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥

जात्याभासं चलाभासं वस्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।

किम्पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्बुद्ध्य
इत्याह । जाति सज्जातिवदभासत इति जात्याभासम् ।
तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलनमिवाभा-
सत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्वाभासं
वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्वाभासम् । यथा स
एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्यन्दते
दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तु-
त्वमद्रव्यञ्च । किन्तु देवमकारं विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादि-
रहितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयञ्च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मा
आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्धिः । धर्मा इति बद्धवचनम् ।

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्थानिमित्तत्वसुक्तमेतदन्तर्लोकैर्विप्रपञ्चि-
तम् । सम्प्रति भूतदर्शनमुपसंहरति । जात्याभासमिति ॥ लोकाचराण्या-
काङ्क्षाद्वारा विवृणोति । किं पुनरित्यादिना ॥ गौरत्वदीर्घत्वोक्त्वा देव-
दत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं स्फुटीक्रियते । पूर्वाङ्घ्राणुवादेनापराङ्घ-
रोजयति । जायत इत्यादिना ॥ विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किन्त-
दित्यादिना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति । एवं नेति ॥ चित्-
प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्मभावत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह ।
एवमिति ॥ उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह । एवमिति ॥ लोकाचराणि
व्याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकारणाभावस्य दुर्भणत्वादयो य-

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितन्तथा ॥ ४७ ॥

देहे भेदानुविधायित्वाद्वयस्यैवोपचारतः । एवमेव यथोक्तं
विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्य क्त-
वाच्चेष्टणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे । विपर्यये तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात्
॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह । यथा हि
लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं
तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः । किन्तु विज्ञा-
न स्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्पन्दितमविद्याया । न ह्यचलस्य

योक्ता हेतवस्तत्तच्चैतन्यं ब्रह्मेति यावत् । एवमिति प्रतिबिम्बानां बिम्ब-
मात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतत्वं मावत्यादित्यर्थः ।
अद्वयस्य बहुवचनभाक्कमयुक्तमित्याशङ्क्याह । धर्मा इतीति ॥ उत्तरार्हं
योजयति । एवमेवेति ॥ विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने
मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति । त्यक्तेति ॥ उक्तज्ञानवतां संसारसन्वा-
साभावे प्रमाणमाह । तत्रेति ॥ ४६ ॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासञ्चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन
प्रपञ्चयति । ऋजुवक्रादिकेति ॥ अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यं नानाकाराव-
भासो विवर्त्तस्तदत्र विज्ञानस्य स्पन्दितत्वं श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यथोक्त-
मिति ॥ तत्र दृष्टान्तभागं व्याचष्टे । यथा हीति ॥ दार्ष्टान्तिकं योज-
यति । तथेति ॥ किमित्यविद्यामन्तरेण मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य

अस्यन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्यन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अलाते स्यन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भवः ।

विज्ञानस्य स्यन्दनमस्ति । अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥ ४७ ॥

अस्यन्दमानं स्यन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याका-
रेणाजायमानम् । अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्यन्द-
मानमविद्योपरमे अस्यन्दमानं जात्याद्याकारेणाभास-
मजमवलम्ब्यविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किञ्च तस्मिन्नेवालाते स्यन्दमाने ऋजुवक्राद्याभासा
अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतो

नेष्यते तत्राह । न हीति ॥ निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतत्त्वजन-
विकल्पस्याविद्यमानमेव स्यन्दनमित्यत्र वाच्योपक्रमानुक्त्यं कथयति ।
अर्जति ॥ ४७ ॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अस्यन्दमानमिति ॥
ल्लोकाक्षराणि व्याकरोति । अस्यन्दमानमित्यादिना ॥ तथाविद्यये-
त्यत्राऽविद्ययेति केदः ॥ ४८ ॥

अलातदृष्टान्ते कथं ऋजुवक्रादीनामरुत्त्वमित्याशङ्कायां निरूपणा-
सहत्वादित्याह । अलात इति ॥ यदा खल्ललातं स्यन्दमानमवतिष्ठते
तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादागत्याभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजु-
वक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवगमाद्यदा तदेवालातं निस्यन्दनं
स्यन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वक्तु-
मनुपलम्भ्यविशेषात् । न चाभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादान-
त्वात् । यदि हि स्यन्दननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभासमा-
त्रात्रैमित्तिकाभावादर्थं नाहृजुवक्राद्याकारा स्यन्दनाभावेऽप्यलाते भवेषु-
रित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते दृष्टान्तानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह ।

नततोऽन्यत्र निस्यन्दान्नालातम्प्र विशन्ति ते ॥ ४६ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

भुवः । न च तस्मान्निस्यन्दादलातादन्यत्र निर्गताः । न च
निस्यन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४६ ॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते । आभासा गृहादिव
द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो द्रव्य-
त्वाभावः द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावा-
दित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः ॥ ५० ॥

किञ्चेति ॥ हेत्वन्तरमेऽस्यैयम् पूर्वार्द्धाक्षराणि व्याचष्टे । तस्मिन्ने-
वेति ॥ आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुपलम्भो हेतुः कर्त्तव्यः । अनुप-
लम्बिनेव हेतुस्तस्य तृतीयपादार्थमाह । न चेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह ।
न च निस्यन्दमिति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसम्भवं साधयति ।
नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मि-
थ्यैव भवेयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति ॥ ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्या-
कारेषु चाभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह । आभासस्येति ॥ इतश्च
दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ तदेव पूर्वार्द्ध-
योजनया विशदयति । नेति ॥ ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि
किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । वस्तुनो हीति ॥ द्वितीयाद्
दार्ष्टान्तिकमाचष्टे । विज्ञानेऽपीति ॥ तुल्यत्वं सार्द्धं नोत्तरस्त्रोकेन साध-
यति । कथमित्यादिना ॥ ५० ॥

विज्ञाने स्यन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।
 त ततोऽन्यत्रनिस्यन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥५१॥
 न निर्गता विज्ञानात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
 कार्यकारणताभावादृतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥

विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेष-
 पतस्तुल्यत्वात् । कथं तुल्यत्वमित्याह । अलातेन समानं
 सर्वविज्ञानस्य सदा अचलत्वन्तु विज्ञानस्य विशेषः । जा-
 त्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किं लता इत्याह । कार्यकार-
 णताभावात् जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्त-
 यतः सदैव । यथाऽसत्सु ऋज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धि-
 र्दृष्टाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे

न हि तस्मिन् विज्ञाने यथा कथञ्चिच्चलनवति ततोऽन्यस्मात्कस्मा-
 द्धिदागत्य जन्माद्याभासस्तत्र भवितुमर्हन्ति । तथा प्रथाभावात् न च
 तस्मात् विज्ञानादचलतयावस्थितादन्यत्वाभासा भवितुमशक्ये । प्रतीत्या-
 भासस्य तुल्यत्वान्नापि तदैव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य तदुपादा-
 नत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पार-
 यन्ति । तेषामवस्तुतादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषामित्या-
 शङ्का सृष्टैवेत्याह । कार्येति ॥ आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारण-
 ताया दुर्बलचनत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायाभयाः
 सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः ॥ सार्द्धं लोकोक्तात्यर्थमाह । अलातेनेति ॥
 तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येतेत्याशङ्काह । सदेति ॥ यदि
 विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावात् स्युरित्या-
 शङ्कान्निमाज्ज्ञेन परिहरति । जात्याद्याभासा इत्यादिना ॥ यतः सदैव-

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

जात्यादिबुद्धिर्द्वैवेति समुदायार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यं कारण-
भावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः कारणं
स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं
लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणांमात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा । कु-
तश्चिदनेनान्यकारणत्वं कार्यं त्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वा-
दनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाक्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥

चिन्त्या अतो नृषैवेति शेषः । सङ्क्षेपतत्तात्पर्यमाह । यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते ।
द्रव्यमिति । अवयवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावय-
विगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं न
समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां कचिदसमवायित्वं गुणगुणिभा-
वन्य-
त्वस्य तस्मिन् दुर्बलचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति । अज-
मित्यादिना ॥ अवयवावयवविभागविरहितत्वमजत्वम् । एकत्वं गुणगुणि-
भावमन्यत्वम् ॥ तत्वेत्यात्मतत्त्वं परान्वक्ष्यते । तत्र कार्यकारणभावं
दूषयितुं सामान्यन्यायमाह । तेषामिति ॥ अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तत्त्वादि-
द्वारा पटशौक्लादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि । स्वतन्त्रमिति ॥
अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चात्मन्यपि कार्यत्वं नेत्याह । न चेति ॥ न हि
तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वाच्चापि समवायित्वेन तथात्वमन्योन्या-
श्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सत्यस्य सन्मात्रत्वेनैकरूपत्व-
प्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति
फलितमाह । अत इति ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्माजम्।
 एवं हेतुफला जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥
 यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्त-
 मिति । न चित्तजा बाह्यधर्मा नापि बाह्यधर्माजं चित्तम्।
 विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्माणाम् । एवं न हेतोः
 फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हे-
 तुफला जातिं प्रविशन्ति अध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफ-
 लयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते ।
 धर्माधर्माख्यहेतोरहंकर्ता मम धर्माधर्मा तत्फलं का-
 लान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जातो मोक्ष इति यावद्धे-

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसमन्तरं कुम्भः सम्भवति । सम्भूतशामौ कर्मा-
 तथा स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्य चिदपि
 विद्वद्दृष्टानुरोधेनानन्यत्वादित्याह । एवमिति ॥ यश्च धर्मादेः शरीरा-
 देश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्ताच्चिरस्तः सोऽप्यन्यत्वाभावेन
 सिध्यतीत्याह । एवं हेत्विति ॥ तत्र पूर्वार्द्धं योजयति । एवमित्यदिना ॥
 आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वात् द्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यथोक्ताः
 हेतवः । बाह्या धर्मा घटादयो नात्मनः । न च धर्माश्चिदानां जीवानां
 चित्तशब्दितान् परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बवत्त्वानां
 बिम्बभूतब्रह्मावत्त्वादित्यभिप्रेत्याह । विज्ञानेति ॥ उत्तरार्द्धं योजयति ।
 एवं नेति ॥ ५४ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टम् ।
 इदानीं सुसूक्ष्मान्तर्दमनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशाभावाभावायोस्त-

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

यावद्धेतुफलावेश संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

तुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्त-
नेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य
चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मान्वौषधिवीर्यो-
णैव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूत हेतुफलावे-
शोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलो-
द्भवः ॥ ५५ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते यावत्सम्य-
ग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्तते क्षीणः संसारस्ताव-
दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं
न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

दुद्भवानुद्भवौ दर्शयति । यावदिति ॥ श्लोकाक्षराण्यकाङ्क्षामदर्शनपुरःसरं
विवृणोति । ये पुनरित्यादिना ॥ ५५ ॥

अभिनिवेशवशवद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह । यावदिति ॥
अभिनिवेशनिवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । क्षीण इति ॥
आकाङ्क्षामूर्खकं पूर्वार्द्धं योजयति । यदीति ॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । क्षीणे
पुनरिति ॥ ५६ ॥

संख्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वं मुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य
चोत्पत्तिविनाशवुच्येते त्वया। शृणु। संख्या संवरणं संख-
तिरविद्याविषयो लौकिकव्यवहारस्तथा संख्या जायते
सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै। अत उत्प-
त्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते। परमार्थस-
द्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात्। अतो जात्यभावादुच्छेदः
तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवद्ध्येते
तवाह। संख्येति ॥ अविद्याया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये
नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह। शाश्वतमिति ॥ परमार्थतस्तुसर्वमजं कूट-
स्थमास्थीयते तेन कल्पनां विना विनाशो नास्त्येव हेतुफलादेरित्याह।
सद्भावेनेति ॥ पूर्वापरविरोधमाशङ्कते। नन्विति ॥ न तावदात्मनो जन्म-
विनाशौ तस्य कूटस्थत्वाद्वापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात्।
तथा च हेत्वादेर्वत्स्य जन्मनाशौ न त्वया वक्तव्यावित्यर्थः ॥ उच्यमाने
समाधाने मनःसमाधानमर्थयते। शृण्विति ॥ तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथ-
यति। संख्येत्यादिना। अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनो अभावे फलितमाह।
अत इति ॥ द्वितीयाङ्गक्षरार्थमाह। परमार्थेति ॥ जात्यभावा जन्म-
दिविक्रियाभावः तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथयति। तेनेति ॥ यथा पुरो-
वर्त्तिनि भुजगामावमनुभवन् विवेकी नास्ति भुजङ्गो रज्जुरेषा कथं
वृथैव विभेषीति भ्रान्तमभिदधाति। भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव
भुजङ्गं परिवर्त्त्य भीतः सन् पलायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढ-
दृष्ट्या विरुध्यते। यथा परमार्थकूटस्थात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिव-
चनेनाविरुद्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
 जन्ममायोपमन्तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८
 यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
 नाऽसौनित्यो न चोच्छेदो तद्वडम्बेषु योजना ॥ ५९

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्ते इति कल्पन्ते त
 इत्येवंप्रकारा यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव
 धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-
 र्मुत्सृज्य संवृत्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् । यथा मा-
 यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । माया नाम वस्तु
 तर्हि नैवं सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याख्ये-
 त्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

कथं मायोपमन्तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा
 मायामयादान्वादिबीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो
 नासावङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदो विनाशी वा । अभूतत्वाद्देव

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्मा इति ॥
 तत्त्वाद्यं पादं विभजते । येऽपीति ॥ प्रसिद्धावद्योतकत्वमिति शब्दस्य
 दर्शयति । त इत्येवंप्रकारा इति ॥ एवं प्रकारत्वमेव स्फोरयति । यथो-
 क्तेति ॥ अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति शब्देनोक्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा
 जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्च-
 यति । परमार्थ इति ॥ संवृत्यापि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य
 तृतीयपादं योजयति । यत्पुनरिति ॥ प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः । चतुर्थ-
 पादार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । मायेत्यादिना ॥ ५८ ॥

जन्ममायोपमं तेषामित्युक्तं तदपि दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति ।

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।
 यत्र वर्णं न वर्त्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥
 यथा स्वप्ने द्रव्याभासं चित्तं चलति मायया ।
 तथा जाग्रद्द्रव्याभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

धर्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः । न तु परमार्थतो
 धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

परमार्थतत्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ता-
 केषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत
 इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते यैरर्थास्तो वर्णाः शब्दा न प्रव-
 र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इदमेव-
 मिति विवेको विवेकृता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते ।
 यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

यत्पुनर्वाङ्मोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य

यथेत्यादिना ॥ श्लोकात्तराण्याकाङ्क्षां दर्शयन् योजयति । कथमित्या-
 दिना ॥ ५९ ॥

यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्रपञ्चयति । नाजेष्विति ॥
 व्यात्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह । यत्नेति ॥ श्लोकस्य
 पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । परमार्थतस्त्विति ॥ द्वितीयार्द्धं व्याकरोति । यत्ने-
 त्यादिना ॥ तत्नेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् । व्यात्मसु नित्यानित्यकथा-
 भावे शब्दगोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह । यत इति ॥ ६० ॥

व्यात्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्य-
 तामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तस्यन्दनमात्रमविचारस्तुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपाद-
 करूपं द्वैतमिति सदृष्टान्तमाह । यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रति-

अद्वयञ्च द्वयाभासं दित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥६२॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति

[यान् सदा ॥ ६३ ॥

तन्मनसः सन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थो श्लोकौ ॥

६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति
स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु
स्थितान् वर्त्तमानान् जीवान् प्राणिनोऽण्डजान् स्वेदजान्
वा यान् सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किमुच्यते ॥ ६३ ॥

पादकद्वैतस्य चित्तस्मिन्दतमात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यात्स्थि-
यश्चाह । अद्वयञ्चेति ॥ पौनरुक्त्यं श्लोकयोराशङ्क्यङ्गान्तर-
त्वात्तैवमिति मन्वानः सन्नाह । यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भावो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेतुत्वरमाचक्राणो दृष्टान्तमा-
चष्टे । स्वप्नदृगिति ॥ यान् पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्वं सम्बन्धः ॥
श्लोकस्य तात्पर्यमाह । इतश्चेति ॥ इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि
व्याचष्टे । स्वप्नानिति ॥ न ते विद्यन्ते इति पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो
विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेदमिथ्यात्वे किमायात-
मिति पृच्छति । यदिति ॥ उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यते अति ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
 तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक् चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥
 चरन् जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।
 अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति
 [यान् सदा ॥ ६५ ॥
 जाग्रच्चित्ते क्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तं तेन दृश्यास्ते जीवाः
 ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः ।
 चित्तमेव तर्हि न जीवादिभेदाकारेण विकल्पते । तथा
 तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृशा
 दृश्यन्तदृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम
 नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणी-
 यत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं

श्लोकान्तराणि योजयन् कर्मधारयं व्यावर्त्तयति । स्वप्नेति ॥ जीवा-
 दिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति ।
 चित्तमेवेति ॥ तर्हि द्रष्टा चित्तञ्चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतं नेत्याह ।
 तथेति ॥ तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यवर्त्तयति । तेनेति ॥ स्वप्नावस्थस्य
 चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह । अत इति ॥ ६४ ॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । चरद्वित्यादिना ॥
 जाग्रदवस्थो हि पुरुषो यान् जीवान् पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्य-
 कारणसङ्घाता गृह्यन्ते चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ श्लोकद्वये
 विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति । जाग्रत इति ॥ अक्षरव्याख्यानं

तथा तदृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किन्तदस्तीति चोच्यते ।

चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टुं दृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचेत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतर-
गम्ये । जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्ता-
पेक्षं हि जीवादि दृश्यम् । अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किञ्चि-
दस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणीयं वा । किन्तद-
स्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा
विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं लक्षणा-

दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वाच्च पृथगपेक्षितमिति विवक्षित्वाह ।
उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकस्याहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याह ।
उभे हीति ॥ दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं
दर्शनं सिद्धति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिद्धतीत्यन्यथाश्रयाच्च
दृश्यं दर्शनं वा सिध्यति प्रतो विभागाऽवगाहप्रमाणाभावाच्च तदवधारो
हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किञ्च सम्भावनायां प्रमाणप्रवृत्तिर्विज्ञेया न दृश्यदर्-
शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्षेण सम्भावना भवति अन्योन्याश्रयदोषात् ।
तथा च परस्परपुरस्कारेण विद्येत यदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाह ।
किन्तदिति ॥ तदृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्ती-
त्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किञ्च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको
भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह ।
लक्षणेति ॥ कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्दृह्यते तच्चित्ता-
दोषेणेत्याह । तन्मतेनेति ॥ तत्र प्रथमं पादं विभजते । जीवेति ।
ते जीवचित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरप्राप्त्यत्वं तदेव

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमौ सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

शून्यं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चेत्यं द्वयं यतः तन्मते नैव तच्चित्ततयैव तत् गृह्यते । न हि घटमति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः कृतः निर्मितको मन्त्रौषधादिभिर्निष्ठादितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो

स्पष्टयति । जीवादिति ॥ द्वितीयपादं व्यावष्टे । तस्मादिति ॥ तदेव स्फुटयति । चित्तं वेति ॥ किन्दस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विद्वन्तीति । न हीति ॥ इहेति जागरितोक्तिः ॥ द्वितीयाहं व्याचिख्यासुतया पृच्छति । कथमिति ॥ तदेवावतार्यं व्याकरोति । लक्षणेत्यादिना ॥ यतस्ततो न तद्भेदस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं तर्हि लौकिकानां परीक्षकानाञ्च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । तन्मतेनेति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्योन्यान्वयप्रसङ्गादतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृष्टानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदयाचकप्रमाणबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्यवबाधः स्यादित्याशङ्का परिहरति । यथेत्यादिना ॥ मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुक्षमानं प्रत्याह । मायेति ॥ संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जन्मादिप्रतिभा-

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
 तथा जीवा अमो सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६६॥
 यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।
 तथा जीवा अमो सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥
 न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
 एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥
 चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्वयम् ।

जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिलक्षणा
 अविवक्षिता एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥ २८ ॥
 ॥ ६६ ॥ ७० ॥

व्यवहारसत्यविषयजीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादि
 जीववदित्युक्तं उत्तमन्तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते
 जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्पन्दितमेव द्वयं । चित्तं पर-
 मार्थत आत्मैवेति निर्विषयन्तेन निर्विषयत्वेन नित्यम-

सबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भा-
 दिति श्लोकवयस्य तात्पर्यमाह । स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति । न
 कश्चिदिति ॥ दृष्टानुवादपूर्वकं श्लोकात्पर्यमाह । व्यवहार इति । अज-
 राणि न व्याख्येयानि व्याख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वान्न दृष्टव्यतिरेकेण सत्त्व-
 मिति स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयमस्वप्नाभावा-

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गन्तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥
योऽस्ति कल्पितसंवृत्त्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

सङ्गं कीर्तितम् । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । सविषयस्य
हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता
भवति यस्माच्छास्त्राशास्त्रं शिष्यशेखरेवमादिभिर्विषयस्य विद्यु-
मानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिर्वि-
द्युते स कल्पितसंवृत्त्या । कल्पिता च या परमार्थप्रतिपत्तु-
पायत्वेन संवृतिश्च सा तयाऽस्ति परमार्थेन नास्त्यसौ न

दात्मैव संवेदनमित्याह । चित्तेति ॥ अक्षरार्थं कथयति । सर्वमि-
त्यादिना ॥ निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुतिमपि संवादयति ॥
असङ्गो हीति ॥ श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति । सविषयस्येति ॥ ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गतं तदसङ्गतं शास्त्रादेर्विषयस्य
मत्वादित्याशङ्क्याह । योऽस्तीति ॥ ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्प-
दाद्येन द्रव्यादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं
तत्वाह । अपरेति ॥ वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो
यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु संवृत्त्या
प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः ॥ व्यावर्त्यञ्चोद्यमुत्थापयति ।
नन्विति ॥ तत्र यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति ।
शास्त्रेति । आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि गृह्यते ॥ अस-
ङ्गत्वाच्चेपं परिहरति । नैष दोष इति ॥ तत्र निर्विषयत्वहेतुं प्रश्न-
पूर्वकं पूर्वार्थयोजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ॥ परमार्थतो
हेतुस्याऽसत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति । ज्ञात इति ॥ द्वितीयाहं
योजयति । यथेति ॥ नहि द्रव्यस्य लक्षणं गणादिपञ्चकस्य च ततो

परतन्वाभिसंष्ट्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंष्ट्या परमार्थेन नाप्यजः ।

विद्यते । ज्ञाते ह्येतत् न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्वाभि-
संष्ट्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात् पदार्थः स परमार्थतो
निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तित
मिति ॥ ७३ ॥

ननु शास्त्रादीनां संष्टित्वे अज इतीयमपि कल्पना
संष्टतिः स्यात् । सत्यमेवं शास्त्रादिकल्पितसंष्ट्यैवाज इत्य-
च्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्वाभिनिष्पत्त्या

व्यावर्त्तकप्रतिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तत्तत्क-
लणतस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः । तदप्रतिपत्तौ च तत्कलणतस्त-
द्व्युत्तप्रतिपत्तिरिति परस्परान्वयाच्च किञ्चिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः ।
वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वदसङ्गत्वञ्चित्तस्य प्रागुक्तं सङ्गतमेवेत्युपसं-
हरति । तेनेति ॥ ७३ ॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संष्टतिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्वकल्प-
नापि संष्टतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्काङ्गीकरोति । अज इति ॥ कल्पित-
मात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्वेति ॥ परिणामवादप्रसिद्धजन्मना
भ्रान्त्येवात्मा जायते जन्मानश्च विभ्रमत्वे तद्विषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं
युक्तमित्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्तकमाशङ्कामाह । नन्वेति ॥ शास्त्रादिभेदस्य
कल्पितत्वे तद्व्युक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः ॥ किमजोऽयमा-
त्मनेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विवक्ष्यमाण-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ अजोऽयमित्यभिधानस्य संष्टतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्य-
वहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः ॥ कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधान-
भावमभ्येत्य व्यावर्त्तं दर्शयति । परमार्थेनेति ॥ आत्मन्यजत्व-

परतन्त्रोऽभिनिष्पत्तया संवृत्या जायते तु सः ॥७४॥

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्धौ व निर्निमित्तो न जायते ॥७५॥

परशास्त्रसिद्धमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते ।

अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव क्रमत
इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसादृश्यस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति
केवलमभिनिवेश आग्रहमात्रं द्वयं तत्र न विद्यते ।
मिथ्याऽभिनिवेशमात्रञ्च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्वया-
भावं बुद्ध्या निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः
स न जायते ॥ ७५ ॥

व्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयाह्नव्याख्यानेन हेतुमाह । यस्मादिति ॥
परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्नि-
ष्ठेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्येव यतो जायते अतश्च प्रतियोगिनो
जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः । अजत्वाद-
व्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम् । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् ।
न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रति विवादे विस्मा-
दिप्रमितिहेतुत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वाद्वापुनरावृत्तिफ-
लसाधनत्वं तत्राह । अभूतेति ॥ यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्
तदा तद्विद्यन्त्यर्थे साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य
तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति
श्लोकार्थं कथयति । यस्मादित्यादिना ॥ ७५ ॥

यदा न लभते हेतूत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वाजितैरनुष्ठीयमानात् धर्मा-
देवत्वादिप्राप्तिहेतवे उत्तमाः केवलाश्च । धर्माधर्मव्या-
मिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्तिार्था मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनि-
मित्ता अधर्म्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । तादुत्तम-
मध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान् यदा एकमेवाद्वितीय-
मात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति
यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मूलं विवेकी न पश्यति तद्व-
त्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमाधम-
मध्यमफलरूपेण । न ह्यस्मति हेतो फलमुत्पद्यते बीजाद्य-
भाव इव सस्यादिः ॥ ७६ ॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत् प्रपञ्चयति । यदेति ॥ उत्त-
मान् हेतून् विभजते । जातीति ॥ आशीर्वाजितैः फलवृष्णारविदैरधि-
कारिभिरिति यावत् । देवत्वादिद्यादिशब्दे नोत्कृष्टं जन्ममुच्यते । केव-
लत्वेन धर्म्माणां प्राधान्यम् । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन मध्यमयोनयो
मुच्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्दे नाधमजन्मं सूच्यते ॥ वाक्योपज्ञाना-
दज्ञाननिवृत्तौ त्रिविक्त्यर्थं विशिनष्टि । अविद्येति ॥ अविदुषां प्रतीयमाना
हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्येतत् दृष्टान्तेन स्मृत्यति । यथेति ॥ उक्ते-
ऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं व्याचष्टे । न हीति ॥ ७६ ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति स्मृतम् । सा पुनरनुत्-
पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति । उच्यते । परमार्थदर्शनेन
निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्त-
स्येति या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु समा
निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चि-
त्तस्य सर्वस्याद्वयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागापि विज्ञानाच्चित्त-
दृश्यं तत द्वयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा
चित्तस्य समाद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदा-
चिद्वा न भवति सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तदा न जायते वित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमा-
शङ्क्य परिहरति । अनिमित्तस्येति ॥ चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य
नित्यसिद्धस्य सा सर्वदाऽनुत्पत्तिः । सा निर्विशेषा द्वितीया चेत्त्व
हेतुमाह । अजातस्येति ॥ सर्वस्य द्वैतस्य चित्तदृश्यत्वेन मिथ्यात्वान्न-
त्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्ति-
रैकलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूयाकाङ्क्षापूर्वकं लोकभवतार्थं व्याकरोति ।
हेत्वभाव इत्यादिना ॥ यथा रूपकल्पनाकालेऽपि शुक्लेरुपपत्त्यत्वं स्वाभा-
विकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदो निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभा-
विकी ॥ जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह ।
सर्वदेति ॥ न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजत्वं किन्तु घटाद्युप-
रक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याह । सर्वावस्थास्त्विति ॥ सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य
बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह । अद्वया चेति ॥ तृतीय-
पादार्थं कथयति ॥ पूर्वमपीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति
तस्माद्द्रज्जुसर्पवत् द्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वादस्तुतोऽरुच्चादिति यावत् ॥७७॥

बुद्धि । निमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।
 वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥७८॥
 अभूताभिनिवेशाद्वि सदृशे तत्त्ववर्त्तते ।

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयाभावादनिमित्त-
 ताच्च सत्यां परमार्थरूपां बुद्ध्या हेतुं धर्मादिकारणं
 देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाददानस्यक्तवाच्यैषणः
 सन् कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयम्पदमश्नुते
 पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयो-
 ऽभूताभिनिवेशस्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्वि सदृशे तद-

द्वयाभावं स बुद्धेर्व निनिमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रप-
 न्नयति । बुद्धेति ॥ द्वैताभावोपलब्धितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां
 प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसाङ्ग्यैषणाऽननुतिष्ठन् यदा
 विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारकारणहितं पदमश्नुवानो न पुनः
 शरीरं गृह्णातोत्यर्थः श्लोकं व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ दृश्यत्वादिना हेतुना
 द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तन्यायेन चैतन्यस्य जन्मनि
 यत् द्वयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलब्धितां सत्तां निमित्ताभावादेवार्मा-
 दानन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्धेति योजना । पृथगिति देवतादिप्रकृत-
 जन्मप्राप्तये धर्ममनुष्यत्वप्राप्तये धर्माधर्मात् तिर्यगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाध-
 र्ममसाङ्ग्यैषणाननुतिष्ठन्निति यावत् ॥ प्रकृतस्य ज्ञानवतो धर्माद्यनुष्ठाना-
 योगे हेतुं सूचयति । त्यक्तेति ॥ कार्यभूतसर्वानर्थराहित्यसङ्गा पुन-
 रभयमित्यस्यार्थमाह । अविद्येति ॥ ७८ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदास्तीत्याशङ्काह । अभूतेति ॥ व्यभिचारित्वा-
 दिहेतुरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा
 एमान् बुद्धवांस्तदा वस्त्वभावं पुरुषो बुद्धैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न

वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्त्तते ॥ ७६ ॥
 निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
 विषयः स हि बुद्धानां तत्स्वाम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

नुरूपे तच्चित्तं प्रवर्त्तते । तस्य द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा
 बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्विनिवर्त्तते भूता-
 भिनिवेशविषयात् ॥ ७६ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभाव-
 दर्शनेन चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता स्वरूपैव तदा
 स्थितिर्येषां ब्रह्मरूपा स्थितिश्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघन-
 लक्षणा । स हि यस्याद्विषयगोचरः परमार्थदर्शिनां बुद्धानां
 तस्मात्तत्स्वाम्यं परं निर्विशेषमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

प्रवर्त्तते तथा तच्चित्तमनुवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥ अक्षराणि विभजते ।
 यस्यादित्यादिना ॥ यस्यादभूताभिनिवेशात्तदनुरूपे चित्तं प्रवर्त्तते
 तस्मान्निःसङ्गं निवर्त्तते इति सम्बन्धः ॥ अभूताभिनिवेशमेव विशदयति ।
 असतोति ॥ अभिनिवेशस्याऽविद्याव्यामोहरूपत्वमन्वयश्च तिरकसिद्वमिति
 वक्तुं हीत्युक्तम् । तदनुरूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते तस्ये-
 त्यभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अभयं पदमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह । निवृत्तस्येति ॥ विद्वदनुभवै-
 कगम्यत्वाद्देशकल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह ।
 विषय इति ॥ अक्षरार्थं कथयति । निवृत्तस्येत्यादिना ॥ ८० ॥

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातम्भवति स्वयम् ।
सकृद्विभातो ह्येवैष धर्म्मो धातुः स्वभावतः ॥८१॥
सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

पुनरपि कीदृशस्याऽसौ बुद्धानां विषय इत्याह । स्वय-
मेव तत्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिः-
स्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् ।
एष एवं लक्षण आत्माख्यो धर्म्मो धातुः स्वभावतो वस्तु
स्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्मात् लोकिकैर्न
गृह्यते इत्युच्यते । यस्मात् यस्य कस्यचित् हयवस्तुनो धर्म्मस्य
गृहेण गृहणादेशेन मिथ्याभिनिविष्टमया सुखमाव्रियते

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि । अजमिति ॥
स्वयमभातत्वे हेतुमाह । सकृदिति ॥ कल्पितस्य सर्वस्य धारणाधर्म्मो
नामौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयंज्योतिरित्याह ।
धर्म्म इति ॥ किञ्च धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावपि इति
धातुरागोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तौ
संजितत्वाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयं ज्योतिर्दृग्मेष्टव्यमित्याह । धातुरिति ॥
किञ्चात्मनो देवात्मनः स्वयं ज्योतिर्दृग्मन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह ।
स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति ।
पुनरपीत्यादिना ॥ धातुस्वभावत इत्येकपदं गृहीत्वा व्याचष्टे
यस्त्विति ॥ ८१ ॥

विवर्जितार्थस्तु पूर्वस्माज्जातिरिच्यते । आत्मा चेदुक्तलक्षणे
विवर्जितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैर्न
गृह्यते तत्राह । सुखमिति ॥ मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं
सदैवाकाङ्क्षते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटी-

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥
 अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्तीति नास्ति
 [वा पुनः ।

नायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः । अद्वयोपलब्धिनिमित्तं हि
 तत्तावरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखञ्च विव्रियते प्रकटी-
 क्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्मा-
 ऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च वक्तुश्च उच्य-
 मानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । आश्चर्यो वक्ता कुश-
 लोऽस्य लब्धेति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रह-
 भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनबुद्धिः ।

वि-
 क्रियते तेनाऽसौ भगवान् आत्मा श्रुत्याचार्योपदिष्टोऽपि न विद्यतथा
 भवतीत्यर्थः ॥ श्लोकव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति । एवमिति ॥ स्वयं ज्वोर्हि
 द्वादि प्राशुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् ॥ तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोत्या-
 उच्यत इत्यादिना ॥ इति गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूप-
 नायासेनाच्छाद्यमानत्वं तत्तावत् । द्वयेति ॥ इतश्चात्मतत्त्वं यथावत् प्रार्थ-
 भातीत्याह । दुःखञ्चेति ॥ यथावदात्मप्रधाभावे हेतुमाह । पश्यति ।
 र्थेति ॥ देवो याथातथ्येन न भातीति शेषः ॥ सुखस्य विद्यमानस्य गण्डि-
 रणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह । अतः करोति ।
 श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यं शून्यत्वं वारयति । वक्तुश्च इति तं सम्बन्धः ।
 प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह । आश्चर्यं इति

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लो-
 निवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति ।

चलस्थिरोभयाभावैराट्णोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

८

लक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह । अस्तीति । अस्त्यामेति
वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाशिकः । अस्ति
नास्तीत्यपरोऽर्द्धवैनाशिकः सदसद्वादी दिग्वासाः । नास्ति
नास्तीत्यन्तग्रन्थवादी । तत्रास्तिभावश्चलः घटाद्यनित्य-
विलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदा विशेषत्वात् ।
सम्भ. उभयश्चलस्थिरविषयत्वात् सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः ।

एवमुप्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदा-
त्यन्तै इतिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमाट्णोत्येव बालिशोविवेकी ।
अहं एव गच्छामि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात्
दोषोक्तोऽस्मिन् स्वाभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

सदसद्भावो हेतुः

नासौ कश्चपि प्रमातात्यर्थमाह । अस्तीति ॥ प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो
स्मि इति ॥ किञ्च प्रमादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते ।
प्रमातोच्यते । एकस्य विज्ञानस्यैवात्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादिपक्षः । तृतीयो
विज्ञानवादिपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्यात्यन्तिकत्वद्योतनार्था
कष्टात्मत्वादेवात्मता । द्वितीयाहं विभजते । तत्वेत्यादिना ॥ अनित्येभ्यो घटादिभ्यः
भावत इति । व्याध्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स
तरपीत्यादिना ॥ स विशेषः सन् परिणामीत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता
स्त्विति ॥ ८१ ॥ रिक्तो नास्तीति । यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्विशेषत्वात्तद-

विवक्षितार्थस्तु गृह्यते । नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तीत्य-
वहितस्तर्हि किमित्यस्तित्वस्य नास्तिनास्तिव्यतिरेक इति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे
ह्यने तत्राह । सुखमितिपसंहरति । किमिति ॥ ८३ ॥

वाच्यादये तस्मादेव व

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदा दृष्टः ।

भगवानाभिरसृष्टो येन दृष्टः स सर्वदक् ॥ ८४ ॥

कीदृक् पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादवलिशः
पण्डितो भवतीत्याह । कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता
एता उक्ता अस्तिनास्तीत्याद्याश्चतस्रो यासां कोटीनां ग्रहै-
र्ग्रहगौरूपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदा आवृत आच्छादित-
स्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवान् आभिरस्तिनास्ती-
त्यादिकोटिभिश्चतस्रभिरसृष्टोऽस्यादिविकल्पनावर्जित इ-
त्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तोऽप्यौपनिषदः
पुरुषः स सर्वदक् सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति । कोट्य इति ॥ यासां
कोटीनां परोक्षकपरिकल्पितनिर्ख्यबनिरूपणीयानां ग्रहैरभिवेशवि-
शेषैरात्मा सदा समावृतस्ताः खल्वेताश्चतस्रः कोट्यः सन्ति । तथा
चात्मनो न यथावदात्मप्रथनमित्यर्थः ॥ यदि सदात्मा समावृतो न तर्हि
तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति निराकाङ्क्षं ज्ञातव्यान्तरपरिशेषादित्या-
शङ्काह । भगवानिति ॥ आत्माहि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनाहितो
येनोपनिषद्वचनेन प्रतिपन्नः स सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन् परमार्थ-
पण्डितो निराकाङ्क्षो भवतीत्यर्थः ॥ श्लोकनिरस्याभावाकाङ्क्षां दर्शयति ।
कीदृगिति ॥ किमिति परमार्थतत्त्वं जिज्ञास्यते । तज्ज्ञानात् पण्डि-
त्यसिद्ध्यर्थमित्याह ॥ यदवबोधादिति ॥ तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति ।
आहेत्यादिना ॥ तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति सम्बन्धः ।
यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेति योजना ॥ ८४ ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥
विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं
स ब्राह्मणः । एष नित्यो महिमेति श्रुतेः । अनापन्नादि-
मध्यान्तम् । आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना
अप्राप्ता यस्याद्वयपदस्य न विद्यन्ते तदनापन्नादिमध्यान्तं
ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परस्मादात्म-
लाभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । नैव तस्य
कृतेनार्थ इत्यादिगीताश्रुतेः ॥ ८५ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं
यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमि-
त्याशङ्काह । प्राप्येति ॥ यथोक्तां चतुःकोटिविनिर्मुक्तामिति यावत् ।
समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णज्ञप्तिरूपत्वम् ॥ तत्र ब्राह्मण्यपद-
प्रयोगे प्रमाणमाह । स ब्राह्मण इति ॥ स विद्यानपरोक्षीकृतब्रह्म-
सतत्त्वः सन् फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य
ब्रह्मविदो विद्या फलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्विकारो
वृद्धिह्रासाभावादेकरूपो भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः ॥ तदेव पदं विशि-
नष्टि । अनापन्नादिमध्यान्तमिति ॥ तद्व्याकरोति । आदीति ॥ अन्वयं
दर्शयन्नवशिष्टं व्याचष्टे । तदेव प्राप्येति ॥ ज्ञानवान् फलावस्थः सन्
कृतकत्वो न तस्य किञ्चिदस्ति कर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं प्रमाण-
यति । नैव तस्येति ॥ ८५ ॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्विद्वदप्यत्वाद्दिदृक्षो नाग्निहोत्रादि कर्त्तव्यमि-
त्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । विप्रा-

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥
सवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते । दमोऽप्येव प्रकृतिदान्तत्वात् स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्छमं उपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां व्रजेत् ब्रह्मस्वरूपेणाऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्सारकारणानि रागहेपदोषा-
स्यदानि प्रावादुकानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि
तानीति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्वा-
गादिदोषानासृदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्श-
नमित्युपसंहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः

णामिति ॥ ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेष विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां
कर्त्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते
दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वाच्च नियोगमपेक्षते ॥ एवं कूटस्थमात्मतत्वं
विद्वान् पुमान्शेषविक्रियामून्यब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अक्षरार्थं
कथयति । विप्राणामित्यादिना ॥ तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति ।
यदेतदिति ॥ ८६ ॥

एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते । परमतनिराकरणमुखेनात्मतत्त्वम-
वधारितम् । अधुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थात्वयोपन्यासमुखेनापि तदवधा-
रयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति । सवस्त्विति ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरण-
शेषस्य तात्पर्यं दर्शयति । एवमिति ॥ शिष्यसाधारोपदृष्टिमाश्रित्य
जाग्रदादिपदार्थपरिशुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैवा-
त्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो यन्त्रशेष इत्यर्थः ॥ तत्र जागरितमुदाहरति ।
सवस्त्विति ॥ यद्वि प्रातिभाषिकं व्यावहारिकञ्च स्थूलमर्जजात-

अवस्तु सोपलम्भञ्च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

अवस्वनुपलम्भञ्च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

सवस्तु संवृतिः । सता वस्तुना सह वर्त्तत इति सवस्तु । तथा
चोपलम्भिरूपलम्भः तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भः । सोपल-
म्भञ्च शास्त्रादिसर्वव्यवहारास्पदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं
लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । एवं-
लक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृतेरप्यभा-
वात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भनमुपलम्भोऽस्यपि वस्तुनि
तेन सह वर्त्तत इति सोपलम्भञ्च । शुद्धं केवलं प्रतिविविक्तं
जागरितात् स्थूलात् लौकिकं सर्वप्राणिसाधारणत्वादि-
ष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवस्वनुपलम्भञ्च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् ।
अत एव लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोकः तद-

मादित्यादिदेवतानुमृतेहीतैरिन्द्रियैरूपलभ्यते । तज्जागरितमित्यर्थः ॥
इयमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रादिति ॥ तत्र लोके लोकप्रसिद्ध-
मित्येतदुच्यते । लौकिकमिति ॥ तद्व्यावृत्ते । लोकादिति ॥ न केवलं
जागरितमिदं लोके प्रसिद्धम् । किन्तु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञाने-
प्राप्तत्वेन प्रसिद्धमित्याह । एवं लक्षणमिति ॥ स्वप्नोपन्यासपरमुत्त-
राहं योजयति ॥ अवस्त्विति ॥ बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृ-
तिग्रन्थार्थः सोऽपि स्थूलार्थवद् स्वप्नं भवति । तथा च बाह्येषु कर-
णेषूपसङ्गतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तत्तदर्थभासाकारावभासनं
स्वप्नशब्दितमित्यर्थः ॥ शुद्धमित्यस्य केवलमितिपर्यायं मृहीत्या विवर्जि-
तमर्थमाह । प्रविविक्तमिति ॥ तस्यापि लोकप्रसिद्धत्वं लौकिकमित्यने-
नोक्तं तद्विदुषोति । सर्वप्राणीति ॥ ८७ ॥

रुक्मति सुषुप्तिं दर्शयति । अवस्त्विति ॥ स्थूलं सूक्ष्मञ्च वस्तु विषय-

ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

भावात् सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषुप्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपा-
यम्परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धं लौकिकं शुद्धं लौकिकं
लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेता-
न्येव त्रीणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुक-
कल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावाद्विज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्याख्य-
मद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौकिकादिविज्ञे-
यान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

भूतं यत् न विद्यते तत्तथा इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजन्यो वा स्थूलार्थावगाही
वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तद्विशेषविज्ञानशून्यं सुषुप्त-
मिति विशिनष्टि । अनुपलम्भश्चेति ॥ नन्विदं कारणात्मना बुद्धेर-
वस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्यस्यैवावस्थाद्वयात्मकस्य
तथात्वादित्यभिप्रेत्याह । लोकोत्तरमिति ॥ तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विव-
क्षित्वेकमित्याह । स्मृतमिति ॥ ज्ञानज्ञेयात्मकमेवावस्थात्वयं तुरीयञ्च
परमार्थतत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह । ज्ञानमिति ॥ श्लोकगत-
अद्वयमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति । अवस्थिति ॥ आह्वयपङ्कणवि-
भागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याह । आह्वेति ॥ सुषु-
प्तश्चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याह । सर्वप्रवृत्तीति ॥ अव-
स्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शारुः दामित्याह । एवमिति ॥
अवस्थात्वयवमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति । सोपायमिति ॥ ज्ञानमव-
मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्वयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं
सम्भवतीत्याशङ्क्याह । सर्वेति ॥ सर्वैरेव प्रावादुकैः शुक्ततर्कजल्पन-
शीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपवस्तुनोऽवस्थात्वये नियमेना-
न्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेय-
मुच्यते न तदपि नावस्थात्वयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याह । विज्ञेयमिति ॥
उपायोपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतमादर्शयति । सदेति ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।
सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८६ ॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ
त्रिविधे च । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाच्छुद्धं
लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येव क्रमेण स्थानतया-
भावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्येभ्यो विदिते स्वयमेवा-
त्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः
सर्वज्ञता इहास्मिंल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः ।
सर्वलोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेव विदः सर्वत्र सर्वदा
भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं
नदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति । ज्ञाने चेति ॥ ज्ञानज्ञेयवेदने विव-
क्षितं क्रममनुक्रमति । पूर्वमित्यादिना ॥ यत्पुनरवस्थापयतीति तुरी-
यन्तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति । स्थानेति ॥ तुर्यमिदिते मतीति
सम्बन्धः । तस्य स्थानतयात्मद्वैताभावोपलक्षितत्वमाह अद्वय इति ॥
जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थं कथयति । अज इति ॥ कार्य-
सम्बन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासम्बन्धाभावमभिधाति ।
अभय इति ॥ यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानं फलमाह ।
स्वयमेवेति ॥ ज्ञानवतो यथोक्तं फलमचिरादिभार्गायत्तमिति शङ्कां वार-
यति । इहेति ॥ उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह । सर्वलोकेति ॥
ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्वेदधि कालान्तरेऽभिभूतमसत्कल्पमभिवि-
ष्यतीत्याशङ्काह । एवंविद् इति ॥ श्रुत्याचार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे

हेयज्ञेयाद्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ६० ॥

नहि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां
प्रावादुकानाम् ॥ ८६ ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का
परमार्थतो माभूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि
जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पबद्धातव्या-
नीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिर्वर्जितं परमार्थतत्त्वम् ।
आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तवाक्ष्येषणावयेण भिक्षुणा पाण्डित्य-
बाल्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहा-
दयो दोषाः कषायाख्यानि पक्त्यानि । सर्वाण्येतानि हेय-
ज्ञेयाद्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः ।
अग्रयाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्पर-
मार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भो

स्वरूपस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णस्मिन्निरूपताविदुषो भवतीत्युक्तं
स्फुटयति न हीति ॥ ८६ ॥

अवस्थावयस्य ज्ञेयत्वे निर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परि-
हरति । ज्ञेयेति ॥ शङ्कोत्तरत्वेन लोकमवतार्य ज्ञेयशब्दार्थं व्याचष्टे ।
लौकिकादीनामिति ॥ तान्येव त्रीणि विभजते । जागरितेति ॥ पा-
ण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचारचातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रव-
णम् । बाल्यं दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम् । युक्तितः श्रुतार्थासुसम्मान-
कुशलत्वं मौनं सुतेः कर्मज्ञानाभ्याससङ्गणं निदिध्यासनशब्दितम् । तान्ये-
तान्याप्तव्यानि ॥ यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथापि कथं हेया-

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते नहि नानात्वं तेषां कच न किञ्चन ॥६१॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्येव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

विद्याकल्पनामात्रम् । हेयाय पात्रेष् त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्म-
विद्भिर्न परमार्थसत्यतत्त्वयागामित्यर्थः ॥ ६० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशा-
स्तुत्याः सूक्ष्मनिरञ्जनसर्वगतत्वे सर्वे धर्मा आत्मनो
ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहुवचनकृतभेदाशङ्कां
निराकुर्वन्नाह । कचन किञ्चन । किञ्चिदणुमात्रमपि
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ६१ ॥

ज्ञेयतापि धर्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह ।
आदीति । यस्मादादौ बुद्धा आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभा-
वत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोध-
दीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह । उपायत्वेनेति ॥ तदेव प्रकटयितुं प्रथ-
मत इत्युक्तम् ॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । तेषामिति ॥ हेयादीनां रज्जुसर्प-
वदविद्याकल्पितत्वाच्चास्ति परमार्थत्वशङ्केत्यर्थः ॥ ६० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुट-
यति । प्रकृत्येति ॥ बहुवचनप्रयोगप्राप्तं दोषमत्यादिशति । विद्यत
इति ॥ कल्पितभेदनिबन्धनम्बहुवचनमित्यर्थः । क च नेति देशकाला-
वस्थापक्षणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्यांशं शिभावस्य चोपा-
दानम् ॥ ६१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगात् मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदसति । आदिबुद्धा
इति ॥ यथोक्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह । यस्येति ॥ प्रथम-
पादस्य तात्पर्यमाह । ज्ञेयतापीति ॥ उक्तमर्थं हटान्तेन स्पष्टयति ।
यथेति ॥ पदान्तरस्यार्थं कथयति । न चेति ॥ निश्चितस्वरूपत्वमेव

यस्यैवम्भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥६२॥

आदि शान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्हताः ।

स्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां निश्चयः कर्त्तव्योऽनित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दिह्यमानस्वरूपा एवं नैवञ्चेति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षता आत्मायं परार्थं वा । यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थञ्चेत्येवम्भवति । क्षान्तिर्बोधकर्त्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥६२॥

तथा नापि शान्तिकर्त्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादि शान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाय प्रकृत्यैव सुनिर्हताः सुष्ठु परस्वभावा नित्यमुक्तस्वभावा इत्यर्थः । सर्वे

व्यतिरेकद्वारा स्फुरयति । नेत्यादिना ॥ न खल्व्वात्मा स्वसत्तायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्तद्रूपस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीयाहं व्याकरोति । यस्येत्यादिना ॥ आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तस्मकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः ॥ तदेव दृष्टान्तेन साधयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दो यथेच्छेतेन सम्बन्धते सोऽमृतत्वाद्येत्यादिवचनात् ॥ ६२ ॥

आगन्तुकममृतत्वं प्रत्यदक्षति । आदि शान्ता इति ॥ लोकास्य तात्पर्यमक्षरार्थञ्च निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन सङ्ग्रह्य दर्शयति । अजमिति ॥ लोकार्थमुपसंहरति ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥६३॥

वैशारद्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥६४॥

धर्माः समाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं
विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति
कर्त्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदेव
स्यात् ॥ ६३ ॥

ये यथोक्तम्परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्ते एवाकृपणा लोके
कृपणास्त्वन्ये इत्याह । यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः
संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वादाः पृथक् नाना वस्त्व-
त्वं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते
कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषा-
न्भेदे विचरतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्त्तमाना-
नामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ।
॥ ६४ ॥

विशुद्धमिति ॥ उक्तरूपतानङ्गीकारे भोजस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह ।
न होति ॥ संसारदुःखोपशमनं सुखजन्यं यदि क्रियते तदा कृतकस्यानि-
त्यत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इदानीं सुसुक्ष्मप्ररोचनार्थमविद्वद्भिन्दां दर्शयति । वैशारद्य-
न्त्विति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति । यथोक्तमिति ॥ उत्तरार्द्धमादौ
योजयति । यस्मादिति ॥ तस्मादित्युत्तरेणास्य सम्बन्धः ॥ प्रथमाद्ध-
सुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ॥ समनन्तरोक्तस्य यस्मा-
दित्यस्याऽपेक्षितं पूरयति । अत इति ॥ ६४ ॥

अजे साध्ये तु ये केचिद्विष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
तेहि लोके महान्नानास्तच्च लोको न गाहते ॥६५॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तवहि-
ष्ठैः क्षुद्रैरल्पज्ञैरनवगाह्यमित्याह । अजे साध्ये परमार्थतत्त्वे
एवमेवेति ये केचित् स्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति
चेत्त एव हि लोके महान्नाना निरतिशयतत्त्वविषयक-
ज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वत् तेषां विदितं परमार्थतत्त्व
सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयी

एवमविद्वच्चिन्दात्मदृश्यं ब्रह्मशंसां प्रसारयति । अज इति ॥
कूटस्थे वस्तुनि निर्विशेषे येषामसम्भावनाविपरीतभावकाविरहि-
निर्द्वारणरूपं विज्ञानसम्भावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महति
निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महाबुभावा भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्व-
विषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते
तवाह । तच्चेति ॥ श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति ॥ यदित्युपक्रमोक्त-
ममहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम् । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम् ।
तत्र हेतुरपण्डितैरिति अपाण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वेदा-
न्तत्यादिना सूच्यते । तेषां पौर्व्यापर्थेण पर्यालोचनापरिचयपराङ्मु-
खैरित्यर्थः ॥ विचारचातुर्याभावादेव पदार्थावगच्छार्थविभागावगमशून्य-
त्वमाह अल्पप्रज्ञैरिति ॥ तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा ससु-
न्दिषेदित्याशङ्क्य तेषां केषाञ्चिदेव तन्निष्ठानामित्याह । ये केचिदिति ॥
स्यादीनामुपनिषत्द्वाराज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधि-
कारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम् ॥ तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमशुपेत्य चेदुक्तं
चतुर्थपादं व्याचष्टे । तच्चेति ॥ ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषा-
मनवगाह्यमित्यत्र प्रमाणमाह । सर्वभूतेति ॥ सर्वे शब्दभूतानां ब्रह्मादीनां
स्तत्त्वपर्यन्तानामात्मा परम्ब्रह्म तद्गतस्य विदुषः सर्वत्वात्मभूतस्य सर्वेषु
भूतेषु निरुपचरितस्वरूपत्वादेव परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।
यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥६६॥

करोतीत्यर्थः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा
मार्गेऽपि मुच्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥ शकुनीनामिवाकाशे
गतिर्नैवोपलभ्यत इत्यादि स्मरणात् ॥ ६६ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेष्वनुत्यन्त्रेष्वचलेषु धर्मे-
ष्वात्मस्वजमचलञ्च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्णं प्रकाशश्च
यतस्तस्मादसङ्क्रान्तमर्थान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्यान्न
क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानान्तेन कारणेनासङ्गं तत् कीर्तितमा-
काशकल्पमित्युक्तम् ॥ ६५ ॥

परमसुखात्मकस्य प्राप्य पुरुषार्थविरहिणो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि
पदमन्त्रे प्रमाणा विविधं मोहसुपगच्छन्तीत्यर्थः महात्मनो ज्ञानवतो
गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तमशक्येति निदर्शनवशेः
विशदयति । शकुनीनामिति ॥ ६५ ॥

अजं मास्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान् प्रमाता । प्रमाणं
तथाविधनिश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याह-
ङ्गाह । अजेष्विति ॥ अजा धर्मा चित्तातिविम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते ।
तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं विम्बकल्पं ब्रह्माचलमात्मभूतमभ्युपगम्यते ।
तथा च यानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तुपरिच्छेदाभावा-
दुपपन्नं तज्ज्ञानवतां महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किञ्चास्मन्मते ज्ञानस्य
पदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि विषयभावादेव सिद्ध्यति । ततश्च मुख्यं निर्वि-
षयं मन इति यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह । यतो नेति ॥ आकाङ्क्षापू-
र्व्वकं पूर्व्वार्द्धं योजयति । कथमित्यादिना ॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । यच्चास्मेति ॥
नित्यविशिष्टिरूपस्यात्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचितमित्याह । आका-
शेति ॥ ६६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥६७॥

अलम्बावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पोऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि
वहिरन्तर्वा जायमाने उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽविर्वेकिनो
ऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा नास्ति किमु वक्तव्यमावरणच्युतिर्ब-
न्धनाशो नास्तीति ॥ ६७ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं
तर्हि धर्माणामावरणं नेत्युच्यते । अलम्बावरणाः । अलम्ब-
मप्राप्तमावरणमविद्यादिबन्धनं येषां ते धर्मा अलम्बाव-
रणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्यानित्यशुद्धबुद्धमुक्त
स्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुद्ध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिद्धयतीत्युक्तं सता-
नरे पुनः स्ववियत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गतं प्रसज्येतेत्याह । अणुमात्रेऽ-
पीति ॥ अविद्वद्व्या कस्यचिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य
तदनुषङ्गत्वेनासङ्गत्वायोगे बन्धध्वंसलक्षणं प्रयोजनं दूरापास्तम्भवती-
त्याह । किमुतेति ॥ श्लोकाजराणि व्याकरोति । इत इति ॥ ६७ ॥

विद्वानद्वैतवादी यजुष्या परास्मृष्यते । न चेदावरणच्युतिरिष्यते
तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याह । अलम्बेति ॥ बोद्धृत्वं तर्हि कथ-
मित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुद्ध्यन्त इति ॥ शङ्कोत्तरत्वेन
श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना ॥ अविद्वद्व्यावाविद्यावरणं सिद्धयति
न तत्त्वदृष्ट्येवमिमेत्य व्याचष्टे ॥ अलम्बेति ॥ उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं
विशेषणव्यामित्याह । यस्मादिति ॥ तस्मात् बन्धनरहिता इति पूर्वेषां

आदौ बुद्धास्तथासक्ता बुद्ध्यन्त इति नाथकाः॥६८॥
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।
यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते
यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्ती-
त्युच्यते तद्वत् ॥ ६८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विष-
यान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंख्यं सवितरीव प्रभा । तापिनः
तापोऽस्यास्तीति तापी तस्य सन्तापवतो निरन्तरस्याका-
शकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते कचि-

सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावत्वे बोधत्वं न भिद्यतेऽत्याक्षिपति
यद्येवमिति ॥ पदान्तरेणोत्तरमाह । उच्यत इति ॥ मुख्यत्वेव क्रिया-
कर्त्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहरणं यथा
निरस्यति । यथेत्यादिना ॥ ६८ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य
विद्वद्बुद्ध्या विषयसम्बन्धसम्भवादित्याह । क्रमते इति ॥ किञ्च जीवानां
ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत् क्रियासमवाया योगाच्च मुख्यं बोद्धृत्वं
सेद्धुमलमित्याह । सर्वं इति ॥ ज्ञानमात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृ-
ज्ञेयादिकल्पितमिति सौगतमतमेव भवतापि सङ्गृहीतमित्याशङ्क्याह ।
ज्ञानमिति ॥ तत्र पृथ्वीज्वातराणि व्याकरोति । यस्मादिति ॥ यद्वि पर-
मार्थदर्शिनो ज्ञानं तच्च विषयान्तरेषु क्रमते किन्तु सवितरि प्रकाशवदा-
त्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादित्यते तस्मान्नास्मिन् मुख्यत्वं सेद्धुमर्हतीत्यर्थः ।
परमार्थदर्शिनो विशेषणं तापिन इति ॥ तद्याचष्टे । तापोऽस्येत्यादिना ॥

सर्वं धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम्॥६६॥
दुर्दृशमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

दयर्थान्तर इत्यर्थः। यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाकाशकल्पेने-
त्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वा-
दाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते कचिदयर्थान्तरे । तथा धर्मा
इति आकाशमिवाचक्ष्मणविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीय
ममङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । न हि
दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः। ज्ञानज्ञेयज्ञातभेद-
रहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितम्। यद्यपि वा-
ग्नाप्रतिगम्यं ज्ञानमाशकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम्।
इदन्तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तोष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः॥६६॥

शास्त्रममाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते ।
दुर्दृशं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दृशम् । अस्तिनास्तीति चतु-

कात्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्वस्याभावे हेतुवन्तरं सर्वं धर्मास्तथेति तद्विभजते ।
सर्वं इत्यादिना ॥ प्रकरणादावुक्तयेव किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राह ।
यदादाविति ॥ तदिदमिहोपसंस्कृतमिति शेषः ॥ क्रमते न हीत्यादेर-
कारणमुपसंहरति । आकाशकल्पस्येति ॥ सर्वं धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निग-
मयति । तथेति ॥ धर्मा न क्रमन्ते कचिदपीति शेषः । तथा च नात्मनि
मुख्यं बोद्धृत्वं किन्त्वौपकारिकमिति प्रकृतमुपसंस्कृतं मिति शब्दः ॥ पूर्वा-
हस्य तात्पर्यमाह । आकाशमिति ॥ ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे । ज्ञानेति ॥
रुक्कलभेदविकलं परिपूर्णमनादिनिधनं क्षप्रिमात्रमुपनिषदेकसमधिगम्यं
तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति कुतो मतसाङ्ग्यार्थशङ्कावका-
शमसादयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रकरणचतुष्टयविधिरस्य शास्त्रस्यादाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्व-

बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कृन्मो यथा बलम् ॥१००॥
इति गौडपादाचार्य कृता माण्डूक्योपनिषत्का-
रिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

ष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं
दुःप्रवेशं महामसुद्रवदकृतप्रज्ञैः अजं मास्यं विशारदम् ।
इदं पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्धा अवगम्य तद्भूताः

मनुस्मरन् तन्मस्काररूपं मङ्गलाचरणं सम्पादयति । दुर्दृशमिति ॥
दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं हेतुं विवक्षित्वा विशर्नाद ।
अतिगम्भीरमिति ॥ प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं
सर्वसम्बन्धविधुरत्वमेति हेतुत्वमभिप्रेत्याह । अजमित्यादिना ॥ विशे-
षणत्वं तर्हि कुतश्चिदनवगतं तन्नास्येवेति निश्चेतुं युक्तम् । प्रमाणार्थान-
त्वात् प्रवेशमिदं रित्याशङ्कोरनिषद्भिरतद्वन्मोघ्यामापाकरणद्वारेणावगम्य
मानत्वान्नैवमित्याह । पदमिति ॥ तत्र तर्हि सकलविभागविक्रमे
कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रिय मर्हतीत्याशङ्काह । अनानात्वमिति ॥
यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन् नानात्वं नावकल्प्यते तथापि यथा सामर्थ्ये
मायाववमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया
प्रचवादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः ॥ श्लोकस्य तात्पर्यं
आह । शस्त्रेति ॥ यद्विपरमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाविवान्नेऽपि नम-
स्कृत्यते तदा तस्याद्यन्तमध्येऽनुसन्धेयतया श्रुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमा-
दाविववावसानेऽपि प्रकटोभावस्तद्विषयलोकेनोपदिश्यते । तथा च प्रति-
पाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दृशत्वमुक्तं व्यनक्ति ।
अस्तीति ॥ सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य
स्मृदायरहितानां तथ त्वेऽपि तद्वतां भैवमित्याह । व्यजतेति ॥ कौट-
स्थ्यादिसिद्ध्यर्थं व्याख्यातमेव पदत्रयमनुवदति । व्यजमिति ॥ उक्तं
वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैताभावोपलक्षितमित्याह । इदमिति ॥ यथोक्तं
ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्यात् ब्रह्मीभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नम-

सन्तो नमस्कृन्मस्तस्यै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहार-
गोचरमापाद्य यथा बलं यथा शक्तीत्यर्थः ॥ १०० ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्य्ययोगादगतिं च गति-

स्कर्तुं प्रवर्त्तते ॥ न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाव-
रतेत्याशङ्गाह । अव्यवहार्य्येति ॥ परमार्थतो व्यवहारगोचरत्वेऽपि
परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरतास्परिकल्प्या नम-
स्कार क्रिया तस्मिन् प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितं
परदेवतातत्त्वमनुसृत्य तन्मस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति । अजम-
पीति ॥ यत् ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्व्वं या परिच्छेदरहितं तदहम्-
त्यगभूतं नमस्ये तद्विषयं प्रकटीभावं करोमीति सम्बन्धः ॥ प्रणामप्रयोजन-
माह । प्रणतेति ॥ ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रकटीभूतास्तद्विषयस्तद्विषय-
तेषां यदविद्या तत्कार्यात्मकमयं तदाचार्य्योपदेशजनितबुद्धिदृष्टि-
फलकारुणं ब्रह्मैव ह्यन्ति । न खलु जडादृष्टि वस्तुसामर्थ्य्यसन्नरेणाज्ञानं
स्वकार्य्यमपनेतुमलम् । बुद्धीज्ञो बोधो बोधेद्वा बुद्धिरुक्तं फलमादधातो-
त्यर्थः ॥ तस्यैव ब्रह्मणः सम्प्रति तटस्थलक्षणं विवक्षति । अजमित्यादिना ॥
यद्यपि जन्मादिसर्व्वविक्रियामून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते तथापि
तदैश्वर्य्येण तदीयशक्त्यात्मके नानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन योगादाकाशादि-
कार्यात्मना जन्मसम्बन्धस्याप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभाग्भवति
तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्यपि
चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया च गतिवर्जितमवतिष्ठति तथापि
यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात् कार्य्यब्रह्मतास्माच्च गतिसत्तां गन्तव्यतां वाद-
र्य्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह । अगतिं चेति ॥ यद्यपि चेदं ब्रह्म
वस्तुतो निरस्तमस्तनानात्ममेकरसमद्वितीयसुषुप्तिषङ्गिरभ्युपगम्यते तथापि
जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रति-
भातीत्याह । एकमिति ॥ केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते
तदाह । विविधेति ॥ विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्भाहितया सुखं

भूताभ्यापदेकं ह्यनेकम् । विविधविषयधर्माग्रहि मुग्धेक्ष-
णानां प्रणतभयविहन्तु ब्रह्मा यत्तन्वतोऽस्मि ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं भूता-
न्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे । कारुण्या-

विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्वा ब्रह्माणोऽनेकत्वधर्मानं त-
त्त्वतः । शान्तदृष्ट्वा तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रमाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्प्रति सन्त्यप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुन् अयम-
गस्तस्य व्याख्यातस्य प्रणेतृत्वेन व्यवस्थितान् प्रणमति । प्रज्ञेति ॥ यो
हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतभूतोस्तदुपकारार्थमुद्धारं य-
त् परमगुरुं नतोऽस्मीति सम्बन्धः । अस्मिति तस्य पुरोदेशे मन्त्रिचित्त-
नापरोक्षत्वं सूचितम् ॥ परमगुरुत्वं पूज्यानामपि मुख्यणामतिशयेन
पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह । पूज्येति ॥ नमस्तत् प्रक्रिय-
केटयति । पादपातेरिति ॥ पादौ तटीयौ पादौ तथो. स्वकीयस्थो न भङ्गस्य
पाताः भूयोभूयो नमीभावास्तेरिति यावत् ॥ आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं
कथं भूतमुद्धृतवानित्युक्त्यायुक्तम् । अन्तरस्थमिति ॥ कस्यान्तरस्थं इति
विवक्षायामाह । वेदेति ॥ कथमित्याह । प्रज्ञेति ॥ मेधासिंहः प्रज्ञैव
वैशाखः मन्यानदण्डस्तस्य वेधो वेधनं प्रज्ञेपणं तेन क्षुभितो बिलोदितो
जलनिधेर्वेदनामा तस्याऽन्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् ॥
उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवेषम्यमादर्शयति । अमरैरिति ॥
यद्वि भगवता नारायणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव
कथञ्चिदमरा लेभिरे ददन्त तैरनायासलभ्यं न भवति । ज्ञानसामग्री
सम्पन्नेरेव लभ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदोदधे-
र्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याशङ्काह ।
भूतानीति ॥ योऽयं समुद्रवत् दुस्त्तारः संसारस्तस्मिन्नविरतमनवरतं
चलन्तमेव यानि जननानि विपद्भेदपङ्क्त्यानि तान्येव यद्वा जल-
धरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मग्नानि मग्नकल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य

दुद्धधारास्तमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतोर्यस्य पूज्याभिपूज्यं
परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्वासने मे ।

कारुण्यमाचार्यस्य प्रादुरासीत् । ततश्चेदस्मत्सङ्घृत्य भूतेभ्यो दत्त्वा
तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावनरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपाद-
सरसीरुहयुगलं प्रणमति । यत् प्रज्ञेति ॥ तेषामस्मद्गुरुणाभ्यासौ सर्व-
भावेर्वाङ्मनोदेहानास्मकटीभावैर्नमस्ये नमोभवामीति सस्त्वन्धः । तौ
च जगतः सर्वस्यापि पावनीयौ पवित्रतया पवित्रत्वमापाद्य निर्दुष्कृता
तौ च स्वसम्बन्धिनः सर्वेषां भवः संसारस्तप्रयुक्तं भयं स्वकारणेन
महापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वन् एतानेव गुरुन् विशिनष्टि ।
यत्प्रज्ञेति ॥ मे मम स्वान्तमन्तःकरणं तस्मिन् मोहो व्याकुलताहेतुरविवे-
कस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तद्वेषां प्रज्ञैवालीकस्तस्य भाटीप्रिस्तया
प्रतिहतिं विनाशमगमत् गतवत् तत्पाटाविति सस्त्वन्धः । न केवलम-
ज्ञानमेवाचार्यप्रसादादपगच्छतुच्छीभवति किन्तु तत्कार्यमनर्थजातमपि
कारणनिवृत्तौ स्थितिमलभमानमाभासीभवतीत्याह । मज्जोन्मज्जदिति ॥
असकृदनेकशो देवतिर्यगादियोनिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदस-
ङ्गोऽसावेवोदन्वानुदधिस्तस्मिन्नतित्वासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तम-
ज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदन्मिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविषये तद्रूपेणो-
न्मज्जदन्मिव्यक्तमनर्थकरं परिवर्त्तते । तदेवमतिक्रूरे संसारसागरे परिवर्त्त-
मानमज्ञानं स्वकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवलमेवस्य
ममेव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादाविरभूत् किन्तु तत्सरणपरिचर्या-
पराश्रयानामन्येषामपि भूयसामित्याह । यत्पाटाविति ॥ येषां गुरु-
णाभ्यासद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीय शुश्रूषाप्रणयम-
नोपाजुषां श्रुतिस्मृतननिधिध्यासनमहकृतं श्रवणज्ञानम् । शंसः शान्ति-

यत्पादावाञ्छितानां श्रुतिश्रमविनयप्राप्तिरग्राह्यमोघा तत्-
पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे
अलातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं समाप्तम् ॥ समाप्तोऽयं
ग्रन्थश्च ॥ ॐ तत् सत् ॥

रिन्द्रियोपरतिः विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषाम्प्राप्तिरग्राह्यमोघा
प्रतिष्ठिता सिध्यति । यत्पादमोघा सफला श्रवणादीनाम्प्राप्तिस्तत्पाद-
ग्यत्वं तस्यांशं भाष्यते तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्वेषाच्च बहूनां
पुरुषार्थे परिसमाप्तिरसम्भवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणीय-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-

दुद्यातानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सञ्चिदेकस्वभावम् ।

आज्ञायात्मानमेकं विधिसुखविसुखं नेति नेतीति गीतं

वन्दे वाचां धियाञ्चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातसम्पत्ता ।

सम्पिता निष्पिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तम ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-
भगवदानन्दज्ञानकृतायां गौडपादीयभाष्यटीकायां अलातशा-
न्त्याख्यं चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ॐ तत् सत् ॥ श्रीशङ्करः प्रियताम् ॥
गौडपादीयमाण्डूक्योपनिषत्कारिका सम्पूर्णा ॥

